

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ

Elmi-nəzəri jurnal

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATON

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (Protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir: Tarix, Antropologiya və Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya elmləri; Filologiya elmləri; Sənətsünaslıq sahəsi.

Cild 6 №4 2017 (36)

Vol. 6 №4 2017 (36)

Том 6 №4 2017 (36)

BAKİ – 2017

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSİYA HEYƏTİ

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
B/m.Qasımov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)
Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Moskva)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Moskva)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həməzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əsrəf oğlu
F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu
F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu
F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.e.f.d. Rəhimov Mütəllib Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasimov Cəlal Əbil oğlu
Fil.e.d.,prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d.,prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.ü.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d.,dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızı
Fil.ü.f.d.,dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Sənətşünaslıq sahəsi üzrə:

T.ü.f.d., prof. Muradov Vidadi Aydın oğlu
Fəl.ü.f.d., dos.Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
Sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlu
Sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızı (şöbə redaktoru)

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Eldar ŞAHGƏLDİYEV <i>İnnovasiyaların anlayış aparatı və tarixinə dair</i>	7
Günel Ə.QARAYEVA <i>Utopik islam sosializmi nəzəriyyədən praktikaya doğru</i>	12
Səbinə NEMƏTZADƏ <i>Təzhib sənətində mücərrəd və simvolik motivlər</i>	21
Səadət MƏMMƏDOVA <i>Sosial dövlətin Yaponiya modeli</i>	26
Məhsəti CƏFƏROVA <i>Müasir dövrdə elitar və kütləvi mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqəlilik</i>	32
Tural SALİFOV <i>Turizmin inkişafına təsir edən mədəni amillər</i>	37

TARİX, ANTOROLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Emine Leyla KIYAT <i>Azərbaycan-Türkiyə İlişkilerinin Vergisel Boyutu</i>	42
Elman CƏFƏRLİ <i>Danimarka Krallığının Farer adaları muxtariyyəti</i>	49
Мюжгян МЕХТИЕВА <i>Европейский Союз как коллективный фактор глобальной политики</i>	56
Zemfira ŞIXƏLİBƏYLİ <i>Dünya nizamının fərqli formatı: Çin modeli</i>	62
Agil MAMMADOV <i>Azərbaycan Dış Politikasında Sorun Temelli Karşılıklı Bağımlılık Süreci: Dağlık Karabağ Sorunu Örneğinde</i>	74
Şəhla QURBANOVA <i>ABŞ-da "Bitərəfli Haqqında" Qanunun hazırlanması və qüvvəyə minməsi tarixindən</i>	81
Vaqif ŞÜKÜROV <i>XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan SSR-də dövlət idarəetmə sistemi: icra hakimiyyəti</i>	88

Almaz ƏLİYEVƏ <i>Azərbaycanın enerji ehtiyatlarında Cənub Qaz Dəhlizinin əhəmiyyəti .....</i>	97
Aytən HÜSEYNOVA <i>Beynəlxalq münasibətlərdə milli maraq problemi .....</i>	102
Elşən MƏCİDOV <i>Azərbaycan və Ermənistanın geosiyasi müstəvidə fəaliyyət kodekslərinin təhlili ...</i>	108
Наргиз ЮСУБОВА <i>Суверенизация Косово и позиция России .....</i>	115
Sevda ABDULLAYEVA <i>Bakı quberniyası dövlət kəndlilərinin Şimali Azərbaycanda üzümçülüüyün inkişafında rolu haqqında .....</i>	120

FİLOLOGİYA

Ramin ALLAHVERDİYEV <i>Mifoloji təfəkkürdə on iki sayı .....</i>	124
Lalə BAYRAMOVA <i>Ərəb xalq sirələrində kələkbazlıq motivləri .....</i>	132
Lalə ƏLİQULİYEVƏ <i>Azərbaycan və ərəb dillərində feili şəfət tərkiblərinin ümumi xüsusiyyətləri .....</i>	138
Heybət HEYBƏTOV <i>İbn Mənzurun "Lisan əl-ərəb" əsərinin nəzəri bazasını təşkil edən qaynaqlar .....</i>	143
Səfa QARAYEV <i>Azərbaycan folklorunda psixoloji konfliktin epik transformasiyaları: Koroğlu, Beyrək və nağıl qəhrəmanı Yaqub .....</i>	150
Mətanət ŞIXIZADƏ <i>Sənət və peşə terminlərinin mənşəyi, təsnifatı və tərcüməsi .....</i>	155
Gülüm MƏMMƏDOVA <i>İngilis dilinin frazeoloji sistemində atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində qarşıya çıxan problemlər .....</i>	160
Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ <i>Mustafa Zəririn "Siyəriün-Nəbi" əsərində leksik-semantik söz qrupları: antonimlər</i>	164
Günəl ƏHMƏDOVA <i>Tərcümə zamanı feili şəfətlərin ifadə formaları .....</i>	169

Gülüm MƏMMƏDOVA	
<i>İngilis dilində bir və ikizirvəli frazeoloji vahidlər .....</i>	173
Günay MURTUZAYEVA	
<i>Azərbaycan dilində qoşmalı birləşmələrin ingilis dilindəki sözünü ilə müqayisəsi...</i>	177
Ziya BƏHMƏNLİ	
<i>Azərbaycanda humanitar sahələr üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər .....</i>	181
Leyla ƏLİZADƏ	
<i>İngilis dilindəki feillərin semantikasi. ....</i>	188
Hümbət MƏMMƏDOV	
<i>Azərbaycan dilinin Qarabağ şivələrində omonimlik ilə çoxmənalılıq arasında keçid mövqeyində duran sözlər və onların yayılma arealları .....</i>	194
SƏNƏTŞÜNASLIQ	
Dünya MƏMMƏDLİ	
<i>Şəhərləşmə prosesinin mahiyyəti və onun mədəniyyətə təsiri .....</i>	201
Türkanə ABBASZADƏ	
<i>Müasir incəsənətin yaranma zərurəti və fəlsəfi mahiyyəti .....</i>	207
Bizim müəlliflər	214
Yazı qaydaları	217
Правила написания	219
Rules of writing	221

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 371

İNNOVASİYALARIN ANLAYIŞ APARATI VƏ TARİXİNƏ DAİR

Eldar ŞAHGƏLDİYEV*

Keywords: *innovasiyalar, innovasiyalara tarixi yanaşmalar, innovasiya və onun anlayış aparatı, Jak Ellul və innovasiya*

Giriş

Azərbaycan Respublikasında elmin inkişafı üzrə Milli strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti fərman imzalamışdır. Bu ondan irəli gəlir ki, elm və təhsil siyasəti dövlət siyasətinin çox mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Elmi və təhsili olmayan bir xalq onu digərindən almağa məcburdur ki, bu da istər-istəməz onu başqalarından asılı vəziyyətə sala bilər. Ölkəmizdə elm və texnologiyanın inkişaf etdirilməsi, innovativ yeniliklərin istehsalı yol açması Azərbaycanın müstəqillik illərində xüsusi vüsət almışdır. Müstəqillik elə bir fenomendir ki, o global sosial-siyasi proseslərə qoşulmaqla yanaşı öz milli düşüncə və təfəkkürünün olmasını, milli varlığın qorunub saxlanmasını tələb edir. Bu mənada, yeni proqram ictimai və humanitar elmlərdən tələb edir ki, azərbaycançılıq məfkurəsi bütün vasitələrlə inkişaf etdirilsin və qarşıya qoyulan problemlər məhz azərbaycançılıq fəlsəfəsi mövqeyindən təhlil olunsun. Elmin tərəqqisi innovativ inkişaf üçün mühüm yollar açmışdır. “Innovativ inkişaf təkcə ümumi iqtisadi paradigmanı deyil, həm də onun ayrı-ayrı elementlərinin xarakterini müəyyənləşdirir” [1, səh.12]. Innovasiyalar və onların tətbiqi insanların məqsədyönlü fəaliyyətini ehtiva edən yeniliklərin, maddiləşmə yolunda olan kreativ ideyaların daha pragmatik yolla işləməsi və tətbiqi mexanizmi üçün zəruri şərtlərdəndir. Ümumi dünyagörüşü və ümumnəzəri metodologiya əsasında dünyada, regionda, ölkədə, ümumi vəziyyət qiymətləndirilir, inkişafı müəyyənləşdirən meyllər və amillər öyrənilir, yeni, ehtimal edilən inkişaf amillərini qiymətləndirilməsinə cəhdlər edilir. Bu əsasda az və ya çox dərəcədə müfəssəl olan innovativ təkliflərin meydana gəlməsinə və tətbiqinə də imkanlar yaranır.

İnnovasiyalara dair tarixi mülahizələr

"İnnovasiyalar" - yeni bir sahə kimi sosial fəlsəfə, elm və texnologiyanın fəlsəfəsinə şamil edilir; daha doğrusu, bu elm sahəsi Ümumi fəlsəfə kursunda *prakseologiyaya* daxil olmaqla müasir fəlsəfi fikrin və düşüncənin bir hissəsini təşkil edir. Hazırda, innovasiyaların genezisi, strukturu və tarixi özünəməxsusluğu barədə çoxlu tədqiqat əsərləri mövcuddur. İnnovasiyaların müxtəlif aspektləri Bekon və Qaliley, Con Stüart Mill, Ernest Maç, Yurgen Habermas, Karl Marks, Martin Haydegger, Herbert Markuze, Tomas Kuhn, Vilard van Orman Quin və bir çox başqa filosoflar tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Müasir dövrdə də problemin tədqiqi davam etməkdədir. Bunlara Jak Ellulun (Fransa) innovasiyaların genezisi, strukturu, fəsadları, dini əsasları və s., Erik von Hippelin (ABŞ) innovasiyaların demokratikləşdirilməsi, Robert Mertonun (ABŞ) innovasiyaların sosial strukturlaşması, mənəvi nizamlayıcı normativləri, Mario Avqusto Bungenin (Argentina-Kanada) texnologiyanın fəlsəfi-epistemoloji məsələləri, Hans Raderin (Niderland) elmin və texnologiyanın ümumi fəlsəfəsi, etikas, məntiqi, patentləşdirmənin fəlsəfəsi

* fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xəzər Universiteti
e-mail: eshahgaldiyevev@khazar.org

və sair, Vladimir Vernadskinin (Rusiya) konkret elm sahələrinin fəlsəfəsi, Vyacheslav Stepinin, Vitaliy Qoroxovun və Mixail Rozovun (Rusiya) innovasiyaların sosial-mədəni fenomenologiyası, Halil İbrahim Ülkerin (Türkiyə) innovasiyaların tarixi, Zümrud Ecevit Sati və Özlem İşikın (Türkiyə) innovasiya strateji idarəetmə, Zülfüqar İbrahimlinin, Albert Tağıyevin (Azərbaycan) intellektual resursların idarə olunmasının nəzəri əsasları və s. haqda çoxlu sayda digər elmi əsərlərini misal göstərmək olar. Bununla belə, problemin şərhilə bağlı artmaqda olan elmi və texniki araşdırmalarda, təəssüflər olsun ki, hələ də innovasiyaların cəmiyyətdəki rolu və inkişafının təsbit olunmuş fəlsəfi kateqorial metodologiyası, onun tətbiqinin sosial-fəlsəfi məsələləri hələ də kifayət qədər işıqlandırılmamışdır. Məsələn, Klarka görə, təfəkkür alətləri və insan beyni bir-birini tamamlayır. İnsan beyni uzun uzadı, ixtiyari informasiyadan ibarət siyahını yadda saxlamaqda və onun üzərində əməliyyatlar icra etməkdə acizdir. Digər tərəfdən, insan beyni modellərin uzlaşdırılması və təbiətdə olan sadə assosiasiyaların emal edilməsində daha aktivdir. Bundan əlavə, insan təfəkkürü hər hansı bütöv bir əşyanın detallı təsviri edilməsinin mümkünlüyü baxımından da məhduddur. İnnovasiyaların dərk edilməsində, *koqnitiv vasitələr* bizə xüsusi ilmlər vasitəsilə öz baxışlarımızı formalaşdırmağa imkan verir. Bu xüsusi ilmlər vasitəsilə koqnitiv alətlərin beyin üzərində təsiri təmin olunur ki, bu da bizim yeni simvollarla tanış olmağımıza səbəb olur və beynimizdəki fəaliyyət bir növ “yönlənmiş”, idrak alətləri ilə qarşılıqlı əlaqəyə köklənmiş olur [2, səh.9-11].

Son illərdə ali məktəblərdə daha çox tətbiq edilməyə başlanılan “start-up” layihələrində də innovativ yeniliklər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. *Təhsil-elm-sənaye* üçbucağında əldə olunmuş irəliləyişlər innovasiyaların növləri, xüsusilə multidisiplinar sahələrdə innovasiyalar, onların yaranması mexanizmi, tipləri, strukturu, strateji tətbiq yolları haqqında fəlsəfi fikrin formalaşmasını daha da gücləndirir.

Sistem anlayışı bir-biri ilə münasibət və əlaqədə olan, məxsusi xüsusiyyətlər daşıyan, müəyyən bütövlüyü, tamlığı təşkil edən elementlərin birləşməsi deməkdir, yəni bu vəsaitdə müəllif innovasiyalar və onların tətbiqində sosial-fəlsəfi məsələlərə yanaşarkən onların sistemli xarakterdə olduğunu qeyd etmişdir. Belə ki, innovasiyalar fəlsəfi anlamda müəyyən bütövlüyə malikdir, xüsusilə də onun xassələri, onu təşkil edən elementlərin xassələrinin cəminə nisbətə prinsipə azaldıla bilməz; bu sistem, təbiəti etibarilə ierarxikdir (öz növbəsində sistemin hər bir elementinə sistem kimi baxmaq olar, sistemin özü isə tədqiq edilən daha böyük sistemin bir komponentidir).

İnnovasiyaların faydası

Innovativ texnologiyaların faydalılığı baxımından aşağıdakı iqtibaslar daha inandırıcı görünür. Belə ki, innovasiyalar bizi beynin imkanları xaricində olan, lakin qavranılması mümkün olan vasitələrlə təmin edir və kompleks problemləri komponentlərə ayıraraq beynimizə “problemi maksimum həll etmə gücü” imkanını yaradır. Yuxarıda göstəriləni kimi, *innovativ texnologiya və insanın emal imkanları arasında əlaqələr* texnologiyanın mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq mövcuddur. Məsələn, qələm və kağız keçmişdə çox faydalı alətlər olmuşdur və bu günümüzdə də faydalı alətlər olmaqda davam edir. Onlar bizə mövcud əqli vasitələrdən istifadə etmə imkanı verir. Misal üçün, bizim qısamüddətli yaddaşımız adi bir riyaziyyat məsələsini həll edərkən *məlumatın manipulyasiyası* üçün lazım olan bütün informasiyanı yadda saxlamaq imkanına malik deyildir. Lakin bu alətlər vasitəsilə insanlar problemi yazır, hər bir əməliyyat ilə iş aparır və nəticədə məsələni uğurla həll edə bilirlər. Bu mənada, qələm və kağız bizim mövcud, lakin məhdudd idraki ehtiyatlarımızı işə salır. Deməli, innovasiyalar bütöv bir sistem kimi araşdırılmalı, onlara daxil olan alqoritmlər bütöv bir sistemin addımları hesab edilməli, lakin nəticə bütövlükdə bu alqoritmlərə bərabər tutulmamalıdır.

Robert Heilbroner (ABŞ) “Maşınlar tarix yazırlarmı?” adlı əsərində texnologiyanın

cəmiyyətə məhdud təsir üsullarını təsvir etmişdir. O iddia edir ki, əslində hər hansı bir cəmiyyətin öz şəxsi münasibəti və xüsusiyyətləri texnologiyanın təsirlərini təyin edir. Onlar müəyyənləşdirmişlər ki, *ideologiya texnologiya ilə onun cəmiyyətə təsiri arasında duran başlıca təsir qüvvəsidir*. Onlar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, ideologiya cəmiyyətin texnoloji resurslarının artması ilə əhəmiyyəti daha da dərinləşən təsir qüvvəsi olaraq qalmaqdadır. Alimin zənnincə, ictimai siyasət texnologiyasının qəbul olunan tərəfini mənim-səməyi diktə edir. Bu cür yanaşmalar innovasiyaların anlayış aparatında yalnız texnoloji yeniliklərin deyil, eləcə də sosial-siyasi amillərin daxil olmasını, bu yeniliklərin realizə olunmasını şərtləndirən bütöv faktorlar silsiləsinin olduğu şahidi oluruq. Internetlə bağlı məsələləri araşdırarkən belə bir nəticə hasil olmuşdur ki, internetin inkişafı təkcə sosial-iqtisadi status və vaciblikdən yox, o həm də, müntəzəm siyasi və sosioloji təsirlərdən baş vermişdir. Ən nəhayət, Heilbroner iddia edir ki, texnoloji inkişaf cari sosial şəraitə uyğunluqdan asılıdır. Odur ki, innovasiya - *işçi qüvvəsinə ehtiyacı azaldan texnoloji vasitələr* - ucuz işçi qüvvəsinin çox olduğu cəmiyyətdə asanlıqla qəbul oluna bilməz və kütləvi bazara ehtiyac olan bir cəmiyyətdə isə, kütləvi istehsal texnologiyası daha faydalı ola bilər.

Jared Diamond (ABŞ) Silahlar, mikroorqanizmlər və polad” (1997) adlı kitabında cəmiyyətin yalnız ona ehtiyacı olduğu və özünün dəyərləri ilə üst-üstə düşdüyü halda yeni texnologiyayı qəbul edə biləcəyini qeyd edir. ABŞ-la bağlı bir sıra misallara digər millətləri məğlub etmək üçün atom bombasının yaradılması, pambığın əllə təmizlənməsini əvəz edən pambıqəyirən maşının kəşfi, suyun nasosla vurulması problemini aradan qaldırmağa yönəldilmiş buxar mühərrikinin ixtirası kimi misallar daxildir. O qeyd edir ki, bəzi hallarda, “ehtiyac kəşflərin anasıdır” deyimi, əslində, “kəşflər ehtiyacın anasıdır” formasında olmalıdır, çünki bir çox şeylər kəşf olunandan sonra, ixtiraçı tərəfindən yeni texnologiyadan istifadə kəşf olunur. Cəmiyyətin yeni texnologiyayı qəbul etməsindən əvvəl, istehlakçının bu yeni texnologiyaya ehtiyac hiss etməsi məsələsi sərbəstdir.

Hesab edirik ki, innovasiyaların anlayış aparatına, struktur elementlərinə müxtəlif yanaşmalar onu bir sosial fenomen kimi mahiyyətə dəyişmir. Müxtəlif təzahür formalarının mövcudluğu bu problemin fəlsəfi təhlillərin predmeti olmaqla fəaliyyətin ümumbəşəri sosial mədəni dəyərlər kompleksində, prakseoloji istiqamətdə və fenomenal kontekstdə öyrənilməsinə zəruri edir. Bu baxımdan, anlayış aparatının müəyyən edilməsi üçün çoxsaylı terminoloji analoqların mənalılarının kontent təhlilinə, obyekt-subyekt əlaqələrinin tarixi, qneseoloji, metodoloji əsaslarının tədqiqinə və elmi innovasiyaların yenilikçilik ehtiyatlarının, kommer-siyalaşdırılması modellərinin, standartlarının tədqiqi və innovasiya risklərinin sosial səmərəliliyinin ölçülməsi üçün zəruri və optimal sosial şəraitin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu kimi məsələlərin daha dərinlən sistemli tədqiq edilməsi, müasir qloballaşan dünyada milli səviyyədə innovasiya siyasətinin tənzimlənməsinə yardım edir.

Qərb mənbələri çox vaxt *innovativ texnologiyaları* "fəlakətin miqyası," idarəetmənin mümkünsüzlüyü, çatışmazlığı və dağınıqlığı, cəmiyyətin psixoloji məyusluğu kimi ekstraiqtisadi reallıqlara oxşar olaraq qiymətləndirir. Belə bir yanaşma, innovasiyalara xaotik və deviant (normadan kənara çıxma) elm səciyyəsi etikətləri qoşmaqla, diqqəti cəlb edir. Bu tezis, düzgün daxili təhsilin, elmi mədəniyyətin və təfəkkürün təşəkkülünün müsbət amillərini yalnız kvazi və iqtisadi stimullarla eyniləşdirir. Bu halda intellektual potensialından istifadə çətinləşir, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın yaradılmasına kölgə salınır. Zənnimizcə, insan təbiəti çoxölçülü olduğundan, onun innovativ ideyalarının təbiiqinin "örtük" gücü - elə onu "kosmik kostyumuna" çevrilməkdədir.

Innovasiyaların məntiqi və empirik, sayentometrik, neopozitivist, postpozitivist, fenomenoloji, ehtimalıq, sahələrarası, tarixi və aksioloji, praksioloji, rekonstruktivist, prosqrafik, epistemoloji, dekonstruktiv və digər *aspektlərinin tədqiqi* problemə və onun

tətbiqi məsələlərinə yanaşmada sosial-fəlsəfi konsepsiyanın vahid və sistemli həllini göz-ləyən imperativ metodologiyanın işlənməsini zəruri edir [2, s.16-17].

Jak Ellul innovasiyalar barədə

Jak Ellul – məşhur fransız filosofu, hüquq üzrə professor və teoloqu 6 yanvar 1912-ci ildə Fransanın Bordo şəhərində anadan olmuşdur. O, ən radikal Fransız sosial tənqidçisi hesab edilir və həyatı boyu (o, 1994-cü il, may ayının 19-da vəfat etmişdir) elm və texnikaya, innovasiya və cəmiyyət məsələləri ilə məşğul olmuş və bunlara dair 60-a yaxın müxtəlif kitablar və monoqrafiyalar yazmış və bu məsələlərə həsr olunmuş xeyli miqdarda elmi tədqiqat işlərinə rəhbərlik etmişdir. Hazırda, dünyada onun irsini araşdıran çoxlu sayda mərkəzlər və tədqiqat qrupları mövcuddur. Ellul irsinin və tədqiqatlarının təhlili ilə ciddi şəkildə məşğul olan mərkəzlərdən biri də “Skandinaviya Ellul Forumu”dur (Ellul Forum). O, “Texnoloji cəmiyyət” (1964) adlı elmi araşdırmalarında texnologiyalar, cəmiyyət və avtomatlaşma haqda mühüm iddialar irəli sürmüş, dünyanın dəyişməsinə təbii dünya axarında dini əvəzləmələr adlandırmış, hətta hakim ideologiya statusuna qədər yüksəlmişdir. Ellul “Təbliğət və texnoloji cəmiyyət”, “İnsan münasibətlərinin formalaşması” kitablarına da diqqətini, əsasən, texnologiyanın və ya texnikanın xüsusi bir növü sayılan və insan davranışına nəzarət etməli olan **təbliğət** üzərində cəmləşdirmişdir. Ellul təbliğətin müxtəlif növlərindən: (a) **integrasiya təbliğəti** da daxil olmaqla (mövcud və fərdi vəziyyətdən razı salmağı hədəfləyən vəziyyət), (b) **“aqtasiya”** (fərdləri hərəkətə sövq etmə və ya “propoqanda”), (c) **sosioloji təbliğət**, (əyləncə, reklam, məktəb, din, incəsənət və s. vasitəsilə fəaliyyət göstərən forma), (ç) **siyasi təbliğət** (təbliğətin ən aşkar forması), (d) **horizontal təbliğət** (yaş qrupları vasitəsilə) və (e) **birbaşa təbliğət** (nüfuz dairələrindən gələn) kimi müxtəlif formalarından bəhs edir. O qeyd edir ki, kütləvi informasiya vasitələri texnologiyaların təbliğəti üçün çox vacibdir. Əgər ismarıqların insanlara çatdırılması üçün bir vasitə mövcud deyildirsə, təbliğətin əhaliyə heç bir təsirindən danışmağa dəyməz. Sorğunun bu xətti “Siyasi İllüziya”da da davam edir və burada Ellul, legitimliyi qorumaq üçün *ictimai rəyin siyasi qərarlara nəzarət etməsi barədə illüziyanın saxlanılmasına ehtiyac olduğunu* müzakirə edir. Onun fikrincə, bu illüziya hökumət qərarlarının səmərəliliyinin texniki meyara əsaslanması barədə olan reallığa qarşı istifadə edilir və öz növbəsində təbliğət üsullarından həmin qərarların dəstəklənməsi, xalq dəstəyi və suverenlik illüziyasını saxlamaq üçün ictimai rəyin istiqamətləndirilməsi tələbinə uyğun işlədilir.

“Sözün dəyərdən düşməsi” əsərində (1985) Ellul iddia edir ki, *audiovizual texnologiya və informasiya mədəniyyəti texnoloji cəmiyyətin inkişafına, eləcə də verbal kommunikasiyanın rolunu sıxışdırmaqla cəmiyyətin deqradasiyasına təkan verir*. Fikirləri daha çox “bəşəri insan”ın fikirləri ilə üst-üstə düşən Ellul sözləri informasiya simvollarına qarşı qoyur və *rasional diskursun yoxa çıxmasını* tənqid edir. Lakin Ellul Fransa kilsəsinin üzvü olaraq xristian nöqteyi-nəzərindən çıxış etdiyi üçün sosiologiya ilə teologiyayı birləşdirirdi. Odur ki, təsadüfi deyildir ki, o dini aktivist olması ilə yanaşı, teologiya və etikaya da dair çoxsaylı tədqiqat əsərləri dərc etdirmişdir. Onun ingilis dilinə tərcümə olunmuş ən əhəmiyyətli dini əsərləri sırasına “Krallığın varlığı” (1951), “Şəhərin mənası” (1970), “Azadlıq və etika” (1976), “Anarxiya və xristianlıq” (1991) kimi tədqiqat kitablarını aid etmək olar. Bundan əlavə, onun sosioloji və dini görüşlərinin yer aldığı bir neçə müsahibə kitabı da nəşr olunmuşdur: “Əsrimizə dair fikirlər” (1981), “Mövsümi və qeyri-mövsümi, Jak Ellulun fikirlərinə müqəddimə” (1982) və nəhayət, ölümündən sonra işıq üzü görmüş “Jak Ellul, din, texnologiya və siyasət haqqında” (1998) adlı əsərlər bu qəbildəndir. Həmçinin, ölümündən sonra çap olunmuş yazılarına Jak Ellulun erkən dövrlərdə yazılmış səkkiz məqaləsinin də daxil olduğu “Mənbələr və trayektoriyalar” adlı məqalələr toplusu da aid edilə bilər [3].

Nəticə

İnnovasiyaların sosial-fəlsəfi fenomen kimi nəzərdən keçirilməsi heç də o demək deyildir ki, bu sahə monodissiplinar xarakter daşıyır. Bu günlərdə elm, iqtisadiyyat, erqonometriya, informasiya texnologiyaları, fizika, biologiya və digər xeyli sayda sahələr bu problemin tədqiqinə və onun anlayış aparatına dair mühüm təlimatlar irəli sürməkdədirlər. Problemin aktuallığı yalnız onu multidissiplinar xarakterindən asılı deyildir; bu həm də bu hadisənin səmərəli və super modern xarakterindən, insanlara faydalılığı və s. kimi təbiətindən irəli gəlir. *Onun mahiyyətində dayanan əsas məsələ* dəyişikliklər və ya daha da təkmilləşdirilmiş reallıqlar durur; yəni innovasiyanın strukturundan asılı olmayaraq, onun funksiyasında dayanan başlıca məqam konkret tarixi şərait üçün irəli sürülən dəyişikliklər hesab olunur. Fərdi və ya korporativ innovativ ideya və təklifin maddiləşməmiş və ya məhsula çevrilmiş payında ümdə məsələ onun məhz müəyyən tarixi zaman kəsiyi üçün yenilik kəsb etməsidir. Başqa cür desək, zaman keçdikcə ideyaların kreativlik mahiyyətində dəyişikliklərin olması labüddür. Bu, zamanın birölçülü və məkanın isə çoxölçülü mahiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı V. İqtisadi modernizasiya. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı: Elm, 2014. 311 s.
2. Şahgəldiyev Eldar. İnnovasiyalar və onların tətbiqinin sosial-fəlsəfi məsələləri, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Müəllim, 2017, 29 s.
3. The Technological Society Jacques Ellul. With an Introduction by Robert K. Merton A penetrating analysis of our technical civilization and of the effect of an increasingly standardized culture on the future of man A Vintage Book. A Division of Random House, New-York. 1994 -P. 449
(https://monoskop.org/images/5/55/Ellul_Jacques_The_Technological_Society.pdf)

Резюме

Эльдар Шахгельдиев

Понятийный аппарат и история инноваций

Статья исследует разные подходы к истории установления и понятийного аппарата инновации. В статье размещены исторические высказывания видных зарубежных и отечественных ученых, таких как Роберт Мертон, Роберт Хейлбо, Альберт Тагиев, Жаред Даймонд, Жак Еллул и др.

Исследования направлены на установлению истории инновации, которые прошли непростой путь. Были подведены основные итоги и сделаны обобщения, относительно инновации со стороны французского ученого Жак Еллула.

В заключении обобщены выводы приведенные в основной части статьи.

Ключевые слова: инновации, исторический подходы к инновациям, понятийный аппарат инновации, Жак Еллул и инновации.

Resume

Eldar Shahgaldiyev

About the Notional Apparatus and History of Innovations

The article is dedicated to the different approaches of the history and notional apparatus of innovations. It brings a lot citations from Robert Merton, Robert Heilborner, Albert Tagiyev, Jared Diamond, Jacques Ellul and from other local and foreign authors.

The reserch underlines that, innovationations have passed through a long historical raods since its inception. Jacques Ellul's-french philosopher's scientific conclusions and generalizations occupy a special place in the article. The concluding parts reflects the thesises brought forward in the main part.

Key words: innovations, historical approaches to innovations, innovation and its notional apparatus, Jacques Ellul and innovations

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1 (091)

UTOPIK İSLAM SOSIALİZMİ NƏZƏRİYYƏDƏN PRAKTİKAYA DOĞRU

Günel Ə.QARAYEVA*

Açar sözlər: islam sosializmi, sinfi istismar, şiə hərəkəti, sosial bərabərlik, inqilab

Giriş

İnsanların şüurunda inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuş kommunist ideologiyasını dəstəkləyən mütəfəkkirlərdən biri də Əli Şəriəti olmuşdur. Məqalədə utopik sosializm fonunda Marks və Əli Şəriətinin düşüncələri müqayisə olunacaq. İlk növbədə, kommunizmin nə olduğuna nəzər yetirək. Kommunizm istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin ümumiliyi ideyasına əsaslanır. Marksizm isə Karl Marksın düşüncələri əsasında qurulmuş siyasi, fəlsəfi, iqtisadi aspektli təlimdir və məqsədi cəmiyyəti sosializmin tətbiqi ilə dəyişdirmək və inkişaf etdirməkdir. Marksizm kapitalizmi kasıbları istismar edən sistem sayır. Marks hesab edirdi ki, din, media, təhsil kimi institutlar dominant təbəqənin əlində proletariatu istismar üçün vasitə idi. Məsələn, dindən müqəddəs kitablarda kasıbların digərləri üçün çalışmasının təbii olduğunu yazıldığını söyləyərək öz məqsədləri naminə istifadə etmişlər. K.Marksa görə, kapitalizmin daim ən effektiv iqtisadi sistem olması haqqında təhsil müəssisələrində aparılan danışqlar təhsildən necə istifadə olunmasına nümunədir. Media isə bu işi insanları əyləncəli verilişlərlə problemlərdən yayındırmaqla görür. Təbliğat sayəsində insanı sosial-iqtisadi bərabərsizliyin təbii olduğuna inandırırırlar. Marks hesab edirdi ki, bütün dünyada istismar olunan təbəqənin bir olub kapitalizmi devirməsi nəticəsində sosial bərabərlik təmin olunacaq. Yeni yaranan-kommunist sistemdə isə insanlar ehtiyacına uyğun resurslarla təmin olunacaq. Bu da hegemon qrup anlayışının yox olmasına, sadə insanların əməyinin dəyərləndirilməsinə səbəb olacaq [5, s. 195].

1. Əli Şəriətinin təlimində mədəni və dini kökə qayıtmaq kapitalizmlə mübarizədə əsas şərt kimi

Şəriəti sosializm, ekzistensial fəlsəfə və islamın şiə təriqətinin prinsiplərinin sintezinin lehinə çalışırdı. O həmin zaman İran cəmiyyətində mövcud dini, ictimai, siyasi nizama qarşı çıxdı. Şəriətinin təlimini yaydığı zamanlarda İranda xalqa qarşı amansız rəftar edirdilər, dindarlar isə xüsusi olaraq hədəf seçilmişdilər. Şah rejimi dövründə əsas kütlə yoxsulluq içində yaşayırdı, ənənəvi müsəlman dəyərlərini saxlayırdılar, elita isə bu dəyərlərdən uzaq, var-dövlət içində səfa sürürdülər. Əhali varlıları tikə-tikə etməyə hazır idi. Elitanın həyat tərzini onlarda ikrah doğururdu. 1978-1980-ci illərdə antişah inqilabı xalqın kütləvi hərəkəti idi və özündə belə hərəkətin bütün üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını əhatə edirdi [1, s. 91].

Şəriəti Marks ideologiyası bənzərində sosial bərabərliyi təbliğ edirdi. Əgər Marksa görə işçinin əməyindən özgələşməsi baş verirdisə, Şəriətiyə əsasən, insan Allahın varlığı və birliyinə inamı itirdiyi halda özünə yadlaşması baş verirdi. Onun fikrincə, bu yadlaşmanın qarşısını almağın yolu inancın dövrün tələblərinə uyğunlaşması idi:

Marks:

- 1) Sosial bərabərsizliyə qarşı idi;
- 2) İnqilabı vacib bilirdi;
- 3) İnsanlar əməyinin nəticəsindən yadlaşır;

* BDU, dissertant; ADU, müəllim
e-mail: gunel.q@outlook.com

- 4) Cəmiyyətdə siniflərə bölgü olmamalıdır;
- 5) Proletariat inqilabı bütün dünyanı əhatə etməlidir;
- 6) Marksın ideologiyası ardıcılıqları tərəfindən tamamilə fərqli şəkildə həyata keçirildi;
- 7) Bütün proletariat burjuaziyaya qarşı ayağa qalxmalıdır.

Şəriəti:

- 1) Sosial bərabərsizliyə qarşı idi;
- 2) İnqilabı vacib bilirdi;
- 3) İnsanlar tövhid ideyasından yadlaşmışdı;
- 4) Cəmiyyətdə siniflərə bölgü olmamalıdır;
- 5) Şiə hərəkatı – İran, İraq, Livan, Fələstin və s. əhatə edirdi;
- 6) Xomeyni, Bağır Sədri, Musa Sədri Şəriətinin ideologiyasını fərqli şəkildə reallaşdırdılar;
- 7) Bütün monoteist dinlər politeizmə qarşı ayağa qalxmalı idi.

Şəriətiyə görə, İslam dini vasitəsilə qurulacaq yeni, ədalətli, düzgün cəmiyyət şiə təriqətinin mübarizəsi hesabına olacaq. Şiələr dəbdəbəli məscidlərə, xəlifə saraylarına arxa çevirir, azadlığa can atan kimsəsiz insanların haqlarının müdafiəsinə başlayır. Onların şüarı məzlum kütlənin əzablarına son qoyub, onlara ümid olmaqdı. Şiələr ədalətsiz idarəetmənin yox edilməsinə, etibara layiq olmayanların hakimiyyətdən məhrum edilməsinə çağırırdılar. Ədalətsizliyə, ayrı-seçkiliyə dəstək olmayan aristokratiya, hakim və dini liderlərin mövcud vəziyyətin Allahın iradəsi olduğunu deməsi ilə razılaşmamaq gərəkdir. Alim düşünürdü ki, dini liderlik hərəkatın əsası olmalıdır. Məqsədinizə çatmaq, intizamı saxlamaq gücünüzü cəmləndirmək üçün ən yaxşı lideri seçin təhsili və tədrisi əlinizə alın, sosial-siyasi mübarizəni oradan başlayın. Şiələrin satqınlığa, zülmə, yalana qarşı aramsız müharibəsini davam etdirmək üçün şəhidlik yolunu seçin. İndiki islam şəhidliyin qırmızı libasına bürünmüş saxtalaşdırılmış İslamdır. Şiə hərəkatı isə kimsəsiz və məzlum kütləyə azadlıq və ədalət axtarışında olan yolunda dəstək olurdu və bu səbəbdən güman olunur ki, hüquqlarını itirmiş intellektualların, sosial haqlarını tələb edən kütlənin istəklərinin cəmləndiyi nöqtə idi.

Tarix boyu hökmdarların hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün çətinliklər, ədalətsizlik artmış, insanların hüquqlarına qarşı laqeydlik, işçilərin istismarı gücləndirilmişdir. Aristokratiyanın lehinə sinfi bərabərsizlik, yoxsulluq, hakim təbəqənin səlahiyyətləri artırdı. Belə halda, şiə hərəkatı intensivləşir, təsir gücü artırdı.

Kütlənin ictimai-siyasi hərəkatı, xüsusən kənd camaatı üçün şiəlik İslamı anlamının ən düzgün yoluna çevrildi. O, saxta dindarlar və hökmdar təbəqə arasında qorxu yaratdı. Mütəfəkkirlərə və din adamlarına qarşı qərəzli münasibət artırdı. Sosial mövqedən, feodal sistem kütlələrin, xüsusən, kəndlilərin istismarını dözülməz edirdi. Ölkənin siyasətinə dəstək vermək üçün cəza və işgəncələr mütləqləşirdi. Hakimiyyət maraqlarına zərər yetirən istənilən fikrə və ya təhlükəyə qarşı kəskin, qeyri-insani tədbirlər görürdü [7, s. 175]. Şiə hərəkatı tiranlardan intiqam almaq üçün inqilabın qaçınılmaz olmasına inamı gücləndirirdi. O, məzlumları, ədalət tələb edənləri, üsyana qalxmaq istəyənləri hazırlayırdı. Kütlə zülmədən qurtuluşu və azadlığı səbirsizliklə gözləyirdi. Bir insanın onu yoxsulların açlığı, məhbusların göz yaşları, köməksiz qurbanların üzərində cəlladların nəriləsi əhatə etdiyi bir vaxtda könüllü şəkildə onları müdafiə etmək əvəzinə, sadəcə fərdi xilas və cənnətə düşmək üçün çalışması necə də xudbin və mərhəmətsizdir!

Şiəlik sufilik kimi reallıqdan, məsuliyyətdən qaçmağın yolu deyildi, xalqın taleyinə laqeyd deyildi, ədalətsizlik və despotiyanı görməzdən gəlmirdi. Müsəlman kütlənin əzabına görə məsuliyyət hiss edən hər bir müsəlman, cari hökumətə, dinlə ticarət edən inamını itirmişlərə qarşı çıxan Əlinin yolunu – etiraz və şəhidliyi seçər. İnsanların zülm və cəhalət içərisində yaşamasına səbəb olan hər bir şeyə qarşı üsyan edən Əli şiəlikdən ilhamlanmış inam, ideologiya və "qırmızı" tarixlə silahlanmış qiyamın müjdəçisidir.

Yavaş-yavaş imtiyazsız kütlələr hər şeyi anlayırlar, yollarını seçirlər, nəticədə qorxulu qüvvəyə çevrilirlər [2, s. 129]. Marks da eyni fikirdə idi ki, oyanmış, əzab çəkən kütlə boğaza yığılanda çox qorxulu olur.

Şəriəti məsciddə dünyəvi ideyaları yayır, şiələrin işini davam etdirirdi. Şiəliyin sonuncu inqilabı qolu-qırmızı şiəlik 700 il müddətində inqilabı ruhun azadlıq və ədalət axtarışının qığılıcını kimi zülm, cəhalətlə mübarizə aparən sadə xalqın arxasında olmuşdur.

İranda şah rejiminə qarşı narazılığın artdığı vaxtda kommunist ideologiyasını, ateizm səbəbindən İran əhalisinin çoxu qəbul etməyə hazır deyildi və o qədər böyük təhlükə yaratmırdı. Ənənəvi islam dəyərlərini radikal sosialist terminlər ilə sintez edənlər daha təhlükəli idi. Belə ideoloji və praktiki sintezin nə qədər qorxulu olduğunu şah rejiminin nümayəndələri də anlayırdı. Ona görə də solçu müsəlman qrupunun fəalları daha sərt cəzalar verilir, belə təşkilatlar isə mövcud siyasi vəziyyət üçün xüsusi təhlükə daşıyırdı.

Şəriətinin milyonlarca savadlı iranlı gənci öz ideologiyası ətrafında cəmlədiyi söylənir. Şəriəti dinləyicilərinə İslam dininin mahiyyətini müsəlman din xadimlərinin əlində bilmədiyi şəkildə müasir sosioloji biliklərlə birləşdirərək elmi terminlərin köməyi ilə sağlam bir ideologiya halında təqdim edirdi.

Şəriəti İrandakı kəskin siyasi təzyiqin olduğu bir vaxtda dinləyicisinin ruhunu ovcunun içinə alan, radikal siyasi dünyagörüşünə sahib intellektual insan idi. Şəriətinin ideoloji və siyasi mövqeyi həmişə müzakirə mövzusu olmuşdur. Əsas mübahisə mövzusu isə İslami marksizm ilə əlaqədar idi. O, sinfi istismar, sinfsiz cəmiyyət və imperializm kimi Marksist anlayışlardan istifadə etmiş, bu terminləri bir sıra şiə liderlərin ("Xudapərvər Sosialist" adlandırdığı) düşüncələri ilə əlaqələndirmişdir. Yaşadığı gərgin zamanda İslam və solçular arasında əlaqə qurmaq imkanı yaratmışdır. "İnsan, İslam və Marksizm" adlı broşura onun mövqeyi ilə bağlı daha bir anlaşılmazlığa səbəb olmuşdur. Şəriəti: "Müsəlman ola bilmirsinizsə, Marksist olun" şüarını irəli sürürdü. Şəriəti, İslam sosializmi mövzusunda digər alimlərdən daha fərqli mövqedə dururdu. O, İslam və sosializm kimi iki ayrı dünyagörüşünü yan-yanə gətirir, lakin bu addımının səbəbi şərqi daha zəif bilməsi və ya qərbçilik deyildi.

Quranı ortodoks doktrinaların və ənənəvi şərhlərin, əksinə, tamamilə fərqli şəkildə yenidən şərh edən Şəriətinin belə yazılarına misal olaraq, Quranda əksini tapmış Habil və Qabil əhvalatı ilə əlaqədar fikrimi nəzərə çatdırmaq istəyirəm. Məlum olduğu kimi, Marks kommunist partiyasının Manifestində belə yazırdı: "Bu günə qədərki bütün ictimai tarix sinfi mübarizələrin tarixidir. Azad insan ilə qul, usta ilə tələbəsi, qıscası, əzən ilə əzilən, bir biri ilə daimi açıq və ya gizli aramsız mübarizə aparmış, bu mübarizə isə sonda ya ictimaiyyətin inqilabi ruhunun yüksəlməsinə ya da mübarizə aparən sinflərin birlikdə məhvinə yol açmışdır" [5, s. 214]. Əli-Şəriəti Marksın insanlıq tarixinin sinfi mübarizə tarixi olduğunu bildirən bu fikri qəbul edir, lakin bu mübarizənin Marksın zənn etdiyi kimi tarixi bir təkamüllə qul ilə sahibi, işçi ya müdiri arasında deyil, Habil və Qabil arasındakı mübarizədir deyər düşündü. Yəni ya hər kəs cəmiyyət üçün çalışır, yaxud da fərdlər mülk sahibidir, hər kəs özünə cavabdehdir. Zənn edək ki, Habil çobandır, istehsal vasitələrinin ictimai mülkiyyətdə olduğu zamanda yaşayır. Qabil isə bir torpaq sahibi olaraq xüsusi mülkiyyət sisteminin – əkinçiliyin olduğu zamanın təmsilçisidir. Aralarındakı mübahisənin səbəbi ailəvi və ya ekoloji ola bilməz, eyni ata-ananın övladı, eyni irqin nümayəndələridirlər. Təbiyəvi faktorlar da səbəb deyil, çünki eyni təbiyəni alıblar və sosial həyat isə bu qədər fərqliliyə səbəb olacaq qədər inkişaf etməmişdir. Buna görə də mübahisənin qaynağı iqtisadi həyat və sinfi statusdur.

2. Əli Şəriəti tərəfindən "qərbləşmədən müasirləşmək" şüarı inqilabın ideoloji əsaslarından biri kimi

Şəriəti militarizm, klassisizm, kapitalizmin üç başlı əjdaha kimi cəmiyyət üzərinə çökdüyünü deyir. Şəriətinin fikrincə, biri insanların başın əzir və belin bükür; biri cibin boşaldır; biri də qulağının dibində fısıldayır: "səbr et, dünya nemətinə görə dəyməz. Yəni biri siyasi iqtidarı, digəri iqtisadi iqtidarı və sonuncusu rəsmi din adamlarını və dini istismarı təmsil edir.

Şəriəti sosializmi deyil, daha çox onun nəzəri və elmi qaynağı olan marksizmi təbliğ edir. Əslində, bütün əsərlərində alim Qərb düşüncəsi və marksizmi tənqid etmişdir. O, bütün Qərb elmində marksist dünyagörüşü insan fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edən yeganə yetkin və əhatəli bir ideologiya olaraq qəbul edirdi, onun elmiliyinə inanırdı. Yalnız onun kor-koranə şəkildə qəbulu düzgün olmadığını vurğulayırdı. Yəni o, marksizmin və ya sosializmin insanı tək ölçülü, mənəvi duyğularını, yaranma məqsədini itirmiş insanlar halına gətirdiyini də söyləyirdi.

Sosializm bir amil xaricində, bütün insani ünsürləri əhəmiyyətsizləşdirir, köklə gövdəni birləşdirmək üçün isə bu ünsürü hədsiz çox inkişaf etdirir. Bu amil nə qədər önəmli olsa da, insanı bir ölçülü edir. Təbii ki, Şəriəti marksizmin və sosializmin əsas prinsiplərindən biri olan materializmi tənqid edirdi, qəbul etmirdi. Əzilənlərin, məzlumların yanında olan, onları yer üzünün mirasçıları kimi görən, mülkün şərtsiz Allaha aid olduğunu vurğulayan, ehtiyacdən çoxunu möhtac olana verməyi şərt bilən İslam dini sosial mübarizədə yeganə yol idi.

Qərbli humanistlər, mütəfəkkirlər azadlıq ideyasını müdafiə etsələr də, tətbiqə gəlincə bu prinsipi kənara qoyurlar. Məsələn, marksizm insanı kapitalizmin qeyri-insaniliyindən xilas etməyi vəd etsə də, əslində isə insana elə kapitalizm kimi yanaşır, yəni dünyəvi rifah, materializm, israfə sövq edir. Digər qərb ideologiyalarından fərqli olaraq, marksizm iqtisadi, siyasi, etik, tarixi, fəlsəfi yönləri ehtiva etdiyindən İslama ən böyük rəqibdir. Alim marksizm və İslam dini arasında olan fərqləri nəzərdən keçirir. Marksın dini tənqid etməsinin yunan fəlsəfəsi ilə bağlı olduğunu düşünür. Bu fəlsəfə insan və Tanrını birlikdə deyil, bir-birinə qarşı qoyur. İslam dini isə tövhid prinsipinə söykənir. Marksda din rasionallıqdan kənardır, insanın acizliyinə işarə edir. İslam isə cənnət, cəhənnəmin rasiona və elmi olduğuna inanır. Marks dini əxlaqı da, insanın fəzilətlərini də iqtisadi gücün müəyyən etdiyini deyir. Bu səbəbdən insan müstəqil və xüsusi yerə sahib deyil. Bu fikri islam tamamilə rədd edir. Şəriəti Marksı tarixdə insana önəmli bir yer vermədiyi üçün tənqid edir. Marksist tarixdə insan əqli baxımdan yetərsizdir, o ətraf mühitin məhsuludur. Tarixi dəyişikliklər insanın oynadığı rolun deyil, istehsal gücləri ilə istehsal münasibətləri arasında qarşıdurmanın nəticəsidir. Şəriəti şəhidlərin, üsyanların, çevrilişlərin marksizm tərəfindən necə dəyərləndirilməsinə təəccüb edir. Kapitalizmi tənqid edən Marks nəticədə onunla eyni dəyərlərə sahib olur. Praktikada israfə, mexanizm, texnobürokratiyaya, acgözlüyə, iqtisadi rəqabətə və materializmə söykənir.

Şəriəti hesab edirdi ki, Marksın tanrının, ruhun, o biri dünyada yaşayışın olmaması haqqında fikirlərini Avropada bir qrup insanlar kilsəyə qarşı dirənə bilmək üçün çox şişirtildilər. Həmçinin, Engelsin, Stalinin təhrifləri nəticəsində marksizm elmlikdən uzaqlaşmışdır, yalnız dar iqtisadi baxışlı təlimə çevrilmişdir. Elmlikdən uzaqlaşmış ideolojiləşən marksizm ilə İslamın münasibətləri korlanır. Bu uyğunsuzluğun ən əsas nöqtəsi insandır. İslam və marksizm siyasi, iqtisadi, ictimai, əxlaqi baxımdan insana fərqli yanaşmalar. İslam tövhid, marksizm isə istehsal prinsipini əsas götürür, Şəriəti bu tərəflər arasında nə qədər fərqliliklər olduğunu anlasa da marksizmin tarix və bəşəriyyət üçün hədsiz dəyərli olduğunu bilirdi. Ümumilikdə, Şəriətinin elmi, ideoloji fəaliyyətinin üç tərəfi var: İslamın şiə izahı, sufi şəxsiyyət, marksist terminologiya. Şəriəti gəncləri hərəkətə - qiyama yönəltmək üçün marksizmdən istifadə etmişdir. Dialektik İslam və şiə

sosial ədalət anlayışlarının eklektik münasibəti İranda müsəlman gənclərin yeganə ideoloji doktrinası oldu [3, s. 22].

Marksizmə tarix boyunca bir çox müsəlman alimin müsbət yanaşması, Quranın bəzi marksist anlayışlara olduqca yaxın bir məzmunu sahib olmasından qaynaqlanır. Zəif və gücsüzlərə kömək edilməsi, varlı və kasıb arasında həmrəylik, yoxsulu naəlac vəziyyətindən xilas eləməyə çalışmaq kimi təməl düşüncələr İslam və marksizmi yaxınlaşdıran cəhətlərdir. Əli Şəriətinin də üzvü olduğu "Xudapərəst Sosialistlər" hərəkatının ideologiyasına əsasən, istismarın qarşısını almağın yolu istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyəti ləğv etməyi təklif edən sosializmdir. Bu hərəkat İslamın sosial-iqtisadi düzəninə tövhid təməlli elmi sosializm olduğunu söyləyirdi. Şəriətinin sosializmi, fəlsəfi cəhətdən materializm və idealizm, kommunizm və kapitalizm arasında yerləşirdi. Bu anlamda İslam qızıl orta yol idi, çünki digər tərəflərin mənfi xüsusiyyətlərini inkar edirdi [9, s. 158].

Şəriətiyə görə, əsl humanizmə sadəcə İslam sahibdir. İslamda humanizm insanın əxlaqi dəyərlərini və mədəni-dini mirasını ehtiva edən ilahi dəyərlərin toplusudur. İslamda tövhid anlayışına, əsasən, insan bədən və müqəddəs ruhdan ibarət, iradə azadlığına malik varlıqdır. Bu dində insan Tanrı ilə ünsiyyəti baxımından ucadır, insanın taleyi var, insan seçim edə bilir. Bu seçim insanın toz zərrəsi olduğu halda, Tanrı ilə bir olma seçimidir. Bu Hegelin heçlikdən hər şey olmağa doğru gedən mütləq ideyasına bənzəyir. Məsuliyyət islam aliminə görə çox önəmlidir. O bu anlayışı fəlsəfədən ilahiyyətə, oradan isə siyasətə ötürmək istəyirdi. Bu anlamda, xüsusən müsəlmanlar "Allahın yer üzündəki vəkilləri" olaraq əsarət zəncirindən qurtulmalı idilər. Bu yanaşma tərzisi Marksın sinfin özündə sinif olmaqdan çıxıb özü üçün sinif halına gəlməsinə münasib olan fikrinə bənzəyir. Özünü xilas etmə məsuliyyəti özünə inama işarədir. Daha dəqiq desək, mədəni, siyasi, strateji özünəinam olmalıdır. Burada əsas məsələ "nə Qərb, nə Şərqdır, nə kapitalizm, nə kommunizmdir, özünə qayıdırdır".

Şəriəti insanlığın sosial qurtuluşunu qarşısına məqsəd qoyurdu. Şəriəti islamı inqilabi, sol radikal mövqedən nəzərdən keçirən sosial-fəlsəfi konsepsiyayı hazırlamışdı. Şəriətinin fikrinə görə, islam tarixi boyu məhz şiələr yoxsullaşdırılmış kənd və şəhər əhəlisinin müdafiəsinə qalxmışdı. Sosial ədalət uğrunda mübarizə şiəliyin inqilabi xarakterini şərtləndirirdi. Lakin alim İranda, həmçinin başqa müsəlman ölkələrində var olan sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizədə şiə və sünnilərin birləşməsinə vacib bilirdi. Şəriəti hesab edirdi ki, şiə əhali mövcud vəziyyətdə ayağa qalxmalı, şah rejimini devrilməli, islam və socialist prinsiplər əsasında ədalətli siyasi sistem qurmalı idilər. İnqilab zamanı kütləyə Allah tərəfindən seçilmiş, xalqın və ölkənin gələcəyinə görə məsuliyyət daşıyan rəhbər başçılıq etməli idi. O, "qərbləşmədən müasirləşmək" şüarını irəli sürürdü, islam aləminin elmi-texniki, iqtisadi, mədəni inkişafını islam və müsəlmanların ənənələri ilə uyğun olmayan qərbin mənəvi dəyərlərini qəbul etmədən dəstəkləyirdi [4, s. 344]. Şəriətinin düşüncələri kommunistlərin ateist ideologiyasına qoşularaq islamla əlaqəni kəsməyə hazır olmayan solçu gənclər arasında rəğbətlə qarşılanırdı.

Bu dini-siyasi layihə bir tərəfdən, özlərini daim məzlum hesab edən və sonda onları istismar edənləri istismar etmək arzusunda olan yəhudilərin ideologiyasını xatırladır. Digər tərəfdən, marksizmdə fəhlə inqilabı vasitəsilə siyasi və iqtisadi vəziyyəti stabilləşdirməyə çalışan proletariatu xatırladır. Müasir şiəliyin siyasi layihəsi təkcə İranı deyil, həmçinin İraq, Livan, Fələstini də əhatə edən millətlərarası siyasi esxatolji layihə idi. İdeal müsəlman dövlətinin başında yüksək təhsilli bir lider olmalı idi – "Allahın ali təhsilli varisi", "əql ilə aydınlanmış insan". Bu insan üsyankar kütlələri arxasınca aparmalı və şiə cəmiyyəti qurmalı idi. Şəriətiyə görə, dünya ölkələri qərb texnologiyasını qəbul etməli, onun ideologiyasını, mənəviyyət və hüququnu rədd etməli idilər. Müxtəlif coğrafi şərtlərdə hüquq sistemi fərqli qanuni formalara sahib olmalıdır. Qərb konstitusiyası bütün

sivilizasiya üçün etalon deyil. Buna görə də İran İslam dini və unikal imamət esxatologiyası əsasında öz hüquq sistemini qurmalıdır. Radikal şüəlik prinsipi əsasında Şəriəti müasir İranın faktiki layihəsini verdi. Beləliklə, şüə ruhanilər arasında "üçüncü yol" – nə kapitalizm, nə sosializm ideyası yarandı. Müsəlman üləmaları düşündülər ki, yalnız islam sovet və ya amerikan üslubunda dünyanın birləşməsinə qarşı dura bilər. İnkişafın İslam yolunu kommunizm və neokolonializmə qarşı qoyaraq şüə ilahiyyatçıları "islam humanizmi"nin müstəsna əhəmiyyətli olduğunu söyləyərək "ilahi ədalət" kimi mənəvi dəyərləri önə çıxardılar.

Əli Şəriəti "üçüncü" yola məsihiçi amili və "qərbləşmədən modernləşmək" ideyasını daxil edərək, ona inqilablıq donu geyindirdi. İndi lazım olan yeganə şey bu modelin "ideal islam dövlətinin" qurulması üçün hüquqi xarakter daşması idi. İdeal şüə dövlətinin konsepsiyasını ayətullah Xomeyni ayətullah Bağır Sədri, Musa Sədri ilə birlikdə hazırladı. Bu yeni idarəetmə formasını Xomeyni İslam respublikası adlandırdı. Bu xüsusi formanın başında əhali tərəfindən seçilmiş monarx dururdu. Ancaq Xomeyni şüəliyin əsas bir şərtinə əməl etmədi, bu şərtə, əsasən, dövlət başçısı peyğəmbərin nəslindən olmalı idi, seçilən ola bilməzdi.

Şah rejiminin ruhani təbəqə ilə münasibətini korlaması ABŞ-nın böyük dəstəyinə baxmayaraq, onun sıradan çıxmasına ən böyük səbəblərdən biri idi. Əli Şəriəti ideoloji cəhətdən yenilənmiş hökumətin yaradılmasına çağırırdı, inqilabi şüəlik nə qədər konservativ olsa da, bu halda yeni ideya idi. Əli Şəriəti inqilabi şüəliyin nəzəriyyəçisi, islamda inqilabi hərəkatın çiçəklənməsinin səbəbkarı idi. Şəriətinin təliminin özünəməxsusluğu onda idi ki, o, islam ilahiyyatının ehkamçı mahiyyətini izah edir. İlk islamı və şüə prinsiplərinə qayıtmağın ehtiyacını əsaslandırır, müsəlman aləmində ciddi islahatın zəruri olduğunu izah edir, kapitalist rejimini, elə Qərb ölkələrində imperializmə olan qarşıdurmanın timsalında tənqid edirdi.

Kapitalist ölkələrin istehlak xəstəliyi olduğunu deyirdi. O, Qərbi kor-koranə təqlidi pisləyirdi, amma qərbləşmə ilə mübarizədə onların mədəniyyətindən xəbərdar olmalarını vacib bilirdi. Mütəfəkkirə görə, ekzistensializmin, marksizmin güclü tərəfləri islam doktrinasında daha düzgün formada var. Bu cərəyanların islamla oxşar cəhətlərini göstərərək islamın daha üstün olduğunu deyirdi. Şəriəti İslamı yalnız din və bəzi şərq xalqlarının mədəniyyəti hesab etmirdi, qurtuluşun yeganə universal inqilabi ideologiyası kimi qəbul edir, onun insanın kamilləşməsinə, ictimai münasibətlərin dəyişməsinə, sosial bərabərşüəliyin və istismarın ləğvinə yönəlmiş yol olduğunu deyirdi [7, s. 284]. İslamda insan köməksiz, miskin varlıq deyil, Allah insanı öz ruhu ilə mükafatlandırmışdır. Ümumiyyətlə, Allahın varlığı və birliyi ideyası olan "tövhid" dinində bərabərlik və qardaşlıq özəkdir. İnsan insan tərəfindən istismar oluna bilməz, sinifsiz cəmiyyət unikalıdır. "Tövhid" prinsipinə görə cinslər də bərabərdir və həmçinin, heç bir xalq da digəri tərəfindən zülmə məruz qalmamalıdır. Qadınların siyasətdə iştirak etməməsinə və hüquqlarının olmamasının "tövhid"ə zidd olduğunu yazırdı alim. "Müasir qadının" qərb stereotipləri ilə razılaşmayan, eyni zamanda yalnız evdarlıqla məşğul olmaq istəməyən qadınların ictimai həyatda iştirakını lazım bilirdi [10]. "Tövhid" dövlətinin siyasi-hüquqi aspektlərindən biri də bu idi ki, qərar ümumi olmalı idi. Bərabərliyə və istismara xidmət edən kilsə aparatının olmamasını "tövhid" in daha bir üstünlüyü hesab edirdi. Əsl din inkişafa səbəb olur, maddi və mənəvi dəyərlərin qayğısına qalır. İnsanın təbii tələbatlarını inkar etmədən, tarazlığın qorunması üçün qanun və düzgün davranış normaları bəxş edir. "Tövhid" insanın nə bacarıqsız, cılız olduğunu, nə də, hər şeydən güclü olduğunu təlqin edirdi. Bu prinsip ədalətsizlik və zülmə qarşı çıxan imanlı insanın idealına çevrilir. Adəmin imtina etdiyi cənnəti qərb kapitalist ölkələrinin vəd etdiyi yaşayışla müqayisə edirdi. "Tövhid" "politeizmlə" mübarizə aparır. O, hakimiyyətdə olan istismarçılarla mübarizədə kütləni yönləndirir. Bu çox vacib məqamdır, çünki həm yəhudilik, həm xristianlıq, həm də islam

əziyyət çəkir. Belə halda, zorakılıq, bərabərsizlik, xüsusi mülkiyyət, politeizm qalib gəlir. Şəriəti də Marks kimi düşünürdü ki, şəkil dəyişmiş və öz-özünün əleyhinə çevrilmiş din əzab çəkənlərin istənilən baş qaldırışında onlara təzyiq göstərən, ayrı-ayrı siniflər üçün fərqli qanunlar "yaradan", var gücü ilə bərabərsizliyi dəstəkləyən bir qurumdur. Politeizm iradə azadlığı və insanın məsuliyyət daşdığını inkar edərək, insanları mütiliyə çağırır. Belə dində hakimiyyətə xidmət göstərən və onun maraqlarını qoruyan rüşvətxor mənəviyyət başlıca amildir. Məhz dinin belə bir vəziyyətində istismarçılara qarşı etiraz başlayır. Əgər Marksa görə, ictimai dəyişikliklərin əsasında duran hərəkətverici qüvvə siniflər arasındakı ziddiyyət idisə, Şəriətiyə görə, dörd fundamental amil sosial sferada transformasiyaya səbəb olur: şəxsiyyət (peyğəmbər və şəhid), ənənə, təsadüf, kütlə. Qırmızı şialik dini fəlsəfi təlimdən kütlənin inqilabi sosial-siyasi hərəkətinə çevrildi. Şəriətinin sözlərinə görə, istənilən inqilabi partiya kimi şialik də aydın ideologiyaya və stabil təşkilata sahib idi və etirazın adekvat ideologiyası olaraq qalırdı [2, s. 163].

Şah rejimi dövründə müsəlmanlara qərbləşməyə qarşı dura biləcək, kütləni ədalətli cəmiyyətin qurulması üçün yönləndirə biləcək ideologiya lazım idi və bu ideologiya mövcud ilkin islamla heç bir əlaqəsi olmayan sünni hakim təbəqənin təmsil edilən din ola bilməzdi. Bunun üçün xristianlıqda protestant inqilabına bənzər islahata, köklü dəyişikliyə islam da ehtiyac duyurdu. Alimə görə, ilk növbədə, dinimizin "təməl" və "ikinci dərəcəli" postulatlarını müəyyən etmək lazımdır. Təkalüflüluğun əsasını təşkil edən bazis amillərə ciddi əməl edərək heç bir halda əsl dinin ilkin prinsiplərindən yenidən uzaqlaşmamağı təmin etmək gərəkdir. Bu səbəbdən qeyri-ənənəvi tədris proqramı vasitəsilə dini təhsildə dəyişikliklər getməlidir. Tələblərə islami qayda-qanunlar və tədrisin ən yeni metodları tətbiq olunmaqla orijinal düşüncə vərdişləri öyrədilməlidir. Ümumilikdə, müsəlman alim "islam protestantizmini düşüncə azadlığına mane olan hər şeyi kənara qoymağa, yeni ideyalara yaratmağa" çağırırdı.

Nəticə

İmam Mehdiyənin gəlişinə qədər inqilaba dərin biliklərə sahib olan cəmiyyətin problemlərini anlayan, islam və əhaliyə görə özünü məsul hiss edən şəxs rəhbərlik etməlidir.

Yeni qurulan cəmiyyətdə seçilən lider onun siniflərə bölgüsünə, xüsusi mülkiyyət və istismara imkan verməməlidir. Marks da eynən belə bir cəmiyyət arzusunda idi. Şəriətiyə görə, bu lider imam Xomeyni idi. Xomeyni isə İslam inqilabının lideri kimi Şəriətinin yeniliyini qəbul etmədi. Ancaq onların ideologiyasında bir çox ümumi cəhətlər vardı. Hər ikisi İslam dinini dünyanı daha ədalətli etməyə xidmət edən yeganə sistem, beynəlxalq inqilabi ideologiya, istismarçılarla mübarizədə yeganə yol kimi qəbul edirdilər. Şəriətinin marksizmi ideoloji baxımdan dəstəkləməsi imamı qane etmirdi.

Şəriətini "islam marksisti" adlandırmaq düzgün olmazdı, İran alimi marksist cərəyanın ateist və materialist yönümünü qəbul etməyərək, onu birtərəfli adlandırsa da, islamın qeyd etdiyimiz cərəyanla fərqli nəzəri kökü olsa da, sinifsiz, xüsusi mülkiyyətsiz cəmiyyət formalaşdırmaq kimi ümumi məqsədləri var. Xomeyni bu yanaşmanın islama zidd olduğunu vurğulayaraq sinifsiz cəmiyyət qurulmasına da neqativ münasibətini ifadə etmişdir. Marksın din, hakimiyyət (güc) və kapitalın insanlığa və yaradıcılığa qarşı əsas tərəfdaş olduğu məşhur üçbucağında Şəriəti din sözünü ruhani ilə əvəz etmişdi.

İnqilabın gedişində inqilabçıların sağ qolu qələbə qazandı, onlar xüsusi mülkiyyəti ləğv eləmişdilər, Əli Şəriətinin tərəfdarları məğlub oldu. İnqilabı fədailər, kürd partizanları və milyardlarla kasıb əhali eləmişdi. Nümayişlərdə təxminən 500 min kütlə yığılırdı. Bu səbəbdən də Xomeyni radikal olmasa da sosial dəyişikliklər etdi. Ancaq Xomeyni və yeni İslam dövlətinin məmurları sosial ödənişləri xeyli qaldırmaq, bir çox qadınlara təhsil vermək, yoxsulluğun ləğvi üçün xüsusi layihələr üzərində çalışmaq, kasıbları iş yeri ilə təmin etmək üçün yeni zavodlar tikdilər. Lakin Xomeyninin, həmçinin Leninin zamanında

işçi şuralarının birbaşa demokratiya sistemi məhv edildi. Seçkilər və təmsilçi demokratiyanın ali orqanları azad deyildilər, beləki hakimiyyət "islam ekspertlərindən" və rəhbərdən ibarət ali orqana keçdi, kimi seçkilərə buraxmaq olar, kimi yox məsələsinə özləri qərar verirdilər.

İş orasındadır ki, şahı hansı səbəbdən devirsələr də, onu təkcə Xomeyni və tərəfdarları devirməmişdilər. İran inqilabının mahiyyəti bu şəxsin fəaliyyətinə nə qədər uyğun gəlmirdisə də, rus inqilabı da o qədər Lenin və bolşeviklərin fəaliyyətinə münasib deyildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Агаев С.Л «Иран: рождение республики», М., 1984, 342 с.
2. Дорошенко Е.А. «Шиитское духовенство в двух революциях», М., 1997, 227 с.
3. Джемаль Г. Д. Ислам Шариати – единственная универсальная революционная идеология, М. 192 с.
4. Дугин А.Г. Модернизация без вестернизации \\\ сб. «Русская вещь», М. 2001, 500 с.
5. Коммунизм // Научный коммунизм: Словарь / Александров В. В., Амвросов А. А., Ануфриев Е. А. и др.; Под ред. А. М. Румянцева. 4-е изд., доп. М.: 352 с.
6. Кузнецова Н. А. К вопросу о типологии исламского республиканского режима в Иране \\\ СБ №3 (242) ИВ АН СССР, М., 1986, 303 с.
7. Малушков В.Г., Хромова.К.А. Поиски путей реформации в исламе: опыт Ирана, М.: “Наука”, 1991, 342 с.
8. Орлов А.Е. Россия и Иран в 20 веке (основные этапы взаимоотношений). \\\ «Иран: ислам и власть» (сборник), М, 2002, 257 с.
9. Rahnema, Ali. 1998. An Islamic Utopian. A Political Biography of Ali Shariati. London: I.B. Tauris, 448 p.
10. <http://www.shariati.com>

Резюме

Гюнел А.Гараева

Утопический исламский социализм от теории к практике

Ислам был самым важным моментом в уничтожении несправедливости и построении справедливого общества в учении Али-Шариати. Это общество нельзя разделить на классы. Горцы марксистского движения были рабским классом, а в в теории Али-Шариати мусульмане. В обоих случаях люди были угнетены и эксплуатировались. Очень интересно, что все противоречия - наука и религия, любовь и логика, мир и другая жизнь, землевладелец и крестьянин и т. д. Необходимо построить государство, которое Бог заповедал, до того, как будет гарантировано равенство. Его мечта заключалась в том, чтобы построить светское государство, не покидая Корана. Роль людей в этом случае так же важна, как и лидера. Как и Маркс, Шариати сказал, цель состояла не в том, чтобы стать богатым, а в том, чтобы жить в процветании далеко от голода и эксплуатации.

Ключевые слова: исламский социализм, эксплуатация классов, движение шиитов, социальное равенство, революция

Summary

Gunel A. Qarayeva

Utopian Islamic socialism from theory to practice

Islam was the most important moment in the destruction of injustice and the building of a just society in the teachings of Ali-Shariati. This society can not be divided into classes. The mountaineers of the Marxist movement were a slave class, and in the theory of Ali-Shariti Muslims. In both cases, people were

oppressed and exploited. It is very interesting that all the contradictions - science and religion, love and logic, life and the Hereafter, landowner and peasant etc. It is necessary to build a state that God commanded, till equality is guaranteed. His dream was to build a secular state without leaving the Koran. The role of people in this case is as important as the leader. Shariati also said that, like Marx, the goal was not to become rich, but to live in prosperity away from hunger and exploitation.

Key words: *Islamic socialism, the exploitation of classes, the Shiite movement, social equality, the revoluti*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1

TƏZHİB SƏNƏTİNDƏ MÜCƏRRƏD VƏ SİMVOLİK MOTİVLƏR*

Səbinə NEMƏTZADƏ**

Açar sözlər: təzhib, İslam, əlyazma, motiv, mücərrəd, simvolik

Giriş

İslamın doğuşuyla başlayan təzhib sənəti, bütün İslam dövlətlərində xətt sənətiylə yanaşı tətbiq olunmuş və inkişaf etmişdir. Təməli İran və ətrafında atılan təzhib sənəti, ilk inkişafını, Təbrizdən başlamış, daha sonra Herat, Bağdad, Mosul, Konya, Karaman, Amasya, Harput, Sivas və s. davam etdirmişdir. Bölgələrə görə fərqliliklər görülsə də ümumiyyətlə bir üslub xətti vardır. Təzhib sənəti ilk dəfə Qurani-Kərimin təzhiblənməsiylə başlayan bir sənətdir. Quranı ilk təzhiblədən Hz. Əli olmuşdur. İslamın ilk üç əsrində Quranın surə sonlarına həndəsi şəkildə bəzəmələr, ornamentlər vardır. Quran və elmi kitabların hər növündə bəzəmə nümunələrinə rast gəlinir.

Təzhibdə naxış və onların din-fəlsəfi interpretasiyası

Əlyazma əsərlərində ən zəngin təzhib kitabların zahiriyyə hissəsində, mətnlərin kənar başlıqlarında, surə əvvəlində və mövzu hissələrinin aralarında, kitabın son səhifəsində xəttimə və ya kətəbə hissəsində yerləşir.

Təzhibdə, bəzəmə sənətində naxış, motiv, fiqur, kompozisiya, üslub və üslublaşdırma əsas amillərdir.

Naxış əvvəllər boyalı şəkillərə, miniatürlərə verilən ad idi. Əlyazma kitablara rəngli olaraq çəkilən şəkillərə miniatür və ya xürda naxış, naxış vuranlara da nəqqaş deyilirdi. Buna təsvir və şəbih yazmaq da deyilirdi. Naxış vuranlar nəqqaşla yanaşı, müsəvvir, şəbihnəvis adlarını da alırdılar.

Təzyini sənətlərin bütün sahələrində olduğu kimi, təzhib sənətində də naxış bəzəmək məqsədiylə görülən dizaynın cizgilərlə ifadəsidir. Sənətkarın xəyal gücünün sərhədlərini və çata biləcəyi zənginliyi, sahib olduğu zövqü, onun ədəb və dünyagörüşünü göstərir, əsərin sənət dəyərini müəyyən edir.

Naxışın icrasındakı hünər sənət sahiblərinə aiddir. Naxış işlənəcək yerə uyğun dizayn edilməlidir. Çünki, naxışın mükəmməl olması, onu meydana gətirən hər bir elementlə birlikdə yerinə uyğun olması ilə mümkündür. Təzyini sənətlərdə istifadə edilən naxışlar, quruluş formaları baxımından pano (lövhə) xüsusiyyəti daşıyan naxışlar, ulama (Səhifə kənarlarında, yazıların ətrafında bir-birinə bağlanaraq davam edən motivlərdən meydana gələn bəzəmə tərzii) və həndəsi naxışlar deyilən üç qrupda cəmlənilir. Pano (lövhə) xüsusiyyəti daşıyan naxışlar sərhədi müəyyən edilmiş bir sahə içərisində başlayar və bitər. Bu naxış tipinin quruluş formasına görə qeyri-simmetrik (sərbəst), simmetrik, dönmə hərəkəti göstərən naxışlar (çərxi-fələk) olmaq üzrə növləri vardır. Əlyazma kitabların zahiriyyə, sərlövhə, surə başı, fəsil başı təzhiblərində əksər hallarda simmetrik lövhə naxışlarına üstünlük verilmişdir. Dizaynındakı nəhayətsiz genişləmə xüsusiyyəti kainatın sonsuzluğu içində sənətin və sənətkar təxəyyülünün böyüklüyünü xatırladan səhifə kənarı naxışların əlyazmaçılıqdakı ən gözəl nümunələri kitab qabı və zahiriyyə səhifəsi, kürsü təzhibində rast gəlinir.

* Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF-Mob-5-2014-2(17)-14/09/5

** ilahiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail:nematzadesabina@yahoo.com

XII-XIV əsrlərdə bütün İslam ölkələrinin kitab sənətində və digər bəzəmələrdə hökm sürən həndəsi naxışlar dövrünün simvolu halına gəlmişdir. Bu əsrlərdə həndəsi nizamlı cizilən naxışlardan biri olan “zəncirək”dən çox istifadə edilmişdir. (3, 62)

Həndəsi naxışlar kvadrat, düzbucaqlı, üçbucaq, dairə, poliqon, paxlava və ulduz kimi formaların birləşməsiylə əmələ gələn və kainatın sonsuzluğuna işarət edən motivlər olaraq istifadə olunmuşlar. Sərhədlərinin başlanğıc və bitiş nöqtələri müəyyən olmayıb, bəzən nəbati və rumi motivləri ilə birlikdə işlənirdilər. Bu cür bəzəmələrdə yenə də həndəsi formalar kompozisiyanın önəmli elementləri olaraq görülür. (1, 20)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, pano (lövhə) xüsusiyyəti daşıyan naxışların quruluş formasına görə üç növü vardır ki, onlardan biri geniş dini-fəlsəfi anlamda icra edilən çərxi-fələkdir.

Çərxi əski ədəbiyyatda geniş bir mənə çərçivəsində və həmçinin müxtəlif tərkiblərlə istifadə edilən kəlmədir.

Yerinə və istifadəsinə görə dar mənada göy, göy qübbəsi, səma, fələk və çarxdan başlayıb geniş və məcazi çərçivədə dəhr, dünya, dövrən, aləm, tale, bəxt, qəzavü qədər, hətta əcəl mənalarını ehtiva edir.

Təzhibin ana mövzusu naxışdır. Naxışı da formalaşdıran motivlərdir. Motivlərin zənginliyi və müxtəlifliyi dekorativ sənətlərimizin yüz illər boyunca yüksək bir səviyyəyə çatmasını təmin etmişdir. Türk bəzəmə sənətində gördüyümüz bu motiv müxtəlifliyinin ən önəmli səbəblərindən birisi İslam dininin rəsm və heykəl sənətlərinə qoyduğu qadağadır. Türk sənətkarlar bütün yaradıcı güclərini bəzəmə sahəsində sıxlaşdıraraq, həddindən artıq dərəcədə təbiətdən qaynaqlanan abstraksiya və üslublaşdırmaya yönəlmişlər. Təbiəti heç dəyişdirmədən təqlid etmək yerinə, onu üslublaşdırmağı uyğun görmüşlər. Bu da Allahın tək bir yaradıcı varlıq olması prinsipinə, yəni, “tövhid” anlayışına əsaslanır.

Təzhibdə istifadə olunan əsas motivlər

Təzhibdə istifadə olunan əsas motivlər naturalist, bestiar, mücərrəd və simvolik motivlərdir.

Mücərrəd motivlər rumi və “*ayrı cizilmiş*” anlamı verən *münhanilərə* ayrılırlar.

Rumilər də çizilişinə və kompozisiyadakı istifadə qaydalarına görə ikiye ayrılırlar:

1. *Çizimdəki xüsusiyyətlərinə görə*:

a) *Sadə rumi*: Buna dini rumi də deyilir. Ən bəsit şəkildə cizilmiş rumi nümunəsidir.

b) *Dəndanlı rumi*: Sadə rumi sərhəd cizgisinin daxili qisminə münhani elementlərlə bəzənmiş rumi nümunəsidir.

c) *Qanadlı rumi*: Rumi motivinin iki qola ayrılaraq cizilmiş şəklidir.

d) *Sarıлма rumi*: Buna “*piçidə rumi*” də deyilir. Öz daxilində sarılma və bükülmə anlamını daşıyan farsca bir termdir. Rumi motivinin üzərinə çıxaraq sarılmış rumi nümunəsidir.

e) *Səncidə rumi*: Ölçülü olaraq iki tərəfli cizilən rumi növü anlamına gələn farsca bir termdir. Sanki iki rumi kürək qismində birləşdirilmiş kimidir.

f) *İşləməli rumi*: Böyük bir rumi motivinin daxili (iç) qismində xəttəyi motivlər yer alır.

2. *Kompozisiyadakı vəziyyətinə görə*:

a) *Ayrıлма rumi*: Bir kompozisiyada naxışı paftalara ayıran, kompozisiyada daha uyğun görünüş təmin edən rumi nümunələrinə ayrılma rumi deyilir. Bu hissədə zəmin (səth), uyğun şəkildə, fərqli rəngdə boyanır.

b) *Təpəlik rumi*: Kompozisiyada sonlandırıcı və ya sərhədləyici vəzifəsini yerinə yetirər. Bəzən tığ şəklində də istifadə olunurlar. Simmetrik tənzimləmə tətbiq edilir.

c) *Ortabağ rumi*: Rumi kompozisiyasının çizimində rumilərin saplarının bir nöqtədə birləşib təkrar o nöqtədən ikiye ayrılmasında, birləşmə nöqtəsinə qoyulan rumili tənzimləməyə ortabağ rumi deyilir.

d) *Salyanqoz rumi*: Salyanqoz adlandırılan kiçik rumi tərzindəki qıvrımlar simmetrik dördlü xəttin toqquşma nöqtəsində istifadə edilir. Bağlayıcı bir xüsusiyyət daşıyır.

e) *Üç-iplik rumi*: Bir-birinin içindən keçən üç xətt üzərində rumilərin eyni istiqamətdə düzülərək meydana gətirdiyi zərif bir rumi hörgüsüdür. (4, 179-180)

Rumi motivi İslamiyyətdən əvvəlki dövrlərdə də heyvan mübarizələrini rəsm edərəkən istifadə edilməyə başlanmışdır. Bir çox əfsanəvi heyvanın bir elementi olaraq ortaya çıxmışdır. Qanad, quyruq, dimdik, pəncə kimi elementlərin yerinə istifadə edilmişdir. Zaman-zaman dəyişməyə məruz qalmışdır. Stilizə edilərək heyvan görünüşünü itirmiş daha çox nəbati bir görünüş qazanmışdır. Bu səbəblə Rumi motivinin mənşəyi mövzusunda bir çox sənətçi və tarixçi fərqli görüşlər bildirmişlər. Bir tərəf Rumi motivinin bitki mənşəli olduğunu, bir noxudun açılım mərhələlərini xatırlatdığını, bir digər tərəf isə Rumi motivinin heyvani mənşəli olub, başlanğıcdan bu günə olan dəyişimi və inkişafından ötrü görünüş olaraq nəbati bir ifadə ala biləcəyini, lakin tamamilə heyvani bir mənşəyə sahib olduğunu dilə gətirməkdədirlər. (5, 94)

Rumi – "Anadolu" deməkdir. Anadoluya verilən adlardan olan Diyar-i Rum və ya Rum eli (Rumeli); Rumi motivinin Anadoluda ortaya çıxmış olduğuna dəlalət edir. XI əsrdə Səlcuq Türkləri tərəfindən istifadə edilərək Türk-İslam bəzəmə sənətinə qazandırılan ruminin dovşan, balıq, canavar, quş kimi heyvan motivlərindən stilizə edilib hazırlandığı görünür. İlk nümunələrdə stilizə edilən heyvanların nə olduqlarını müəyyən etmək mümkün ikən, zamanla quşların başları, dovşanların ayaqları kimi bəzi detalların atılmasıyla rumilər klassik şəkillərini tapmış və mənşələrini müəyyən etməyəcək şəkillərə çevrilmişlər. (5, 15)

Münhani – Əyri çəkilmiş mənasındadır. XI və XV əsrlərdə əlyazma əsərlərin demək olar ki, hər hissəsində istifadə edilmişdir. Bəzən bordür şəklində ya da müstəqil olaraq çəkilmişdir. Rumilərdən fərqli bir rəsm xüsusiyyətinə sahibdirlər. Kompozisiyaların hazırlanışında bir xətt üzərində deyil, bir-birinə bitişik olaraq tərtib edilir və açıqdan tündə doğru pilləli bir şəkildə boyanır. (2)

Simvolik motivlər

Simvolik motivlər isə *bulud* və *çintəmanidir*.

Bulud. Əlyazma təzhiblərində çox rast gəlinən digər bir motiv də bulud motividir. Çin sənətindən gəldiyi üçün "Çin buludu" da deyilir. Orta Asiyada əjdahanın ağzından çıxan hirs və qəzəbin simvolu olaraq istifadə edilmiş, fəqət XV əsrdə Türk sənətinə daxil olduqdan sonra daha naturalist bir anlayış içində göy üzündəki bulud düşünülərək çizilmişdir. (3, 61)

Təzhib sənətlərində istifadə edilən buludlar, təbiətin bir elementi olma fikriylə qiymətləndirilib istifadə edilmişlər. Buludlar öz xətlərini davam edərək çəkilər və başqa motivlərlə qarışmazlar. Buludlar çizimdəki xüsusiyyətlərinə və kompozisiyadakı vəziyyətinə görə ikiyə ayrılırlar.

1. *Çizimdəki xüsusiyyətlərinə görə*:

a) *Sərbəst bulud*: Kompozisiyalara sərbəst şəkildə çəkilərək yerləşdirilirlər.

b) *Yağma bulud*: Bulud şəkillərinin daha qatı olaraq daha sıx olaraq bir arada çizilmələridir. Sərbəst olaraq da yerləşdirilirlər.

2. *Kompozisiyadakı vəziyyətinə görə*:

a) *Nöqtə bulud*: Yağma şəklində çəkilər. Nöqtə bulud deyilməsinin səbəbi, naxışda motivlərin yer alacağı budaqların çıxış nöqtəsini təşkil etmələridir.

b) *Ayrırma bulud*: Ayrırma rumilərin istifadə edilmədiyə yerdə eyni vəzifəni görəcək şəkildə istifadə olunurlar. Rəng ayrımına köməkçi olmaları səbəbiylə naxışı monotonluqdan qurtarıb, daha ahəngli görünməsinə təmin edirlər.

c) *Ortabağ bulud*: Çardaqlı və çənbər deyə də adlandırılan bulud motividir. Çiçəklərin saplarını bağlamada, bəzən də iki bulud arasında əlaqənin təmin edilməsində istifadə olunur.

d) *Təpəlik bulud*: kompozisiyaların məhdudlaşdırılmasında istifadə olunur. Naxışların bitməsini bildirir.

e) *Xürda bulud*: Bu tənzimləmədə rumilərdən fərqli olaraq, öz strukturlarında deyil, yarpaq və ya Xətayi çiçəyiylə birlikdə istifadə edilərək dəyərləndirilir.

Çintəmani. Əksərən üç xalla birlikdə istifadə edilən Çintəmani motivi isə, bulud və xətaiyi motivləri kimi Orta Asiya mənşəlidir. Yan-yana uzanan iki dalğalı şəkil pələng və bəbiri xatırladır. Biri üstə ikisi altı üç xaldan ibarət olan tənzimləmə dekorativ anlamda süsləyici olaraq istifadə edilmişdir. Bəzən xallar içində tək tərəfə daha yaxın çəkilən dairələr onların hilal şəklini almalarını təmin edir. Teymur dövləti dövrünə aid sikkələrdə də görülməli bu üç xala "Timuçin" adı verilir. Türk bəzəmə sənətində isə gücün və səltənətin simvolu olaraq istifadə edilmişdir. Bəzən üç xalın bir yerdə istifadə edildiyi nümunələr olduğu kimi bəzən də hər iki motiv ayrı-ayrı istifadə edilmişdir. (4, 180-181)

Nəticə

Araşdırma nəticəsində İslam dininin ilahi məzmunlu prinsipləri, fəlsəfi görüşlərinin əlyazmaların tərtibatında mühüm yer tutan təzhib sənətində öz əksini tapdığı aydın görünür. Müsəlman müzəhhiblər istər naturalist, istərsə də bestiar motivləri təbiətdə olduğu kimi deyil, üslublaşdırılmış və ya yarıüslublaşdırılmış şəkildə icra etmişlər ki, bu da tövhid anlayışını özündə əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Müshəf təzyinatında istifadə edilən motivlər içərisində naturalist motivlər yer aldığı halda, heç bir zaman bestiar motivlərə rast gəlinməmişdir. Yarı üslublaşdırılmış və ya xəyal məhsulu olan bestiar motivlər Qurani-Kərimə qarşı duyulan və göstərilən hörmət səbəbi ilə heç bir dövrdə müshəf təzhibində istifadə edilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ersoy, Ayla. Türk Tezhip Sanatı. İstanbul, 1988, 95 s.
2. Ünver Niyazi - Kaya Dursun. Türkiye Yazma Eserler Kurumu (<http://www.yazmalar.gov.tr/sayfa/yazma-kitaplar/9>)
3. Birol, İnci Ayan. Tezhip. İslam Ansiklopedisi. Cilt 41, DİA, İstanbul, 2012, 617 s.
4. Nemətzadə, Səbinə. Orta əsr əlyazmaları. \ İslam kitab mədəniyyətinin və incəsənətinin mücəssəməsi kimi. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri (Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş XIII Respublika elmi konfransının materialları), Bakı: "Elm və təhsil", 2013, 528 s.
5. Yavuz, Şeyda. Süsleme Sanatlarında Rumi Motifi ve Tarihsel Gelişimi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, 94 s.

Резюме

Сабина Нейматзаде

Абстрактные и символические мотивы в искусстве тазхиб

Как отмечается в статье, основные мотивы искусства освещения рукописей (тазхиб) являются натуралистические, бестиарные, абстрактные и символические. Однако здесь говорится об абстрактных мотивах «руми» и «мунхани» (кривоначертанный), также о символических мотивах «булуд» (облако) и «чинтамани». Основная идея статьи заключается в том, что все мотивы искусства освещения (тазхиб) основаны на принципе единства Бога, то есть в концепции «таухид».

Ключевые слова: освещение, Ислам, рукопись, мотив, абстрактный, символический

Summary

Sabina Nematzade

Abstract and Symbolic Motifs in the Tazhib Art

The article presents the main motifs such as naturalist, bestiary, abstract, and symbolic used in the tazhib art. However, Rumi, and Munhani, with the meaning "curved", the abstract motifs, and the meaning of the cloud and chintamani which are symbolic motifs are taken place here. The main idea of the article is that the motifs are based on the principle of being a single existence of God, the concept of "tawhid".

Key words: *Illumination, Islam, Manuscript, Motive, Abstract, Symbolic*

Məsul katib fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 31

SOSIAL DÖVLƏTİN YAPONİYA MODELİ

Səadət MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: sosial dövlət, yapon modeli, "yapon möcüzəsi", sosial təminat sistemi, sosial sığorta, təhsil, səhiyyə

Giriş

Müasir sivilizasiyanın yeni inkişaf mərhələsi olan sosial dövlətin əsas mahiyyəti əldə edilmiş elmi, texniki, mədəni və digər nailiyyətlərin insanların rifah halının yüksəldilməsinə yönəldilməsi ilə bağlıdır. Sosial dövlətin inkişafı tendensiyası ayrı-ayrı ölkələrdə əhalinin sosial təminatı, gəlirlərin səmərəli bölüşdürülməsi, sosial iqtisadi inkişaf strategiyasının yaradılması, sosial əməkdaşlığın və sosial məsuliyyətin inkişafı və kiçik biznesin inkişaf şəraitinin optimallaşdırılmasını əhatə edən səmərəli sosial siyasətin həyata keçirilməsi, sərt dövlət tənzimlənməsi sisteminin formalaşmasını tələb edir. Sosial dövlət hökumətlə xalq arasındakı özgələşməni aradan qaldırmağa, iqtisadi və sosial dayanıqlığı təmin etməyə və sosial bərabərsizliyi və qeyri-mütənasibliyi aradan qaldırmağa, əhalinin minimum həyat tərzinin təmin edilməsinə yönəlir. Sosial dövlətin inkişafı cəmiyyətdə ənənəvi humanist dəyərlərə, kollektivçiliyə, qarşılıqlı yardıma əsaslanan sosial həmrəyliyin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Sosial dövlət yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, sosial yönümlü iqtisadiyyata malik olan dövlətdir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı bilavasitə qarşılıqlı sosial məsuliyyətin formalaşdırılması əsasında inkişaf edir. Burada sosial məsuliyyət dövlət – cəmiyyət – vətəndaş üçlüyünün qarşılıqlı cavabdehliyini, qarşılıqlı inamını nəzərdə tutur.

Sosial dövlət hər bir vətəndaşın minimum yaşayış səviyyəsinin, layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsinə yönələn dövlətdir. Dövlət tərəfindən sosial yönümlü siyasətin həyata keçirilməsi bir qədər ziddiyyətli məsələdir, belə ki, bu zaman həm dövlətin, həm də vətəndaşların maraqları nəzərə alınmalı, müəyyən tarazlıq əldə edilməli, sosial ədalətə riayət olunmalı, sosial qeyri-bərabərliyin azaldılmasına çalışılmalıdır. Belə demək olarsa, sosial dövlət bir tərəfdən sosial-demokrat, digər tərəfdən sosial liberal prinsipləri əsas tutaraq fəaliyyət göstərməlidir. Sosial dövlətin formalaşması bir çox amillərdən asılıdır və bir sıra müəlliflər əmindirlər ki, burada yalnız iqtisadi və siyasi amillər deyil, həm də mənəvi amillər əsaslı təsirə malikdir.

Yaponiya sosial dövləti təkmil idarəçilik forması kimi

Sosial dövlətin Yaponiya modeli inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün olduqca əhəmiyyətli və maraqlı nümunədir. Yaponiya modeli həm Qərbi, həm də Şərqi ənənələrini özündə sintez edərək inkişaf edən mükəmməl bir model kimi qiymətləndirilə bilər. Yaponiya modelinin mahiyyətini öyrənərkən onun formalaşmasına əsas olan tarixə nəzər salmaq zəruridir. Yaponiyada sosial dövlətin inkişafını XX əsrin ikinci yarısına aid etmək olar. Bu modelin əsasları II Dünya müharibəsi dövründə yaranmağa başlamışdır. Müharibədən sonra işğalçılar Yaponiyanın iqtisadi yüksəlişi ilə bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladılar: hərbi xərclər məhdudlaşdırıldı, həmkarlar ittifaqları yaradılmağa başlandı, qadınlara seçkilərdə iştirak etmək hüquqları verildi, kənd təsərrüfatı inkişaf etdirilməyə başlandı, inhisarçılığa qadağa qoyuldu. ABŞ Yaponiyanın iqtisadiyyatının bərpa edilməsi üçün maliyyə və mütəxəssislər baxımından kömək etdi [1, s.59-94].

*sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail:saadet.baki@yahoo.com

1952-ci ildə bağlanmış müqaviləyə, əsasən, Yaponiya öz şəxsi inkişaf siyasətini müəyyənləşdirdi və bu zəmində yapon inkişaf modelini yaratdı. Müasir Yaponiya inkişaf modelinin əsas elementləri aşağıdakılar hesab edilir: 1) İnkişaf yönümlü dövlət. 2) İdarə edilən bazar. 3) Ömürlük məşğulluq. 4) İxracə yönəlmə. 5) Texnologiyaların mənimsənilməsi. 6) Milli gəlirlərin bölgüsündə ədalətlik [18, s. 3-4].

Müharibədən sonra Yaponiya “iqtisadi möcüzəsinə” gətirən əsas amillər aşağıdakılar hesab edilir: 1) əvvəlcə ucuz, lakin lazımı qədər ixtisaslaşmış işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsi; 2) sürətlə inkişaf edən və yüksək səviyyəli yığımlar iqtisadi layihələrin daxili maliyyələşdirilməsi; 3) yeni texnologiyaları mənimsəyən sahibkarlıq sərmayələri; 4) düzgün iqtisadi siyasət və iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan institutların yaradılması [1, s.59-94].

Yaponiya iqtisadi möcüzəsinin əsas səbəbini korporativ mədəniyyət və onun əsasında duran busido (samuraylar) etikasına əlaqələndirirlər. Bu etikanın əsas prinsipləri və davranış qaydaları sadıqlıq, məsuliyyət hissi, cəsurluq kimi keyfiyyətlərlə bağlıdır. Etik təlim olan busido XII əsrdə yaranmışdır. Busido təlimi müharibədən sonra Yaponiyanın çiçəklənməsinə əsas oldu. Busidonun əxlaqi prinsipləri ölkədə eqalitar iqtisadi sistemin formalaşmasına səbəb oldu. Bu gün Yaponiya həyat keyfiyyəti, uzunömürlülük, təhsil, uşaq ölümünün azaldılması istiqamətlərində dünya dövlətləri arasında aparıcı yerlərdən birini tutur. Busidonun “jin” (alicənablıq, mərhəmət və şəfqət) prinsipi korporativ mədəniyyətin nizamnaməsi hesab edilə bilər. Bu prinsipə görə ölkə gəlirləri ən aşağı sosial təbəqələrə gedib çatır. Yaponlar 1950-1980-ci illəri orta sinfin formalaşması dövrü kimi xarakterizə edirlər. Yaponiyada ənənəvi cəmiyyət və bazar iqtisadiyyatı dəyərləri bir-birinə uyğunlaşdırılmışdır. Bununla belə, 1990-cı ildə bir neçə on il davam edən iqtisadi “mücüzə” sona çatdı. Yaponiya iqtisadiyyatında durğunluq dövrü başlandı və bu vəziyyət bir sıra ənənəvi norma və dəyərlərin tədricən dağılmasına səbəb oldu [4].

1991-1998-ci illərdə Yaponiyanın iqtisadi inkişafı 1,2% olmuşdur. 1998-ci ildə iqtisadi inkişaf 4%-dən yüksək oldu. Bu dövrdə 2,9 milyon nəfər işsiz qaldı, əmək haqqı azaldıldı, səhiyyə və təhsilə çəkilən xərclər artdı, istehlak vergiləri yüksəldi. Bu böhran 2003-cü ilədək davam etdi. Sonradan 2007-ci ilədək müəyyən inkişaf nəzərə cərpmağa başladı. Lakin bu iqtisadi tənəzzülün qarşısını ala bilmədi [1, s.59-94]. Yaponiyanın iqtisadi tənəzzülünün əsas səbəbini əhəlinin qocalması ilə izah edirlər. Yaponiya uzunömürlülər ölkəsidir. Burada orta yaş həddi 82 hesab olunur. Son dövrlərdə Yaponiyada demoqrafik vəziyyətlə bağlı bir sıra sosial problemlər meydana çıxmışdır, əmək qabiliyyətli əhəlinin azalması, demoqrafik yükün artması problemi yaranır. Demoqrafik dəyişikliklərlə bağlı işçi qüvvəsinin azalması iqtisadi tənəzzül, ictimai rifahın aşağı düşməsi təhlükəsini artırır [3, s.1]. Yaponiya iqtisadiyyatı nə qədər böhran keçirsə də yüksək əmək haqqı alan yaşlı işçilərin maaşlarında heç bir dəyişiklik edilmir. Böhranın qarşısını almaq üçün yapon şirkətləri 2008-ci ildə gənc işçilərin işə götürülməsini və onların təhsil alması üçün ayrılan xərcləri azaltmışlar. Eyni zamanda 65 yaşına çatmış yaşlı pensionerlər daha aşağı vəzifələrə keçirildilər və onlara əvvəlki əmək haqlarının ½ hissəsi ödənilməyə başlandı. 2013-cü ildə yaşlıların məcburi olaraq təqaüdə göndərilməsi qanunla qadağan edildi. Hazırda yapon şirkətlərində “müvəqqəti” işçilərin sayı artmadadır, çünki onları işdən çıxarmaq daha asan olur [4].

Hazırda yapon hökuməti iqtisadi sahədə dayanıqlı inkişaf yolunu tutub. S.Abe kabinetinin iqtisadi siyasəti ilk dövrlərdə müsbət nəticələr versə də sonradan bir sıra çətinliklərlə qarşılanmış oldu. Yaponiya iqtisadiyyatı böhrandan tam çıxı bilməmişdir. Bunun əsas səbəbi kimi zəif daxili inkişaf göstərilir. İqtisadiyyatın digər durğunlaşdırıcı amilləri Yaponiyaya qonşu olan ölkələrin və ilk növbədə Çinin də iqtisadi durğunluq keçirməsi olmuşdur. Bu vəziyyət Yaponiyanın ixracatına mənfi təsir göstərmişdir. Qeyd edilənlərə baxmayaraq, bu gün Yaponiya dünyanın iqtisadi cəhətdən aparıcı dövlətlərindən biri olaraq

qalmaqdadır və dünya üzrə DMM-un 10%-i onun payına düşür. Son dövrlərdə Çin və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə bağlı dünya iqtisadiyyatında Yaponiyanın rolu azalsa da, hazırda ölkə iqtisadi inkişafa görə ABŞ və ÇXR-dən sonra üçüncü yerdə durur [15, s.8].

Bir sıra müəlliflər Yaponiya iqtisadiyyatını keçid iqtisadiyyatı kimi səciyyələndirirlər. Rusiya tədqiqatçısı A.V.Belov Yaponiya iqtisadiyyatında baş verən keçid prosesini aşağıdakı kimi izah edir: 1.Yaponiya təbii iqtisadi yüksəlişdən “süni” iqtisadi yüksəlişə keçir; 2. Yaponiya liberal bazar iqtisadiyyatına keçir; 3. Yaponiya iqtisadi həyatın milli təşkilindən qlobal təşkilinə keçir [2, s.8].

Yaponiyanın sosial təminat sistemi özündə üç əsas istiqaməti birləşdirir: pensiya təminatı, tibbi sığorta və ayrı-ayrı kateqoriyalardan olan insanlara (qocalar, əlillər, tənha analar, kiçik yaşlı uşaqları olan aztəminatlı ailələr və s.) yardım. 2015-ci ildə sosial təminat xərcləri ölkənin milli gəlirinin 31%-ni təşkil etmişdir. Bu 1980-ci illə müqayisədə 4,7 çoxdur. 2015-ci ildə adambaşına düşən xərclərin həcmi də 1980-ci illə müqayisədə 212 min iendən – 2015-ci ildə 910 min ienə qalxmışdır. Bu göstəricilərə əsasən Yaponiya ən inkişaf etmiş ölkələr siyahısına aid edilmişdir [11, s.23].

Yaponiyada təhsil və səhiyyə sahəsindəki uğurlara görə “inqilab” baş verib. Yaponiyada təhsil dövlətin himayəsi altındadır. 1947-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya görə: “Hər kəs qanunda nəzərdə tutulduğu kimi öz qabiliyyətinə uyğun olaraq təhsil almaq hüququna malikdir. Qanuna uyğun olaraq, hər bir kəs öz himayəsində olan uşaqların məcburi təhsil almasını təmin etməlidir. Məcburi təhsil pulsuzdur” [10]. Yaponiyada təhsil 9 il davam edir və orta məktəb məzunlarının 80%-i təhsillərini universitetlərdə, kolleclərdə və peşə məktəblərində davam etdirirlər. Yaponiyada təhsilə ayrıca insanın və bütövlükdə ölkənin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas elementi kimi baxılır. Təhsil millətin iqtisadi, sosial və mədəni inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir [14, s.168].

Yaponiyanın “iqtisadi möcüzəsi” yaxşı hazırlanmış, şirkətlərin tələblərinə cavab verən işçi qüvvəsinin olmasını tələb etdiyindən, hələ 1980-ci ildə yapon mütəxəssisləri qeyd edirdilər ki, “hazırda Yaponiya istedadlı, qeyri-ortodoks, ən mürəkkəb məsələləri həll edə bilmək potensialı olan insanlara ehtiyac duyur”. Müasir dövrdə bu tələb daha da yüksəlmişdir. Yaponiyada “Göy qursağı planı” adı almış təhsil islahatı planı həyata keçirilir. Bu plan aşağıdakı istiqamətlərə yönəlmişdir: 1) məcburi təhsil sistemində şagirdlərin baza təhsillərinin təkmilləşdirilməsi; 2) mənəvi, yaxud ictimai, əxlaqi tərbiyə; 3) şagirdlər üçün cəlbədic, təhlükəsiz mühitin yaradılması; 4) məktəb həyatı üçün informasiya açıqlığının təmin edilməsi; 5) müəllimlərin peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi; 6) dünya miqyaslı universitetlərin yaradılması; 7) XXI əsrdə təhsilə yeni baxışın formalaşdırılması [17, s. 212].

Yaponiyada dövlətin inkişafına xüsusi diqqət yetirdiyi əsas sahələrdən biri də səhiyyə sistemidir. Yapon dövləti səhiyyə sistemində tibbi sığortanın tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verir. N.S.Qriqoryeva Yaponiyanın tibbi sığorta ilə bağlı sosial siyasətindən bəhs edərək göstərir ki, 1983-cü ildə “Yaşlı adamlara tibbi xidmət haqqında qanun” qəbul edilmiş, 1986-cı ildə həmin qanun institusional xidmətlərlə təkmilləşdirilmişdir və yaşlı insanlar üçün xüsusi xəstəxanalar və özəl müalicə müəssisələri açılmışdır. 1989-cu ildə qəbul olunmuş inkişaf strategiyasına görə bələdiyyələr yaşayış yerində və evlərdə yaşlı insanlara yardım göstərməyə başladılar. 1994-cü ildə səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı “Qızıl Qanun” qəbul edildi. Bu plan 2004-cü ilə qədərki dövrdə regionlarda səhiyyənin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdi [7, s.105]. Göründüyü kimi, ölkədə yaşlı insanların müalicəsi planlı xarakter daşıyır.

Yaponiyada 40 yaşından yuxarı insanların tibbi xidməti ilə yanaşı, bələdiyyələr səviyyəsində profilaktik tibb proqramları da həyata keçirilir. Yaponiyanın səhiyyə sistemində daim islahatlar aparılır. 2005-ci ildə “Səhiyyə sistemində islahatların əsas istiqamətləri”

adlı sənəd, 2006-cı ildə isə bu sənəd əsasında “Səhiyyə sisteminin struktur islahatları haqqında qanun” qəbul edilmişdir [7, s.105].

Yaponiyada tibbi sığortanın maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsində dövlətlə yanaşı digər hakimiyyət orqanları da iştirak edir. Yaponiyada səhiyyə sistemi məcburi tibbi sığorta üzərində qurulmuşdur və ölkənin bütün əhalisinə seçilən tibbi müəssisənin formasından asılı olaraq, tibbi kömək təqdim edir. Dövlət əhalinin sağlamlığının qorunması ilə bağlı zəmanət verir. İşləyən əhali əsasən iri müəssisələrin rəhbərləri tərəfindən sığorta olunur. Digər kateqoriyadan olan insanlar, o cümlədən azad peşə sahibləri dövlət tərəfindən sığorta olunurlar. Müəssisələrdə işçilərin əmək haqqının 8%-i səhiyyəyə sərf edilir. Bununla belə tibbi sığorta insanları tibbi xidmətlərə görə ödəniş etməkdən azad etmir. Tibbi yardım üçün müraciət edən yapon müalicənin 10%-ni özü ödəyir [5, s.16]. Tibbi sığorta əhalinin demək olar ki, bütün kateqoriyalarını əhatə edir.

Hazırda Yaponiyada tibbi xidmət sağlamlıqla bağlı sığorta fondları hesabına həyata keçirilir. Müvəqqəti və ya daimi əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşlar üçün sosial sığorta nəzərdə tutulur. Sosial sığorta məcburi, yaxud könüllü qaydada yaradılan sığorta fondları və həmçinin əhalini işlə təmin edən fondlara toplanan sığorta haqqı və dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Yaponiyada sosial sığorta sistemi ümummilli maraqlara xidmət edir. “Əhaliyə tibbi xidmətə görə xərclərin kompensasiya edilməsi haqqında” qanuna görə dövlət qulluqçuları məcburi sığorta edilirlər [8, s.27].

Yaponiya modelinin üstün və əsas təsiredici məqamlarından biri yapon mədəniyyətidir. Bu gün Yaponiyada iki tip: ənənəvi mədəniyyət və Avropa tipli mədəniyyət mövcuddur və paralel olaraq inkişaf edir. Eyni zamanda qloballaşma şəraitində Yaponiyada akkulturasiya problemi mövcuddur və yaponları narahat edən məsələlərdən biri akkulturasiya prosesinin ənənəvi mədəniyyətə qarşı olması, ənənələri daşımaq imkanları, yüksək milli mədəniyyəti əzərək, ölkədə kütləvi mədəniyyətin inkişafına şərait yaratması ilə bağlıdır [16, s.1].

Akkulturasiya prosesinin genişlənməsinin əsas səbəblərindən biri qloballaşma prosesidir. Şərq və Qərb ənənələrini uğurlu sintez edən Yapon metodu qloballaşmanın mənfi tərəflərinin qarşısını almağa imkan yaradır. Müasir qloballaşma dövründə ölkə Yaponiya kütləvi mədəniyyətinin Asiya ölkələrində yayılması siyasətini aparır [12, s.1]. Beləliklə, müasir dövrdə Yaponiyanın mədəniyyət siyasəti nəticəsində qloballaşma Yaponiyada homogenləşməsinə səbəb ola bilməmişdir, dinamik inkişaf edərək, böyük müxtəlifliyə və çoxqütblülüyə yol açmışdır. Mədəni irsin qorunması Yaponiyanın mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edir. Xaricdə Yaponiya mədəniyyəti onun iqtisadi inkişafının əsas amili kimi qəbul edilir və yapon şirkətlərini sərmayə ilə təchiz etməyə şərait yaradır [13, s.51, 55].

Sosial dövlətin Yaponiya modelinin tarixi əsasları bu sisteminin özünümüdafiə və özünütəkmilləşdirmə, milli ənənələrə sadıqlıq və ailə-dövlət (yəni dövlətin daha böyük ailə kimi qəbul edilməsi və qorunmasına cəhd) prinsipləri üzərində qurulduğunu görürük. Burada hər bir vətəndaş dəyərlidir, onun kiçik yaşlarından təhsil, səhiyyə, əmək, layiqli yaşamaq hüquqlarının təmin edilməsi dövlətin inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Yapon modeli ideal model olmasa da, təkmil və daim təkmilləşməyə meylli model kimi qəbul edilə bilər.

Nəticə

Tarixi inkişaf prosesinin təhlili göstərir ki, insanlar bütün dövrlərdə öz həyat keyfiyyətlərinin yüksəlməsinə və bununla əlaqədar olaraq, daha təkmil idarəçilik sistemində yiyələnməyə çalışıblar. Müxtəlif dövrlərdə irəli sürülən ideal dövlət konsepsiyaları ilk növbədə insanların rifah halı, onun təmin edilməsi yollarının axtarışı ilə bağlı olmuşdur. Bəşər tarixinin ən yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunan post-neokapitalizm dövründə

insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial ədalətin təmin edilməsi, sosial əməkdaşlığın və insanların qarşılıqlı sosial məsuliyyətinin möhkəmləndirilməsi, sosial qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, insanın bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və ona layiqli həyat şəraitinin yaradılmasına yönələn sosial dövlət növbəti “ideal idarəçilik” modeli kimi qəbul edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабич Б. Японское «экономическое чудо»: причины достижений и неудач. (Перевод с английского В.И. Сотникова). Журн. «MegatrendReview», Vol. 3, 2007 (2), pp. 59–94.
2. Белов А.В. Япония: экономика и бизнес. Санкт-Петербург: Изд. «Санкт-Петербургского Университета», 2017, 387 с.
3. Варламова М. Семейная политика в Японии // Демоскопweekly. 10-23 март, 2014, №589-590. (<https://www.econ.msu.ru/sys/raw.php?o=43482&p=attachment>)
4. Галеева А.А. Корпоративная культура убивает Японию. Культура в современном мире. № 4. 2012. (<http://infoculture.rsl.ru>)
5. Гареева И.А. Модели и национальные системы здравоохранения: состояние и тенденции развития // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12. Психология. Социология. Педагогика. № 2, 2010, с. 13–21
6. Григорьева Н.С. Государственная политика по охране здоровья пожилых людей и снижение смертности: опыт Японии. ЭНСР Экспресс Выпуск №1, (12), 2007, с.63-64
7. Григорьева Н.С. Охрана здоровья пожилых людей в Японии Япония: экономика и общество в океане проблем = Japan: The economy and society in the ocean of problems // Ин-т востоковедения РАН; Ассоциация японоведов, М.: Восточная литература, 2012, 206 с.
8. Жилкина М.И. Государственное регулирование страхового рынка в зарубежных странах. // Финансовый бизнес, №1, 2009, с. 27
9. Ивановская О.Ю. Рейтинговая оценка страховых компаний мировым рейтинговым агентством А.М. Best COMPANY. // Финансы №2, 2010
10. Конституция Японии. (<https://legalns.com/download/books/cons/japan.pdf>.5)
11. Лебедева И.П. Система социального обеспечения Японии: достижения и проблемы. // Японские исследования. 2016. №4, с.23
12. Мошняга П.А. Особенности глобализации культуры в Японии (философский анализ). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук, Москва, 2009, 26 с.
13. Мошняга П. А. Специфика культурной политики Японии в условиях глобализации. // Культурная политика, 2009, №2, с. 51-55
14. Нейматов Я.М. Образование в XXI веке: тенденции и прогнозы. М.: Алгоритм, 2002, 480 с.
15. Обзор экономики и внешнеэкономической деятельности Японии за 2015 год. Торговое представительство Российской Федерации в Японии. Токио, апрель 2016 (г. docplayer.ru/28942526-Ekonomiki-i-vneshneekonomiches)
16. Степанова О.А. О японской массовой культуре начала XXI в. в сопоставлении с западной культурой. // Этнографическое обозрение, Май, 2007. (<http://journal.iea.ras.ru/online/>, с.1)
17. Takatoshi Ito, Hugh Patrick. Problems and Prescriptions for the Japanese Economy: An Overview // Takatoshi Ito, Hugh Patrick, David E. Weinstein (eds.) Reviving Japan's Economy. – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2005. P. 3–4.
18. Япония: опыт модернизации / Рук. Проекта Э. В. Молодякова. М., АИРО-XXI. 2011, 280 с.

Summary

Saadet Mammadov

Japanese model of social state

The Japanese model of a social state is a very important and interesting example for determining the direction of development. The Japanese model can be regarded as a perfect model, both synthesizing both Western and Eastern traditions. When studying the essence of the Japanese model, it is important to look at the history of its formation. Historical foundations of the Japanese state of the social state are based on the principles of self-defense and self-perfection, loyalty to national traditions and attitudes of family-state (ie adoption and protection of the state as a bigger family). Each peer here is worthwhile, ensuring that the right to education, health, labor and decent living from its younger age forms the basis of the state's development strategy. Although the Japanese model is not an ideal model, it can be regarded as an advanced and ever-improving model.

Key words: *social state, Japanese model, "Japanese miracle", social security system, social insurance, education, health care*

Резюме

Саадет Мамедова

Японская модель социального государства

Японская модель консервативного социального государства - очень важный и интересный пример для определения направления развития. Японскую модель можно рассматривать как идеальную модель, синтезирующую как западную, так и восточную традиции. Изучая сущность японской модели, важно посмотреть на историю ее формирования.

Исторические основы японского социального государства основаны на принципах самообороны и самосовершенствования, лояльности к национальным традициям и отношениям семейного государства (т.е. усыновление и защита государства как более крупной семьи). Каждый из нас заслуживает внимания, гарантируя, что право на образование, здоровье, труд и достойную жизнь с самого раннего возраста составляют основу стратегии развития государства. Хотя японская модель не является идеальной моделью, ее можно рассматривать как передовую и постоянно совершенствующуюся модель.

Ключевые слова: *социальное государство, японская модель, «японское чудо», система социального обеспечения, социальное страхование, образование, здравоохранение*

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT-101.1::316

MÜASİR DÖVRDƏ ELİTAR VƏ KÜTLƏVİ MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏLİLİK

Məhsəti CƏFƏROVA*

Açar sözlər: elitar mədəniyyət, kütləvi mədəniyyət, qarşılıqlı əlaqəlilik, ziddiyyətlilik, fərd, şəxsiyyət, fərqlilik, qanunauyğunluq

Giriş

Müasir dövrdə mövcud olan sosial-fəlsəfi fərqlər qabarıq şəkildə özünü göstərməklə müxtəlifliyi ilə seçilir. Ayırı-ayrı tədqiqatçıların bu məsələyə müxtəlif şəkildə yanaşmaları mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Elita və kütləvilikə münasibət müxtəlif baxışlarda öz təcəssümün tapır. Elitanın kütləyə təsiri sayəsində mədəniyyətdə baş vermiş inkişaf öz növbəsində elitar mədəniyyətin də yeni mərhələdə inkişafına təkan verir. Ayırı-ayrı xalqların müxtəlif fəaliyyətlərinin nəticəsi olaraq onların mədəniyyəti və incəsənətinin də müxtəlifliyi özünü göstərir. Bu eyni zamanda müxtəlif yaş qrupuna mənsub insanlar arasında təcəssüm edir. Burada kortəbiiyyət, reallıq, mühit, mövcudluq kimi amillərin təsiri də nəzərə alınır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, kütləvi mədəniyyətin qədimliyi və zənginliyi xalqların mənəvi və maddi dəyərlərinin qədimliyi və zənginliyi ilə ölçülür. Müasir dövrdə yeni texnologiyaların tətbiqi sayəsində elitar və kütləvi mədəniyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəlilik tədqiqat və təbliğat nöqtəyi-nəzərindən daha əhatəli xarakter alır və müvafiq qanunauyğunluğa çevrilir.

Sosial-fəlsəfi fərqlərin mövcudluğu

Tarixi inkişafın bütün mərhələlərində fərd, insan, şəxsiyyət, cəmiyyət arasında mövcud olan sosial-fəlsəfi fərqlər özünü qabarıq şəkildə göstərmiş və fərddən cəmiyyətə qədərki fəaliyyətin ayırı-ayrı xalqlarda müxtəlif səviyyədə davamı baş vermişdir. Bu proses mühit, şərait, baş verən hadisələr, inkişafa və yaxud tənəzzülə təkan verən amillərlə bağlı olsa da, bütün bunların mənbəyində insan amili dayanır. İnsanın formalaşması, insan tərəfindən mühitdə edilən dəyişikliklər, cəmiyyət daxilində şəxsiyyətin rolu və sair bu kimi məsələlərin araşdırılması həmişə aktuallıq kəsb etmişdir. Bütün bu proseslərin mərhələli şəkildə baş verməsi idraki fəaliyyətlərlə sıx bağlı olmuşdur. Və belə fəaliyyətlərin məqsədyönlü və mərhələli aparılması elitarlıq və kütləviliklə əlaqədardır. Məhz fərqlilikdən yaranan təbəqələşmə mühitdə baş verən hadisələri sürətləndirərək, bu və ya digər istiqamətdə mühitin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə fəaliyyət və inkişaf digər sahələrlə yanaşı, mədəniyyətdə də qabarıqlığı ilə özünü sübut etmiş və digər sahələri qabaqlayaraq ilk dəfə ictimai formada mədəniyyətin inkişafından başlamışdır. İctimai şüurun formalaşmasında və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan mədəniyyətin iki – elitar və kütləvi mədəniyyətlər kimi sosial formalarının cəmiyyətdə yerinin, mahiyyəti və məzmununun, təsir aspektlərinin tədqiqi dünya filosof-alimləri tərəfindən həmişə diqqətdə olmuşdur. Bu baxımdan M.Maklün, E.Morem, E.Fromm, D.Düi, U.Eko, R.Mixels, B.Astafyev, J.Derrida, Q.Moska, N.Berdyayev, O.Şpenqler kimi tanınmış alimlərin problem əhəmiyyətli, dəyərli fikirləri, əldə etdikləri elmi nəticələr mövcuddur.

Elita anlayışına müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. A.Şopenhauer “Aləm iradə və təsəvvür kimi” kitabında insanlığı sosioloji məğzdə iki hissəyə ayırır: “düha adamlar” və “sürünən adamlar”. Bununla da birincinin yüksək mənəvi, estetik daşıyıcısı olduğunu

* dissertant, AMEA Fəlsəfə İnstitutu, müəllim, Bakı Biznes Universiteti
e-mail: mahsati.cafarova@mail.ru

söyləyir. F.Nişsenin əsərlərində isə elitar konsepsiya “fövqəlinsan” konsepsiyasında təcəssüm olunur. “Fövqəlinsan”, Nişseyə görə, qeyri-adi estetik qavramaya malikdir (4, s.137).

Elita ilə kütlə arasında ziddiyyətlər

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində artıq elita ilə kütlə arasında yaranan ziddiyyətlər xüsusilə alim-tədqiqatçılar tərəfindən araşdırma obyektinə çevrildi. Alimlərin müqayisələri belə ziddiyyətlərin təşəkkülü, davam etməsi, kütlələr arasında müəyyən gərginliyə səbəb olması amillərinin müxtəlif istiqamətliliyi də təbiidir. Çünki informasiya məkanının əsas və həlledici “mühit” rolunu oynaması və “mədəniyyətləşmə”nin ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif sürətli xarakter almasına səbəb olurdu. Digər tərəfdən də kütlələr arasında “başadüşənlik” amili özünü büruzə verməyə çalışırdı, müxtəlif mühitlərdə fərqli qavramalar və bunun müqabilində baş verən əks münasibətlərdə də fərqlilik prosesləri mövcud təsirini bildirirdi. Ümumiyyətlə, kütlələrin mədəniyyətlərə daxil olması, beləliklə də mədəniyyətin kütləviləşməsi sürətli xarakter alırdı. Bu proses zamanı kütlə içərisindən çıxdığı və yaxud ona çox yaxşı “tanış olan” bayağılıq və bəsit texnologiyasını qəbul edirdi. Filosof N.Berdyayevin qeydlərinə görə, kütlə sadə və bəsit texniki sivilizasiyanı çətinlik çəkmədən qəbul edir, lakin ali, inkişaflı mədəniyyəti qavraya bilmir, özünün malik olduğu dini dünyagörüşünü ateizmlə asanlıqla əvəz edə bilir. Beləliklə də, kütlə insanında fərdi daxilolma, təşəkkül simasızlaşır, yaddaşlardan getdikcə silinməyə başlayır. “O, fərdi şüurundan, şəxsi vicdanından, şəxsi mühakiməsindən məhrum olur. Şəxsiyyətin kütləviləşməsi hadisəsi mədəniyyətin ümumi böhran axarında baş verir” (1, s.735).

“Kütləviləşmə”də əvvəlki mədəniyyətlə yeninin qarşılaşması prosesində müxtəlif ziddiyyətlərin meydana gəlməsi təbiidir. Çünki ilk baxışda əvvəlki mədəniyyət nümunələri “köhnə” görünsə də yeni ilə müqayisədə “qiymətdən düşsə də”, diqqəti cəlb etməsə də, tarixi dövrlərdən sonra “köhnə” sayılan həmin nümunələr daha da arzulanırdı, tarixi keçmişin daşıyıcısına, “elçisinə” çevrilir və mənbələşir, getdikcə də daha çox arzulanırdı. Buna görə də kütləvi mədəniyyətin məzmunundan, tərkibindən “çıxarılmış” əvvəlki “mədəniyyət” sonrakı tarixi dövrlərdə kütləvi mədəniyyətin məzmununda bəziləri üçün kor-təbii də olsa “vacibə” çevrilir. Və getdikcə kütlələr tərəfindən arzulanmağa başlayır və “şədevrəlşir” (1, s. 736).

Qeyd olunmalıdır ki, bütün tarixi dövrlərdə formalaşmanın bu və ya digər səviyyədə baş verməsi təsdiqini tapır. Təbiidir ki, belə formalaşmalar həmçinin zehni inkişafda da bağlı olduğundan mühitlərdən və həmin mühitlərdəki mövcud şəraitdən asılı olaraq zehni irəliləyişlər fərqlilikləri ilə seçilmişlər. Burada mühit amillərinin rolu mühümdür. Hazırda kütlə içərisində sürətli formalaşma mövqeyində olan yeni tip insanlar vasitəsi ilə inkişaf sürətli xarakter alır. Bunun başlıca səbəblərindən olan elektronlaşmanın bütün sahələrə təsiri danılmazdır. Elektron kütləvi informasiya vasitələri zehni baxımdan fərqlənən yeni tip insanın formalaşmasında vasitədir. Eyni zamanda hazırkı şəraitdə kütlələrin zehni irəliləyişə can atmaları və dolğun informasiyaya malik olmaları bir gerçəklikdir. Yəni elektron kütləvi informasiya vasitələri yayıldıqca kütləvi mədəniyyətin əhatə dairəsinin də genişlənməsi müvafiq olaraq sürətli xarakter alır lakin, hazırkı şəraitdə bu prosesi faciəvi hal kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki elektron inkişafın qarşısı alınmazdır. Baxmayaraq ki, bunu insan zehni yaradır və buna müvafiq elektron inkişaf zehni fərqlənən insan beynindən kənarda inkişafda ola bilməz. Bir sözlə, zehni inkişafa müvafiq olaraq bütün sahələrdə, o cümlədən elektronlaşmada da irəliləyiş hərəkət mövcud olacaqdır.

Müxtəlif xalqların müxtəlif mədəniyyətləri mövcud olduğundan ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə bu mədəniyyətlər biri-biri ilə mütləq qarşılıqlı əlaqədə olaraq inkişaf yolunu keçirlər. Hər xalqın özünə müvafiq maddi və mənəvi mədəni dəyərləri vasitəsilə fərqlilik təsirli baxımından özünü göstərir, yəni bu dəyərlərin tərəflər tərəfindən mənimsənilməsi, qəbul edilməsi tarixi dövr tələb etdiyindən qavrama baxımından vahidliyə meyillilik

artır. Məhz mədəniyyətdə vahidlik nəticəsində kütləvilikə istiqamətlənmə baş verir və həmçinin mənimsəmədə müəyyən qədər rahatlıq özünü göstərir. Beləliklə də, ayrı-ayrı mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqəlilik nəticəsində bir-birinə bağlılıq vahidlik müstəvisində qarşılıqlı əlaqəlilikdən qanunauyğunluğun yaranması səviyyəsinə qalxır. Nəticədə maddi və mənəvi mədəni dəyərlərin istehsalı və kütləvi istehlakı prosesi baş verir. Bu prosesdə elitarlıq fəaliyyətdə aparıcı mexanizmə çevrilir. Bununla da elitar mədəniyyət vasitəsilə kütləvi mədəniyyətin təşəkkülü, istiqamətlənməsi, həm də inkişafı prosesi baş verir ki, bunun da inkişaf sürəti elitar mədəniyyət tərkibində olan aparıcı zəhini fəaliyyətlərin gücü ilə ölçülür.

Elitar və kütləvi mədəniyyətlər arasında fərqlilik

Qeyd edək ki, xalq mədəniyyəti ilə elitar və kütləvi mədəniyyətlər arasında fərqlilik mövcuddur. Xalqın həyat və fəaliyyətinin nəticəsi olaraq onun mədəniyyəti və incəsənəti də formalaşır, inkişaf edir. Beləliklə, xalq elita üçün mənbə rolunu oynayır. Elitanın formalaşması məhz xalqın formalaşması ilə sıx bağlıdır. Xalqa məxsus qaynaqlar, mənəvi dəyərlər, bədii sənətkarlıq, memarlıq, bədii yaradıcılıq, təsviri sənət, musiqi sənəti, şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri, folklor və s. digər nümunələrin bazasında xalqın içərisində elitanın təşəkkülünə, inkişafına, formalaşmasına səbəb olur. Yəni yaradıcılıq xətti boyunca əvəzsiz olan xalqı kütlə əvəz edir. Bu prosesdə təbiidir ki, bütün yaradıcılıq nümunələri tam olaraq kütlə tərəfindən yaşadılmır və hətta mədəniyyətin çox hissəsi mərhələ-mərhələ yox olmaya məruz qalır. Sivilizasiya xalqlar tərəfindən yaradılan dəyərlərin “saf-çürük” edilməsi prosesi gedir. Nəticədə mədəniyyətdə “dəyişiklik” baş verir, tətbiq zamanı forma dəyişir, məzmununda da müvafiq olaraq “başqalaşdırma” yaradılır. Beləliklə, sivilizasiya tərəfindən mədəniyyət yaranmır, mədəniyyətin yenidən şərhə həyata keçirilir. Sivilizasiya bir növ özündən əvvəl yaradılanlarla barışmaq istəmir. Tanınmış alman filosofu O.Şpenqler yalnız dəyərli insanın ideyalarını, dərin məntiqini qiymətləndirir və baş verən əhəmiyyətsiz hadisələrin məhz həmin insanlar tərəfindən düzgün dərk etdiklərini, duya bildiklərini göstərir (2, s.47).

Hazırda mədəniyyətin dəyərləndirilməsində, qorunmasında yaşlı, orta nəsillə gənc nəsil arasında fərqlər mövcuddur.

1. Yaşlı və orta nəsil adət-ənənə və tarixi köklərin əsasında mədəniyyətlərin inkişafını və davamını həyata keçirirlər. Gənc nəsil isə kortəbiiyyə uyaraq “məqsədsiz” mahiyyət, məzmun arxasında getməyə can atır.

2. Yaşlı və orta nəsil incəsənətin müxtəlif növləri vasitəsilə, həmçinin bədii sənətkarlıq və yaradıcılıq nümunələrində xalq tərəfindən milli mədəni dəyərlərinin dünya mədəniyyəti tərkibində dəyərləndirilməsi və ümumiyyətlə, gələcək tarixi dövrlərə ötürülməsinə çalışır. Gənc nəsil isə bu istiqamətdə bəsit fikirləri ilə kifayətlənməyə çalışır, ən “asan, rahat” olanla əylənməyə can atır.

Beləliklə, ayrı-ayrı xalqların mədəni mühitləri bir növ digər mədəniyyətlərin müdaxiləsinə qarşı qoruyucu sədd çəkməyə çalışırlar. Lakin istər-istəməz integrasiya proseslərinin gücləndiyi şəraitdə belə sədləri möhkəmləndirmək müşkülə çevrilir. Bu təbiidir. Qarşılıqlı əlaqəsiz inkişaf etmiş mədəniyyətdən danışmaq qeyri-mümkündür. Mədəniyyətlərin əlaqədə inkişafı məhz dünya mədəniyyətinin inkişafına səbəb olur. Belə qarşılıqlı əlaqədə ayrı-ayrı mədəniyyətlərin itməsi yox, daha da inkişafı prosesi baş verməlidir. Gənc nəsil isə öz milli mədəniyyətlərini əldə etdikləri bilik, bacarıq, qabiliyyət, vərdişlərindən istifadə edərək, daha da zənginləşdirməli, onun təsir dairəsini artırmalıdır.

XX əsrdə mədəniyyətdə avanqard meyillər həmin əsrin bütün mədəni həyatına təsir göstərirdi. XI əsrdə mədəniyyətlər arasındakı dialoqların əhəmiyyətli təsiri özünü göstərməkdədir. Hazırda mədəniyyətlər arasındakı dialoq qarşılıqlı əlaqəlilik müstəvisində öz inkişaf

istiqlamətlərini təyin edir. Məhz belə inkişaf istiqamətlərinə əməl edilməsi mədəniyyət-lərərası sərhədlərin dəf edilməsinə şərait yaradır. Doğrudur, bu sərhədlər tamamilə götü-rülə bilməz, çünki fərqli mədəniyyətlər bütövlükdə dünya mədəniyyətinə zənginlik gətirə bilər. Ayırı-ayrı xalqların mədəni zənginlikləri günbəgün inkişaf edərək artdığından, dün-ya mədəniyyətində belə zənginlik öz təsirini göstərir.

Elitar və kütləvi mədəniyyətlərin mövcudluğunda da qeyd olunan fərqlilik, ayırı-ayrı xalqlara mənsub olması sərhədi özünü büruzə verir. Bu prosesdə elitanın intellek-tuallaşması da baş verir. Bəzən də intellektual elita mahiyyət etibarı ilə aristokrat təbəqə-nin təsirinə məruz qalır, diktə vasitəsi ilə fəaliyyətini davam etməyə məcbur olur ki, nə-ticədə belə davam bayağı davranışa, diktə davranış çevrilir. Lakin müvəqqəti məhdudiyyət-lər intellektual elitarlığın fəaliyyətinin qarşısını ala bilməz.

İntellektual elitarlıq

İntellektual elitarlığın inkişafında yeni yaradıcılıq məkanına malik olmaqda istiqqa-mətli fəaliyyət daha güclüdür. Elitar təbəqə insana, təbiətə, cəmiyyətə daim yeni yanaş-malar yollarını axtarır və həmçinin kütləvi şüur formalarına müqavimət formalarını seçir, lazım gəldikdə bu formaları tətbiq edir.

Hazırda yaradıcılığın postmodernizm təhlilinin yeni təqdim forması da vardır. Müxtəlif xalqlar mədəniyyətində yaradıcılığın ənənəvi dərkəi məkana yerləşmir və yeni oxunuş tələb edir. Məsələn, J.Derriqa göstərir ki, ixtira prosesini yenidən “kəşf etmək” lazımdır. Alim “fərqləndirmə” və ya “empirik dolaşma” anlayışını topluya bənzədir. R.Bart postmodernizm əsərinin tor xüsusiyyətinə malik olduğunu qeyd edir və bu torun qatla-rında müəllifin rəmzi vəfatının baş verdiyini anladır. (3, s.73)

Postmodernizm incəsənəti kinayəyə meyliliyi ilə elitar xüsusiyyətə malikdir. Bu incəsənət əslində kütləvi auditoriya üçündür. Kütləvi şüur bu incəsənətdə istədiyini tapmağa nail olur. Kütləvi təsəvvüdə isə incəsənətlə əyləncə arasındakı sərhəd yox olur.

Mədəniyyətin zənginliyi ilə seçilərək elita tərəfindən dəyərləndirmə kütləviləşməsi, dünyəviləşməsi onun zənginlik dərəcəsi ilə də ölçülür. Məhz bu zənginlik yaradıcı şüurun qabiliyyətliyi ilə düz mütənasibdir. Sənət əsəri yaradan əsl sənətkar yaradıcılığın nəticə-sinə görə istedadına, şəxsi məsuliyyət hissəsinə, vicdanına və zövqünə əsaslanır. Yaradılan nümunə incəsənətlə mədəniyyət tərkibində məzmunə çevrilərək, xəlqiləşir və kütlələrə ötürülür. Və ötürülənin kütləviləşmə dərəcəsi məhz onun bədii gücü ilə ölçülür.

Nəticə

Xalqların mədəniyyətlərinin tarixilik baxımından müxtəlifliyi, onların əcdadları tərəfindən müxtəlif tarixi dövrlərdə yaradılmış maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri, dəyərləridir. Yəni kütləvi mədəniyyətin qədimliyi nümunələr və dəyərlərin tarixiliyi, qə-dimliyi ilə ölçülür. Hər bir xalqın özünə məxsus bədii sənətkarlıq və yaradıcılıq nümunə-ləri müxtəlif tarixi dövrləri özündə əks etdirdiyi kimi, mif və folklor kimi mənəvi dəyərlər də qədimliyi özündə daşıyır. Bəzən bu dəyərlər bütün region, ölkə, ölkələr üçün populyar kütləvi olurdu. Mədəniyyətdə kütləviləşmə yeni texnologiya vasitəsi ilə yüngülləşsə də, bu, heç də texnikanın inkişaf ilə bağlı deyil. Mədəniyyətin coğrafi ərazisi böyük olduğun-dan, kütləvi mədəniyyətin də coğrafi ərazisi böyükdür və hələ qədimdən mədəniyyətdə kütləvilik mövcud olmuşdur. Deməli, buna müvafiq olaraq kütləvi mədəniyyət anlayışı da insanlığın yaranması ilə əlaqədardır. Elitar mədəniyyətin yaranma tarixi də qədimdir, çünki elitar təbəqənin yaratdığı yeni nümunə dəyər kütlə tərəfindən mənimsənildikdə kütləviləşmiş və nəsilərə ötürülmüşdür. Məhz belə qarşılıqlı əlaqəlilik nəticəsində kütlə-vi mədəniyyətlərin yaranması və bunun bazasında, yəni mövcud olanın mənbəyində yeni elitanın formalaşması, yetişməsi sonrakı tarixi dövrlərdə bu elitanın gücü sayəsində

kütləvi mədəniyyətin yaranması mexanizmi qanunauyğun hal alır. Beləliklə, elitar mədəniyyətlə kütləvi mədəniyyət arasında baş verən qarşılıqlı əlaqəlilik tarixən qanunauyğunluğa çevrilir və mədəniyyətlə elitarlığın kütləviləşməsi qanunauyğunluğu adlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov İ., Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi. Dərslik. Bakı: Mars-Print, 2012, 847 s.
2. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х томах, том 1, Москва: Мысль, 1993, 672 с.
3. Ролан Б. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Москва: Прогресс 1994, 616 с.
4. Ницше Ф.В. О пользе и вреде истории для жизни» Сочинение в 2-х томах, том 1, Москва: Мысль, 1990, 384 с.

Summary

Mahsati Jafarova

Mutual interconnection between elit and mass culture in modern time

As the geographical area of culture occupies vast territory the scope of mass culture has increased in stages. The ancient history of elit culture development proves the diversity of elit in all historical periods of time. The sample and values created by elit class have been acquired by mass people and it led to popularity in culture. At the same time communication of existed culture to the generations took place. Considerable activity of elit class was displayed even in this last process. A new elit rank and mass culture have been formed in the existed source, on the basis of creature at the result of mutual interrelationship. Next historical periods of time witnessed the regularity of mass cultures formation mechanisms due to the power of this elit rank.

Key words: *elit culture, mass culture, mutual interconnection, contrast, individual, differentiation, regularity*

Резюме

Мехсети Джафарова

Взаимные связи элитарной и массовой культуры в современный период

География культуры связана с большими территориями, и в связи с этим делится на этапы, которые охватывают все большие части районов проживания народа.

История появления элитарной культуры на всех этапах своего развития доказывает свое отличие. То что создано элитарной прослойкой общества как показатель был освоен массами и поэтому произошла массовость в культуре. Даже на последних этапах данного процесса активность элиты доказана ее деятельностью. Именно в связи с взаимным сотрудничеством появилась массовая культура, что дало базу для появления новой элиты. Последующие этапы истории в связи с лидерством этой элиты механизмы массовой культуры появились и стали узаконенными.

Ключевые слова: *элитарная культура, массовая культура, взаимные связи, противоречия, индивидуальность, личность, различия, узаконность*

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 6307.01

TURİZMİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN MƏDƏNİ AMİLLƏR

Tural SALİFOV*

Açar sözlər: mədəniyyət, tarixi və mədəni abidələr, turizm iqtisadiyyatı, multikultural məkan

Giriş

Azərbaycan ərazisi qədim tarix və mədəniyyətə malik olduğu üçün, əsasən neolit dövründən bu günə kimi bütün ardıcıl tarixi dövrləri əks etdirən zəngin tarixi-mədəni abidələrlə, müasir dövrdə ənənəvi mədəniyyəti yaşadan xalq sənəti növləri, milli mətbəxi ilə zəngindir. Azərbaycan xalqının həyat tərzinə çevrilən tolerantlıq və ölkə ərazisində mövcud olan multikultural mühit, əslində bu zəngin mədəniyyət tarixinin sosial-mədəni davranış normalarında inikasıdır.

Turizmin mədəni aspektdə araşdırılması

Azərbaycan ərazisi qədim tarix və mədəniyyətə malik olduğu üçün, əsasən neolit dövründən bu günə kimi bütün ardıcıl tarixi dövrləri əks etdirən zəngin tarixi-mədəni abidələrlə, müasir dövrdə ənənəvi mədəniyyəti yaşadan xalq sənəti növləri, milli mətbəxi ilə zəngindir. Azərbaycan xalqının həyat tərzinə çevrilən tolerantlıq və ölkə ərazisində mövcud olan multikultural mühit, əslində bu zəngin mədəniyyət tarixinin sosial-mədəni davranış normalarında inikasıdır. Çünki Azərbaycan ərazisində tarixən kök salan mədəni müxtəliflik vahid milli şüurun formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan, insanların dünyagörüşü, milli-mədəni şüuru mədəni turizmin inkişafında əsas rol oynayır. Bizim yerli əhali və əcnəbi turist respondentləri arasında keçirdiyimiz sorğular da bunu təsdiq edir.

2014-cü ildə Azərbaycanda “Mədəniyyət konsepsiyası” qəbul edilmişdir. Bu konsepsiya çərçivəsində “Dövlət rəsm qalereyalarının perspektiv inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2015-2025-ci illər)”, “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan qeyri-mədəni irsinin qorunmasına dair dövlət Proqramı”, “Qafqaz Albaniyası irsinin tətbiqi, mühafizəsi və təbliğinə dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında uşaq musiqi, incəsənət və rəssamlıq məktəblərinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında nəşriyyat-poliqrafiya işinin və kitab sənətinin 2015-2020-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2015-2020-ci illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” ilə əlaqədar layihələr hazırlanmışdır.

Turizmin inkişafında əhalinin mədəni səviyyəsi müsbət baxımdan təsir göstərdiyi kimi, turizm əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə də şərait yaradır. Rəyi soruşulan yerli respondentlərin böyük bir qismi 2015-ci il Avropa Olimpiya Oyunları ilə əlaqədar gələn turistlərin onların davranışlarına, dünyagörüşünə təsir etdiyini (23,6%), dil öyrənməyin zəruriliyini anladıklarını (47,7%) qeyd edirlər. Bu, əhalinin başqa mədəniyyətlərə olan marağının daha da artdığını və onunla daha yaxından tanış olmaq istəyinin olduğunu göstərir. Lakin mədəniyyətlərarası əlaqələrdə əsas rol oynayan xarici dil amili, bölgələrdə zəif şəkildə tədris olunur. Bu, çox hallarda mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulmasında maneəyə çevrilir və integrasiya proseslərini ləngidir. Bunun nəticəsi olaraq sosial-iqtisadi və sosial-mədəni integrasiya əlaqələri, xüsusilə turizm sektoru bundan zərər görür. Çünki

* doktorant, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
e-mail: tural_salifov@mail.ru

xarici dil bilməyən, savadı olmayan şəxslər, adətən hər hansı mədəni mühitə daxil olmaq imkanlarından məhrum olur və nəticədə, əksər hallarda özünü mədəni baxımdan təkmilləşdirmək əvəzinə, ətraf mühiti ittiham etməklə özünə haqq qazandırmağa çalışırlar. Turizmin inkişafına mənfi təsir göstərən bu psixoloji durumun ortadan qaldırılması üçün, xüsusən bölgələrdə maarifləndirmə sahəsində əlavə işlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycana gələn turistlərin bir qismi ölkədəki mədəni müxtəlifliyi dəyərləndirir və tarixi-mədəni abidələrə maraq göstərdiyini bildirir. Eyni zamanda, azərbaycanlıların qonaqpərvər, səmimi və mədəni insanlar olduğunu qeyd edirlər. Lakin sorğulardan məlum olur ki, xarici turistlərin bir qismi Azərbaycan mədəniyyəti ilə yaxın təmas qura bilmir və ya subyektiv səbəblərdən buna cəhd göstərmir. Məhz turizmin inkişafı hər iki tərəf arasında meydana çıxan problemlərin əksəriyyətini ortadan qaldırır və onların sosial-mədəni baxımdan tənzimlənməsinə şərait yaradır.

Təbii ki, turistlər səfərdə olduqları yerlərdə tam liberal mühit axtarırlar. Bu mühit bəzən bölgələrdə ənənəvi stereotiplərin və dəyərlərin ortadan qalxmasına təsir göstərir. Yəni kiçik turistik bir məkanda mədəniyyətlərin toqquşması durumu meydana çıxır. Bunun müsbət tərəfləri qapalı mədəniyyətlərin açıq mühitə integrasiya olunaraq inkişaf etməsinə, mənfi tərəfləri zəif mədəniyyətlərin əriməsinə səbəb olur. Lakin Azərbaycan xalqı SSRİ dönməndə aqressiv sosializm ideologiyası təzyiqləri altında öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlaya bildisə, deməli mövcud qloballaşma və turizmin integrativ mühiti şəraitində də özünü qoruyaraq inkişaf edəcəkdir. Çünki məhz belə bir şəraitdə həm inkişaf, həm də milli immunitet artır. Ancaq Azərbaycan hələ əcnəbi turistlərin böyük bir kütləsi ilə üzləşməyibdir. Bu barədə Türkiyənin təcrübəsi bizim üçün nümunə ola bilər.

Turistləri cəlb edən amillər

Turizmin unifikasiya funksiyası ilə yanaşı, müxtəlifliyə də şərait yaratdığı məlumdur. Çünki turistlərin ekzotikaya, rəngarəngliyə olan marağı bunu təmin edir. Son dövrlərdə turizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycanda xalq sənəti növlərinin canlandırılmasını müşahidə etmək mümkündür. Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, Tarix muzeyi kimi bir çox tarixi-mədəni obyektlərdə yüksək bərpa işlərinin aparılması, milli musiqi janrlarının aktuallaşması və bir çox digər məsələlər bunu təsdiq edir. Əslində, Azərbaycanda keçirilən böyük beynəlxalq idman, siyasi, elmi tədbirlər, yarmarkalar, sərgilər, festivallar, konqreslər mədəni turizmin ölkədə inkişafına şərait yaradır. Xüsusilə, böyük tədbirlərin mərkəzi Bakı şəhəridir. Lakin Qəbələ, Şəki, Gəncə, Naxçıvan kimi şəhərlər də tədricən bu tədbirlərin mərkəzinə çevrilməkdədir. Bu tədbirlərin coğrafiyası genişlədikcə, bölgələrdə də şəhərləşmə prosesi sürətlənir. Yəni mədəni tədbirlər bölgələrin sürətlə infrastrukturunun inkişafına, abadlıq işlərinin artmasına və sosial-iqtisadi problemlərin qismən həllinə şərait yaradır.

Azərbaycanda mədəni turizmin inkişafında mühüm rol oynayan hadisələrindən biri də 2013-cü ildə Azərbaycan Xalça Muzeyinin yeni binasının açılışıdır. Azərbaycan kəlağayı sənətinin UNESCO-nun siyahısına salınması, bölgələrin mədəni irsinin təbliği sahəsində “Xalq yaradıcılığı paytaxtları” layihəsinin həyata keçirilməsi, Qarabağ atüstü “Çövkən” oyununun UNESCO-nun təcili qorunmağa ehtiyacı olan qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində müxtəlif sərgilər, təqdimatlar, müsabiqələr, konsertlər və digər bu kimi tədbirlərin keçirilməsi, mədəniyyət-turizm obyektlərinin əsaslı şəkildə təmir olunması, 50-dən çox Azərbaycan filminin beynəlxalq festivalda iştirak edib mükafata layiq görülməsi mədəni turizmin inkişafında mühüm rol oynayır. Turizm naziri Əbülfəs Qarayev yaxın gələcəkdə Azərbaycan mədəniyyətini dünyada tanınmasında böyük rol oynayacağını təmin edən Muğam-tur, Aşıq-tur, Xalça-tur və Novruz-tur beynəlxalq mədəni-turizm marşrutlarının yaradılacağı barədə məlumat vermişdir.

Azərbaycanda turistlərin diqqətini çəkən abidələrin sayı çoxdur. 2013-cü ilin sonuna qorurların ərazisində yerləşən abidələrin əhəmiyyətinə görə bölgüsünə əsasən cəmi 1686 abidədən 35 dünya, 268 ölkə və 1383 abidə yerli əhəmiyyətliyədir. Onlar arasında arxeoloji, memarlıq və bağ-park, monumental və xatirə abidələri, dekorativ, tətbiqi sənət abidələri vardır.

Bu abidələr arasında dini abidələr özünəməxsus yer tutur. Azərbaycanda mədəni turizmin ən çox yayılan növlərindən biri dini turizmdir. Azərbaycanda yerli əhalinin ənənəvi olaraq ziyarət etdiyi bir çox ziyarətgah və məbədlər vardır. Onların bir çoxu yalnız bölgə əhalisinin tanıdığı, müqəddəs bildiyi yerlədirsə, digər bir qismi də bütün ölkədə və hətta ölkə sərhədlərinin kənarında da bilinən məbəd və ziyarətgahlardır (Qafqaz, İran və Türkiyə). Geniş miqyaslı ziyarətgahlara sufi şeyxlərinin qəbirlərini, tanınmış şəxslərin məqbərələrini (Nizami Gəncəvi), Əhli-beyt ilə əlaqədar olan şəxslərin məzarlarını (İmamzadələr), qədim məbədləri (Suraxanı atəşgahı, Qız qalası, Şəkidəki Kiş məbədi) aid etmək olar.

Fərqli sufi təriqətləri dünyanın müxtəlif yerlərinə yayılmaqlarına baxmayaraq, təriqətin silsiləsinə mənsub olan şeyxlərin varlığı haqqında müəyyən ənənəvi bilgilərə malikdirlər və imkan dairəsində yerləşdikləri yerlərdən asılı olmayaraq onların qəbirlərini ziyarət etməyə cəhd göstərilir. Azərbaycanda orta əsrlərdə səfəvilik, xəlvətlik kimi sufi təriqətləri geniş yayıldığı üçün, onların şeyxlərinin qəbirlərinə təsadüf olunur. Azərbaycanın şimal bölgələrində isə, XIX əsrdən başlayaraq, nəqşbəndilik geniş yayılmışdır. Nəqşbəndi şeyxlərinin məzarları bu bölgədə daha çoxdur. Bu ziyarətgahlar yerli əhali tərəfindən, həmçinin Şimali Qafqaz, Türkiyə və digər yerlərdən gələn nəqşbəndilər tərəfindən ziyarət olunur.

Əhli-beyt ilə əlaqədar olan şəxslərin məzarları İmamzadələr kimi tanınmışdır. Bu yerlər Azərbaycan və hətta qonşu ölkələrdə məskunlaşan şiələr tərəfindən ziyarət olunur. Xüsusilə, bu ziyarətgahlar Bakı, Gəncə, Bərdə kimi şəhərlərdə daha çox tanınmışdır. Xüsusilə, şiə müsəlmanlar bu ziyarətgahlardan şəfaət almaq məqsədilə ziyarət edirlər. Lakin son dövrdə meydana çıxan qeyri-ənənəvi islam cərəyanlarından olan vəhhabilik cərəyanının nümayəndələri bolşeviklər kimi bu ziyarətgahların varlığını tamamilə ortadan qaldırmağı, əsas dini vəzifələrindən biri kimi dəyərləndirirlər. Bu bir tərəfdən tarixi yaddaşın silinməsinə, digər tərəfdən məzhəblərarası münasibətlərin qızıqdırılmasına xidmət edir. Çünki insanlar bu abidələr vasitəsilə özünü tanıyır və ona böyük ehtiramla yanaşırlar. Digər tərəfdən bu abidələr dini ziyarət məqsədilə gələn turistlərin sayının artmasına və Azərbaycanda mədəni turizmin inkişaf etməsinə şərait yaradır.

Azərbaycanda mədəni turizmin inkişafında mühüm rol oynayan ziyarətgahlar arasında qədim məbədlər də vardır. Onlardan ən çox ziyarət olunan Suraxanı atəşgahı Hindistan və İrandan gələn atəşpərəstlərlə yanaşı, geniş turist kütləsinin marağına səbəb olur. Lakin bu məbədin XVIII əsrdə Hindistandan gələn şivaistlər tərəfindən tikildiyi bildirilir. Buna baxmayaraq, bu məbəd Azərbaycanın milli mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir və dövlət tərəfindən qorunur.

Azərbaycanda dini abidələr

Azərbaycanın islamaqədərki dini-mədəni və hərbi tarixinin qədim abidəsi kimi təqdim olunan “Qız qalası” turistlər tərəfindən ən çox ziyarət olunan abidələrdəndir. Lakin, yerli tədqiqatçılar arasında bu abidənin təyinatı və tikilməsi dövrü ilə əlaqədar konkret bir fikir təəssüflər olsun ki formalaşmayıb.

Şəkidəki Kiş məbədi ilk Qafqaz xristian məbədi kimi dünya xristianlarının diqqətini çəkməkdədir. Lakin bu məbədin xristianlıqdan daha əvvəlki dövrə aid olan tarixi tədqiqatların fəvqündə qalır. Çünki tədricən bu məbəd xristianların ziyarətgahına çevrilməkdədir.

Yaxud, Qəbələnin Nic kəndində yaşayan xristian udların        v  alban xristian m       də turistl  r n marağına səbəb olur.

Qubanın “Qırmızı kənd” adıyla tanınan kompakt yəhudi ya  yış məskəni və orada olan sinaqoq turistl  rl  yanaşı, dünya yəhudilərinin də diqqət mərkəzindədir. Bu yerlərdən bir zaman dünyanın müxtəlif ölkələrinə k    edən yəhudilər, oranı    v t nl  r  kimi ziyarət edirlər. Bu ziyar tl  r Azərbaycan ilə İsrail v  dünya yəhudi lobbisi arasınd  m      n siyasi m  nasib tl  r n qurulmasına təsir göstərir.

  ar Rusiyası dövründə Azərbaycana sürgün edilən xristian Malakan rus icmaları bu g n  qədər Azərbaycanın müxtəlif yerlərində m  skunla  raq (Şamaxı, Gədəbəy)    təsərrüfat həyatlarını qurmuş v     milli-mənəvi d  y rl  r n  qorumu lar. Bunlar ölkədə etnik-mədəni turizmin inkişaf etdirilməsinə mühüm təsir göstərdiyi kimi, dövlətlərarası m  nasib tl  r n də inkişafında mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda bu və ya digər qədim m  b dl  r n varlığı turistlərə   lk miz n qədim tarixə malik olduğunu, ölkədə bütün tarixi dövrlərdə multukultural mühitin hökm sürdüyünü v  əhalinin tolerant bir mədəniyyətə sahib olduğunu nümayiş etdirir. Bu, birg  ya  yış v  sülh m  d niyy t nin bariz n m n si kimi Azərbaycanın nüfuzunu beynəlxalq   l md  yüksəldir. Bu baxımdan, mədəni turizmin əhəmiyyəti yalnız sosial-iqtisadi deyil, həm də mədəni-siyasi xarakter daşıyır. Lakin ölkəmizdə ziyarətgahların, m  b dl  r n, qədim m  scidl  r n daha dərin elmi-tarixi tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Turistlər fərqli mədəniyyətlərə təmsil etdikl r  üçün, turizm mühitində kiçik mədəniyyətlərarası toqquşmanın ba  verməsi mümkündür. Çünki bir mədəniyyətdə normal olan bir   y dig r  üçün anormal ola bilər. Bu baxımdan turizm təhsilində kultoroloji bilikl  r n geniş şəkildə öyrənilməsinə və bunların praktikada t tbiiq olunmasına ehtiyac vardır. Xüsusilə mədəniyyətlərarası toqquşmalara səbəb olan halların mümkün qədər izolyasiya olunmasına şərait yaratmaq, bu sahədə maarifləndirmə i l r nin aparmaq və tərəflərə bir araya gətirən orta  mühiti yaratmaq lazımdır. Çünki “Turizm h  uqları bəyannaməsi”, “Turist   la  qanunu”, “S  lhsev r s yah t inin kredosu” kimi beynəlxalq turizm qanunları bu t dbirl r n həyata keçirilməsinə dəstəkləyir. Xüsusilə mədəni turizm s f rl r nd  iştirak edən əksər turistl  r n ali təhsilli şəxslər olduğunu nəzərə alsaq, belə t dbirl r n səmərəliliyini ehtimal etmək mümkündür.

N tica

Nəzərə almaq lazımdır ki, turistlər yerli şəraitə uyğunlaşmağa meylli deyillər. Bu sahədə böyük m  suliy t maddi səmərə g t rm kd  maraqlı olan tərəfin üzərinə düşür.

Bölgədə sosial-mədəni durumun qorunub saxlanılması v  inkişafı, paralel şəkildə mədəni turizmin inkişafının təmin edilməsi ilə   la q dar bir neçə tövsiyə irəli s rm k olar:

- Azərbaycanın qədim tarix və m  d niyy t n , azərbaycanlıların tolerant v  mədəni bir xalq olduğunu dünyaya göstərmək üçün mədəni turizmin əhəmiyyəti böyükdür.

- Mədəni turizm ölkədə multukultural mühitin daha da inkişaf etməsinə v  dolayısıyla Azərbaycanın digər dünya ölkələrə ilə yaxın mədəni-siyasi münasibətlər qurmasına şərait yaradır.

- Mədəni turizm ölkədə müxtəlif sənət, incəsənət n  vl r nin inkişafına və milli m  d niyy t n zənginləşməsinə zəmin yaradır.

- Mədəni turizm ölkədə müxtəlif elm sah l r nin v  təhsilin inkişafına, əcnəbi dil bilgisinin artmasına təkan verməklə sivilizasiyon tərəqqini sürətləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova S.H. Beynəlxalq turizm əməliyyatlarının dövlət tənzimləmə mexanizmləri // Azərbaycan dirçəliş yolunda (məqalələr toplusu). 6-cı buraxılış. Bakı: Elm. 2003, s. 141-156.
2. Abasova S.H. İnnovativ turizm əməliyyatları. Bakı: Turizm İnstitutu, 2004, 175 s.
3. Alıyev İ.H, İbadov S.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Mütərcim, 1998, 279 s.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2006. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi, 2006, 740 s.
5. İbrahimova X.İ. Azərbaycanın regionlarının inkişafında turizmin rolu \ Azərbaýcan dirçəliş yolunda (məqalələr toplusu), 9-cu buraxılış. Bakı: Elm, 2005, s.243
6. Məmmədov C.A., Rəhimov S.H. Turizm və onunla əlaqəli sahələrdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti. Bakı: Qanun, 2000, 194 s.
7. Məmmədov C.A. Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası (dərs vəsaiti). Bakı: R.N.Novruz-94, 2002. s. 249-256
8. Rəhimov S.H. Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Bakı: Mütərcim, 2004, 212 s.
9. Turizm əməliyyatları. Statistik məcmuə. Bakı: DSK, 2006, 140 s.
10. Turizm sahəsində normativ-hüquqi sənədlər. Bakı: GİTN, 2002, s.153

Резюме

Турал Салыфов

Культурные факторы, влияющие на развитие туризма

Территория Азербайджана богата древней историей и культурой, богатыми историческими и культурными памятниками, отражающими все последующие исторические периоды от неолита до наших дней, а также национальные артефакты народного искусства, живущие в наше время. Толерантность к образу жизни азербайджанского народа и существующая многокультурная обстановка в стране, по сути, являются отражением богатой культурной истории социально-культурных норм поведения.

Ключевые слова: культурные, исторические и культурные памятники, экономика туризма, многокультурное пространство

Summary

Tural Salifov

Factors affecting the development of cultural tourism

Since ancient history and culture of the territory, according to the historical periods of the Neolithic period to the present day in a row, reflecting the rich historical and cultural monuments, preserves the folk art of traditional culture in the modern era, rich in national məxbəxi. Tolerance has become the way of life of the people and environment in the country multukultural in fact, a reflection of the rich cultural history of the socio-cultural norms of behavior.

Keywords: culture, historical and cultural monuments , tourism economy, multicultural environment

Redaksiya heyətinin üzvü f.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

TARİ X, ANTOROLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 327

AZERBAIJAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNİN VERGİSEL BOYUTU

Emine Leyla KIYAT*

Anahtar Kelimeler: çifte vergi, Türkiye, Azərbaycan

Giriş

Global dünyada her an her yerde para kazanmanın kolaylaştığı günümüz ekonomik şartlarında vergi en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Anlaşmaya gelir üzerinden alınan her türlü vergi konu edilmiştir. Bu aynı zamanda tüzel kişilerin de vergilerini kapsamaktadır. Anlaşma tarihinden sonra her iki ülkenin kanunlarına ilave konulan vergiler de anlaşma kapsamında kabul edilmiştir.

Anlaşma metnindeki terimlerin ne anlama geldiğinin açıklanması konunun anlaşılması için gereklidir. Bu nedenle yazımızda öncelikle terimlerin açıklamaları yapılmıştır. Anlaşmadaki şartların uygulanacağı ülkelerin alanları açıklanırken; Türkiye terimi kara ülkesi ve karasuları ile hukuk çerçevesinde tabii kaynakların araştırılması işletilmesi ve korunması konularında egemenlik hakkının bulunduğu Kıta Sahanelığı ve Münhasır Ekonomik Bölge'den oluşan deniz alanları için kullanılmıştır. Azerbaycan terimi Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ifade eder. Ülkenin kanunları ve uluslararası hukuk uyarınca deniz alanları, deniz yatağı, toprak altı ve onların doğal kaynaklarında faaliyette bulunulan alanları kapsayacaktır. Anlaşmada Akit Devlet ifadesi, duruma göre Azerbaycan veya Türkiye'yi ifade etmektedir. Kişi; gerçek kişileri, şirket ortaklarını veya diğer kişilerin oluşturduğu diğer kuruluşları belirtir. Şirket; tüzel kişileri veya kanunlar tarafından tüzel kişi sayılan kuruluşları ifade etmektedir. "Kanuni merkez" her iki devletin de kanunlarında hukuki olarak tescil edilen ana merkezdir.

1. Azerbaycan -Türkiye Siyasi İlişkileri

30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'ni 9 Kasım 1991'de tanıyan ilk devlet Türkiye olmuştur. Diplomatik ilişkiler 14 Ocak 1992'de kurulmuş ve Bakü'de Başkonsolosluk olarak görev yapmakta olan temsilciliğimiz Büyükelçilik düzeyine yükseltilmiştir. Azerbaycan'da ayrıca Nahçıvan ve Gence Başkonsolosluklarımız faaliyet göstermektedir. Azerbaycan'ın ise Ankara'daki Büyükelçiliğinin yanı sıra İstanbul ve Kars'ta da Başkonsoloslukları bulunmaktadır (8).

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler, belki de dünyada başka iki ülke arasında olamayacak şekilde ticarî kaygılardan ziyade birinci derecede kardeşlik duygusu ile şekillenmektedir. Bunun en somut örneğini Dağlık Karabağ sorunu nedeni ile Türkiye'nin tek taraflı olarak 1993 yılından beri Ermenistan'a uyguladığı ambargoda görmek mümkündür. Zaman zaman Türkiye'nin aksine Azerbaycan'ın Türk vatandaşlarına vize muafiyeti uygulamaması veya Kıbrıs gibi konularda istenile düzeyde anlayış/anlaşma ortamı oluşmasa da bu durum ikili ilişkiler kapsamında çözülemeyecek boyutta görünmemektedir (1).

Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkileri çok boyutlu ve stratejik düzeydedir. Yoğun şekilde devam eden karşılıklı üst düzey ziyaretler, ilişkilerin arkasındaki en önemli itici

* Yrd. Doç. Dr., T.C. Yalova Üniversitesi
e-mail: nurhoca@gmail.com

güçtür. İki ülke devlet yetkililerinin göreve geldikten veya sembolik önemi haiz gelişmelerin ardından diğer ülkeyi öncelikli olarak ziyaret etmeleri şeklinde bir gelenek yerleşmiştir. İkili ilişkilerin daha da güçlendirilmesi amacıyla 2010 yılında Cumhurbaşkanları düzeyinde Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) mekanizması tesis edilmiştir. YDSK şu ana dek beş defa toplanmış olup, beşinci toplantı 15 Mart 2016 tarihinde Ankara’da gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan ile tesis edilen Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan, Türkiye-Azerbaycan-İran ve Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü toplantıları, bölgesel istikrar, barış ve refaha katkı sağlayan önemli mekanizmalardır. Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ile Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü toplantı süreçleri Cumhurbaşkanları seviyesine de çıkartılmıştır. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tek kara bağlantısını oluşturan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, ülkemizin Azerbaycan’la ikili ilişkileri açısından ayrı bir yer tutmaktadır. Ermenistan, İran ve Türkiye arasında kalan ve Azerbaycan’dan fiziken ayrı olan, tarihte "Türk Kapısı" olarak da tasvir edilegelen Nahçıvan, Azerbaycan halkı ile doğrudan bağlantı noktamızı oluşturmaktadır. Türkiye, Yukarı Karabağ ihtilafının Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü ve egemenliği içerisinde, barışçıl yollarla biran önce çözüme kavuşturulması için çaba sarf etmektedir. Bu çerçevede, AGİT Minsk Grubu’nun bir üyesi olarak, girişimlerini sürdürmekte ve özellikle Nisan 2016’da temas hattında ve Azerbaycan-Ermenistan sınırının belirli kesimlerinde yaşanan şiddetli çatışmalar ve can kayıpları ertesinde endişelerini ve müzakerelere hız verilmesi yönündeki çağrısını her fırsatta dile getirmektedir (8).

2. Vergilendirme Anlaşmasına Genel Bir Bakış

Vatandaş; ülkelerden herhangi birisinde vatandaş statüsünde olan gerçek kişi, ortaklık veya dernek ile o ülkenin mevzuatı gereğince statü kazanan tüzel kişi diğer bir ifade ile hükmi şahıs veya ülkenin vatandaşlık hakkını kazanan gerçek kişi için kullanılan ifadedir.

Mukimlik; ilgili akit devlet mevzuatına göre ev, ikametgah, iş merkezi, kanuni merkez veya benzer yapıda diğer herhangi bir durumdan dolayı vergi mükellefi olan için kullanılan bir terimdir. Bir kişi her iki devlette de mukim ise, daimi olarak kaldığı meskeninin olduğu devlet mukimi kabul edilir ancak her iki devlet sınırları içinde meskeni bulunan kişilerde bir başka ölçüt devreye girecektir. Bu durumda hayati menfaatlerinin diğer bir deyişle kişisel ve ekonomik ilişkilerinin daha fazla olduğu ülke mukimi kabul edilecektir. Her iki devlette de evi olanlar hangi ülkenin vatandaşı ise o ülkenin mukimi kabul edilecektir.

Her iki devletin de vatandaşı olan veya olmayan kişiler için mukimlik sorunu taraf devletler yetkili makamları tarafından çözüme kavuşturulacaktır. Gerçek kişi dışındaki kişiler her iki devletin de mukimi olduğunda kanuni iş merkezinin bulunduğu devletin mukimi olarak kabul edilecektir. Anlaşmada yetkili makam olarak kabul edilen merci Türkiye için Maliye Bakanlığı, Azerbaycan için ise Maliye Bakanlığı ve Devlet Baş Vergi Müfettişliğidir. Gemi, uçak veya kara nakil vasıtası işleterek yapılan taşımacılık “Uluslararası Trafik” olarak kabul edilir. Taşımacılık diğer akit devlet sınırlarının içinde gerçekleştiğinde bu anlaşma kapsamı dışında kalacaktır. Anlaşmada tanımlanmayan terimler, anlaşmaya konu teşkil eden vergilerin yer aldığı devletin mevzuatına göre anlam taşıyacaktır. İşyeri kavramı vergilendirme konusunda belirleyici faktörlerden biridir.

Azerbaycan mukimi şirket tarafından elde edilen gelirin vergilendirme hakkı Azerbaycan’a ait olup, bu gelirin Türkiye’de vergilendirilebilmesi için, Azerbaycan mukimi şirketin ticari faaliyetini Türkiye’de sahip olduğu bir iş yeri vasıtasıyla gerçekleştirmesi gerekmektedir. "İşyeri" tanımı ise, Anlaşma’nın "İşyeri" başlıklı 5 inci maddesinde yapılmış olup, hangi hallerde diğer devlette bir işyeri oluşacağı açıkça belirtilmiştir. Bu maddenin ikinci fıkrasının (h) bendindeki inşaat şantiyesinin “işyeri” olarak kabulü ile ilgili

açıklamalara göre “Bir inşaat şantiyesi ile yapım, montaj veya kurma projesi veya bununla ilgili kontrol faaliyetleri yalnızca bu tür faaliyetler on iki ayı aşan bir süre devam ettiğinde bir işyeri oluşturur. Süre, müteahhittin hazırlık çalışmaları dahil olmak üzere inşaatta çalışmasına başladığı tarihten itibaren başlar”.

Azerbaycan veya Türkiye’de simsar, komisyon acentesi veya bağımsız statüde diğer herhangi bir acente vasıtasıyla kendi adına iş yapanlar bu diğer devlet de işyeri sahibi olarak kabul edilmez. Azerbaycan veya Türkiye’deki gayrimenkul varlıklarından elde edilen gelirler, gelirin elde edildiği devlette vergilendirilir.

İşyeri hangi devlet sınırları içinde yer alıyorsa o iş yerine ait gelir de, ilgili devlette vergilendirilecektir.

Uluslararası trafik kapsamında elde edilen kazançlar, teşebbüsün ait olduğu ülkede vergilendirilecektir.

Anlaşmanın “Bağımlı Teşebbüsler” adı altında açıklanan maddesi birbiriyle ilişkisi olan farklı akit devletlerdeki teşebbüsleri ilgilendirmektedir. Bu maddede uluslararası literatürde transfer fiyatlandırması adı altında anılan ve kontrol edilebilen ilişkili şirketlerde işyerine atfedilen kazançları doğrudan etkileyecek emsallere uygun olmayan fiyatlarla yapılan ticaretin sakıncaları ele alınmış ve olması gereken kazanca göre ilgili akit devlette vergi düzeltimi yapılabileceği kabul edilmiştir. Temettü diğer bir ifade ile kar payı diğer akit devlet mukimine ödenirken vergileme ödemeyi yapan şirket tarafından kendi mevzuatına göre vergilendirilebilir. Temettü kavramı, hisse senedi gelirlerini, alacak niteliğinde olmayan kazanca katılmayı sağlayan hak gelirlerini, yatırım fonu veya yatırım ortaklıklarından sağlanan gelirleri de ifade etmektedir. Azerbaycan’da doğan ve Türkiye Hükümeti’ne, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası’na veya Türkiye İhracat Kredi Bankası’na ödenen faizler Azerbaycan vergisinden muaf tutulur.

Türkiye’de doğan ve Azerbaycan Hükümeti’ne veya Azerbaycan Milli Bankası’na ödenen faizler de Türk vergisinden muaf tutulacaktır.

Faiz terimi, ipotek garantisine bağlı olsun olmasın, borçlunun kazancına katılma hakkı tanısın tanımasın, her nevi alacaktan doğan gelirleri, devlet tahvilleri, bonoları ve akit devlet vergi mevzuatına göre ikrazat geliri sayılan bütün gelirleri kapsar. Faizin, bu ödemeyi yapan kişinin mukim olduğu Devlette elde edildiği kabul olunacaktır. Bununla beraber, faiz ödeyen kişi, bir Akit Devletin mukimi olsun veya olmasın, bir Akit Devlette faiz ödemeye neden olan borç-alacak ilişkisiyle bağlantılı bir işyerine sahip olduğunda ve faiz bu işyerinden kaynaklandığında, söz konusu faizin işyerinin bulunduğu Devlette elde edildiği kabul olunacaktır.

Türkiye’de Azerbaycan mukimine ödenen faizlerden %10 kesinti yapılacağı karar altına alınmasına rağmen faiz kabul edilen bazı gelirler için bu kesinti oranı % 0 olarak uygulanmaktadır.

Devlet tahvili ve Hazine bonusu ile Euro Bond faizleri üzerinden 2009/14593 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca %0 oranında vergi kesintisi yapılması gerekmekte olup, Bakanlar Kurulu Kararı gereğince tespit edilen vergi oranları Türkiye’de ekonomik kalkınmanın hızlandırılmasına yönelik teşvik amacıyla gerçekleştirilen bir vergi indirimidir.

Gayri maddi hak bedeli kavramı terimi, sinema filmleri, radyo veya televizyon yayınlarında kullanılan filmler ve bantlar dahil olmak üzere edebi, sanatsal veya bilimsel her nevi telif hakkının, patentin, alameti farikanın, tasarım veya modelin, planın, gizli formül veya üretim yönteminin kullanımı veya kullanım hakkı karşılığında veya sınai, ticari veya bilimsel tecrübeye dayalı bilgi birikimi veya sınai, ticari veya bilimsel teçhizatın kullanımı ya da kullanım hakkı karşılığında yapılan her türlü ödemeyi ifade eder.

Gayri maddi hak bedelleri ile ilgili olarak, Azerbaycan mukimine yapılacak ödemelerden % 10 kesinti yapılacağı karar altına alınmıştır.

Bu anlaşımda Gayrimenkul varlık terimi, gayrimenkul varlığa müteferrik varlıkları, tarım ve ormancılıkta kullanılan araçları ve hayvanları, gayrimenkul mülkiyetine ilişkin özel hukuk hükümlerinin uygulanacağı hakları, gayrimenkul intifa haklarını ve maden ocaklarının, kaynakların ve diğer doğal kaynakların işletilmesi veya işletme hakkı karşılığında doğan sabit ya da değişken ödemeler üzerindeki hakları kapsar. Gemi, tekne ve uçaklar gayrimenkul varlık olarak kabul edilmez.

Sermaye Değer Artış Kazançları; gayrimenkul varlıkların elden çıkarılmasından sonra elde edilen kazançlar için kullanılan bir terimdir.

Sermaye değer artış kazançlarının vergilendirilmesinde, gayrimenkul varlıklarının bulunduğu devlette vergilendirme yapılabilir.

Diğer akit devlette faaliyetlerini icra etmek için sürekli kullanabileceği bir sabit yeri bulunmamak şartıyla, yalnızca mesleki faaliyetlerden ve bağımsız nitelikteki diğer faaliyetlerden elde edilen gelir serbest meslek kazancı adı altında mukim olduğu yerde vergilendirilecektir. Muhasebeci, doktor, avukat, mimar, dışçilerin faaliyetleri ile bağımsız yürütülen bilimsel, edebi, artistik, eğitici ve öğretici faaliyetler de bu kapsamda değerlendirilir.

Bir Akit Devlet mukiminin bir hizmet dolayısıyla elde ettiği ücret, maaş ve diğer benzeri gelirler; bu hizmet diğer Akit Devlette ifa edilmedikçe, yalnızca bu Devlette vergilendirilecektir. Hizmet diğer Devlette ifa edilirse, buradan elde edilen söz konusu gelir bu diğer Devlette vergilendirilebilir.

Bir üst paragrafta yazılan kural genel kural olup, kuralın istisnaları bulunmaktadır. Bir Akit Devlet mukiminin diğer Akit Devlette ifa ettiği bir hizmet dolayısıyla elde ettiği gelir, eğer:

a) Gelir elde eden kişi, diğer Devlette, bu Devletin ilgili mali yılı içinde başlayan veya biten herhangi bir on iki aylık dönemde bir veya bir kaç seferde toplam 183 günü aşmayacak bir şekilde kalırsa,

b) Ödeme, diğer Devletin mukimi olmayan bir işveren tarafından veya böyle bir işveren adına yapılırsa,

c) Ödeme, işverenin diğer devlette sahip olduğu bir işyerinden yapılmazsa kişinin mukim olduğu akit devlete vergilendirme yapılır.

Bir akit devlet mukiminin diğer akit devlet mukimi olan bir şirketin yönetim kurulu veya benzeri bir organının üyesi olması dolayısıyla elde ettiği ücret ve benzeri ödemeler, bu diğer devlette vergilendirilecektir. Serbest meslek ve ücret gelirlerinin vergilendirmesi şartlarına bağlı kalınmaksızın, bir akit devlet mukimi olan tiyatro, sinema, radyo televizyon artistliği yapan veya müzisyen olarak çalışan bir sanatçının veya sporcunun diğer akit devlette icra ettiği bu nitelikteki şahsi faaliyetleri dolayısıyla elde ettiği gelir bu faaliyetleri icra ettiği diğer devlette vergilendirilebilir.

Sanatsal veya sportif faaliyetler, devletlerin birinin veya her ikisinin ya da bunların politik alt bölümleri veya mahalli idarelerinin kamusal kaynaklarından desteklenmesi halinde, faaliyetleri yerine getiren sanatçı veya sporcuların bir Akit Devlette icra ettikleri faaliyetlerden elde edilen gelirler, bu akit devlette vergiden istisna edilecektir. Akit Devlet mukimine geçmiş çalışmalarının karşılığında ödenen emekli maaşları ve benzeri menfaatler yalnızca bu devlette vergilendirilebilir. Akit Devletin kendisine, politik alt bölümüne veya mahalli idaresine, bir kamu görevi dolayısıyla, gerçek kişi tarafından verilen hizmetler karşılığında, bu Devlet, alt bölüm veya mahalli idare tarafından ödenen maaş, ücret ve benzeri ödemeler, yalnızca bu Devlette vergilendirilecektir.

Öğrenci veya stajyerler öğrenim veya eğitim için bulunduğu devlete gelmeden önce diğer devletin mukimi durumunda iseler yalnızca geçimini, mesleki eğitimini, öğrenimini sağlayabilmesi için kendisine bu devlet dışındaki kaynaklardan yapılan ödemeler bu devlette vergilendirilmeyecektir. Bir akit devletin mukiminin nerede doğarsa doğsun, daha

önceki satırlarda ele alınmayan türden bir gelir elde etmeleri durumunda vergilendirme ilgili akit devlette yapılacaktır.

Türkiye ve Azerbaycan mukimleri için çifte vergilendirmenin önlenmesi amacıyla aşağıdaki kurallar geçerli olacaktır.

Bir Türkiye mukiminin; temettü, faiz, gayri maddi hak bedeli ile sermaye değer artışı kazancını elde ettiği zaman diliminde iktisap ve elden çıkarma arasında 1 yıldan daha az bir süre olması halindeki gelirleri dışında, bu anlaşma hükümleri uyarınca Azerbaycan'da bir gelir elde etmesi durumunda, bu gelirler Türkiye'de vergiden istisna edilecektir. İstisna kurumlar ve gelir vergisi mükellefleri için de geçerlidir. Azerbaycan'dan temettü, faiz, gayri maddi hak bedeli ile sermaye değer artışı kazancını elde ettiği zaman diliminde iktisap ve elden çıkarma arasında 1 yıldan daha az bir süre olması halindeki gelirleri elde etmiş olan Türkiye mukimleri ise; Türkiye'de ödenecek vergiden bu vergilere isabet eden Azerbaycan'da ödenmiş olan vergilerin mahsubunu yapabilmektedirler. Burada mahsup yapılmasına izin verilmişse de Türkiye'de bu gelire isabet eden vergiden daha fazla mahsup imkânı tanınmamaktadır.

Azerbaycan mukimleri, Türkiye'de bir gelir elde ettiklerinde bu gelirin Türkiye'de vergilendirilmiş olması durumunda, Türkiye'de ödenen vergiler, Azerbaycan'da gelir üzerinden alınan vergilerden mahsup edilebilecektir. Mahsup tutarı Azerbaycan'da vergi mevzuatı uyarınca hesaplanan vergi miktarını aşamayacaktır. Anlaşmada akit devlet vatandaşlarının diğer akit devlette karşılaştıkları vergilendirme esaslarında, diğer akit devlet vatandaşından daha ağır şartlarda vergilendirilmeyecekleri esası da karara bağlanmıştır. Bir akit devlet mukimi, akit devletlerden birinin veya her ikisinin işlemlerinin kendisi için bu anlaşma hükümlerine uymayan sonuçlar yarattığı veya yaratacağı kanaatine vardığında, bu devletlerin iç mevzuatlarının usullerine bakılmaksızın mukimi olduğu devletin yetkili kurumuna başvurabilir. Söz konusu yetkili makam, itirazı haklı bulup kendisi de bir çözüme kavuşturamadığı halde diğer akit devletin yetkili makamıyla karşılıklı anlaşmaya gayret sarf edecektir.

Anlaşmanın hükümlerinin yürütülmesi için gerekli olan bilgiler, akit devletlerin yetkili makamları arasında değişime tabi tutulacaktır. Bilgiler, gizlilik esasına göre yalnızca, bu anlaşmaya konu vergilerin tahakkuk ve tahsilatı amacıyla kullanılabilecektir. Anlaşma diplomat hüviyetindeki memurların ve konsolosluk memurlarının yararlandıkları mali ayrıcalıkları etkilememektedir. Akit devletler vergilerin tebliğ ve tahsili amacıyla karşılıklı yardımlaşmayı taahhüt etmişlerdir.

Türkiye'de yürürlükte olan Vergi Usul Kanunu'nun 413. maddesine göre "Mükelleflere Maliye Bakanlığı'ndan veya Maliye Bakanlığı'nın bu hususta yetkili kıldığı makamlardan vergi durumları ve vergi uygulanması bakımından tereddüt ettikleri hususlarda izahat isteme ayrıcalığı verilmiştir. Tereddüt edilen konularda sorulan sorulara, Maliye Bakanlığı Gelir İdaresi yazılı görüş bildirmektedir. İlgili idare "Özelge veya mukteza" adı altında vergilendirme konusundaki açıklayıcı bilgileri yazılı olarak mükellefe vermektedir.

Sonuç

Türkiye'de Gelir İdaresi tarafından, Azerbaycan ile yapılan anlaşmayla ilgili olarak tereddüt edilen bazı konulara ait özelgeler yayımlanmıştır.

Aşağıda örnek olması açısından bazı özelgelerin özetlerine yer verilmiştir.

23-07-2012 tarih, B.07.1GİB.4.06.16.01-2011-KVK-5-8-769 sayılı özelge ile anlaşmanın 7. Maddesindeki işyeri kavramı ile ilgili açıklama yapılmıştır. Buna göre Azerbaycan'da Türk şirketinin üstlendiği montaj işi 12 ayı geçmeyen bir sürede tamamlanırsa Azerbaycan'da işyeri oluşturmayacak, dolayısıyla da bu kazançların vergilendirmesi Türkiye'de yapılacaktır denilmiştir. Ayrıca anlaşmanın 5. Maddesinin 2. Fıkrasında belirtilen inşaat şantiyesi, yapımı montaj ya da kurma projesinde çalışanların ücretleri ise 12 ayı

geçmeyen söz konusu işlerde Türkiye’de vergilendirilecektir. 12 ayı geçen sürede iş tamamlanırsa vergilendirme Azerbaycan’da bu devletin iç mevzuat hükümlerine göre yapılacaktır görüşleri bildirilmiştir. 08-07-2014 tarih, 64597866-125-33-2014-103 sayılı özelge; Anlaşmanın 11. Maddesinde faiz gelirlerinden %10 yapılacak vergi kesintisi ne uygun olarak Azerbaycan da, Azerbaycan mukimi bir firmanın yaptığı kesintinin mahsubunla ilgilidir. Azerbaycan mukimi firmanın Türk şirketine ödediği faizden kestiği % 10 verginin anlaşmanın 22. Maddesinin 1/b bendine göre Türkiye’de mahsubuna müsaade edilmektedir. Bu hak karşılıklı olarak kullanılabilir.

25-02-1999 tarih, B.07.0GEL.0.85/8504-2/6684 sayılı özelge ile de Azerbaycan’da görev yapan personelin maaşlarının vergilendirilmesi konusunda açıklamalar yapılmıştır. Anlaşmanın 15. Maddesinin 1 ve 2. Fıkralarına göre konu incelenmiş ve 2. Fıkradaki 183 gün diğer akit devlette kalma koşulu, ödemenin Azerbaycan mukimi tarafından ve Azerbaycan’da sahip olunan bir işyerinden yapılıp yapılmadığı konularının araştırılması gerektiği, hükmüne yer verilmiştir. Burada 2. Fıkradaki her 3 şartın da bir arada gerçekleşmesi durumunda vergileme Azerbaycan’da yapılabilir. Bu madde de karşılıklı olarak uygulanmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Nurullah Karaca, Burak Aydoğdu D. Okan Bozkırlı, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu, İlber Matbaa, Aralık 2016, İstanbul
2. Çubukçu Murat, and Uluslararası Çifte Vergilendirme Sorunu. "İstanbul Üniversitesi, SBE." *Mali Hukuk ABD, YL Tezi* (2006).
3. Berkay Ferhan and Ramazan A. "Vergilemenin Uluslararası Boyutlarından Çifte Vergilendirme Sorunsalının Türk Vergi Sistemine Etkisi." *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi* 3.5 (2011): 88-106.
4. Yalçın, Nedim and Ali Rıza Karasu. "Yunanistan ile çifte vergilendirme çözüme kavuşuyor." (2003).
5. Budak, Arş Gör Dr Tamer and Arş Gör Soner YAKAR. "Vergilendirme Yetkisinin Sınırlandırılması." *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16.1 (2007).
6. Gökbnar, Ali Rıza. "Vergileme İlkeleri ve Küreselleşme." *Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 4 (1998): 177-201.
7. Özbek, H. N. "Dar Mükellefiyet, Çifte Vergilendirme ve Mukimlik." *Vergi Sorunları Dergisi* 325 (2015): 22-27.
8. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.
9. www.gib.gov.tr Uluslararası Mevzuat, 9-02-1994 tarihinde imzalanarak, 01-01-1998 den itibaren uygulanan Azerbaycan-Türkiye Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması.
10. www.gib.gov.tr Uluslararası Mevzuat, GATT Bilgilendirme Rehberi.
11. www.gib.gov.tr Uluslararası Mevzuat, İkili ve Çok Taraflı Anlaşmalar Tebliği.
12. www.gib.gov.tr Uluslararası Mevzuat, Diğer İkili Anlaşma Özelgeleri.
13. www.gib.gov.tr Uluslararası Mevzuat, Gelir ve Servet Üzerinden Alınan Vergilere İlişkin Model Anlaşma.
14. www.gib.gov.tr Uluslararası Mevzuat, Anlaşmalarda Mevcut Süre ve Oranlar

Xülasə

Emine Leyla Kıyat

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində vergi siyasəti

İkiqat vergitutma, vergi tutulan gəlirin vergi baxımından iki və daha artıq ölkə ilə əlaqəsinin olması, eyni gəlirdən həm əldə edildiyi ölkədə, həm də gəliri əldə edən rezident olduğu (yerləşdiyi) ölkədə vergi tutulmasıdır. Bu arzuolunmaz vəziyyətin aradan qaldırılması məqsədilə dövlətlər arasında vergi sazişləri bağlanılır. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 09 fevral 1994-ci il tarixində imzalanan ikiqat vergitutmanın

qarşısının alınması müqaviləsi, 01 sentyabr 1997-ci il tarixində növbəti (1998-ci) maliyyə ilindən başlayaraq etibarlı olmaq şərti ilə qüvvəyə minmişdir. Müqavilədə vergitutma səlahiyyətinin dövlətlərin ayrı-ayrılıqda üzərinə qoyulması, durumdan asılı olaraq gəlir əldə edən rezidenti olduğu və ya gəlirlərin əldə edilmə mənbəyi olan dövlətin öhdəsinə buraxılması, müəyyən hallarda isə hər iki ölkə arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur. Vergitutmanın hər iki dövlətdə həyata keçirildiyi təqdirdə eyni gəlirlərin mədaxilindən təkrar vergi tutulmasının qarşısını almaq üçün digər dövlətdə ödənilən vergilər gəlir əldə edən rezidenti olduğu dövlətdə müvafiq maddənin müddəaları çərçivəsində durumdan asılı olaraq kompensasiya və ya istisna edilir.

Bu məqalədə qardaş ölkə Azərbaycan ilə bağlanmış "ikiqat vergitutmanın qarşısının alınmasına dair saziş"lə qəbul edilən vergitutmanın əsasları haqqında açıqlayıcı məlumatlara yer verilmişdir.

Açar sözlər: ikiqat vergitutma, Türkiyə, Azərbaycan

Abstract

Emine Leyla Kiyat

Taxation of Azerbaijan-Turkey relations

Double taxation is a taxation principle referring to income taxes paid twice on the same source of earned income. Income may be taxed in the country where it is earned, and then taxed again when it is repatriated in the business' home country. To avoid these issues, countries around the world have signed treaties for the avoidance of double taxation.

Double taxation avoidance agreement between Turkey and Azerbaijan signed on the 1st September of 1997 and entered into force from the fiscal year of 1998. The taxation authority is handled separately in agreement and accredited by country of residence or source country and sometimes can be shared between them according to situation. In the case of sharing of taxation authority taxes paid in the source country are deducted or exempted in the country of residence to avoid the double taxation under the provisions of the relevant agreement.

This article provides explanatory information about the principles of taxation accepted by Double Taxation Avoidance Agreement between Turkey and Azerbaijan.

Key Words: Double taxation, Turkey, Azerbaijan.

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94`04/15`; 94`16/18; 94`19/20`

DANİMARKA KRALLIĞININ FARER ADALARI MUXTARIYYƏTİ

Elman CƏFƏRLİ*

Açar sözlər: Danimarka Krallığı, Farer adaları, unitar dövlət, özünü idarə edən ərazi, siyasi muxtariyyət, Laqtinq, Landsstayr, Laq-Matur

Giriş

Tərkibində siyasi muxtariyyət olan unitar dövlətlərdən biri də Danimarka Krallığıdır. Konstitusiyalı monarxiya olan Danimarka inzibati baxımdan 14 amta (vilayətə) və iki muxtariyyətə (Farer adaları və Qrenlandiya) bölünür. Atlantik okeanının şimal hissəsində yerləşən Farer arxipelaqı 18 adadan ibarətdir ki, onların da 17-si məskunlaşmışdır. Ümumi ərazisi 1399 km² olan arxipelaqın ən böyük adası Streymoy adasıdır (sahəsi 373.5 km²), Kiçik Dimun adası (sahəsi 1 km²) isə məskunlaşmamışdır. Arxipelaqdan İslandiyanın cənubuna qədər məsafə 430 km, Norveçədək 600 km, Şotlandiyayadək 300 km, Danimarkayadək isə 1117 km-dir [4, s. 189; 15; 20].

2014-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Farer əhalisinin sayı 48197 nəfərdir [9, s. 36]. Əhalinin 92 %-i farerlilər, 5%-i danimarkalılar, qalanı isə əsasən islandiyalılar, ingilislər, filippinlilər, norveçlilər və başqalarıdır. Arxipelaqda yüzdən çox yaşayış məntəqəsi vardır. Əhalinin yarısından çoxu şəhər əhalisidir. Sənaye müəssisəsinin yerləşdiyi və əhalisinin sayı min nəfərdən çox olan yaşayış məntəqələri şəhər adlandırılır [3, s.226; 20]. Əhalinin 80 %-i xristianlığın protestantlıq təriqətinin lüteran cərəyanına sitayiş edir. Rəsmi dil farer (qədim Norveç dilinin modifikasiya edilmiş variantı) dilidir, bütün əhali Danimarka dilini də bilir, ingilis dilindən geniş istifadə olunur. Muxtariyyətin əsas pul vahidi Danimarka kronuna ekvivalent olan və Danimarka Milli Bankı tərəfindən tədaviylə buraxılan Farer kronudur. 1984-cü ildə Laqtinq arxipelaqı nüvə silahından azad zona elan etmişdir. Adalarda Danimarkanın hərbi-dəniz bazası və NATO-nun radiolokasiya kompleksi yerləşir [7, s. 3; 15]. Paytaxt əhalinin təxminən yarısının (21,5 mindən çox) yaşadığı Streymoy adasında yerləşən Torshavn şəhəridir. Muxtariyyətin ərazisi 6 sislaya (regiona), sislalar isə cəmi 34 bələdiyyəyə bölünür. Sislalar özünüidarəetmə orqanlarına malik deyil, onları mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilən siselmanlar idarə edir.

1. Farer adalarının muxtariyyətə qədərki tarixi

IX əsrdən (bəzi məlumatlara görə 1035-ci ildən) 1380-ci ilədək adalar Norveçə məxsus olmuşdur. Bu dövrdə Farer əhalisi xristianlığı qəbul etmişdir. 1380-ci ildə Norveçlə Danimarka arasında bağlanmış uniya ilə, Norveçin bütün dəniz mülkləri kimi, Farer adaları da Danimarkanın mülkiyyəti hesab olunmağa başladı. Uniya 1814-cü ildə pozulduqdan sonra Danimarka təkbaşına adaların sahibi oldu. Həmin il imzalanan Kil sülh müqaviləsi (1814, 14 yanvar) [16] ilə Norveç müstəqil dövlət olmaq hüququ qazandı, lakin müqavilə İslandiya, Farer adaları və Qrenlandiyaya şamil edilmədiyindən bu adalar Danimarkanın tərkibində qaldı.

1816-cı ildə Farer adaları Danimarka inzibati dairəsi elan edildikdən sonra burada Laqtinq (o zaman parlament tipli yığıncaq) ləğv edildi, adaların rəsmi dili Danimarka dili oldu. Ölkə Konstitusiyası (1849) ilə Farer ölkə parlamentinə iki nümayəndə göndərmək hüququ qazandı. 1852-ci ildə Laqtinq məşvərətçi orqan kimi bərpa edildi. 1888-ci ildən

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Naxçıvan Dövlət Universiteti
e-mail: ecaferli@mail.ru

formalaşmağa başlayan milli hərəkət XIX-XX əsrlərin qovşağında siyasiləşdi [12; 17].

1901-ci ildə Farerin ilk ictimai-siyasi xadimlərindən olan İ.Peatursson adalara özünüidarəetmə hüququ verilməsi ideyası ilə çıxış etdi. Onun ideya əleyhdarları A.Samuelsonun başçılığı ilə Danimarka ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi ideyası ilə 1906-cı ildə Farerin ilk siyasi təşkilatını – İttifaq partiyasını yaradıb, özlərinin qəzetini təsis etdilər. Elə həmin ildə İ.Peatursson ömrünün sonunadək başçılıq etdiyi Özünüidarəetmə partiyasını (1940-cı ildən Xalq partiyası adlanırdı – E.C.) yaratdı. Danimarkanın ədliyyə naziri (eyni zamanda Farer işləri üzrə nazir) Alberti həmin vaxt bəyan etdi ki, Danimarka hökuməti "həmişə çoxluğun dəstəklədiyi partiyanı və onun proqramını Farer Laqtinqində müdafiə edəcəkdir" [3, s. 223].

1940-cı ilin aprelində faşist Almaniyası Danimarkanı işğal etdi. Bu, Böyük Britaniya baş naziri U.Çörçillin 1940-cı il aprel 13-də Torshavn limanında ingilis hərbi kreyseri yerləşdirilməsi göstərişini verməsinə səbəb oldu, adalar ingilis qoşunlarının nəzarəti altına keçdi [15]. İngilis hərbi komandanlığı Vaqar adasında aviasiya bazası qurdu. Laqtinq qanunverici hakimiyyət statusu aldı, sabiq Danimarka prefekti K.O.Hilbert isə icraedici hakimiyyəti həyata keçirməyə davam etdi [12].

1945-ci ilin sentyabrında ingilis işğalı başa çatdı. Danimarkadan ayrı keçən 5 il adalarda separatçı əhval-ruhiyyənin güclənməsinə səbəb olmuşdu ki, bu da 1946-cı ilin sentyabrın 14-də plebissitin keçirilməsi ilə nəticələndi. Farer əhalisinin 2/3-sinin iştirak etdiyi plebissitdə seçicilərin əksəriyyəti adaların müstəqil olması üçün səs verdi. Bu qərarı Farer parlamenti 12 səs lehinə, 11 səs əleyhinə olmaqla ratifikasiya etdi. Lakin böyüklüyünə görə arxipelaqın üçüncü adası olan Suduryo Danimarkanın ayrılmayacağını bəyan etdi. Danimarka hökuməti plebissitin nəticələrini qeyri-qanuni elan edərək tanımadı, kral Farer parlamentini hökumətini buraxdı, noyabrın 9-na yeni seçkilər təyin etdi. Keçirilən yeni ictimai rəy sorğusu müstəqillik əleyhdarlarının azacıq üstünlüyə malik olduğunu göstərdi. Laqtinqə yeni seçkilərdə hakimiyyətə müstəqillik əleyhdarı olan qüvvələr gəldi. 1948-ci ildə mərkəzlə arxipelaqın parlament nümayəndə heyəti arasında əldə olunmuş razılığa əsasən, İttifaq partiyasının hazırladığı, arxipelaqa Danimarkanın tərkibində məhdud suverenlik və muxtariyyət hüququ verən "Farer adalarının Daxili Hökuməti haqqında" Qanun (1948, 31 mart) qəbul edildi və aprel 1-də qüvvəyə mindi [3, s. 225; 7, s. 5; 11].

2. "Farer adalarının Daxili Hökuməti haqqında" Qanun

16 maddədən ibarət Qanunun preambulasında deyilirdi: "Farer adalarının Krallıqdakı xüsusi milli, tarixi və coğrafi vəziyyətini nəzərə alaraq Danimarka Krallığının Riksdakı (o zaman ölkə parlamenti belə adlanırdı – E.C.), Farer adaları Laqtinqinin razılığı və Danimarka Krallığının Əlahəzrət Kralının sanksiyası ilə Farer adalarının Daxili Hökuməti haqqında Qanunu təsdiq edir" [11]. Farer Danimarka dövlətində özünüidarəyə malik millət elan edildi. Ada xalqının dövlət sərhədlərinə hörmət bəsləməklə, Laqtinq öz seçilmiş üzvləri və yaratdığı icraedici hakimiyyət – Hökumət (Landsstays; ingiliscə "Landsstyre") vasitəsi ilə Qanuna uyğun olaraq Farer adalarının xüsusi məsələləri üzrə səlahiyyətləri öz üzərlərinə götürürdü.

Həmin səlahiyyətlər qanuna əlavə edilmiş "A" və "B" siyahılarında əks olunub. "A" siyahısındakı 16 bənddə sadalanan səlahiyyətlər Farer adalarının xüsusi məsələləri kimi təxirə salınmadan adaların Daxili Hökumətinin nəzarətinə verilir. Bu səlahiyyətlərə aşağıdakılar daxildir: yeni sistem çərçivəsində adaların Konstitusiyası; bələdiyyə işləri; kommunal və yanğınsöndürmə xidmətləri; səhiyyə; sosial təminat; birbaşa və dolaylı vergilər; gəlirlərin idarə olunması; təhsil; mədəniyyət; təbiətin mühafizəsi; kommunikasiya; kənd təsərrüfatı məsələləri; əyləncə sektoru, kolleksiya və lotereyalar; toksiki və partlayıcı vasitələr, silahlar; çatdırılma, istehsal və qiymətlərə nəzarət; normalaşdırma; subsidiyalar; pərakəndə ticarət; iaşə müəssisələri; turizm və s.

"B" siyahısındakı 5 bənd üzrə müəyyən edilən aşağıdakı səlahiyyət dairəsi isə Farer adalarının xüsusi məsələləri sırasına daxil edilməsinin mümkünlüyü və dərəcəsi haqqında danışıqlar predmeti elan olunurdu: milli kilsə; polis; təbii ehtiyatlar, radio, aviasiya; torpaq fondu; idxal və ixrac üzərində nəzarət.

Farer parlamentinin qəbul etdiyi və muxtariyyətin hökumət sədri tərəfindən təsdiqlənən qanunlar Parlament Qanunu statusu alır. Daimi qüvvədə olan beynəlxalq müqavilələr və digər beynəlxalq hüquq və öhdəliklərdən irəli gələn məhdudiyyətlər adalarda da tətbiq edilir. Beynəlxalq münasibətlərə dair məsələləri Danimarkanın dövlət orqanları həll edir. Daxili Hökumətin səlahiyyətində olmayan məsələlər dövlətin ümumi işi kimi dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə daxildir. Mübahisəli məsələlər 7 üzvdən ibarət məhkəmənin müzakirəsinə verilir. Bu məhkəmənin 2 üzvünü mərkəzi hökumət, 2 üzvünü muxtariyyət hökuməti, 3 üzvünü isə Danimarka Ali Məhkəməsinin hakimləri sırasından Ali Məhkəmənin sədri təyin edir və hakimlərdən biri həmin məhkəmənin sədri olur. Hökumətlərin təyin etdiyi məhkəmə üzvləri mübahisəli məsələ üzrə razılıq əldə etdikdə, məsələ həll olunmuş sayılır. Əks halda, məsələni Ali Məhkəmənin 3 üzvü həll edir.

Danimarka hökumətinin Farerə və onun statusuna dair müddəaların yer aldığı bütün qanun layihələri Daxili Hökumətə baxılmaq üçün təqdim edilir. Analoji qayda muxtariyyətin maraqlarına toxunan beynəlxalq müqavilələrə də şamil olunur. Farerin iqtisadi maraqlarının olduğu ölkələrdəki Danimarka diplomatik nümayəndəliklərində muxtariyyətin nümayəndəsi attaşə təyin edilir.

Danimarka vətəndaşı olub, adalarda daimi yaşayan şəxslər farerli sayılır. Pasportda və vətəndaşlıq haqqında şəhadətnamədə "farerli" və "Farer adaları" sözləri "danimarkalı" və "Danimarka" sözlərindən sonra yazılır. Farerlilər və Danimarkanın digər vətəndaşları arasında heç bir qanunverici və icraedici fərq qoyulmur.

Farer dili adlarda əsas dildir, lakin Danimarka dili rəsmi statusa malikdir və farer dili ilə birlikdə dövlət işlərində istifadə olunur. Zərurət olduqda, farer dilindəki bütün sənədlər Danimarka dilinə tərcümə edilir.

Farer adaları öz bayrağına malikdir. Danimarkanın səlahiyyətli orqanları adalarda və gəmilərdə Danimarka bayrağından istifadə edir. Fiziki şəxsər və şirkətlərin, assosiasiyalar və müəssisələrin quruda Danimarka bayrağından istifadə etməsinə icazə verilir.

Muxtariyyəti Danimarka parlamentində iki nümayəndə təmsil edir.

Qanunun 15-ci maddəsinə uyğun olaraq, Farer arxipelaqında Prefekt vəzifəsi ləğv edilərək, əvəzində Ali Komissar vəzifəsi təsis edildi. Ali Komissar – Danimarka hökumətinin adalarda əsas təmsilçisi olub, ölkənin Farerdəki administrasiyasına başçılıq edir. Ali Komissarın Laqtinqdə dövlətin ümumi işlərinə dair bütün müzakirələrdə iştirak edir (səsvermə hüququ olmadan – E.C.). Ali Komissar Laqtinq və Landsstayrın qəbul etdiyi qərarlar haqqında dərhal məlumatlandırılır, qanunların və Daxili Hökumətin digər normativ aktlarının surətləri ona göndərilir [11].

3. "Farer adalarında özünüidarəetmə haqqında" Parlament Qanunu

1994-cü il iyulun 26-da Laqtinqin qəbul etdiyi "Farer adalarında özünüidarəetmə haqqında" Parlament Qanunu 1948-ci il Aktından sonra ən əhəmiyyətli normativ akt oldu. Qanuna görə muxtariyyətdə qanunverici hakimiyyət Laqtinqlə Laq-Matur (baş nazir) arasında bölünür. Landsstayr icraedici hakimiyyət orqanıdır. Məhkəmə hakimiyyəti Danimarkanın məhkəmə sisteminə məxsusdur.

Laqtinq 33 üzvdən ibarət tərkibdə 4 il müddətinə seçilir. 18 yaşına çatmış, seçki hüququna malik Danimarkanın Farer adaları sakini olan hər bir vətəndaşı parlamentə seçilə bilər. Laqtinq və Laq-Matur istənilən vaxt növbədənəknar seçki təyin edə bilər.

Laq-Matur, nazirlər və Ali Komissar vəzifələrinə görə, səsvermə hüququ olmadan

Laqtinqin iclaslarında iştirak və çıxış etmək hüququna malikdirlər. Qanunvericilik təşəbbüsü hüququ Laq-Matura, nazirlərə və parlament üzvlərinə məxsusdur. Qanun layihələri Laqtinqdə üç dəfə müzakirə edilmədən qəbul edilə bilməz. Yeni seçki vaxtı çatdıqda yekun olaraq təsdiqlənməmiş qanun layihələri qüvvədən düşür. Parlamentin qəbul etdiyi qanun layihəsi sonuncu oxunuşdan ötən 30 gün ərzində Laq-Matur tərəfindən təsdiq edildikdən və qanunun özündə nəzərdə tutulan qaydada elan edildikdən sonra qüvvəyə minir.

Üzvlərinin yarısından çoxu iclasda iştirak etmədikdə, Laqtinq qərar qəbul edə bilməz. Müzakirə olunan məsələnin lehinə səs verənlərin sayı əleyhinə səs verənlərdən çox olduqda, məsələ təsdiq olunmuş sayılır. Laqtinq istənilən vacib məsələnin həlli üçün öz üzvlərindən ibarət komitə yaradır. Komitə üzvləri proporsional təmsilçilik əsasında seçilir və vəzifəyə təyin edilir. Laqtinq üzvləri məhkəmə immunitetinə malikdir.

Laqtinq paytaxt Torshavn şəhərində yerləşir. Xüsusi hallarda parlament arxipelaqın başqa şəhərində də toplana bilər.

İcraedici hakimiyyət orqanı Landsstaysr Laq-Maturdan və ən azı iki nazirdən ibarətdir. Laq-Matur nazirlərin sayını müəyyən edir və onları vəzifələrinə təyin edir. Laqtinqin spikeri tərəfindən parlamentdə təmsil olunan partiyaların sədrləri ilə fərdi məsləhətləşmələrdən sonra Laq-Matur seçilir. Laqtinq üzvlərinin yarısından çoxu namizədin əleyhinə səs verdikdə, baş nazir seçilmir, əks halda, seçilmiş sayılır. İrəli sürülmüş namizəd seçilmədikdə, spiker partiya sədrləri ilə yenidən məsləhətləşir və 4 iş günü ərzində Laq-Matur vəzifəsinə yeni namizəd irəli sürür. İrəli sürülən namizəd 4 dəfə rədd edildikdə, fəaliyyətdə olan Laq-Matur Laqtinqə yeni seçkilər təyin edir.

Laq-Matur və nazirlər öz xahişləri əsasında vəzifələrindən azad oluna bilər. Spiker Laq-Maturu, baş nazir isə naziri səlahiyyətlərindən məhrum edə bilər. Laqtinq üzvlərinin yarısından çoxu nazirə etimadsızlıq votumu ifadə etdikdə, Laq-Matur naziri vəzifəsindən azad edir. Laqtinq üzvlərinin yarısından çoxu baş nazirə etimadsızlıq göstərdikdə, Laq-Matur spikerdən onu öz vəzifəsindən azad etməyi xahiş edir. Özünə etimadsızlıq votumu göstərildikdən sonra Laq-Matur öz hüququndan istifadə edərək, bir həftə ərzində yeni seçkilər təyin edə bilər.

Laq-Matur nazirlər arasında dövlət sahələri üzrə səlahiyyətləri müəyyən edir. Onlardan hər biri öz səlahiyyət dairəsi üçün şəxsi cavabdehlik daşıyır. Həmçinin Laq-Matur hər bir nazirin öz dövlət səlahiyyətləri sahəsində qanunla müəyyən olunmuş qaydada idarə etməsinə cavabdehlik daşıyır.

Laqtinq muxtariyyətin büdcəsini təsdiq edir. Qanun Laqtinqin qəbul etdiyi qanundan kənarda heç bir birbaşa və ya dolaylı verginin yığılmasına, dəyişdirilməsinə və ləğvinə icazə vermir. Büdcədən kənar xərclərin və qeydə alınmamış ayırımların ödənməsinə yol verilmir. Laqtinq büdcə hesabatını yoxlamaq üçün auditorlar seçir.

Qanun ümumdövlət məsələlərini də tənzimləyir. Danimarka səlahiyyətli orqanlarının qanunvericilik fəaliyyəti üçün yalnız ölkədə qüvvədə olan olan sənədlər və ya Kral Fərmanı Farer üçün yalnız Danimarkanın qanuni zəmanətləri ilə qəbul edilir.

Laqtinqin təsdiqlədiyi qanuni zəmanətlər Laq-Maturun imzalamasından və Danimarkanın səlahiyyətli orqanlarına göndərildikdən sonra 30 gün ərzində qüvvəyə minir. Landsstaysr yalnız ölkədə qüvvədə olan Kral Fərmanlarına və Farer işləri üzrə nazir tərəfindən tətbiq edilmək üçün göndərilən bütün qaydalara düzəliş edə bilər.

Qanun həmçinin beynəlxalq müqavilələrə münasibət məsələlərini də nəzərdən keçirir. Landsstaysr muxtariyyətin başqa ölkələrlə danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq hüququ olan məsələlər üzrə səlahiyyətli orqandır. Hökumət Laqtinqin razılığı olmadan müqavilələr bağlaya bilməz. Laqtinq öz üzvləri arasından xarici əlaqələr komitəsinə 7 nəfər seçir, parlament və hökumət idxalla bağlı məsələlər üzrə qərar qəbul etmək üçün onlarla məsləhətləşmələr keçirir. Laqtinqin qəbul etdiyi qanun və ya onun müəyyən hissəsi, Farerin qoşulduğu və ya Danimarkanın adalar üçün qeyd-şərtsiz qəbul etdiyi

beynəlxalq müqaviləyə zidd olduqda, qüvvədən düşür.

Landsstaysr muxtariyyətdəki bələdiyyələrin işlərinə rəhbərlik və nəzarət edir.

2005-ci il mayın 12-də Laqtinq bərabərhüquqlu tərəflər kimi Farer hökuməti ilə Danimarka hökuməti arasındakı müqaviləyə əsaslanan "Farer adalarının səlahiyyətli orqanları tərəfindən qəbul edilən məsələlər və məsuliyyət sahələri haqqında" Qanun qəbul etdi. 8 maddədən ibarət qanun muxtariyyətə Danimarka Konstitusiyası, ölkə vətəndaşlarının hüquq və vəzifələri, Danimarka Ali Məhkəməsi, xarici siyasət, təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti, pul-kredit və valyuta siyasətindən başqa bütün sahələr üzrə qanunverici və icraedici səlahiyyətlər tanıyır. Farer qəbul etdiyi məsuliyyət sahələri üzrə bütün xərcləri və əsas vəsaitləri öz üzərinə götürür.

2005-ci il mayın 14-də "Beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq Farer adalarının hökuməti tərəfindən müqavilələrin bağlanması haqqında" başqa bir qanun qəbul edildi. 5 maddədən ibarət olan qanun muxtariyyət hökumətinə onun tam səlahiyyət dairəsində olan məsələlər üzrə xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq danışıqlar aparmaq və müqavilələr, o cümlədən inzibati sazişlər bağlamaq hüququ verir. Lakin muxtariyyətin bu hüququ Danimarka hökumətinin müqavilələrin imzalanmasındakı məsuliyyət və səlahiyyətini məhdudlaşdırmır. Müqavilələrdə Farerin Danimarkanın tərkib hissəsi olduğu qeyd edilir.

Farer adaları Danimarkanın xarici siyasətlə bağlı atdığı addımlarda öz maraqlarından çıxış edir. Belə ki, 1949-cu ildə Danimarka NATO-ya daxil olduqda, Farer adaları bunu "arxipelaq üzərində danimarkalıların hərbi güc faktoru" kimi qiymətləndirərək, əleyhinə çıxdı [3, s.225]. 1973-cü ildə Danimarka Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olduqda, Avropanın balıqçılıq sahəsində siyasətinə etiraz əlaməti olaraq, Farer AİB-ə daxil olmaqdan imtina etdi. Farerin Avropa İttifaqı ilə münasibətləri ayrıca müqavilələrlə tənzimlənir.

1990-cı illərin iqtisadi böhranı cəmiyyətdə anti-Danimarka əhval-ruhiyyəsini gücləndirdiyi bir vaxtda, 1998-ci ildə keçirilən parlament seçkilərində müstəqillik tərəfdarları qələbə qazandı. Həmin ildən muxtariyyət hökumətinə rəhbərlik edən A.Kalsberq (Xalq partiyası) və onun xələfi (2004) Y.Aydesqord (Sosial-demokrat partiyası) adaların Danimarkadan ayrılmasının tərəfdarı idi. Hətta 2001-ci ildə müstəqilliyə dair referendum keçirilməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Danimarka baş nazirinin iqtisadi təzyiq hədələri referendumun baş tutmasının qarşısını aldı [7, s. 5; 12]. Hazırda siyasi partiyalardan müxalifətçi Respublika partiyası (1948-ci ildə yaradılıb) Farerin Danimarkadan ayrılması tərəfdarı kimi çıxış edir, digər partiyalar daha geniş səlahiyyətlərə malik muxtariyyət ideyasını müdafiə edir [10, s. 114].

Danimarka Xarici İşlər Nazirliyində Farerlə ölkənin maraqlarının əlaqələndirilməsi və muxtariyyətin problemlərinin həlli üçün adaların xüsusi nümayəndəsi fəaliyyət göstərir [8, s. 203-204]. Bundan başqa, Danimarka hökumətində nazirlərdən biri (adətən, ədliyyə naziri – E.C.) eyni zamanda Farer adaları üzrə nazir vəzifəsini də icra edir.

Nəticə

Beləliklə, Farer arxipelaqı unitar quruluşlu Danimarka Krallığının tərkibində özünün parlamenti və hökumətinə malik olan siyasi muxtariyyətdir. Farerin muxtar idarəçilik səlahiyyətləri kifayət qədər genişdir. Bu səlahiyyətlərə Danimarkanın ümumdövlət məsələləri olan xarici siyasət, təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri istisna olmaqla, daxili siyasətin böyük bir spektri daxildir. Eyni zamanda, muxtariyyət özünün xarici iqtisadi maraqlarını qorumaq sahəsində bir sıra səlahiyyətlər almışdır. Hətta bütün ölkə qanunları və Kral fərmanları adalara şamil olunmazdan əvvəl muxtariyyətin səlahiyyətli orqanlarına baxılmaq üçün verilir. Parlament tipli muxtariyyət olan adalarda həmçinin Danimarka Krallığını özünün administrasiyasına malik Ali Komissar təmsil edir ki, bu da ölkənin unitarizmini

möhkəmləndirmək məramına xidmət edir. Ali Komissar Farerin daxili idarəçiliklə bağlı məsələlərinə qarışmır.

QAYNAQLAR

1. Геделунд Л.Н. История Дании. Перевель с датского граф Н.Пратасов-Бахметев. Санкт-Петербург и Москва: 1907, 263 с.
2. Исаев М.А. Основы конституционного права Дании. М. : Муравей, 2002, 344 с.
3. Кудрина Ю.В., Рогинский В.В. История Дании. XX век. Москва: Наука, 1998, 379 с.
4. Кушхов И.Р. Процессы развития унитаризма при современной монархической форме правления // Екатеринбург: Уральская Государственная Юридическая Академия, Российский юридический журнал, 2011, № 4, с. 187-199.
5. Обухова О.И. Дания. Исторический путеводитель. Москва: ВЕЧЕ, 2016, 340 с.+56 иллюстраций.
6. Палудан Х., Ульсиг Э., Расмуссен К.П., Бонцеруп Г., Петерсен Э.С., Поульсен Х., Расмуссен С.Х. История Дании. Москва: Весь мир, 2007, 462 с.
7. Тулупов Д.С. Арктическая политика России, Норвегии и Дании в конце XX - начале XXI века. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2014, 164 с. Thomas Benedikter. Modern Özerk Sistemler. Dünya Özerklik Örnekleri. İstanbul: Nika Yayınevi, 1. Baskı, Mayıs 2014, 512 s.
8. Nordic Statistical Yearbook 2014. Volume 52. Edited by Klaus Munch Haagenen Statistics Denmark. Nord: 2014:001, 161 p.
([http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva 2:763002/FULLTEXT07.pdf](http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva%20763002/FULLTEXT07.pdf))
9. Thomas Benedikter. The World's Modern Autonomy Systems. Concepts and Experiences of Regional Territorial Autonomy. Bozen/Bolzano: 2009, 305 p.
10. Акты о Фарерских островах. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=979>
11. История Фарерских островов после 1814 года. (<http://www.russian-travels.ru/?p=260>)
12. Конституция Дании (Королевства Дания) от 5 июня 1953 г.
(artlibrary2007.narod.ru/cons/cons_daniay_rus.doc)
13. Тулупов Д.С. Региональная политика Дании в отношении Гренландии и Фарерских островов на современном этапе.
(<http://www.arcticcentre.org/loader.aspx?id=c2c34cdd-9353-408d-8635-18cf7535b4a7>)
14. Фарерские острова (Faroe Islands).
(http://tourweek.ru/countries/faroe_islands)
15. 14 января 1814 года был подписан Кильский договор.
(http://www.norge.ru/norway_history_kielfreden)
16. Чиркова Е. Какая история у Фарерских островов?
([http:// travelask.ru/questions/9367-kakaya-istoriya-ufarerskih-ostrovov](http://travelask.ru/questions/9367-kakaya-istoriya-ufarerskih-ostrovov))
17. <http://www.faroeislands.dk/pages/>
18. <http://www.government.fo>
19. <http://www.hagstova.fo/fo/folkateljning/folkid-111111/filipinsk-og-teilenskt-vunnu-fram-sum-modurmal>

Summary

Elman Jafarli

The Autonomy of Faroe Islands of the Kingdom of Denmark

Denmark, a unitary monarchy, has two autonomies, one of which is the Faroe Islands. The Faroe Islands originally belonged to Norway and later to Denmark. In 1948, the law “On the Inner Government of the Faroe Islands” granted the status of a self-governed autonomy to the islands in the Kingdom of Denmark. A number of issues in the socio-economic field related to political-legal governance in the archipelago were further clarified with the law “On Self-Government in the Faroe Islands”, adopted by

Laqing on 26 July 1994. Farer has extensive authority over all areas, except foreign policy, defense and security issues. Farer has a number of essential signs of political autonomy. The presence of its own parliament, government, the banner, the island's own interests in the international affairs of Denmark related to Faroe Islands, etc. This is one of those signs. All this allows to say that Farer has an autonomous area with sufficient powers.

Key words: *Kingdom of Denmark, Faroe Islands, unitary state, self-ruling nation, political autonomy, Laqing, Landsstair, Laq-Matur*

Резюме

Эльман Джафарли

Автономия Фарерских островов Королевства Дании

Унитарное государство Королевства Дании имеет в своем составе две политической автономии, Фарерские острова являются одним из них. В средних веках Фарерские острова принадлежали сначала Норвегии, а затем Дании. В 1948 году с Законом "О Внутреннем Правительстве Фарерских островов" островам была предоставлена статус самоуправляющейся территории – автономии в пределах Королевства Дании. С Парламентским Законом "О самоуправлении на Фарерских островах" который был принят Легтингом 26 июля 1994 года, на архипелаге окончательно уточнены ряд вопросов политическо-правового управления и социально-экономической сферы. Фареры получили широкие полномочия во всех областях, кроме вопросов внешней политики, обороны и безопасности. Фарер имеет ряд необходимых особенностей свойственные политическим автономиям. Эти особенности включает в себя собственный парламент, правительство, флаг, выступление со своими интересами по вопросам связанные Фарером в международных отношениях Дании и т.д. Все это дает возможность охарактеризовать Фареры как автономная территория с широкими полномочиями.

Ключевые слова: *Королевство Дании, Фарерские острова, унитарное государство, самоуправляемая нация, политическая автономия, Легтинг, Ландсстюри, Лаг-Матур*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ КАК КОЛЛЕКТИВНЫЙ АКТОР ГЛОБАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Мюжгян МЕХТИЕВА*

Ключевые слова: Европейский Союз, Европейская стратегия безопасности, Глобальная стратегия, ЕПС, Союз для средиземноморья, дифференциация, участие

Введение

Практически большая часть XX в. обозначилась интеграционными процессами, происходящими в мире. Безусловно, страны всех континентов, прошли, достаточно сложный путь интеграции, однако европейская интеграция – она другая, отличающаяся. Европе, пережившей господство тоталитаризма и его крайнюю форму фашизм, довелось испытать на себе две мировые войны, имевшие разрушительные последствия. Однако только Европа смогла добиться «наднациональности».

Являясь целостным, в то же время не имеющим границ уникальным образованием ЕС, представлен, совокупностью разнородных суверенных государств, с присущей им различной политической культурой и неоднородным составом населения [2, с. 123-127].

Внешнеполитическая деятельность

Анализ внешнеполитической деятельности ЕС, позволяет утверждать, что он, несмотря на многие серьезные разногласия – в контексте международного права выступает как единый голос, но это совсем не лишает стран-членов права иметь приоритеты во внешней политике [1, с. 2]. Согласно «статье 3 Договора о Европейском Союзе, “ЕС должен обеспечить согласованность своих действий на международной арене”» [6, с. 5].

Внешнеполитическая деятельность ЕС охватывает ОВПБ, также ОПБО, являющиеся ее важными составляющими [13]. Следует отметить, что «ОВПБ ЕС согласно Лиссабонскому договору трактуется не как продукт интеграции, а как результат согласования национальной внешней политики отдельных государств-членов, что следует рассматривать в качестве результата сотрудничества государств-членов, который зависит от национальных интересов отдельных государств» [13]. Внешнеполитическая деятельность ЕС, также включает общую внешнюю торговлю, ориентирована на политику соседства, международное сотрудничество, предоставление гуманитарной помощи в рамках этого сотрудничества, в т. ч., направлена на продвижение международного развития [6, с. 5, 6, 10], т. е. внешняя политика ЕС – многогранна.

Для успешного реагирования на глобальные вызовы, преодоления кризисных ситуаций и обеспечения продолжительного развития, ЕС в международных отношениях придерживается принципа многосторонности и мультилатеральности, что во многом обусловлено стремлением содействовать центральной роли ООН в международных делах [11].

Последовательно развивающаяся на протяжении многих лет внешняя политика и политика в области безопасности ЕС позволяет утверждать о его возрастающей роли в вопросах глобального управления и проблемах мировой политики.

---

* докторант, Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики
e-mail: mujganmehdiyeva@yahoo.com

Общая внешняя политика союза сосредоточена на консолидации деятельности стран-членов ЕС, направленной на достижение, поставленных стратегических целей в рамках всестороннего сотрудничества, что в свою очередь, также ведет к их политической солидарности [3, с. 88-96]. Однако есть и проблемы. К примеру, события последних лет: иракская война и разногласия внутри ЕС (2003-2009 гг.) [7, с. 55-61], отсутствие консенсуса по ливийскому вопросу [9], неопределенность в отношении сирийской проблемы [6, с. 7-8]. Несмотря на длительные прения внутри ЕС, продемонстрировать единое мнение относительно указанных проблем на мировой политической арене страны-члены так и не смогли. Подобного рода недопонимания усложняют проблему коллективной акторности ЕС.

Сегодня, Европа, с присущими ей социальными гарантиями и гигантской экономикой, привлекает внимание всего мира, а в особенности выходцев из стран с низким уровнем экономического развития, а также стран, где имеют место военные конфликты. В таких условиях ЕС оказывается перед глобальными вызовами. Речь идет в первую очередь, о борьбе с терроризмом, представляющим угрозу не только для европейского континента, но и для всего мира, а также о затяжных региональных конфликтах и т. д. При таких условиях, с каждым днем возрастает зависимость от внешней среды. Это представляется вполне нормальным. Нельзя участвовать в международных делах и не сталкиваться с исходящими из среды опасностями. Взаимодействуя с европейскими и неевропейскими соседями ЕС, становится все более незащищенным. В данном случае, действия ЕС должны быть стратегическими, т. к. ЕС несет ответственность за безопасность своих граждан и с целью их защиты, в т. ч., обеспечения безопасности в целом, ЕС заинтересован в обеспечении безопасности и стабильности внешней для него среды, являющейся источником опасности.

Как глобальный актор ЕС, должен способствовать обеспечению стабильности и безопасности в соседних регионах, т. к. отсутствие мира и безопасности в соседних регионах и странах, чревато угрозой для самого ЕС [12].

В подтверждение сказанного, следует отметить слова Верховного Представителя Европейского Союза по иностранным делам и политике безопасности, Заместителя Председателя Европейской Комиссии Ф. Могерини: «Мы усвоили урок: слабость моего соседа и партнера – это моя собственная слабость» [11].

Т. о., внешнеполитическая деятельность ЕС направлена на поддержание безопасности в мире через его переустройство, которое осуществляется, прежде всего, посредством устойчивого развития. Согласно Ф. Могерини: «...Подобного рода первостепенные задачи наилучшим образом решаются, если мы не одни» [11].

С целью формирования и развития взаимоотношений с субъектами, в т. ч. акторами международных отношений ЕС разрабатывает и продвигает глобальные стратегии. К примеру, Европейская стратегия безопасности [12] (последняя была принята в 2016 г.), Глобальная стратегия ЕС по внешней политике и политике безопасности [11], представленная в 2016 г., отображающая в себе усилия ЕС в направлении обеспечения своей стратегической независимости.

Для обеспечения безопасности, особенно пограничной и в целом, глобальной безопасности, ЕС выбрал стратегию партнерства с соседями.

ЕПС, разработанная с целью недопущения возникновения линий разграничения на европейском континенте, предполагала особые, привилегированные взаимоотношения с соседними с ЕС странами, что и доказывает партнерский характер взаимоотношений. Новое отношение к странам-соседям, продемонстрированное ЕС было направлено на развитие с ними сотрудничества, прежде всего, в сфере безопасности, главным образом, предполагающей борьбу против терроризма, решение

региональных конфликтов, а также их предупреждение и недопущение, тем самым создание безопасного для ЕС окружения. Политико-экономическое сотрудничество, а также сотрудничество в сфере социального развития, было направлено на обеспечение социального благоденствия и процветания стран-соседей, что также будет залогом безопасности, как их, так и всего европейского континента [18].

Продвигая политическое и экономическое сближение со странами-соседями ЕС, после известного расширения в 2004 г. не отводил место к включению в него стран-партнеров, т. к. в данном вопросе он придерживается принципа политической обусловленности, т. е. страны-партнеры должны достигнуть высокого уровня соответствия демократическим ценностям [6]. К примеру, региональное сотрудничество ЕС со странами Средиземноморья в рамках Союза для Средиземноморья [22] имеет геополитическую направленность, т. к. регион Средиземноморья важен для обеспечения безопасности ЕС [21], но оно также имеет экономическую направленность, т. к. данный регион важен для ЕС с экономической, в частности, с энергетической точки зрения, в этой связи, следует отметить, что Европейский регион не обладает богатыми углеводородными ресурсами.

Однако сотрудничество ЕС со странами-партнерами не сводится только лишь к достижению материальных целей, оно ориентировано на распространение европейских ценностей в данном регионе, но проблема, в том, что – европейская и средиземноморская, в частности, арабская – это сильно отличающиеся друг от друга культуры; недемократические режимы, присущие арабским странам, усиливающийся здесь «исламский радикализм» являются преградой распространению здесь демократических ценностей.

Несостоятельность ЕС в разрешении проблем касательно региона Средиземноморья в силу внутренних противоречий, способствовала некоторому «осторожному» отношению ЕС к данному региону в последние годы. После пересмотра ЕПС, в Совместном Коммюнике от 18 ноября 2015 г. [20] говорится, что главными составляющими, определяющими ЕПС в отношении стран-партнеров отныне также будут «стабилизация, дифференциация и участие» [16]. Обновление ЕС взаимоотношений, осуществляется через регулирование их посредством дифференциации, «...понимая, что не все партнеры стремятся соответствовать правилам и стандартам ЕС...» [16]. Утрачивается ли в данном случае принцип политической обусловленности и действует ли ЕС прагматично? [6, с. 67-77]

Прагматизм ЕС безусловен. Пересмотренная ЕПС, принимая во внимание ожидания каждого в отдельности государства-партнера учитывает и свои интересы, которые сводятся к обеспечению безопасности, под которой, прежде всего, понимается борьба с терроризмом, региональными конфликтами и, усиливающейся радикализацией. Не остается без внимания и сотрудничество в энергетической сфере. Однако вопрос в том, действительно ли Европа, отходит от выдвинутого ею принципа политической обусловленности?

Складывается мнение, что ЕС, действующий согласно философскому принципу «измени мир» и желающий переустроить мир, а именно своих ближайших соседей, соответственно своим требованиям сам начал меняться, взяв курс на новое мышление в отношении средиземноморского вектора своей внешней политики. Меняется отношение ЕС к региону Средиземноморья, а следовательно и действия. Еще, до вступления в силу пересмотренной ЕПС ЕС требовал, в т. ч. от своих средиземноморских соседей соответствия принципу политической обусловленности, в качестве главного правила, которому они не в состоянии были соответствовать, а сегодня ЕС в данном вопросе идет на уступки, развивая сотрудничество в рамках, интересующих стороны общих вопросов, т. е. на основе взаимной выгоды.

Однако подобная позиция ЕС совсем не сводится к отказу от распространения в частности, в Средиземноморском регионе европейских ценностей. Если раньше ЕС действовал «сверху» огораживая сотрудничество главным правилом, тем самым сужая его, то сегодня ЕС расширяет работу с гражданским обществом. Т. е. ЕС действует и достигает поставленной цели «снизу», развивая региональные программы, также и социальной направленности, в т. ч. и в сфере образования.

Следует отметить, роль «мягкой силы» в работе с партнерским обществом [18].

Т. о., уделяя внимание благополучию своих партнеров ЕС, старается добиться консенсуса и впоследствии, уже совместно сосредоточить внимание на решении таких проблем, как безопасность, конфликты, терроризм и т. д. ЕС в очередной раз демонстрирует себя как актер в глобальной политике и добивается стабильности через активное участие.

Т. о., реформируя себя ЕС, хотя и медленно, но способствует реформированию других, в результате чего «другие», уже при новом мировоззрении, в состоянии будут сделать свой, правильный выбор.

Трансформируя свою политику, несколько отходя от жестких критериев, в частности от принципа политической обусловленности, что не соответствует его логике, у ЕС есть возможность лучше понять мир вокруг себя и возможно пересмотреть свою оценку в отношении своего ближайшего окружения, а тем временем развивать взаимоотношения, проводить работу в не менее важных сферах, постепенно уделяя внимание наиболее острым проблемам, что позволит выйти из кризисной ситуации.

Отличающийся, но не менее тернистый путь преодолевают страны-члены программы Восточное партнерство [10]. Направленная на сближение стран постсоветского пространства с ЕС данная инициатива – есть механизм продвижения интересов ЕС на постсоветском пространстве, распространению влияния которого в т. ч., служит и его «мягкая сила». Действия свои в данном направлении ЕС расценивает как обеспечение своей безопасности в восточном направлении [16], хотя ряд исследователей [5, с. 38], придает действиям ЕС окраску геополитической экспансии, но так или иначе, многоуровневое сотрудничество ЕС в рамках данной программы направлено на формирование в странах-членах новой идентичности [5, с. 38].

После распада СССР, новообразовавшиеся республики избрали демократический путь развития. Стало быть, процессы демократизации в регионе должны были бы быть несколько безболезненными. Однако события стали развиваться иначе. Дипломатический кризис во взаимоотношениях ЕС и Беларуси, имевший место в начале 2012 г. [14], ЕС принимает отсутствие механизма воздействия на Беларусь, в дополнение при присутствии российского фактора, а Беларусь, в свою очередь, заняла срединную позицию между двумя акторами, действуя осторожно, ситуация, сложившаяся на Украине после саммита Восточного партнерства, состоявшегося в Вильнюсе 28-29 ноября 2013 г. [5, с. 38], неконституционный референдум в Гагаузии в феврале 2013 г. – население проголосовало за Таможенный союз с РФ [8], официальное обращение приднестровского парламента в марте 2013 г. к правительству РФ о присоединении к РФ [8], в 2014 г. за членство в ЕС выступило только лишь 44% граждан Молдовы [8], следует отметить, что финансовая помощь, оказываемая РФ Приднестровскому региону превышает помощь ЕС данному региону. Только в 2013 г. она составила 3 млрд руб [4, с. 30].

Если для Средиземноморских стран богатых энергоресурсами соответствие требованиям ЕС все еще представляется маловероятным, то для Беларуси, Украины и Молдовы, справедливо считающихся Восточноевропейскими, которых таковыми воспринимает и ЕС, продвижение политического диалога с ЕС во многом обусловлено

согласованностью с РФ, т. к. помимо выше перечисленного эти страны в т. ч., не обладают энергоресурсами и в данном направлении в большей мере зависимы именно от РФ и т. д. Так или иначе, ЕС – это осознает [17], а, названным странам приходится считаться с этим фактом. По сути, речь идет о конкуренции между ЕС и РФ, но к чему она приведет и какими будут последствия для стран-участниц в обозримом будущем, если учесть, тот факт, что в рамках ЕПС полноправного членства ЕС не предлагает, а ассоциативное соглашение со странами-членами программы Восточное партнерство, всего лишь, приравнивается к полноправному членству [5, с. 39].

Заключение

Следует отметить, что «еще в июне 2003 года была официально утверждена “Концепция расширенной Европы”, которая, по сути, констатировала наличие географических границ Европейского союза. Постсоветские государства в него не вошли» [15].

ЛИТЕРАТУРА

1. Ваш справочник по Лиссабонскому договору. Брюссель: Европейская комиссия, 2010, 18 с.
2. Казаринова Д.Б. Европейский Союз: ценности для будущего // Вестник Российского университета дружбы народов, 2014, № 3, с. 123-127
3. Кембаев Ж.М. Общая внешняя политика и политика безопасности Европейского Союза: правовые основы становления и перспективы развития // Журнал российского права, 2007, № 6, с. 88-96
4. Кириллов В.Б., Путинцев И.С. Отношения Молдавии и ЕС в 1998-2012 гг. // Вестник МГИМО, 2012, № 6 (27), с. 26-33
5. Латкина В.А. Восточный вектор европейской политики соседства: ловушки европеизации // Вестник МГИМО, 2014, № 6 (39), с. 37-46
6. Стрежнева М.В., Руденкова Д.Э. Европейский союз: архитектура внешней политики. М.: ИМЭМО РАН, 2016, 135 с.
7. Талайко Т. А. Война в Ираке и трансатлантические отношения // Журнал международного права и международных отношений, 2005, № 2, с. 55-61. Интернет-ресурсы:
8. Будущее Молдовы и ассоциация с ЕС: фактор России и кризис в Украине. (<http://www.eastbook.eu/ru/2014/06/20/buduschee-moldovi-i-assoziaziya-s-es>)
9. «В ЕС столкнулись эгоистичные государства»: замглавы МИД Италии в интервью RT. (<https://russian.rt.com/world/article/370488-italiya-evropa-interview>).
10. Восточное партнёрство. (http://scienceportal.org.by/cooperation/opportunities/multilateral/eastern_partnership)
11. Глобальная стратегия Европейского Союза по внешней политике и политике безопасности. (https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/feature_eu_global_strategy_full_text.pdf)
12. Европейская стратегия безопасности – Безопасная Европа в лучшем мире / Люксембург: Бюро официальных публикаций Европейских Сообществ, 2009, 48 с. (<https://www.consilium.europa.eu/media/30825/qc7809568ruc.pdf>)
13. «Европейская стратегия безопасности» – программный документ политической интеграции. (https://studme.org/151008279410/pravo/evropeyskaya_strategiya_bezopasnosti_programmnyy_dokument_politicheskoy_integratsii)
14. Мельянцов Д. Беларусь - ЕС: Развитие отношений в 2012 году. (<http://belinstitute.eu/ru/node/1169>)
15. Никакого юридического механизма для признания Нагорного Карабаха независимым государством не существует.

- (<http://www.1news.az/news/ukrainskiy-ekspert-nikakogo-yuridicheskogo-mehanizma-dlya-priznaniya-nagornogo-karabaha-nezavisimym-gosudarstvom-ne-suschestvuet>)
16. Пересмотр Европейской политики соседства: прочное партнерство для прочного соседства. (http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_enp_ip-15-6121_ru.pdf)
  17. Плотникова А. Рижский саммит «Восточного партнерства»: взгляд с места события. (<https://www.golos-ameriki.ru/a/ai-eastern-partnership/2786820.html>)
  18. Чаабан Д. Большинство арабской молодежи отвергает радикализм. (<http://arabmir.net/node/4971>)
  19. European Neighbourhood Policy. (http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2004/july/tradoc_117717.pdf)
  20. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions, SWD(2015) 500 final, Brussels, 18.11.2015. (http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf)
  21. The Project of a Union for the Mediterranean – Pursuing French Objectives through the Instrumentalisation of the Mare Nostrum. (<https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2010-2-page-53.htm>)
  22. Union for the Mediterranean. (<http://ufmsecretariat.org/who-we-are>)

Xülasə

Müjgan Mehdiyeva

Avropa Birliyi qlobal siyasətin kollektiv aktoru kimi

Avropa İcmaları prinsiplərinə əsaslanan, Aİ regional integrasiyaya yönəldilmişdir. Aİ 28 Avropa dövlətinin iqtisadi və siyasi birliyidir. Çox ciddi fikir ayrılığına baxmayaraq, Aİ yeganə səsdir. Aİ-nın xarici siyasət fəaliyyəti Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti və Ümumi Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasətini ehtiva edir. Avropa İttifaqı beynəlxalq əlaqələrdə çoxtərəflilik prinsipinə əsaslanır. Aİ qlobal strategiyaları inkişaf etdirir və təbliğ edir. Təhlükəsizliyi, xüsusilə sərhəd təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, Aİ qonşuları ilə tərəfdaşlıq strategiyasını seçmişdir.

Açar sözlər: *Avropa Birliyi, Avropa Təhlükəsizlik Strategiyası, Qlobal Strategiya, AQS, Aralıq dənizi Birliyi, differensiasiya, iştirak*

Summary

Mujgan Mekhtiyeva

The European Union as a collective actor of global politics

Based on the principles of the European Communities, the EU was aimed at regional integration. The EU is an economic and political union of 28 European states. Despite many serious disagreements, the EU is a single voice. The EU's foreign policy activities include CFSP, as well as OPS. The EU adheres to the principle of multilateralism and multilaterality in international relations. The EU develops and promotes global strategies. To ensure security, especially border security, the EU has chosen a partnership strategy with its neighbors.

Key words: *European Union, European Security Strategy, Global Strategy, ENP, Union for the Mediterranean, differentiation, participation*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

DÜNYA NİZAMININ FƏRQLİ FORMATI: ÇİN MODELİ

Zemfira ŞIXƏLİBƏYLİ*

Açar sözlər: Çin, beynəlxalq münasibətlər, iqtisadi siyasət, qloballaşma

Giriş

Məlumdur ki, bu gün qloballaşma dünyanın yeni iqtisadi və siyasi sistemini formalaşdırır. O dövlətlər arasında ənənəvi diplomatik münasibətləri fərqli formatda təşkil edir, planetin iqtisadi və siyasi mənzərəsini gözlənilməz motivlərlə nizamlayır. İstehsal və informasiya texnologiyalarının əlçatan imkanları isə iqtisadi mərkəzlərin yerini heç kəsin gözləmədiyi məkanlarda yenidən düzənləyir. Bu cür mərkəzlərdən biri də “yatmış əjdaha” Çin Xalq Respublikasıdır.

Qloballaşma Çini müasir dünyanın siyasi müstəvisində iddialı ölkələrdən birinə çevrilmişdir, günbəgün artan siyasi və iqtisadi potensialı isə bütün dövlətlərin bu ölkəyə münasibətlərini köklü şəkildə dəyişməyə məcbur etmişdir. Müasir Çinin beynəlxalq münasibətləri intensiv şəkildə genişlənmişdir. Belə ki, öz iqtisadi hədəflərini beynəlxalq münasibətlərin mərkəzinə çevirməklə təkqütblü dünya siyasətini plüral və çoxşaxəli əlaqələrin qurulmasına yönləndirən Çin öz simasında dünyanın gələcəyi haqqında formalaşmış proqnozlara zərbə vurmuş və bütün problemlərə yenidən nəzər yetirməyi tələb edən bir siyasi konyunktura ortaya qoymuşdur.

Bu gün ABŞ, Avropa ölkələri, Rusiya və Yaponiya kimi nəhəng dövlətlər açıq-aşkar Çini özünə rəqib gördüklərini gizlətmir və yaxın gələcəkdə bu dövlətlə problemli situasiyaların az olmayacağını da proqnozlaşdırırlar. Analitiklər iddia edirlər ki, Çin III minillikdə dünyanın ən mühüm geosiyasi nəhənginə çevriləcək, siyasi, iqtisadi və hərbi planda ABŞ kimi dövlətlə bir səviyyədə olacaqdır (3, 158). Təsadüfi deyil ki, tanınmış politoloq Henri Kessincer Çini bu gün formalaşmaqda olan yeni dünya nizamının aparıcı beş gücündən biri hesab edir (9, 6), siyasi lider Hillari Klinton isə Çinin yüksəlişini ABŞ üçün mühüm strateji inkişaf meyli kimi dəyərləndirir (13, 15). Buna görə də Çinin uğurlu xarici siyasəti və inkişaf səviyyəsi və buna sərf etdiyi çox qısa bir zaman dünya tədqiqatçılarını maraqlandıran məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Dünya sistemində bu ölkənin müasir rolu və gələcəyi indi hər kəsi maraqlandırır.

Bu gün Çinin xarici siyasətini stimullaşdıran daxili faktorlar onun beynəlxalq aləmdəki addımlarına daha çox təsir edir. XX əsrədək Çin həmişə stabil daxili struktura malik olmuş, dayanıqlı ənənələri və dövlət idarəçiliyi ilə fərqlənən bir ölkə idi. Zəngin tarixi yaddaş həmişə Çin cəmiyyətinin güclü birləşdirici faktoru, psixoloji müdafiəsi və milli identiklik elementi kimi çıxış etmişdir. XX əsr isə bu dövlətin tarixində arxaik strukturların dağılması və müxtəlif sosialist yönümlü dəyişikliklərə məruz qalması ilə fərqlənmişdir. Çinin mədəniyyəti həmin dəyişikliklərin qarşısında kifayət qədər dözümlü nümayiş edə bilməmiş və cəmiyyət isə ona yad, fərqli inkişaf nümunələrini “həzm” etməmişdir. Bu gün, Çinin daxili idarəçiliyin mərkəzdə konsentrasiya olan partokratik (Çin kommunist partiyasının 70 milyondan çox üzvü var) (10, 227) və ideokratik dövlət olaraq qalır. Buna baxmayaraq, beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlərində dövlətin iradəsi ilə partiyanın ideoloji prinsiplərini bir çox hallarda üst-üstə düşmüş və bununla belə uğur əldə bilir. Bu isə Çin inkişafının maraqlı məqamlarından biridir.

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Çin Kommunist Partiyasının liderləri SSRİ-nin dağılması təcrübəsindən ehtiyatlanaraq, XX əsrin sonlarına doğru qloballaşan dünyanın başlıca meyillərinə cavab verə bilən bir dünyanın formalaşması reallığını qəbul etməyə məcbur olur, ölkənin ehtiyaclarını və iqtisadi potensialını onun daxili və xarici münasibətlər sisteminə ağıllı şəkildə daxil etməklə “Çin sosializmini” modernləşmənin qarışıq iqtisadi modelinə çevirə bilirlər. Bu mənada, bir çox tədqiqatçılar Çinin dünya iqtisadiyyatının gücləri ilə rəqabət aparmağı bacaran alternativ modelə çıxış etməsini təsadüfi olaraq qeyd etmirlər.

Müasir Çin öz təcrübəsi ilə monoton Qərb inkişaf modelinə qarşı iddialı şəkildə çıxış edir və onun yalnız kapitalizmin siyasi və iqtisadi dayaqları üzərində qurulmadığını sübut etməyə çalışır. Bu mənada, digərləri üçün Çin hüquqi dövlətin siyasi prinsiplərini inkar edən mühitdə inkişafın mümkünlüyü ideyasını reallaşdırmağı bacaran nümunə olaraq da maraq doğurur. Təsadüfi deyil ki, bu gün Çin modeli böyük dövlətlərin “nüfuz” siyasətindən azad olmağa çalışan bir çox xalqlar üçün “çıkış yolu” kimi qəbul edilir. Ümumiyyətlə, o iqtisadi sıçrayışı ilə təkə özünün nüfuzunu artırmamışdır, həm də digər dövlətlərin siyasi baxışlarına da həlledici təsir göstərmişdir, baxmayaraq ki, onun iqtisadi yüksəlişinə qədər də burada Cənubi Koreya, Sinqapur, Malayziya, Tailand kimi kifayət qədər inkişaf etməkdə olan “əjdahalar” mövcud idi. Lakin bu dövlətlərin nümunəsi Çinin siyasi və iqtisadi təcrübəsi qədər təsirə malik olmamışdı.

Tanınmış siyasətçi Z.Bzejnski Çinin iqtisadi qüvvəsi arxasınca siyasi gücünün və ambisiyalarının olacağını hələ XX əsrin sonlarında proqnozlaşdırırdı (6, 27). Həqiqətən də, müasir Çin təkə çoxmillətli və çoxsaylı böyük bir ölkə kimi deyil, həm də qloballaşan dünyanın söz sahibinə çevrilmiş dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. O, BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü, Asiya-Sakit okean regionunda, ASEAN, Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və başqa digər qurumlarda aparıcı dövlətlərdən biri kimi çıxış edir, regionun iqtisadi, mədəni və siyasi həyatında xüsusi rola malikdir. Çin həmçinin nüfuzlu Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzüdür.

I. Qapalı sosialist ölkəsindən açıq dövlətə doğru

Məlumdur ki, II Dünya müharibəsi Çini dəhşətli iqtisadi və siyasi fəlakətə sürükləmişdir. Ölkə Xalq Respublikası adı ilə zəif kommunist dövlətinə çevrilmiş, uzun müddət siyasi ideologiyanın mənəşəsində əziyyət çəkmişdir. Kommunist ideoloqlarının inzibati amirlik üsul idarəsi Çin ərazilərini fərqli siyasi meyillərə xidmət edən parçalanmadan xilas edə bilməmişdir.

XX əsrin sonlarına doğru kəskin şəkildə dəyişən siyasi hədəflər, ÇKP-nin lideri Den Syaopinin uğurlu iqtisadi və xarici siyasət strategiyası Çini son illərin görünməmiş iqtisadi yüksəlişinə gətirib çıxarır. Ölkə qapalı sosialist iqtisadiyyatından açıq bazar iqtisadiyyatına keçir və çox qısa bir zamanda dünyanın aparıcı istehsal, ticarət və maliyyə nəhənginə çevrilə bilir (27).

Tanınmış rusiyalı mütəxəssis A.Utkin belə hesab edir ki, bu ilk növbədə ölkədə mövcud olan sabit siyasi situasiya ilə bağlıdır, belə ki, Çin sabitliyi demokratiyadan daha vacib hesab etməyə başlayır (12, 535). Əlbəttə, bunu anlamaq çətin deyil: çoxsaylı çin xalqının rifahı və ölkənin davamlı iqtisadi inkişafı onun daxili sabilliyinə ehtiyac yaradırdı. Ölkə liderləri ustalıqla sosializmin kapitalizmlə ideoloji münaqişəsini insanların yaşamaq uğrunda fərdi mübarizəsinə transformasiya edə bilir və Çinin XX əsrin sonlarından etibarən öz daxili ehtiyac faktorlarını beynəlxalq münasibətlərin hədəflərinə çevirməklə sabit siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığa meyilləndiyini nümayiş etdirir. Bu mənada, iqtisadi faktorlar öz təsir və əks-təsir məqamları ilə dövlətin siyasi baxışlarına müsbət rənglər qata bilir, onu öz qonşuları ilə daha geniş və “harmonik münasibətlər” qurmasına istiqamətləndirir.

Çinin iqtisadi məqsədləri onu nəinki qonşu dövlətlərlə, həm də ölkənin iqtisadi

maralarını əsas götürərək hər bir ayrıca götürülmüş ölkə ilə sabit siyasi əlaqələrin yaranmasına həvəsləndirir. Bu yanaşma onun global siyasi baxışlarına də təsirsiz ötmür. Məsələn, Z.Bzejnski qeyd edir ki, “Çin üçün ən düzgün xarici siyasət kursu öz gücünü qənaətlə sərf etmək, gələcək iqtisadi inkişaf üçün şərait yaratmaq” və digər qonşu ölkələri də bu nizamla cəlb etməkdir (6,160). Bu mənada, Çin siyasətçiləri ölkənin gələcək perspektivlərini təhlükəyə qoymamaq naminə diplomatik münasibətlərə daha həssas yanaşmağa başlamışlar.

Dünyanın qloballaşmasına münasibətdə Çinin mövqeyini fərqli istiqamətlərdən izah etmək olar. Müəyyən məqamlarda dünyanın siyasi güc mərkəzlərinin birtərəfli qloballaşma siyasəti Çini daha ehtiyatla davranmağa sövq etmişdir. Bu meylləri öz suverenliyinə təhlükə kimi qəbul edən ölkə rəhbərləri dövlətin iqtisadi maraqlarını ABŞ və Avropa ölkələrinin “nüfuz” siyasətinə qarşı qoymaqla alternativ diplomatik münasibətlərlə çıxış etməyə başlayırlar. Çin rəsmiləri qloballaşmanın verdiyi iqtisadi imkanları diplomatiyanın özəyinə çevirməyi və qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan münasibətlərin qurulmasına daha çox üstünlük verir, əməkdaşlığa, ayrı-ayrılıqda hər bir dövlətə ilk növbədə, iqtisadi partnyor kimi baxmağa dəvətlər edirdilər.

Bununla belə, bu gün Çinin beynəlxalq münasibətləri zahirən hamar görünür. Belə ki, Qərb ölkənin müxtəlif bölgələrində separatizmi (xüsusən də uyuqların məsələsində) insan hüquqlarının tapdanması və demokratik azadlıqların məhdudlaşdırılmasına qarşı yönəlmiş hərəkətin özəyi olaraq qəbul etməsi və onu dəstəkləməsi bu ölkənin dərin böhran keçirməsi faktı kimi göstərilir. Öz növbəsində, Tayvan və Tibet məsələlərində Çin əleyhinə təbliğatın aparılmasını və mübarizəsinin dəstəklənməsini narahatlıqla qəbul edir və əksər hallarda ABŞ-ın hegemon siyasətin bir hissəsi kimi qiymətləndirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Çin öz siyasi baxışları ilə dünyanın siyasi, iqtisadi və mədəni mənzərəsinə ciddi şəkildə təsir etmişdir. Əlverişli iqtisadi mühit, ucuz işçi qüvvəsi, geniş iqtisadi əlaqələr, böyük bazar, şaxələnmiş iqtisadi infrastruktur dünyanın aparıcı istehsal sahələrini Çində cəmləşdirməklə onu dünya sənaye istehsalının “emalatxanasına” çevirmişdir. Trans Milli iqtisadiyyatın intensivləşən korporativ Çin siyasəti də bu prosesin bir sübutu ola bilər.

Bir çox analitiklər belə düşünürlər ki, XX əsrin ikinci yarısında kəskinləşən soyuq müharibə Uzaq Şərqin bir çox ölkələri üçün əlverişli məqama çevrilmişdir. Qərb sürətlə müasirləşən, lakin qərbləşməyən bu ölkələrə daha çox diqqət etmişdir. Bu məsələdə Çinin Rusiya ilə uzunmüddətli “donmuş” münasibətləri də böyük rol oynamışdır. ÇXR regionunda Rusiya və ABŞ kimi nəhəng siyasi rəqiblərin mübarizəsindən məharətlə istifadə edə bilmişdir. Bu illər ərzində Den Syaopinin qeyd etdiyi kimi “soyuqqanlı müşahidə etmək, öz mövqeyini möhkəmləndirmək, özünü itirməmək, imkanları gizlətmək və məqamı gözəlmək, öz fikrindən dönməmək, münaqişələrə qarışmamaq və fəaliyyətə həmişə hazır olmaq” (10, 234) Çin siyasətçilərinin prinsipi kimi çıxış etmişdir.

Ümumiyyətlə, digər güclü dövlətlərdən fərqli olaraq, Çinin qonşuları ilə həmçinin qonşularının bir-biri ilə münasibətləri sabit şəkildə formalaşmamışdır. Soyuq müharibə bu ölkənin xarici münasibətlərində münaqişəli məsələlərin yaranmasına xeyli təsir göstərmişdir. Çin bir-çox qonşuları ilə ərazi mübahisələrinə girməli olmuş, bəzi hallarda digər dövlətlər arasındakı münaqişələrin mərkəzində görünmüşdür. Lakin bu kimi gərgin vəziyyətlər ÇXR-nın çevikliyində mənfi təsir edə bilməmişdir. Çin diplomatiyası həmin münaqişələrin sərt münasibətlərinə baxmayaraq, Hindistan, Yaponiya, Myanma, Vyetnam, Şimali Koreya kimi siyasi rəqiblərini əməkdaşa və onları iqtisadi partnyorlara çevirmək əzmindən əl çəkmədiyini də nümayiş etdirmişdir.

Çin diplomatiyasının uğurlarından biri də bir-biri ilə siyasi düşmənçilik edən qonşularının ayrı-ayrı maraqlarını ümumi hədəflərə transformasiya etmək bacarığı olmuşdur. Bu cür ziddiyyətli məqamlardan biri də Çinin Hindistanla Pakistanı bir-birinə onilliklərin

düşməninə çevirmiş “Kəşmir məsələ”sində “ortaq” bir ölkəyə çevrilməsi olmuşdur. Tibetin işğalı (1969) da bu iki ölkə arasında münasibətlərə kifayət qədər zərbə vurmuşdur. Tarixi Kəşmir ərazilərinin (Aksayçin vilayətini) Pakistan tərəfindən Çinə verilməsi isə Hindistanı onunla düşməne çevirə bilmişdir. Bununla belə, Çin Hindistana regionun iqtisadi və siyasi cəhətdən ən potensial ölkəsi kimi yanaşdığını və onunla geniş əlaqələr qurmaq həvəsini gizlətməmişdir.

Eyni ərazi münasibətlərini ÇXR Yaponiya, Butan, Myanma, Vyetnam ilə də yaşayır. Lakin bu da Çinin çoxşaxəli planlarında həmin ölkələri öz fokusundan çıxara bilmir, ölkənin iqtisadi perspektivləri onları öz nəzərində saxlamaqda davam edir.

Bu gün Çinin ən böyük problemi ölkənin xarici münasibətlərində əsas götürdüyü “Vahid Çin” prinsipindən çıxış etdiyi Tayvan məsələsidir. Tayvan probleminin diplomatik yolla həll edəcəyinə böyük ümidlər nümayiş etdirən Çin onun vahidliyini qəbul edən ölkələrə xüsusi ehtiramla yanaşır, daha doğrusu diplomatik münasibətlərin qurulmasında ölkənin qarşısında başlıca tələb kimi qoyur. Maraqlıdır ki, elə indi də ABŞ daxil olmaqla, dünya ölkələrinin böyük əksəriyyəti Çinin bu tələbinə biganə yanaşmamağa çalışırlar (28). 1972-ci ildə ölkə siyasətçiləri ABŞ-a “Şanxay bəyannaməsini” qəbul etdirə və bu ölkənin Tayvanla diplomatik əlaqələrini kəsə bilmişdir. Bu gün Çin Tayvanla münasibətlərini diplomatik yolla tənzimləməyə çalışır, bu adanı ölkənin ayrılmaz bir hissəsi hesab edir və beynəlxalq münasibətlərdə “bir dövlət, iki sistem” konsepsiyasını inkişaf etdirməyə üstünlük verir.

Ümumiyyətlə, müasir ÇXR-nın xarici dövlətlərlə əlaqələri bir-neçə mərhələdən keçmişdir. Buraya yeni yaranmış respublikanın dünya birliyi tərəfindən tanınması, sosialist bloku ölkələri ilə intensiv münasibətlərin qurulması (50-60-cı illər), modernizasiya xəttinin Qərb modeli üzərində inkişafı və Qərb ölkələri ilə diplomatik əlaqələrin qurulması (70-80-ci illər) və nəhayət informasiya və elmi texniki nailiyyətlərin tətbiqi əsasında formalaşan Çin iqtisadi modelinin sürətli inkişaf mərhələsi ölkə rəhbərlərinin “harmonik dünya” siyasi konsepsiyasının həyata keçirilməsi ilə fərqlənir.

80-ci illərdən etibarən isə Çinin diqqəti “üçüncü dünya” ölkələrinə istiqamət almağa, ölkə təsərrüfatı da bu dövlətlərin iqtisadi tələblərinə və əməkdaşlığına yönəlir. Bu mənada, Çinin siyasi hədəfləri həmin vaxtdan etibarən “üçüncü dünya” ölkələrinin geosiyasi təsirini onların beynəlxalq təşkilatlarda birləşdiyi vahid “antihegemonçu mövqeyində”, yəni bir dövlətin və ya dövlətlər blokunun hegemonluğuna qarşı durmaq cəhdlərində cəmlənirdi (3,162).

Qloballaşma Çinin dünya dövlətləri ilə münasibətlərində çoxistiqamətli yanaşmaya üstünlük verməsinə müəyyən təsir etmişdir. Postsənaye cəmiyyətinin formalaşması, “multimədəni dünya” və çoxmərkəzlilik tendensiyası, ölkənin “çoxqütblü dünya” siyasətində, hegemon siyasətin aradan qaldırılmasında, əməkdaşlıq, bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq, mehriban qonşuluq və dostluq münasibətlərində daha çox özünü göstərir. Çin öz ətrafına demək olar ki, planetin bütün ölkələrini cəlb edə bilər. Məhz bu cür siyasət, onunla əməkdaşlıq etməyə can atan ölkələrin sayını artırır, təcrübəsini məharətlə istifadə etməyə çalışan ölkələr üçün nümunəyə çevirir.

Bu gün dünyada baş verən müasir iqtisadi rəqabət daha qlobal xarakter almışdır. Çin iqtisadiyyatının nəhəng müəssisələri böyük bazarlara və iri enerji resurslarına ehtiyac duymaqdadır. Bu ölkənin regionlararası münasibətlərinə təsirini genişləndirir, onun regional layihələrə və iqtisadi infrastruktur siyasətinə həvəsini artırır. Təsədüfi deyil ki, bu gün Çin regional çərçivədə ŞƏT (Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının), BRİCS (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, Cənubi Afrika Respublikası), “İyirmilər Qrupu” və digər beynəlxalq təşkilatlarda liderlik etməyə can atır və dünya iqtisadiyyatı və maliyyə sistemində sabit inkişaf tempi nümayiş etdirməyə çalışır.

Lakin Çin diplomatiyasının uğurlu fəaliyyəti bir çox dövlətlərin Çinlə ehtiyatla davranmasına da təsir göstərmişdir. Tanınmış politoloq H.Kissincer özünün “Çin haqqında” kitabında qeyd edir ki, müasir Çin global siyasi nizamın nəhəng faktoruna çevrilmişdir. Buna görə də “soyuq müharibədən” qalib kimi çıxmış ABŞ üçün dünyada sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasında Çinlə münasibətlərini sabitləşdirmək vacib məsələdir (9, 6). Sözsüz, ABŞ Çini həqiqətən də güclü rəqib kimi görməkdə davam edir. Lakin əksər Amerika siyasətçisi Çinin iqtisadi və xarici siyasəti arasında yaradılmış tarazlığı əslində, dünyanın özü üçün təhlükə mənbəyi hesab edir və tez-tez siyasi diskurslarda daha aydın şəkildə “Çin təhlükəsi” ifadəsi şəklində səsləndirir.

Bəzi hallarda süni yolla ortaya atılmış “Çin təhlükəsinin” arxasında siyasi hədəflər görünməmiş deyil. Məsələn, ekspertlər Çinin sürətli inkişaf tempini ABŞ tərəfindən itirilmiş iqtisadi və ticarət imkanları kimi qiymətləndirir, ABŞ-ın iqtisadi və siyasi inhisarına yönəlmiş siyasətin bir hissəsi kimi baxırlar. Avropa dövlətlərinin bu məsələdə qismən loyal münasibət nümayiş etdirməsini isə sonuncular üçün Çinlə bağlı perspektiv planların olması ilə əlaqələndirirlər. Çinin hərbi sənayesinə sərf etdiyi maliyyə vəsaitinin ABŞ-a nisbətən dəfələrlə az olması isə avropalılar üçün ümumiyyətlə, “Çin təhlükəsinin” imkanlarını daha zəif proqnozlaşdır (12, 576) və regionda Çin nüfuz dairəsinin mümkünlüyünü inkar edir.

Müasir Çinin xarici siyasətində ən böyük diqqət 58 dövləti özündə birləşdirən və bir-neçə lokal regionlardan ibarət nəhəng Asiya-Sakit okean hövzəsidir. Bu Çinin aparıcı imkanlara malik olduğu Asiya ölkələrini enerji resursları ilə təmin edən və bu ölkələrin məhsullarını daha geniş bazarlara çıxışına şərait yaradan əsas ticarət axınıdır. Ölkə idxalının 85%-i, o cümlədən enerji təminatının 80%-i bu yolla həyata keçirilir. Bu mənada, ÇXR-in qarşısına qoyduğu əsas məsələ hövzənin təhlükəsizliyini və axının davamlılığını nəzarətdə saxlamaqdır. Təsədüfi deyil ki, Çin Asiya Ticarət İttifaqına rəhbərlik edir.

Qloballaşma Çin, Rusiya, Türkiyə, Pakistan, Hindistan kimi ölkələrin maraqlarına zidd olan təkqütblü siyasi sistemin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. ÇXR bu sistemə qarşı daha fəal və ciddi şəkildə müqavimət göstərən dövlətlərdən biri kimi NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsindən bərk narahatdır və bütün səyləri ilə bu siyasətin qarşısını almağa çalışır (4, 81). Buna görə də Çinin regionda, daha konkret isə Cənub-Şərqi Asiya, Mərkəzi Asiya, Uzaq Şərq və Cənubi Çinin dənizi regionlarındakı geniş iqtisadi fəaliyyətini Tailand, Malayziya, Filippin, İndoneziya kimi ölkələrdə daha da artırır və bu dövlətlərdə maliyyə və ticarət maraqlarını siyasi addımları ilə bərabər reallaşdırır. Təsədüfi deyil ki, bu gün həmin bölgələrdə regionun iqtisadi inkişafı daha çox Çin tərəfindən şərtlənir (23, 303). Buna görə də bir çox analitiklər iqtisadi maraqları arxasında siyasi hədəflərini məqsəd qoyan Çinin NATO ilə münasibətlərini heç də sabit qiymətləndirmirlər. Bu məqsədlə “üçüncü dünya ölkələri” ilə qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan əlaqələrin qurulması onun qarşısına qoyduğu prioritet məsələlərdən biridir.

Çin “üçüncü ölkələri” öz “təsərrüfat diplomatiyasının” ətrafına cəlb etməkdə böyük uğurlar əldə edir. Çox güman ki, onun bu siyasətinə keçmiş SSRİ-dən fərqli olaraq, münasibətdə olduğu dövlətlərin siyasi və ictimai quruluşunu ayrıca bir meyar kimi götürməməsi faktoru böyük təsir etmişdir. Çin nəinki keçmiş SSRİ-dən, hətta Qərbdən fərqli olaraq, heç bir ideologiya təbliğatı aparmır. Beynəlxalq münasibətlər onun sırf işgüzar fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ona görə də Çin siyasətçiləri ilk öncə əlaqələrini genişləndirdiyi ölkələrin iqtisadi potensialına, əməkdaşlıq səylərinə və siyasi sabitliyinə daha çox diqqət yetirirlər.

Lakin Çin hegemon dövlətlərlə və ya hərbi-siyasi bloklarla strateji münasibətlərin yaradılmasında hələ də ehtiyat edir və beynəlxalq məsələlərdə öz müstəqil siyasi kursunu nümayiş etdirməkdən əl çəkmir. Çin siyasətçilərinin də qeyd etdiyi kimi bu beynəlxalq aləmdə sülhün dəstəklənməsi və ölkənin modernləşməsi istiqamətində əlverişli mühitin yaradılmasına xidmət edir. Düzdür, bütün digər dövlətlərin xarici siyasət doktrinasına

daxil olan eyni məqsədlər (suverenitetinin və ərazi bütövlüyünün tanınması, bir-birinə hücum etməmək, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, bərabərlik və qarşılıqlı mənfəət, dostluq və s.) Çinin də başlıca prioritetləri kimi göstərilə də hadisələr göstərir ki, bəzi məqamlarda ölkə regionda açıq-aşkar nüfuz nümayiş etdirməkdən də çəkinmir (23, 302-303).

Çinin iqtisadi və siyasi mövqeyinə təsir edən amillərdən biri onun regional siyasəti və regional təşkilatlardakı fəaliyyətidir. ASEAN (Cənub Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası) müasir Çinin xarici siyasətində böyük rola malik təşkilatlardan biridir (1, 4). Çinlə ASEAN ölkələrinin iqtisadi böhrandan daha asan çıxmasına və iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə xidmət edən azad ticarət zonası yaradılmışdır (2010-cu il). Bu regionla bağlı ölkənin planları az deyil. Məsələn, məhz Çinin təşəbbüsü ilə ASEAN ölkələri arasında daha geniş infraqstruktura və maliyyə imkanlarına malik yeni “Dəniz İpək Yolun” layihəsi də ortaya atılmışdır. ABŞ buna görə Çinin regionda artacaq nüfuzundan bərk ehtiyatlanır və onun regional münafişlərdə sakit olmayan qonşuları üçün siyasi sabitlik təminatçısı rolunu nümayiş etməyə çalışır. Bu mənada, ABŞ liderləri əbəs yerə Çinin global iqtisadi fəaliyyətini onun siyasi nüfuzunun genişlənməsi ilə əlaqələndirmir və açıq-aşkar bunun qarşısı alınmağa səsləyirlər. Bəzən isə bəhanə kimi səslənən bu kimi fikirlər ABŞ-ın ASEAN ölkələrinə təsirini artırmağa sövq edən başlıca amil kimi qiymətləndirilir.

Bu gün dünyanın aparıcı ölkələrinin Çinlə bağlı narahatlıqlarından biri də hipertəhlükəsizlik və əqli mülkiyyət hüququnun pozulması məsələləridir. Artıq bir-neçə ildir ki, ABŞ, Avropa və Yaponiya siyasətçiləri yüksək tribunallardan iqtisadiyyatının əsasında dayanan informasiya texnologiyalarının istehsal edən Çin müəssisələrini müəllif hüquqlarına biganə yanaşmaqda suçlayırlar. Informasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının kütləvi istehsalına xüsusi yer verməklə “üçüncü ölkələrin” bazarını demək olar ki, ələ keçirən Çin iqtisadiyyatının dinamikasına müsbət təsir edən faktorlardan biri də məhz “piratçılıqdır” olmuşdur. Bazar qiymətlərindən daha ucuz olması ilə fərqlənən Çin məhsulları (təsədüfi deyil ki, bu gün bazarda “ucuz Çin malları” anlayışı da səslənir) hətta ABŞ-ın öz daxili bazarında böyük çəkiyə malikdir. ABŞ bu tendensiyanı ölkə iqtisadiyyatına vurulan zərbə kimi dəyərləndirir və onunla mübarizə etməkdən çəkinmir. Təsədüfi deyil ki, 2014-cü ildə ölkənin xarici işlər nazirinin Çinə səfərinin məqsədlərindən biri də bu ölkəni piratçılığa qarşı mübarizədə əməkdaşlığa cəlb etməsi olmuşdur. Hətta yeni seçilmiş ABŞ prezidenti Donald Tramp belə öz çıxışlarının birində Çin rəsmilərini piratçılıqla mübarizəyə səsləmişdir (23).

ABŞ-Çin münasibətlərinin pərdəarxası məqamları nə qədər gərgin olsa da zahirən Çin bu ölkə ilə münasibətlərini kəskinləşdirmək fikrində deyildir. Məsələn, Çin Şimali Koreya məsələsində ABŞ-ın “sanksiya” siyasətini müdafiə edir və bu sahədə münafişlərinin dərinləşməsindən narahatlığını bildirsə də, daim onunla əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu bildirir (23).

Çinlə münasibətlərini yeni müstəviyə qoyan böyük ölkələrdən biri də Rusiya Federasiyasıdır. Hal-hazırda ABŞ-ın rəsmi siyasətinə qarşı “global müxalifətin” önündə gedən ölkələrdən biri məhz Rusiyadır. Rusiyanın bu mövqeyi onun Çinlə daha sıx münasibətlərinə və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələrinin yenidən qurulmasına böyük təsir etmişdir. Rusiya bu ölkənin simasında böyük tərəfdaş tapdığını gizlətmir, Çinin lider olduğu Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının genişlənməsinə böyük səy göstərir, öz daxili bazarına nüfuz etməsinə və iqtisadi infraqstrukturunun genişlənməsi planlarında yer almasına şərait yaradır. Bu gün mallarının Avropa bazarlarına çıxışı üçün Çin alternativ marşrutların axtarışına xüsusi diqqət yetirir. Bu mənada, Yaponiya ilə bu məsələdə rəqib olsa da Rusiyanın təklif etdiyi TDM-ı (Transsibir dəmiryol magistralı) daha cəlbedici görür. Bununla belə Çin rəsmiləri Rusiyanın ABŞ-a qarşı növbəti “soyuq müharibəsinə” ciddi

reaksiya vermirlər. Digər tərəfdən isə Rusiya Çinin Mərkəzi Asiya ölkələrindəki hegemoniyasından ehtiyat edir və onun bu regiondakı layihələrini əksər hallarda dəstəkləmir. Eyni zamanda, mövcud iqtisadi meyllər də Rusiyanı qane etmir. Belə ki, Çin Rusiyaya istehsal mallarını ixrac etdiyi halda, sonuncuya daha çox xammal mənbəyi kimi baxır.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Mərkəzi Asiya respublikalarının xarici əlaqələri daha geniş sistemə daxil oldu. Həmin regionun yeni siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrini tənzimləməyə çalışan Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) Çin və Rusiyanın xüsusi maraqlarına xidmət etməsinə baxmayaraq, buraya daxil olan digər dövlətlərin ilk növbədə iqtisadi və siyasi planları üçün açılan yeni imkanlar kimi dəyərləndirilirdi (8, 74). Təşkilatın qarşıya qoyduğu əsas problemlər isə, əsasən, terrorizm və separatçılıqla mübarizə kimi lokal məsələlər üzərindən aparılırdı. Çin ilk öncə onun şimal-şərq bölgələrinə “ixrac” oluna biləcək dini, ekstremist və separatçı meyllərdən ehtiyatlanırdı, eyni zamanda Mərkəzi Asiya ölkələrini öz istehsal maşının enerji bazası kimi yanaşırdı. Bu mənada, hazırda ŞƏT dünyanın ikinci enerji istehlakçısı ÇXR-in enerji, maliyyə və təhlükəsizlik kimi prioritet məsələlərinin həllində çıxış yollarından biri kimi çıxış edir.

Son zamanlar təkcə Çin deyil, buraya daxil olan digər dövlətlər də təşkilatın iqtisadi integrasiya və siyasi tərəfdaşlıq əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirdiklərini bəyan edirlər. Böyük İpək Yolunun bərpası, geniş iqtisadi infrastruktur və şaxələndirmə layihələrinin tərəfdarı kimi iri maliyyə vəsaitləri ilə çıxış edən Çinin mövqeyi ŞƏT-i digərləri üçün daha cəlbədicə etmişdir. Lakin ona siyasi birlik kimi baxanların da sayı az deyil. Belə ki, bir çox analitiklər tərəfdaşlarının sayını durmadan artırmağa can atan ŞƏT-in liderlərinin (Çin və Rusiyanın) siyasi nüfuz məkanı kimi də qiymətləndirirlər.

Çinin fəallıq göstərdiyi regional təşkilatlardan biri də BRİÇS-dir (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika Respublikası İttifaqı). İlk əvvəllər, ekspertlər bu təşkilatın potensialına elə də ciddi yanaşmasalar da, sonralar onu daha yüksək qiymətləndirməyə başladılar. Belə ki, təşkilata daxil olan ölkələrin iqtisadi artımı son 10 ildə daha çox olmuşdur. Digər bir tərəfdən isə təşkilat üzvlərini arasında nüvə ölkələrinin sayı da az deyil. Buna görə də Çinin rəqibləri BRİÇS-də Çinin tərəfdar çıxdığı antihegemonial və antiinhisar siyasətin bir hissəsi olduğunu iddia edirlər (20).

Bu gün Çin iqtisadiyyatına müsbət mənada böyük təsir edən faktorlardan biri də ölkənin Honkonq, Şanxay kimi qlobal mərkəzlərinə çevrilmiş və dünyanın maliyyə əməliyyatlarında aparıcı rola malik iqtisadi integrasiya zonalarıdır. İri maliyyə və texnoloji resursları cəlb edən bu şəhərlər Çin iqtisadiyyatında müsbət yükə malikdirlər. Təsədüfi deyil ki, son zamanlar Honkonq həm də dünyanın aparıcı innervasiyalar mərkəzinə çevrilmiş, çoxlu sayda iri beynəlxalq maliyyə korporasiyalarını cəlb edə bilmişdir.

Çinin siyasi nüfuzuna təsir edən amillərdən biri də miqrasiya və Çin diasporunun sürətlə yayılmasını göstərmək olar. Bu gün İndoneziya, Sinqapur, Malayziya, Filippin kimi ölkələrdə çinlilərin sayı xüsusi çəkiyə malikdir (demək olar ki, bir-çox ölkələrdə əhalinin yarısını təşkil edir). Bu faktor həmin ölkələrin daxilində çinmeyilli siyasətin mövcudluğuna da böyük təsir edir. Bu mənada, çoxmilyonlu diaspora Çinin son zamanlar bəzi ölkələrin daxili siyasətinə də nüfuz etməsi imkanlarını artırmışdır.

ÇXR-nın son onilliklərdə sıx münasibətlər axtardığı dövlətlər sırasında müsəlman ölkələrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, Çin XX əsrin sonlarından etibarən müsəlman dünyasına daxil olan ölkələrə loyallıq münasibət nümayiş etdirməyə çalışmışdır.

Müsəlman ölkələri arasında Çinlə daha geniş əlaqələri olduğu ölkələrdən biri ümumi iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji maraqları olan Pakistan İslam Respublikasıdır. Bu gün Çin müəyyən hərbi-texniki ehtiyaclara malik yaxın qonşusuna yardım edən ölkələrin sırasında ikinci yeri tutur, onun nüvə siyasətinin qarantı kimi arxasında dayanmaqda davam edir (26). Pakistan da qarşılıqlı şəkildə Çini beynəlxalq aləmdə dəstəkləməkdə davam

edir. ABŞ-la pozulmuş münasibətlərini digər ölkələrin əməkdaşlığı ilə tamamlamağa çalışan Pakistanın Çinlə davamlı əlaqələri dünyanın birtərəfli qloballaşmasına və regionda müstəqil, antihegemonial maraqlarına istiqamətlənmişdir. Çinlə bu ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlıq strateji müqavilələrdə və böyük maliyyə vəsaitləri ilə sürətlə reallaşan layihələrdə öz əksini tapır.

Bununla belə, Çinin enerji və bazar ehtiyacları Pakistanla olan əlaqələrinə təsirsiz keçmir: Hindistanla münasibətlərin yaradılmasına edilən cəhdlər ənənəvi dostluğun dayanıqlılığını təhlükəyə qoyur. Bununla belə, Çin-Pakistan əməkdaşlığının əhəmiyyəti və hər iki dövlətin ümumi hədəfləri ölkələr arasındakı əhval rühiyyəyə elə də mənfi təsir göstərmir.

İslam dünyasında nüfuz sahibi olan Pakistanla xoş münasibətləri, eyni zamanda Çin iqtisadiyyatının enerji ehtiyacları neftlə zəngin müsəlman ölkələri ilə əlaqələrində xüsusi rol oynayır. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, Ərəb ölkələri də digərləri kimi Çin inkişaf modelinin təcrübəsini öyrənməkdə maraq nümayiş etdirirlər və bu marağı gizlətməkdən çəkinmirlər (25). Çin isə ərəb ölkələri də daxil olmaqla ABŞ-ın ayrı-ayrı müsəlman ölkələrinə qarşı müxtəlif “sanksiya” aksiyalarına birtərəfli yanaşmır, düşülməmiş addımlar atmaqdan çəkinir və ilk növbədə öz mənfəət maraqlarından çıxış etməklə müstəqil mövqe nümayiş etdirir. Məsələn, ABŞ-İran qarşıdurmasında birincinin hədələrinə baxmayaraq, Çinin İranla siyasi və iqtisadi əlaqələri buna misal ola bilər (22, 49).

Çinin daha yaxın münasibətlərdə olduğu müsəlman dövlətlərindən biri də Türkiyə Respublikasıdır. Uyğur məsələsində iki dövlət arasında yaranan təzadlı baxışlara baxmayaraq, hər iki dövlət bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır və strateji əməkdaş olduğunu göstərirlər.

II. Azərbaycan-Çin münasibətlərinin yeni mərhələsi

Bu gün Çinlə iqtisadi və siyasi münasibətlərə əhəmiyyətli dərəcədə yanaşan ölkələrdən biri də Azərbaycan Respublikasıdır. Bu iki ölkə arasında əlaqələrin dərin tarixi izləri vardır. Şərqə istiqamətlənmiş İpək yolunun tarixi marşrutları ticarət yollarının kəşşməsində yerləşən Azərbaycanla Çin arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Çin sivilizasiyasının nailiyyətləri məhz bu yollarla ölkəmizə gəlib çıxmışdır. Çin fenomeni Azərbaycan xalqının mədəni yaddaşında da dərin izlər qoymuşdur: Nizaminin Çin qızı, çini qablar, Çin ipəyi, çay və s. XIII əsrdə Çin və Azərbaycan İran, İraq, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə bərabər Böyük Monqol İmperiyasının tərkibində eyni dövlətin iqtisadi və siyasi məkanında olmuşlar. Bu dövrlərdə hər iki dövlət arasında iqtisadi münasibətlər çox yüksək səviyyəyə çatmışdır (5, 22). Böyük İpək yolu və Çinlə ticarətin intensivləşməsi Azərbaycan şəhərlərinin sürətlə böyüməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Çin ipəyinin Avropada yayılmasına səbəb olan tranzit ölkə deyildi, həm də onu çin xalqının intellektual və mədəni nailiyyətləri ilə yaxından tanış edən bir məkan idi.

Lakin Böyük İpək yolunun öz əhəmiyyətini itirməsi və SSRİ-nin yaranması Azərbaycan-Çin münasibətlərinə bir qədər durğunluq gətirir. Bununla belə, XX əsrin sonlarından etibarən, uzun illərin keçməsinə baxmayaraq, münasibətlərin yenidən bərpası hər iki dövlətin taleyində əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Təsədüfi deyil ki, ÇXR Azərbaycanın müstəqilliyini rəsmən tanıyan ilk ölkələrdən biri olmuşdur. Ölkələrimiz arasında diplomatik əlaqələr də gec yaranmamışdır (1992-ci il aprel 2). Bu illər ərzində hər iki dövlət arasında sağlam iqtisadi və siyasi münasibətlər formalaşmışdır; həm prezidentlər arasında, həm də nazir və millət vəkilləri arasında çoxlu sayda diplomatik səfərlər, görüşlər keçirilmiş, siyasi, mədəni və iqtisadi razılaşmalar əldə edilmişdir.

Azərbaycan xalqının Ümummili Lideri Heydər Əliyev Çin-Azərbaycan münasibətlərinə xüsusi önəm vermişdir. Onun 1994-cü ildə Çinə ilk səfəri hər iki ölkə arasında

əlaqələrin genişlənməsində təkan rolunu oynamış, bağlanmış səkkiz müqavilə ilə uzun-müddətli əməkdaşlığın əsasını qoymuşdur. Səfər o qədər məhsuldar olmuşdur ki, Prezident onu Azərbaycan-Çin münasibətlərinin ən yüksək mərhələsi kimi dəyərləndirmişdir (14).

Azərbaycan və Çin qarşılıqlı olaraq bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır, separatizmi pisləyir və ölkələrinin vahidliyini dəstəkləyirlər. Azərbaycan rəsmi şəkildə Tayvanı Çinin ərazisi kimi qəbul edir və “vahid Çin” prinsipindən çıxış edir. Çin isə öz növbəsində BMT-nin Qarabağa dair qəbul etdiyi qətnamələrə tərəfdar çıxdığını nümayiş etdirir.

Heydər Əliyev müasir Azərbaycan-Çin əlaqələri haqqında qeyd edirdi: “Azərbaycan Asiya ilə Avropanı birləşdirən bir növ körpü, o cümlədən ticarət körpüsü olmuşdur... Tarix və coğrafiya Azərbaycanla Çin arasında əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün çox əlverişli şərait yaratmışdır” (2, 290). Azərbaycan da Çin kimi beynəlxalq münasibətlərində həm regional, həm də global çərçivədə müstəqil siyasi mövqedən çıxış etməyə çalışan ölkədir. İqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə ölkənin gələcəyə istiqamətlənmiş planlarında xüsusi yer verən ölkəmiz Böyük İpək Yolunun bərpası layihəsinə həvəslə yanaşmışdır. Təsadüfi deyil ki, məhz Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda 1998-ci ildə Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə sammit keçirilmişdir. Forumda çıxış edən Ümummilli lider qeyd etmişdir ki, bu layihənin həyata keçirilməsi ölkələr arasında sülhün və firavanlığın yaradılmasına böyük rol oynayacaqdır (19).

İpək yolu Azərbaycan üçün ayrıca əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanlı tədqiqatçı İ. Babayevin qeyd etdiyi kimi, tarixi keçmişin möhtəşəm təcrübəsinə baxmayaraq, müasir beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, Azərbaycan üçün indiki qədər əhəmiyyətə malik olmamışdır (5, 30). Bu əhəmiyyət Çin tərəfinin də diqqətindən yayınmaya bilməzdi. Belə ki, ÇXR-nın Avropaya qədər gedib çıxan Böyük İpək Yolunun bərpasında xüsusi maraqları vardır. Ekspertlərin fikrincə, 2015-ci ilin hesablamalarına görə, Çinin Avropa İttifaqı ilə ticarət dövriyyəsi 110 milyon tonu əhatə edir ki, bu da artım dinamikasının gələcək illərdə daha da yüksək olacağından xəbər verir (21). Bir-çox ekspert “İpək yolunun” bərpasına ehtiyatla yanaşmağı tövsiyə edir və onu milli iqtisadiyyatlara zərbə vuran “çin qloballaşması” adlandırır. Belə ki, iri maliyyə resursları yatıran Çin həmin ölkələri daha çox öz təsiri altına almış olur. Lakin Azərbaycan Çinlə bərabərhüquqlu əlaqələrin genişlənməsində maraqlıdır və ortaya atılan layihələrə xüsusi diqqətlə yanaşır. Bu mənada, ölkələrimiz arasında münasibətlər düşünülmüş və dinamik şəkildə inkişaf edir. Təsadüfi deyil ki, Çinin Azərbaycandakı səfiri Vey Siznxa Xəzər dənizini regionunu “Avropa və Asiya arasında mühüm ticarət dəhlizi” adlandırmış, Azərbaycanın regiondakı rolunu xüsusi qiymətləndirmişdir. Azərbaycanın Çin məhsullarına, alternativ enerji mənbələri və yüksək texnologiyaların tətbiqi sahələrinə maraqları genişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bir neçə dəfə Çinə səfər etmiş və bu səfərlər əsnasında ölkələrimiz arasında geniş əlaqələrin möhkəmlənməsinə, sülhün, əməkdaşlığın və təhlükəsizliyin təşviq olunmasına xidmət edən bir sıra sənədlər imzalanmışdır. İlham Əliyevin Böyük İpək Yolunun bərpası istiqamətində Azərbaycanın öhdəsinə düşən işlərin görülməsinə önəm verdiyini, Azərbaycanın Çin üçün etibarlı tərəfdaş olduğunu xüsusi vurğulamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar Azərbaycan-Çin münasibətlərində mədəni sahənin inkişaf etdirilməsinə də əhəmiyyət verilməkdədir. Azərbaycanda çin dili öyrənilir, “Konfutsi mərkəzi” fəaliyyətdədir, Çinin tarixini, mədəniyyətini, həmçinin Azərbaycan əlaqələrinə dair araşdırmalar aparılır və s.

Nəticə

Beləliklə, müasir Çinin iqtisadi sıçrayışını çoxşaxəli bir prosesin özülü hesab etmək olar. Belə ki, iqtisadi əlaqələr ölkənin global əməkdaşlıq şəbəkəsini daha da genişləndirir,

onun beynəlxalq münasibətlərinə daha sabit rənglər əlavə etməklə öz xarici siyasətini dünya dövlətləri ilə harmonik münasibətlər müstəvisinə qoymağa məcbur edir. Bu mənada, Çinin xarici siyasəti daha çox daxili ehtiyaclarının ödənilməsi kimi məsələlərdən asılı vəziyyətə düşür. Beynəlxalq münasibətlərini iqtisadi prizmadan dəyərləndirən Çinin dünyanın güc dövlətlərinə qarşı antihegemon siyasəti də bu ehtiyaclardan irəli gəlmişdi ilə izah etmək olar.

Lakin Çinin təcrübəsi bir çox dövlətlərin siyasi mövqeyində ciddi dəyişikliklərə də gətirib çıxarır. Bu gün qloballaşan dünyanın regional siyasəti demək olar ki, Çinin iştirakı olmadan keçmir. Bu isə ona qarşı müəyyən cəbhənin formalaşmasına da təsir göstərir. ABŞ, Yaponiya, Avropa, hətta Rusiya kimi dövlətlər Çinlə sabit münasibətlərin yaradılmasına ehtiyatla yanaşırlar. Belə ki, Çinin müstəqil mövqeyi gözlənilməz addımlarla zəngindir, buna görə də onun gələcək planlarına dair proqnozlar əksəriyyət üçün mülahizələrdən başqa bir şey vəd etmir.

Bununla belə, Çinlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin perspektivliyini dəyərləndirən dövlətlər çoxdur. Onlardan Azərbaycan Respublikasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Beynəlxalq siyasi arenada müstəqil mövqedən yanaşmaq və geniş iqtisadi hədəflərə can atmaq Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişafının perspektiv planlarından biridir. Bu mənada Çinin açdığı imkanlar bu planların reallaşmasına böyük təsir edə bilər, hansılar ki, ölkə rəhbərləri tərəfindən də ağıllı şəkildə qiymətləndirilir.

Təbii olaraq, müasir ölkənin sosial-siyasi özünəməxsusluğunun Çin xarici siyasətinin gələcəkdə də "harmonik" xarakterinə və qloballaşmaqla vəhdətləşən dünyada onun mövqeyinə nə dərəcədə təsir etməsini gələcək göstərəcək. Lakin bir şey aydın şəkildə məlumdur ki, müasirliyin sürətlə dəyişməsi və informasişallaşdığı bir şəraitdə ölkənin əsas dayaqları ənənələrindən uzaqlaşmayan xalqın çatışmazlıqlara qarşı mübarizə cəhdləri, açıqlığı, mobilliyi, çevikliyi və düzgün seçimində dayanacaqdır. Ümid etmək olar ki, öz üzərinə planetin gələcəyində aparıcı rollardan birini götürməyə çalışan Çin və onun xalqı gələcək planlarına da düşünülmüş və pragmatik şəkildə yanaşacaq, nümayiş etdirdiyi əməkdaşlıq və bərabər münasibətlərini davam etməyə çalışacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çınar Y. Çin'in Güney Doğu Asya'da Bölgesel İşbirliğine Açık Hegemonya Girişiminin Temelleri // Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt 9, Sayı: 34, 2013, s.1-26
2. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr). Birinci kitab. Bakı: Azər nəşr, 1997, 612 s.
3. Məmmədov N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı, 2013, c. 264
4. Yılmaz S. Yükselen güc Çinin Güvenlik politika ve stratejileri // Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 1 (2), 2008, s.77-98.
5. Бабаев И. Великий шелковый путь и Азербайджан / Сборник статей, посвященный Международной конференции по развитию транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия «Великий Шелковый путь и Азербайджан: вчера, сегодня, завтра». Баку: Университет Азербайджан, 1998, с.16-30
6. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / пер.О. Ю. Уральской М.: Международные отношения, 1998, 112 с.
7. Бжезинский З. Выбор: мировое государство или глобальное лидерство. М.: 2005, 288 с.
8. Каукуенов А. Политика Китая в шанхайской организации сотрудничества // Центральная Азия и Кавказ, №3 (51), 2007, с.74-89
9. Киссинджер Г. О Китае, М. Акт 2011, 112 с.
10. Корсун В. А. Внешнеполитический механизм «с Китайской спецификой» Вестник МГИМО-университета № 1 (10), М.2010 , 290 с.
11. Уткин А. Падем и падение Запада. Москва: Астрель, 2008, 761с.

12. Уткин А. Единственная сверхдержава. Москва: Алгоритм, 2003, 576 с.
13. Hillary Clinton. Hard choices. 2014, Simon & Schuster. 656 p.
14. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Çin Xalq Respublikasına rəsmi səfəri (7-10 mart 1994-cü il) \ "Heydər Əliyev irsi" Beynəlxalq Elektron Kitabxanası (<http://lib.aliyev-heritage.org/az/32490422.html>)
15. Azərbaycan-Çin münasibətlərinə dair ümumi tarixi arayış (<http://lib.aliyevheritage.org/az/3739431.html>)
16. Çin və Azərbaycan iqtisadi modelləri müzakirə olunub (http://www.iqtisadiislahat.org/news/cin_ve_azerbaycan_iqtisadi_modelleri_muzakir_e_olunub-389)
17. Hacıyev E. Azərbaycan-Çin münasibətləri qarşılıqlı etimada əsaslanır /Azərbaycan qəzeti, 15 dekabr 2015-ci il (<http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=85989>)
18. Xan Syun Çin Xalq Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı fəvqəladə və səhiyyəli səfəri /Newtimes.az Bakı 14 noyabr 2016-cı il (<http://newtimes.az/az/politics/4906>)
19. Азербайджан и Великий Шелковый путь (<http://www.advantour.com/rus/silkroad/azerbaijan.htm>)
20. В Китае состоялся саммит БРИКС (<http://kremlin.ru/news/10937>)
21. Мамедов Ф. Маршрут Шелкового пути через Азербайджан имеет преимущества для Китая (<http://www.1news.az/authors/oped/20160616102304887>)
22. Пастухова Г. Сотрудничество Китая и Ирана: взаимные интересы, тактические и стратегические // Индекс безопасности, №2 (89), Том 15, с.49-63. (http://xn----jtbhwhghdp7a.xn--p1ai/kosdata/page_doc/p1893_1.pdf).
23. Трамп планирует ввести торговые ограничения против Китая (<http://www.ntv.ru/novosti/1900079>)
24. Чжао Синь, М.Потапов, А. Салицкий Китай: новая фаза развития (http://www.perspektivy.info/history/kitaj_novaja_faza_razvitija_2016-02-22.htm)
25. Address by His Royal Highness Prince El Hassan bin Talal of The Hashimite Kingdom of Jordan, June, 2000, Beijing, 7 pp. (http://www.channelingreality.com/Environment/ClubofRome_China_Saudis.pdf)
26. China says Pakistan nuclear deal 'peaceful'. BBC (<http://www.bbc.co.uk/news/10340642>)
27. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2188rank.html>.
28. <http://www.febras.ru/partnery/kitaj/197-vneshnyaya-politika.html>

Резюме

Земфира Шихалибейли

Китайская модель как оригинальный формат Мировой системы

В статье рассматриваются современные тенденции развития Китая и его внешняя политика. Китай последние десятилетия стал крупнейшим экономическим и политическим центром мира. США, Европа, Россия, Япония рассматривают Китай в качестве основного конкурента в ближайшем будущем.

Успешная внешняя политика Китая, высокий уровень экономического развития привлекли внимание многих стран. Стремительный экономический рост Китая не только укрепил его имидж в мировом масштабе, но и положительно повлиял на взаимоотношения с сопредельными странами. Китай стал политической моделью для многих развивающихся стран мира.

Сегодня роль Китая и его перспективы в мировой системе представляют большой интерес для всех государств, в том числе и для Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: Китай, международные отношения, экономическая политика, глобализация

Abstract

Zemfira Shikhalibeyli

China as the unique format of the international system

The article examines modern trends in China's development and the main directions and priorities of its foreign policy. China over the recent decades has become one of the largest economic and political centers of the world. The US, Europe, Russia, Japan do not hide that China over the years has turned into their main competitor.

Successful foreign policy, high level of economic development attracted the attention of many countries. China's rapid economic growth not only strengthened its image on a global scale, but also positively influenced relations with neighboring countries.

China has become a political model for many developing countries in the world. Today the role of China and its prospects in the world system are of great interest to all states, including the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *China, international relations, economic policy, globalization*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**AZERBAIJAN DIŞ POLİTİKASINDA SORUN TEMELLİ KARŞILIKLI
BAĞIMLILIK SÜRECİ: DAĞLIK KARABAĞ SORUNU ÖRNEĞİNDE**

Agil MAMMADOV*

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Dış Politika, Birleşmiş Milletler, AGİT, Uluslararası Sistem

1. Giriş

Azerbaycan'ın jeopolitik önemi çok büyük olmakla beraber, bölgesel ve süper güçler Azerbaycan'a nüfuz etmek için bölgede ciddi bir şekilde rekabet halindedirler. Azerbaycan dış politikası işbirliğine eğilimli dış politika yürütmektedir. Bu açıdan da ilişkilerin bu çerçevede incelenmesi, teoremin pratikte olayları açıklaması açısından yeterli olmaktadır. Karşılıklı Bağımlılığa uygun davranmak Azerbaycan için dış politikada bir seçim değildir, zorunluluk durumu olarak ortaya çıkmış, sonradan buna uygun dış politikasını da geliştirmiştir. Bölgede tarihsel gücü olan Rusya'nın karşısında Batı'ya entegre olma ve dış politikanın açılım süreci açısından da önemli bir süreç olarak değerlendirilebilmektedir.

Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi modern çağın en büyük çatışmalarından biri. Bu çatışma, uluslararası barış ve güvenlik yanı sıra Güney Kafkasya bölgesindeki devletlerin refahı için hala önemli bir tehdit oluşturmaktadır (1, s. 4).

Rusya'nın da, Karabağ sorunu ile ilgili pozisyonu basit değildir. SSCB'nin halefi olarak Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan nüfusunu korumak ve bu topraklarda çatışmaların çözüme ulaşması için kendi yeteneğini her zaman hissettirmeye çalışmıştır. Azerbaycan'daki Rus dış politikasının oluşumundan ilk kaos ve çelişkiler Karabağ sorununda kendini göstermiştir (2, s. 9).

Azerbaycan, Rusya ile sağlam komşuluk ilişkileri kurma konusundaki kararlılığını sürekli olarak göstermiştir. Bu tür bir diplomasi, Dağlık Karabağ sorununun çözülmesini, iç istikrarı veya bölgesel güvenliği özendirmediği halde, Rusya'nın Azerbaycan'a yönelik açık saldırı adımlarını atmasını engelliyor. Azerbaycan'ın aktif dış politikası, artan ekonomik kapasitesi ile de destekleniyor. Çatışma çözüme kavuşamaması Azerbaycan'ın Batı'ya entegre sürecini engellemekle, mümkün kadarıyla Rusya'ya bağımlı bir politika izlemesine yöneltmektedir (3, s. 1-3).

Çatışma sonucunda, Azerbaycan'ın başlattığı bölgesel altyapı projelerinden Ermenistan dışlanarak, ülke içi istikrarsızlıklara, ekonomik sorunlara neden olmuştur. Çatışma bölgenin ekonomik pozisyonunu değiştirmiştir. Azerbaycan ve Türkiye, çatışma çözümlene kadar sınırlarını kapatarak veya en azından barış sürecinde önemli bir ilerleme sağlanıncayadek ticaret ambargoları uygulamaya koyuldu. Azerbaycan, Ermenistan hariç diğer bölge ülkeler ile ticari anlamda işbirliğini devam ettirmektedir (4, s.161).

2. Birleşmiş Milletler ve Dağlık Karabağ Sorunu

Nisan 1993'te BM Güvenlik Konseyi, 822 numaralı kararı, Kelbajar bölgesinin ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin Ermeni güçlerce işgalini kınadı ve askeri eylemlere son verilmesini ve koşulsuz olarak güç çekilmesini talep etti. 1993 yılı boyunca, BM Güvenlik Konseyi, Ermenilerin Azerbaycan topraklarından koşulsuz olarak geri çekilmesini talep eden üç kararı (853, 874 ve 884) kabul etti ve bunların hepsi Ermenistan tarafından görmezden gelindi ve bugüne kadar yapılmamış kaldı (5, s. 35-36).

* müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
e-mail: aqil.arifoglu@gmail.com

1993 Aralık 1994 tarihleri arasında Rusya çatışma üzerinde kontrolünü güçlendirerek, arabulculuk girişimi ile bölgede barışın sağlanmasında etkili bir rol oynamıştır. Sonuçta, Mayıs 1994'te Bişkek'te ateşkes anlaşması yapmak konusunda başarılı olmuştur. Ateşkes antlaşması yürürlüğe girdiğinde, Azerbaycan'ın 7 bölgesi, ülkenin yaklaşık% 20'si Ermenistan'da işgal altında kaldı. Eylül 1994'te Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ve yabancı petrol şirketleri konsorsiyumu arasında Azerbaycan petrol rezervlerinin Hazar Denizi'nde geliştirilmesi ve üretiminin paylaşımı üzerine "Yüzyılın Sözleşmesi" imzalandıktan sonra, Batı Azerbaycan'ı stratejik müttefik olarak daha iyi algılamaya başladı. Aralık 1994'deki AGİT Budapeşte Zirvesi, çatışmayı ele alarak, Minsk Grubu ortak başkanlık kurumu "silahlı düşmanlıkların sona erdirilmesi için etkin görüşmeler yapmak üzere kuruldu. Rusya ve İsveç, Grup'un ilk eşbaşkanlığını yaptı (6, s. 78-79).

Aralık 1996 AGİT Lizbon Zirvesinde, çatışmanın çözülmesinin başlıca ilkeleri belirlendi ve Ermenistan dışındaki tüm üye ülkelerden destek aldı. Bu ilkeler kabul edilmiştir;

1. Her iki ülkenin toprak bütünlüğü;

2. Dağlık Karabağ'ı yasal statüsü kendi kaderini tayin hakkına dayanan bir anlaşmada Azerbaycan'da en yüksek özerkliğe sahip olması;

3. Dağlık Karabağ ve onun tüm nüfusu için güvenlik garantisi;

Bu ilkeler, Rusya da dahil olmak üzere Lizbon Zirvesi'ndeki 54 katılımcı devletten 53'ü tarafından kabul edildi (7, s. 111).

3. AGİT ve Dağlık Karabağ Sorunu

AGİT Minsk Grubu 1992 yılında Minsk'te Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sürdürülen çatışmalara barışçıl bir çözüm bulma amacıyla görüşmeleri sağlamak üzere kuruldu. AGİT Minsk Grubu, Dağlık Karabağ sorununun çözümü ile ilgili temel siyasi bir yapı haline geldi (8, s. 5).

1994'te Budapeşte'de düzenlenen AGİT Zirvesi, ana görevini yapmak, ilgili kısımlara yardımcı olmak ve çatışmanın çözümüne yönelik bağlamı kolaylaştırmak üzere ABD, Rusya ve Fransa'nın bu Grubun eşbaşkanları olarak atandığı Minsk Grubu oluşturuldu. Minsk yetkileri tarafından önerilen bazı çözüm önerilerine rağmen, çabalarının başarılı bir sonuç vermediği görülmektedir. Aynı zamanda, Minsk güçlerinden bazılarının çatışmaya karışan ülkelere birine karşı taraflı bir tutum sergilemesi, bu anlaşmazlığın bu kadar uzun bir süre için uzatılmasının sebebinin oluşturabilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Rusya bölgeni farklı şekillerde kontrol etme niyyetinde olduğunu ifadebiliriz (9, s. 124).

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki silahlı düşmanlıkların bölgedeki istikrarsız duruma işaret ettiği bir dönemde 1992'de Minsk Süreci vasıtasıyla Karabağ meselesine karışmakla, müzakerelerin çerçevesini belirleme yetkisi ile Minsk Süreci, tarafların silahlı düşmanlıkların durdurulmasına ilişkin anlaşmalarını sağlamayı ve Minsk Konferansı'nın toplanarak çatışmanın çözümünü görüşmesine ve barış sürecinin konuşlandırma yoluyla teşvik edilmesine yöneliktir (10, s. 75).

"Eşbaşkanlar tarafından günümüze kadar sorunun çözümüne ilişkin birçok öneriler olmuş, en çok ilgi çeken Azerbaycan basınında 2001 yılında yayınlanan üç çözüm önerisi olmuştur. Bu planlardan birisi Azerbaycan, ikisi de Ermenistan tarafından kabul edilmediği için uzlaşma sağlanamamıştır. Bu öneriler uzun süre gizli tutulmakla "Toptan Çözüm", Aşamalı Çözüm" ve "Ortak Devlet" şeklinde isimlendirilmektedir. Taslaklar genelde aynı maddeleri içermekle, önemli farklılıklar da taşımaktadırlar. Taslaklar her üçünde ekonomik unsurlar ön plana çıkarılarak, bölgenin kalkınması, yaşam standartlarının yükselmesi ve bölgeye yabancı yatırımın gelmesi için barışın şart olduğu ifade edilmiştir (11, s. 99).

3. 1. Teklif Paketi

“Birincisi 17 Temmuz 1997’deki Paket çözüm; (resmi ismi ile “Dağlık Karabağ sorununun çözümüne kavuşturulmasına ilişkin çokboyutlu sözleşme”) Paket çözümünde Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’a bağlı bir özerk bölge olması, kendi anayasasını hazırlayabilmesi, Ermenistan’ın Şuşa şehri ve Karabağ dışındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesi, bu bölgedeki güvenliğin AGİT kuvvetlerince sağlanması ve Karabağ’ın serbest ekonomi bölgesi olmasını öngörülmekteydi. Fakat bu konunun nasıl uygulanacağı ve yaptırımları belirli değildi” (6, s.79-82).

“Sözleşmede’nin giriş kısmında BM Antlaşmasına, AGİT’in temel ilkelerine, uluslararası hukukun genel kurallarına bağlı kalmaları ve Güvenlik Konseyi’nin 4 kararlarına uymaları gerektiği vurgulanmıştır. Taslağa göre taraflar iki anlaşma imzalamalı, bunlardan birisi barışın şartlarını, diğeri ise “Dağlık Karabağ”ın statüsünü belirlemeliydi. Azerbaycan bu teklifi kabul etmesine rağmen Ermenistan bu çözüm teklifini reddetmiştir” (11, s. 101).

3. 2. Aşamalı Çözüm Önerisi

Eylül 1997’de Minsk Grubu eşbaşkanları, çatışmanın çözümüne "aşamalı" bir yaklaşıma dayalı yeni bir öneri önermişlerdir. Strasbourg’taki ortak Bildiride Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları 10 Ekim 1997’de "Eş Başkanlar’ın son önerileri Minsk Grubu çerçevesinde müzakerelerin yeniden başlaması için umut verici bir temel oluşturdu". Bu teklif iktidarda olan Levon Ter Petrosyan tarafından kabul edilmesine rağmen, iktidardan uzaklaştırılması ile bu çözüm önerisi kabul edilemedi (12, s. 101).

3. 3. Ortak Devlet Projesi

Kasım 1998’de Minsk Grubu eşbaşkanları, "ortak devlet" kavramına dayanan önerileri ileri sürdüler. Azerbaycan önergeyi egemenliğini ve toprak bütünlüğünü, Lizbon ilkelerine aykırı olduğu için bu önerini reddetti. Müzakerelere ek bir ivme kazandırmak amacıyla Nisan 1999’da Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanları arasında doğrudan görüşmeler yapıldı. 1999-2001 yılları arasında cumhurbaşkanları, Washington, İstanbul, Cenevre, Davos, Moskova, Yalta, Paris ’de birkaç kez bir araya geldi. 2002’de Ermenistan Cumhurbaşkanları ve Azerbaycan’ın özel temsilcileri arasındaki iki toplantı Prag’da gerçekleşti. Ermenistan Dışişleri Bakanları ve Azerbaycan arasındaki doğrudan görüşmeler 2004 yılından bu yana "Prag Süreci" olarak anılmaya başlandı (7, s. 102).

4. Madrid Zirvesi

“2007 Madrid AGİT Zirvesi, taraflar arasındaki uyuşmazlığın çözümünde “kritik eşiğin” aşılmasını sağlayan önemli bir ortak mutabakat yolunu aralamıştır. Kuvvet kullanmamak, Toprak bütünlüğü, Self- determinasyon konuları olmak üzere,

Üç temel prensip üzerinde müşterek uzlaşa zemininde mutabakat sağlamışlardır. Ancak, 2008 Gürcistan-Rusya savaşı, Rusya’yı bölgede oyun kurucu olarak ön plana çıkaran kritik bir değişimi hakim kılmıştır. Madrid Zirvesinde benimsenen belgenin içeriğinde şu hususlar yer almaktadır:

- Ermeni birlikleri, Dağlık Karabağ haricinde işgal altında tuttıkları 7 ilin 5’inden (Ağdam, Fizuli, Cebrayıl, Zengilan, Gubadlı) ve Laçın’e bağlı 13 köyden ivedilikle geri çekilceklerdir,
- Bunun ertesinde Ermeniler, Laçın ve Kelbecer illerinden çekilmiş olacaklardır,
- Bundan sonra, bu bölgelere milletlerarası barış güçleri yerleştirilecektir,
- Azerbaycan-Ermenistan ve Azerbaycan-Nahçıvan arasındaki iletişim kanalları açılacaktır,
- İşgal altındaki tüm bölgeler, mayınlardan arındırılacaktır,

- Bütün bu adımların en son sahfasında ise; Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü tanımlanacaktır.
- Mülteciler kendi topraklarına geri dönme haklarına sahip olacaklardır” (13, s. 80-81).

5. Dağlık Karabağ Sorununda Son Gelişmeler

“Kazan Zirvesi'nde AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanı Deavulle'de Karabağ sorunun barışçıl yollarla çözülmesi için nihai adımın atılma zamanının geldiğini ifade etmiştir. Diğer bir toplantı yine Rusya'nın arabulculuğuyla 23 Ocak 2012'de Soçi'de gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeden sonra da üç devlet başkanı ortak imzayla bildiri yayınlayarak 2 Kasım 2008 tarihli Moskova ve 5 Mart 2011 tarihli Soçi bildirilerine bağlılıklarını vurgulamıştır. Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları arasındaki 2015 yılı itibarıyla bir diğer görüşme Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande'ın arabulculuğuyla 27 Ekim 2014 tarihinde Paris'te gerçekleştirilen görüşme olmuştur. Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande'ın görüşmelerde iki ülke liderlerini uluslararası hukuk prensipleri çerçevesinde sorunun kalıcı çözümü için gerekli çabaları yoğunlaştırmaları yönünde teşvik ettiğine değinilmiştir. Eylül 2015'te BM Genel Kurulu çerçevesinde ABD'de gerçekleştirilmesi için çaba sarf edilen görüşme ise gerçekleşmemiştir” (11, s. 125-127).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev gerekse Dağlık Karabağ sorunun çözümüyle ilgili askeri tedbirlerin alınmasına yönelik açıklamalar yapılmıştır. İlham Aliyev diplomatik kanalların tıkanması halinde tek çözümün askeri vasıtaların kullanılması olduğunu dile getirmektedir (14, s. 67).

Azerbaycan'a göre Ermenistan, Dağlık Karabağ Sorunu konusundaki politikalarını devam ettirdiği sürece hem kendisinin hem de Kafkasya bölgesinin Avrupa ve Euro-Atlantik sahasıyla bütünleşmesine engel olmaya devam edecektir. Sorunun Azerbaycan tarafından öne sürülen çözüm önerisinde sadece uluslararası hukukun kural ve ilkeleri temeline dayalı bir çözüm önerisinin kabul edilebileceğini söylemek mümkündür (15, s. 118).

2008'deki Moskova Bildirgesinde, tarafların ihtilafı uluslararası hukukun normları ve ilkeleri nedeniyle çözmeye çalışacaklarını belirtildi. Bu noktadan sonra süreç, bazı boşluklar ve yenilemelerle yapılan görüşmeler ve müzakereler çerçevesinde devam etti, ancak önemli sonuç alınamadı. Barış sürecinin tüm aşamalarına üç önemli uluslararası gücün dahil edilmesi, jeopolitik çıkarların kilitlendiğini göstermesi nedeniyle somut sonuçlar vermedi ve statüko bu güçlerin kendileri arasında fikir birliği olmadığında tek seçenek olduğunu göstermektedir. Çatışmanın çözümünü getirecek tek olası yol, statü değişikliğini getiren ve resmi tamamen yeniden düzenleyen uluslararası hukukun uygulanması ile mümkün olacaktır (2, s. 103).

Dağlık Karabağ Sorunu konusunda taraflar arasında çatışmaların yaşandığı dönemde Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande, 12 Azerbaycan askerinin şehit olduğu Dağlık Karabağ'daki çatışmaları “derin bir üzüntüyle” karşıladığını açıklamış ve taraflara ölçülü davranarak ateşkes çağrısında bulunmuştur. Mayıs 2016'da Aliyev'e gönderdiği mektupta Minsk Grubu Eş başkanı olarak Fransa'nın Rusyalı ve ABD'li taraflar ile Dağlık Karabağ Sorununun barış ve müzakereler yolu ile çözümü konusundaki çabalarının devam edeceği sinyali vermiştir (15, s. 126).

Nisan savaşları sırasında, artık çatışmanın donmadığı ve olası silahlı çatışmaların patlak vermesine yanıt vermek için pratik bir mekanizma olmadığı üzerinde fikir birliği de yaratmış oldu. 2016 Nisan ayında 4 günlük savaştan sonra AGİT Minsk Grubu Eş başkanları yeniden çatışma çözme çabalarına da neden olmuştur. Minsk Grubu liderliğindeki barış süreciyle ilgili temel sorun, AGİT'in yeterince kararlı görünmediği ve çatışma çözümü yerine çatışma yönetimine odaklandığı yönünde olduğu görülmektedir. 2016 yılında Petersburg'da, Cumhurbaşkanı Putin'in başkanlığındaki çatışmanın aşamalı olarak çözülmesine karar verdiler.

Bu, ilk aşamada Azerbaycan'ın beş işgal altındaki bölgenin kurtuluşunu, daha sonraki aşamada ise iki bölgede kurtuluşun izlenmesi ve Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında bir koridorun çizilmesini öngörüyordu. Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü daha sonra kararlaştırılacaktı. Ancak barış sürecin hala kırılğan olarak kalmaktadır (4, s. 168-170).

Rusya, Karabağ sorununun çözümü için aracılık iki uluslararası çaba seviyesinde girişimlerde bulunmaktadır. Bunlardan birisini, 1992'de bu sorunun çözümü amacıyla kurulan AGİT Minsk Grubu'nun ABD ve Fransa ile birlikte ortaklaşa eşbaşkanlığını yürütmektedir. Aynı zamanda, Ermenistan hükümeti ile Azerbaycan hükümeti arasında Cumhurbaşkanı ve Bakanlar düzeyinde de bir sıra toplantılar düzenlemektedir. Bu iki faktör de, sorunun çözümünde Rusya'nın yerini net bir şekilde görmemiz açısından bir başka nedenlerden biri olarak görebiliriz (16, s. 5).

“Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili Azerbaycan tarafından geliştirilen ve desteklenen ana öneriler şu şekildedir.

- Sorun, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözümlenmelidir,
- Ermenistan ile iyi ilişkiler yalnızca mülteciler kendi topraklarına döndüğü zaman kurulabilir,
- Azerbaycan, Ermeni toplumunun güvenlik garantilerini sağlamaktadır,
- Dağlık Karabağ bir koridor aracılığıyla Ermenistan'a erişim sağlayabilir,
- Dağlık Karabağ en üst düzeyde özerklik statüsü alabilir ve bu konu gelecekte araştırılabilir” (17, s. 451).

Dağlık Karabağ sorunun çözülmemesi Azerbaycan'ın tamamen bağımsız bir dış politikayı engelleyen tek engel olmaya devam etmektedir. Bakü'nün büyük güçleri dengelemek yoluyla dış politikada avantajlarını kullanarak güvenlik ve istikrarı kalıcı hale getirmeyi hedeflemektedir.

Sonuç

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonraki dönemdeki Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sorunu bölgedeki en uzun süren çatışma olarak kalmaktadır. İki ülke arasındaki mevcut olan bu çatışma Kafkasya bölgesindeki istikrar, barış, işbirliği için en önemli engel olarak kabul görmektedir. Çatışma, bölgedeki istikrarsızlıkla beraber, mülteci dalgaları ve insani ve sosyal kriz gibi unsurları da beraberinde getirdi. Sorunun temelinde Kafkasya ülkeleri demokratikleşme sürecinin zayıflaması ve bölgeye Rusya'nın olağanüstü etkisinin önemi rol oynamaktadır.

Sorun temelli karşılıklı bağımlılıkta Azerbaycan'ın uluslararası örgütlerden beklediği karşılık, BM üyesi olan devletlerin toprak bütünlüğüne saygı ve iç işlere karışmama ilkesinden yola çıkarak, bu sorunun uluslararası hukuk çerçevesinde, barışçıl yollarla çözülmesi isteği ve beklentisidir.

Dağlık Karabağ sorunu ile uluslararası örgütlerin kabul ettiği kararlar ihmal edilmektedir. Aslında bölgedeki devletlerin kısmen, Ermenistan'ın dış politikada egemenlik sorunu kendini göstermektedir. Dış politikada bağımsız karar alınamaması, Ermenistan'ı Dağlık Karabağ sorununda barışçıl politika izlememesine neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Aliyev Kamal Makili. Azerbaijan's Foreign Policy: Between East and West, Istituto Affari Internazionali. 2013, January, 4 p.
2. Blandy C.W. The Caucasus Region and Caspian Basin: "Change, Complication and Challenge, Conflict Studies Research Centre, Royal Military Academy, Sandhurst, 1999, 9 s.
3. Valiyev Anar. Finlandization or Strategy of Keeping the Balance? Azerbaijan's Foreign Policy Since The Russian-Georgian War, PONARS Eurasia Policy Memo.2015, No. 112, pp. 1-3.
4. Mammadov Farhad. The Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict as the Key Threat to Peace and Cooperation in the South Caucasus, Caucasus International. 2016, Vol. 6 , No: 1 Summer, 161 p.
5. Kasım Kamer. Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya, Ankara: USAK Yayınları, 2011, s. 35-36.
6. Garibov Azad, OSCE and Conflict Resolution in the Post-Soviet Area: The Case of the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh Conflict, Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan and editor of Caucasus International, 2015, Vol. 5 No: 2 Summer, pp. 79-82.
7. Aliyev Kamal Makili. Essays On International Security And Geopolitics, Chisinau, 2016, pp. 102-111.
8. Klever Emma. The Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan: An overview of the current situation, European Movement, Brussels, 2013, 24-09, 5 p.
9. Strimbovski Sabina. Azerbaijan's Balanced Foreign Policy Trapped In A Volatile Geopolitical Context, Europolity, 2015, vol. 9, no. 2, 124 p.
10. Cierco Teresa, Freire Maria Raquel. Regional Security and the Nagorno-Karabakh Conflict, Universidade Lusitana do Porto. 2005, 75 p.
11. Aslanlı Araz. Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Berikan Yayınevi. 2016, 99 s.
12. Lindenstrauss Gallia, Nagorno-Karabakh: The Frozen Conflict Awakens, Strategic Assessment. 2015, Volume 18, No. 1, April, 102 p.
13. Çaşın Mesut Hakkı, Kısacık Sina. Kafkasya'da Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma-Barış Sarkacı, Seçkin Yayınevi. 2017, Birinci Baskı, p. 80-81.
14. Karaman, Cemal Celil. Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, İstanbul. 2012, 67 p.
15. Bozkuş Yıldız Deveci. Dağlık Karabağ Sorununda Büyük Güçler Ve Politikaları. 2016, Sayı 28 (GÜZ / /2) 118 p.
16. Fuller Elizabeth, Azerbaijan's Foreign Policy and the Nagorno-Karabakh Conflict. Istituto Affari Internazionali, 2013, 5 p.
17. Erkan Hakan Sezgin, Kısacık Sina, Sevimli Damla. Türkiye'nin Komşuları Cilt-I, XV. Yüzyıldan-XXI Yüzyıla Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Azerbaycan'ın Sosyal, Ekonomik, Kültürel Değişimi, Kanes Yayınları, Birinci Basım. 2015, 451 p.

Резюме

Агиль Мамедов

Процесса вероятностей в Азербайджанской внешней политике: например Нагорный Карабах

Азербайджан является страной в Кавказском регионе, расположенной на стыке Восточной Европы и Западной Азии. Правительство Азербайджана приняло балансовую политику, направленную на улучшение отношений в регионе и установление хороших отношений с соседями. Азербайджан попытался развить свои отношения с западными институтами. Это исследование фокусируется на взаимозависимости точки зрения теории конфликта в Нагорном Карабахе. этот вопрос во внешней политике Азербайджана направлен на решение на основе международного права.

Ключевые слова: Азербайджан, внешняя политика, ООН, ОБСЕ, международная система

Summary

Aqil Mammədov

***Problematic Interdependence Process in Azerbaijan Foreign Policy:
Example of Nagorno Karabakh***

Azerbaijan is a country in the Caucasus region, situated at the crossroads of the Eastern Europe and Western Asia. Azerbaijan government adopted a policy of balance in its relations with regional powers that is aimed at pursuing good relations with its neighbours. Azerbaijan has improved its relations with Western institutions. Azerbaijan's priority is to position the country as an important actor both regionally and internationally. In this study, the Nagorno-Karabakh problem was examined from the perspective of interdependence theory. Azerbaijani foreign policy aims to solve this problem based on international law.

Key Words: *Azerbaijan, Foreign Policy, United Nations, European Security and Cooperation Organization, International System*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ABŞ-DA “BİTƏRƏFLİK HAQQINDA” QANUNUN HAZIRLANMASI VƏ QÜVVƏYƏ MİNMƏSİ TARİXİNDƏN

Şəhla QURBANOVA*

Açar sözlər: ABŞ, konqres, “Bitərəflik haqqında” qanun, təcridçilik, beynəlmiləçilik

Giriş

ABŞ sənaye məhsulları istehsal və ümumiyyətlə, iqtisadi inkişaf sürətinə görə 1894-cü ildə dünyada birinci yeri tutdu. Ölkə iqtisadiyyatının belə güclü inkişafı onun hərbi-siyasi cəhətdən də inkişaf etməsini şərtləndirirdi. XX əsrin əvvəllərindən artıq dünyanın rəqibsiz dövlətinə çevrildi və Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünya proseslərinə təsiri artmağa başladı.

ABŞ faşizm təhlükəsi dünyanı bürüyən zaman da özünəməxsus siyasi fəaliyyəti ilə öz məqsədinə uyğun şəkildə proseslərə təsir etməyə başlamışdı. Onu da inkar etmək olmaz ki, faşizmin məhv edilməsində ABŞ-ın böyük rolu olmuşdur. ABŞ İkinci dünya müharibəsinin gedişinə göstərdiyi siyasi dəstəyin əsas nümunələrindən SSRİ-yə külli miqdarda ərzaq və tibbi yardım göstərməsi idi.

Avropanı faşizm təhlükəsi öz ağuşuna aldığı bir zamanda ABŞ cəmiyyətini də bu məsələ çox narahat etmiş və geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu vaxt ABŞ cəmiyyətinə bir sual hökmran idi. ABŞ faşizm təhlükəsinə qarşı çıxış edəcəkmi? Ölkənin müharibədən təcrid olunmasını istəyənlər bitərəflik siyasəti yeridilməsini tələb edirdilər. Beynəlxalq təcrübədə bu siyasətin yeridilməsi təcavüzkarların qızıqdırılmasına gətirib çıxardıqlığını göstərirdi.

“Bitərəflik haqqında” qanunun hazırlanması

“Bitərəflik haqqında” qanun bir sıra demokrat və liberal ünsürlərin əvvəlcə güman olunan müharibəyə cəlb olunma ehtimalını azaltmalı idi. Bu mənada milli maraqların ön plana çəkilməsi müsbət əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin Avropada və Uzaq Şərqdə yeni dünya müharibəsinin mərhələlərinin formalaşdığı və faşist işğallarının başladığı bir zamanda aydın oldu ki, ABŞ-ın milli maraqları onun kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasında iştirakını tələb edir. Müharibələrdən qorunmaq o zaman mümkün olardı ki, dünyanın hər hansı bir yerində onun baş verməsinə maneə olmaq mümkün olsun. Bitərəflik isə ABŞ-da qüvvələrin parçalanmasına aparırdı. Müharibənin isə qarşısını almaq üçün ümumi kollektiv səylər tələb olunurdu.

Ölkə ictimaiyyətinin tələbi ilə ABŞ hökuməti 1934-cü ilin aprelində silah istehsalçıların və satıcılarının fəaliyyətini tədqiq edərək nəzarətə götürmək üçün Senatda senator C.Nayn rəhbərliyi ilə komissiya yaratdı [7, s.561]. Bu məsələ üzrə 200-dən çox şahidin dindirilməsindən və sənədli materiallarla tanışlıqdan sonra məlum oldu ki, başda “Morqan evi” bir sıra digər maliyyəçilər Fransaya və İngiltərəyə böyük məbləğdə borc və səlām verməklə Birinci dünya müharibəsi illərində ABŞ-ın Antanta tərəfindən müharibədə iştirak etməsinin tərəfdarı olmuşdular.

Fəaliyyəti zamanı komissiya bir neçə qətnamə də qəbul etmişdi. Bu qətnamələr müharibə iştirakçısı olan dövlətlərə ABŞ-ın borc verməsinin, müharibə edən tərəflərə silah ixracının, ABŞ vətəndaşlarının müharibə zonasına aid olan sularda üzməsinin qadağan olunması, müharibə edən dövlətlərin ABŞ-a məxsus gəmilərdə silah-sursat daşımalarının

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU

qadağan olunmasından və s. ibarət idi. ABŞ iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərəcəyini önə gətirən Dövlət Departamenti bu qətnamələrə qarşı çıxsa da, ictimaiyyətin silah ticarəti üzərinə nəzarət qoymaq tələbi ilə hesablaşaraq, yalnız qeydiyyatdan keçməklə qətnamənin qəbul edilməsini tələb edirdi.

Beynəlxalq gərginliyin artdığı bir şəraitdə ABŞ ictimaiyyəti bitərəflik məsələlərinə marağını daha da gücləndirdi. Bunun mahiyyəti belə idi: “Biz avropalıların işlərinə qarışmırıq, avropalılar da bizim”. Çoxları belə güman edirdi ki, ABŞ öz bitərəfliyi ilə astanasında olduğu müharibənin başlamasını əngəlləyə biləcək. Bəziləri isə düşünürdü ki, ABŞ-ın bitərəfliyi beynəlxalq münasibətlərdə pozitiv amilə çevriləcək.

1935-ci ilin yayında Hitler Almaniyasının Versal müqaviləsini pozması və faşist İtaliyasının Efiopiyaya qarşı açıq hücumu hazırlaşması ABŞ-ın bitərəfliyinə dair mübahisələrin güclənməsinə səbəb oldu. Konqresə müxtəlif siyasi qruplar tərəfindən 20-ə qədər bitərəflik haqqında qanun layihəsi təqdim olunmuşdu. Bu layihələrdə müharibə edən ölkələrə ABŞ-ın silah ixrac etməsinin məhdudlaşdırılması tələb olunurdu [8, s. 186].

“Bitərəflik haqqında qanun”un həm qəbul edildiyi 1935-ci ildə, həm də sonrakı illərdə konqresmenlər, əsasən də senatın üzvləri hakimiyyətə qarşı çıxış etməyə başlamışdılar. F.D.Ruzveltin prezidentliyi dövründə bu rəqabət beynəlmiləl mövqedə duran hökumətlə təcridçi Konqres arasında gedən mübarizədə xüsusilə öz əksini tapmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq hökumət dairələrində gedən mübarizə ABŞ-ın Xarici siyasətinin nə strateji xəttinə, nə də ki, uzun müddətli məqsədlərinə mane ola bilmirdi.

Bir müddətdən sonra məsələdə hökumətlə parlamenti birgə hərəkət etməyə təhrik edən səbəblərdən biri ciddi daxili sosial-iqtisadi problemlər olmuşdur. Hökumətlə parlamentin əməkdaşlığı 1935-ci ildə “yeni kursun” sollaşması ilə əlaqədar olaraq zəifləməyə başlamış oldu. Lakin sonrakı dövrlərdə Almaniya və Yaponiya tərəfindən ABŞ-ın maraqları əleyhinə yönəldilmiş təhlükənin artması ilə əlaqədar bu əməkdaşlıq yenidən güclənməyə başlamışdır. 74-cü çağırış seçilmiş Konqresin öz işinin sonunda “Bitərəflik haqqında qanunu” qəbul edən sessiyası çox gərgin keçdi. Məhz bu zaman Konqres “Yeni kurs”un Vaqner qanunu kimi mühüm olan qanununu bəyəndi. “Bitərəflik haqqında qanunun” konqresdəki tərəfdarları 1935-ci ilin yazından fəallıq göstərməyə başlamışdılar. Bu vaxt ABŞ Dövlət Departamenti də Ədliyyə nazirinin keçmiş müavini C.Uerrenin ideyalarına əsaslanan “Bitərəflik haqqında” qanunun layihəsini hazırlayırdı. Belə ki, Ç.Uerren digər dövlətlər arasında müharibə olan zaman ABŞ-ın bitərəflik hüquqlarının pozulmasının labüdlüyünə istinad edərək, xarici iqtisadi əlaqələrin minimum səviyyəyə endirilməsini təklif edirdi [9, s. 312]. Nayın və onun rəhbərlik etdiyi komissiyanın üzvlərinin İtaliya-Efiopiya müharibəsinin yaxınlaşması haqqında məlumatlarından istifadə edərək, “Bitərəflik haqqında” qanunun təcili olaraq qəbul edilməsini tələb etdiyi zaman Konqresin yay tətilinə çıxmasına cəmi bir neçə gün qalmışdır. Konqresin hər iki palatasında çoxluq təşkil edən demokratlar bu məsələyə heç müqavimət göstərmək fikrində də deyildilər. Hətta prezident Ruzvelt və Dövlət katibi Hell üstünlük verdikləri diskresion qanunun (müharibə edən tərəflərin birinə tətbiq edilə biləcək qanun) qəbul edilməsinə nail olmaq üçün heç bir fəallıq göstərmədilər.

“Bitərəflik haqqında” qanunun qəbul edilməsi

Təcridçiliyin tərəfdarlarının irəli sürdükləri dəlillər ölkə ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Bunun nəticəsində isə onlar güclü müxalifətlə qarşılaşdılar. Lakin onların özləri bundan ehtiyat edirdilər. 1935-ci il avqustun 20-də senator C.Nayın, respublikaçı senatorlardan C.Norris və R.Lofollet Avropada müharibənin yaxınlaşması və ABŞ-ın bu müharibəyə münasibətdə bitərəf qalmasının zəruriliyi haqqında geniş nitqlə konqresdə çıxış etdilər. Bununla onlar çalışırdılar ki, bitərəflik haqqında qanun qəbul olunarkən müharibə zamanı ABŞ-ın silah ixracına embarqo qoyulmasına və amerikalılar

gəmilərindən müharibə edən dövlətlərin dəniz sularında üzməsinə qadağan edən müddəalar nəzərdə tutulsun. Beləliklə həmin qətnamə bir gün sonra (21 avqustda) Senatda müzakirə olunaraq qəbul edildi. Lakin müzakirədə qətnaməyə yeni bir müddəə əlavə olunması tövsiyə olundu - ABŞ-dan silah ixracına nəzarət üçün xüsusi nəzarət orqanının yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Embargo məsələsində isə döyüşən tərəflər arasında heç bir fərq qoyulmurdu. Müharibə aparan dövlətlərə fərqin qoyulmaması ABŞ-ın maraqları ilə ziddiyyətlər təşkil edə bilərdi [6, s. 243].

Bitərəflik haqqında təcridedici qətnamənin gözlənilmədən senatda qəbul edilməsi hökumət üçün vəziyyəti dəyişdirmiş oldu. Yəni həm hökumət, həm də parlament öz fəaliyyətlərində müəyyən seçim etməli idilər: ya diskresion embarqonun müdafiəsi üçün çıxış etmək, ya da təcridediciylə kompromis getmək. Onlar ikinci variantı seçdilər. Prezident isə qətnamənin 6 ay müddətində qüvvədə olması şərti ilə onun qəbul edilməsinə razılıq verdi. Məhz bu kimi düzəlişlə qətnamə avqustun 23-də nümayəndələr palatasında qəbul edildi. Ertəsi gün senat da müəyyən düzəlişdən sonra qətnaməni bəyəndi və qəbul etdi [4, s. 241].

Təcavüzün qurbanını qeyri-bərabər vəziyyətdə qoyan "Bitərəflik haqqında qanunun" nöqsanlarını, həmin qanunu qəbul edənlər də görürdülər. Hətta nümayəndələr palatasının üzvü respublikaçı deputat C. Uosvort bu qanunu "Böyük və güclü dövləti açıqca zəif dövlət üzərinə hücum etməyə çağırmaq" kimi xarakterizə etmişdir. Buna baxmayaraq prezident Ruzvelt 1935-ci il 31 avqust tarixində qanunu imzaladı. Eyni zamanda o etiraf etmişdir ki, qanunun "dönməz vəziyyəti bizi müharibədən kənarlaşdırmaq əvəzinə ona sürükləyə bilər".

"Bitərəflik haqqında qanun"da əsas nəzər-diqqəti cəlb edən maddələrdən birinci maddə idi. Bu maddədə nəzərdə tutulurdu ki, 2 və ya daha artıq dövlətlər arasında müharibə başlayarsa, ABŞ, dövlətinin necə davranacağı səlahiyyətləri prezidentə verilir, eyni zamanda hər hansı bir müharibə iştirakçısına ABŞ-dan silah və digər hərbi ləvazimatın ixracı qadağan olunurdu. Bu qanunu pozanlar üçün 10 min dollar cərimə və ya 5 il həbs cəzası, və yaxud bu cəzanın hər ikisi nəzərdə tutulurdu [5, s. 211].

Qanunun digər maddələri isə müharibə edən ölkələrə silah-sursatın ABŞ gəmilərində daşınmasını qadağan edir, silah istehsalı və ixracı üzərində nəzarəti möhkəmləndirmək məqsədi ilə Milli Şuranın yaradılmasını nəzərdə tutur və ABŞ vətəndaşlarına müharibə edən dövlətlərin gəmilərində üzə bilmələrinə icazə verirdi. Ümumiyyətlə, silah ixracına qoyulmuş embarqonun 6 ay müddətlə məhdudlaşdırılması bu qanunun müvəqqəti xarakterdə olduğunu təsdiq edirdi.

Bir müddətdən sonra "Bitərəflik haqqında qanunun" vaxtı uzadıldı və əhatə dairəsi genişləndirildi. Bu proses ondan xəbər verirdi ki, müharibə başlamamış ABŞ-ın bitərəflik mövqeyi onun qabaqcadan hesablanmış imperialist məqsədlərinə uyğun idi. Məqsədlər isə qəti qərarın qəbul edilməsi zamanı "azadlığı saxlamaq" və hər hansı bir "nizama salınmada" həlledici səsi təmin etmək üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarət idi.

Beləliklə, bütün vasitələri səfərbər edərək təcavüzkarın hücumlarını dayandırmaq imkanları mövcud olan vaxt ABŞ-ın öz bitərəfliyini açıq şəkildə elan etməsi onun hakim dairələrinin sülh naminə beynəlxalq əməkdaşlardan imtina etməsi demək idi. ABŞ-ın bitərəflik siyasətinin imperialist mahiyyəti onun İtaliya-Efiopiya müharibəsinə münasibətində bütün açıqlığı ilə üzə çıxdı.

1935-ci ilin oktyabrın 3-də tarixində heç bir köməyi olmayan və geridə qalmış Afrika dövləti olan Efiopiyaya hücum etdi İki il sonra isə ABŞ-ın "Bitərəflik haqqında qanun"undan istifadə edərək, Yaponiya Çinə qarşı müharibəyə başlamışdır. Məhz bunlar göstərirdi ki, "Bitərəflik haqqında qanun" ABŞ-ın beynəlxalq aləmdə öz məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etdiyi bir məsələ idi. ABŞ-dan fərqli olaraq Fransa və Böyük Britaniya İtaliyanı "sakitləşdirməyi" üstün tutdular. Bununla da onlar müharibə təhlükəsini özlərindən uzaqlaşdırmağa və İtaliyada Mussolini rejimini saxlamağa çalışırdılar.

ABŞ bitərəfliyini elan edərək, ən məsuliyyətli anda kənara çəkildi [1, s. 72 – 73] ki, bu da təcavüzkarı açıqca ruhlandırmaq demək idi. Amerikanın bitərəfliyi İtaliyanın mövqeyini daha da gücləndirdi və onun rəqiblərini zəiflətdi. İtaliyanın Efiopiyaya hücumundan sonra Millətlər Cəmiyyəti öz nizamnaməsinin XVI maddəsinə rəhbər tutaraq, İtaliyaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməsi barədə qərar çıxartdı. Lakin İtaliyaya satılması qadağan olunan strateji mallar içərisində neft yox idi. Belə ki, həmin sanksiyaların taleyi o zaman üçün əsas neft tədarükçüsü olan ABŞ-ın mövqeyindən çox asılı idi. Sanksiyalara baxmayaraq, ABŞ neftinin və onun digər strateji mallarının İtaliyaya satışı artmağa başlamışdı. Məsələn, 1935-ci ilin on bir ayı ərzində İtaliyanın Afrikadakı müstəmləkələrinə ixracından 4, 5 milyon ABŞ dollardan 672 milyon dollara qədər gəlir əldə etmişdir [10, s. 217].

Xarici siyasi kursun müəyyənləşdirilməsinin əsas məkanı olan konqresdə və hökumət dairələrində beynəlmiləlçilərlə təcridçilər arasında gedən mübarizə göstərirdi ki, bu iki hakimiyyət strukturu eyni məqsəd uğrunda mübarizə aparırlar. ABŞ-ın nüfuzunun bütün dünya boyunca genişlənməsinin təmin edilməsi məqsədinin həyata keçirilməsi metodu və vasitələri üzərində ancaq siyasi qruplar arasında fikir ayrılığı mövcud idi.

Beynəlmiləlçilik ideyasını müdafiə edənlər içərisində prezident F.D.Ruzveltdən əlavə hakimiyyət kabinetinin üzvlərindən – Q.Morgentau və Q.İkes, məmurlardan – C.Messertit, N.Devis, Q.Feyn, ABŞ diplomatik korpusunun üzvlərindən – C.Devis, U.Dodda, K.Bauers, keçmiş dövlət katibi, respublikaçı Q.Stemson və b. var idi. Konqresdə isə beynəlmiləlçilərin elə də parlaq simaları yox idi. Beynəlmiləlçilərə Senatda nominal olaraq Senatın xarici əlaqələr komissiyasının sədri E.Ritlin başçılıq edirdi. Lakin həmin komissiyanın demokrat üzvlərindən C.Robinson və R.Vaqner də var idi. Nümayəndələr palatasında isə beynəlmiləlçilərin lideri xarici işlər üzrə komitənin sədri S.Makreynald idi [7, s. 217].

Dövlət departamentində güclü mövqeyə sahib olan təcridçilər – R.Meer, C.Marrot və b. Konqresdə daha çox fəallıq göstərirdilər. Senatdakı iki təcridçi qruplaşmadan birinə – qocaman, həm də siyasi aləmdə yetərinə nüfuza malik olan senatorlar U.Bora və X.Conson başçılıq edirdilər. Onlar əsas diqqəti dövlətin daxili işlərinə yönəltməyi təklif edirdilər. Digər qruplaşmaya isə respublikaçı senatorlardan C.Nay, A.Vanderburq və demokratlardan olan senator B.Klark rəhbərlik edirdilər [7, s. 234].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qruplaşmalar arasında da yekdillik yox idi. Belə ki, qruplaşmaların biri digər dövlətlər arasında müharibə olarsa, ABŞ-ın öz bitərəfliyini saxlamasını təkid edirdisə, digər qruplaşma bu hüquqlardan imtina etməyə hazır idi. Nümayəndələr palatasında isə təcridçilik siyasətinin əsas tərəfdarları demokrat M.Moverik, respublikaçı Q.Fiş və başqaları idilər [7, s. 238].

Hökumət daxilindəki siyasi qruplaşmalar arasındakı mübarizənin güclənməsinə baxmayaraq, hakimiyyət həqiqi beynəlmiləlçi siyasət yeritmək fikrində deyildi. Belə ki, hökumət həm beynəlmiləlçiliyin, həm də təcridçiliyin ifratçılığından qaçmağa çalışırdı beləliklə demək olar ki, ABŞ İkinci Dünya müharibəsi ərzindəki siyasi kursunu lazımcasına yerinə yetirə bilməmişdir. Həmin siyasi kurs isə bunlar idi: Özünün maraqlarını beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə müdafiə etmək və ya təcridçiliyi saxlamaq. Bitərəfliyin gözlənməsi ABŞ-ın həqiqi milli maraqlarına cavab verməyən bir strategiya kimi hazırda da səciyyələnməkdədir.

ABŞ dünyada gedən proseslərdə şübhəsiz ki, müşahidəçi kimi qala bilməzdi. Belə ki, 1939-cu il sentyabrın 1-də, İkinci Dünya müharibəsi başlayandan sonra, elə müharibənin ilk günlərindən ABŞ faktiki olaraq İngiltərə və Fransanın tərəfində durmağa başladı. Hətta Vaşinqtondakı alman səfiri Tomsonun 1939-cu il 18 sentyabr tarixində Berlinə göndərdiyi xəbərdə deyilirdi ki, Amerika xalqının böyük bir hissəsi Almanıyanın rəqiblərinin tərəfindədir. Polşanın isə belə tezliklə işğalı isə ABŞ hökumətində narahatçılığa

səbəb olmuşdur. Hətta həmin ayın sonlarında ABŞ-da keçirilmiş rəy sorğularının nəticəsində soruşulanların 63 faizi Hitler tam qələbə çalarsa, nasistlərin ABŞ-a da hücum edəcəyindən ehtiyat etdiklərini bildirmişdilər. Hələ sentyabrın 3-də prezident çıxış edərkən ABŞ-ı müharibədən kənarda saxlayacağına söz vermişdir. Lakin eyni zamanda o öz çıxışında xəbərdarlıq da etmişdir ki, haradasa sülh pozularsa, bütün dövlətlər təhlükəyə məruz qala bilər. Və xüsusi bildirişdən sonra sentyabrın 5-də 1937-ci ildə qəbul edilmiş “Bitərəfliyə haqqında qanun” qüvvəyə mindi [9, s. 312]. Hansı ki, bu qanuna əsasən müharibə edən Avropa ölkələrinə ABŞ-ın silah ixrac etməsinə embarqo qoyulurdu. Lakin bununla yanaşı hökumət qanuna yenidən baxılma ehtimalının olduğunu da gizlətmirdi. Bu da İngiltərə və Fransanın maraqlarına cavab verə bilərdi. Eyni zamanda müharibənin başlaması ilə ölkədə məhdudiyyətli fəvqəladə vəziyyət elan edildi. Bu da prezidentə yeni əlavə səlahiyyətlərin verilməsi demək idi.

Təcridçilər embarqonun saxlanması tələb edərək, senatda blok təşkil etdilər. Təcridçi senatorları ən nüfuzlularından olan U.Bora hökuməti İngiltərə və Fransaya köməklik göstərməklə Avropada gedən müharibəyə qoşulmaq üçün ilk addımlar atmaqda günahlandırdı. Onlar kütləvi mitinqlər təşkil edir, qarışıqlıq salırdılar. Odur ki, prezident Ruzveltin təklifi ilə təcridçilərə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə məşhur mətbuat nümayəndəsi, respublikaçı U.Uaytın sədrliyi ilə “Bitərəfliyə haqqında qanun”a yenidən baxmaq üçün partiyadan kənar sülh uğrunda komitə yaradıldı [11, s. 442]. Və tezliklə məlum oldu ki, bu qanuna yenidən baxmaq üçün ictimai müdafiə də təmin olunmuşdur.

Eyni zamanda Panamada Amerika qitəsi ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin konfransı da keçirildi (1939-cu il 23 sentyabr-3 oktyabr). Konfransın 21 Amerika ölkələrini təmsil edən nümayəndələri F.D.Ruzveltin Şimali və Cənubi Amerikanın hər iki tərəfi ilə 300 millik neytral zolağın yaradılması haqqındakı təklifi bəyənilmədi. Qəbul edilmiş bəyannat neytral zonada hərbi əməliyyatların aparılmasını da qadağan edirdi. Panama bəyannaməsindən istifadə edən ABŞ 1939-cu ilin sonlarında strateji cəhətdən mühüm bölgə olan Karib hövzəsinə patrul dəstələri yeritdi və Şimali Amerikada Almaniyaya məxsus sualtı gəmilərə qarşı mübarizə üçün ingilis donanması ilə əməkdaşlıq etməyə başladı [3, s. 311].

Panama bəyannaməsinin qərarları vasitəsilə ABŞ Avropadakı rəqibləri hesabına Qərbi yarımkürəsində özünün hərbi-strateji və iqtisadi mövqeyini möhkəmlətmək, öz nəzarəti altında olan Amerika dövlətləri arasında “həmrəyliyi” təmin etmək məqsədi güdürdü. ABŞ-ın bu planı eyni zamanda onun antialman və ingilispərəst olduğunu da sübut edirdi. ABŞ-ın xarici siyasət xəttinin bu istiqaməti “Bitərəfliyə haqqında qanun”a yenidən baxılmasını tələb edirdi. Qanuna yenidən baxılması üçün çağırılmış konqresin növbədən kənar sessiyasında prezident Ruzvelt öz nitqində qeyd etmişdir ki, qanun “səhv olaraq” bitərəfliyə haqqında adlandırılmışdır, belə ki, bu qanun hər dəfə bizi hücum edən tərəf vəziyyətində qoyur və qanunun dəyişdirilməsini təklif etdi. O qeyd etdi ki, “bizim siyasətimiz hər şeydən əvvəl əsl Amerika maraqlarını nəzərə almalıdır”. Qəbul edilmiş qətnamədə isə silah ixracına qoyulan embarqonun ləğvi nəzərdə tutulurdu [13, s. 243].

1939-cu il sentyabr ayının 2-27-si arasında gedən müzakirələrdə başda senatorlardan Q.Konnelli, R.Vaqner və C.Beris olmaqla qətnamənin tərəfdarları qeyd etdilər ki, bu qətnamənin məqsədi müharibəyə cəlb edilmənin qarşısını almaq və ABŞ-ın vətəndaşlarının və gəmilərinin təhlükəsini təmin etməkdir. Onların oponentləri olan senatorlar (U.Bora, C.Ney, R.Lafalet, X.Conson, A.Vanderberq və b.) isə hökuməti İngiltərənin maraqlarına uyğun olaraq ABŞ-ı müharibəyə sürükləməkdə günahlandırdılar. Bütün bu kimi cəhdlərə baxmayaraq senatorların çoxu embarqonun ləğvinə səs verdilər (63 səs lehinə, 30 səs əleyhinə). Nümayəndələr palatasında da qanun 3 gün müzakirə olunduqdan sonra embarqonun ləğv edilməsi haqqında qərar çıxarıldı (181 səsə qarşı 243 səsle) [10, s. 244].

1939-cu il noyabrın 4-də prezident F.D.Ruzvelt bitərəfliyə haqqında qəbul edilmiş yeni-dördüncü qanunu imzaladı. Eyni zamanda verilmiş prezident bəyannaməsi ilə Şimali

Amerika hərbi əməliyyatlar zonası elan edildi. Həmin zonada müharibə edən ölkələrin gəmilərinin üzməsi və həmin ölkələrə borc verilməsi qadağan olunur. Lakin müharibə edən tərəflərə haqqı əvvəlcədən ödənilərsə və xarici gəmilərdə daşınardısa, ABŞ-ın silah satmasına icazə verilirdi [12, s. 237]. Beləliklə, ABŞ-ın müharibədə İngiltərə və Fransa-nı müdafiə etmək siyasəti onun maraqlarına cavab verir və həm hərbi-strateji, həm də iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Nəticə

Beləliklə, dünyada sabitliyin və inkişafın nümunəsi olan ABŞ İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində faşist Almaniyasının güclənməsini özünə təhlükə hesab edərək İngiltərə və Fransa ilə birgə tədricən dünya hadisələrinə müdaxilə etməyə başladı. Ölkədə bitərəfliyi saxlamaq uğrunda mübarizə aparan dövlət və hökumət dairələrindəki qrupların səylərinə baxmayaraq nasizmə qarşı mübarizə aparan xalqlarla əməkdaşlıq uğrunda geniş hərəkət də başladı. Hətta 1941-ci ilin avqust ayında ABŞ prezidenti F.D.Ruzvelt və Böyük Britaniyanın baş naziri U.Çörçil genişlənməkdə olan faşist təhlükəsinə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün Atlantika xartiyasını imzaladılar. Almaniyanın SSRİ-yə qəflətən hücumundan sonra isə ABŞ-ın Almaniyaya və İtaliyaya qarşı müharibəyə girməsi labüdləşdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Вотликов Д.Р. Эфиопия в борьбе за сохранение независимости 1860-1960. М., 1961, 264 с.
2. Додд У.Э. Дневник посла Додда. 1933-1938. М., 1961, 396 с.
3. Кузнецов Ю. Вступление США во вторую мировую войну. М., 1962, 484 с.
4. Лан В.И. США: от первой до второй мировой войны. М., 1976, 328 с.
5. Ллойд Джордж. Права о мирных договоров. М., 1957, 316 с.
6. Мальноб В.Л., Наджафов Д.П. Америка на перенитье 1929-1938. Очерки социально- политической истории нового курса в США. М., 1967, 434 с.
7. Наджафов Д.П. Народ США- против войны и фашизма. М., 1969, 264 с.
8. Перло В. Империя финансовых магнатов. М., 1958, 326 с.
9. Прогрессивная Америка в борьбе 1917-1973. Документы и материалы (Отв. ред. сост.Краснов). М., 1974, 624 с.
10. Розенфельд Я.С. Промышленность соединенных Штатов Америки и война. М., 1946, 368 с.
11. Советский Союз глазами американцев 1917-1977. Документы и материалы (отв. ред. сост.Краснов). М., 1974, 596 с.
12. Солопцев З.М. Дипломатическая борьба США за господство на море и противоречия империалистических держав (1918-1945 гг). М., 1962, 438 с.
13. Яковлев Н.Н. Франклии Рузвельт- человек и политик. М., 1969. 426 с.

Резюме

Шахла Гурбанова

***Подготовка закона о «нейтралитете» в Соединенных Штатах
и с даты его вступления в силу***

В статье рассматриваются некоторые аспекты внешней политики США накануне Второй мировой войны. Действительно, с конкретными фактами и цифрами Соединенные Штаты приняли четыре «положения об усыновлении» с 1935 по 1939 год и не приняли никаких мер для предотвращения продолжающейся фашистской агрессии под предлогом. Соединенные Штаты, которые призвали к изоляции так называемого фашизма, поддерживали подписание Мюнхенского соглашения (1938 г.) защитой «Аншлюса» с 1938 года. Даже США отвергли идею коллективной безопасности СССР и вдохновили фашистскую Германию на то, чтобы другие западные страны начали войну против СССР. Целенаправленная политика США значительно ускорила начало Второй мировой войны.

Ключевые слова: США, конгресс, Закон «в приверженности», изоляция, интернационализм

Summary

Shahla Gurbanova

***Preparing the Law on "Neutrality" in the United States
and from the Date of its Entry into Force***

The article focuses on some aspects of US foreign policy on the eve of the Second World War. Indeed, with concrete facts and figures, the United States has adopted four times the Law on "Unilateralism" from 1935 to 1939 and has taken no precautionary measures to prevent the growing fascist aggression under its pretext. The United States, which has called for isolation of fascism, has been assisting in signing the Munich Agreement (1938), with the "Anschluss". Even the US rejected the idea of collective security of the USSR and inspired fascist Germany as the other Western countries to start the war against the USSR. USA purposeful policy has significantly accelerated the start of the Second World War.

Key words: USA, congress, The law on adherence, isolation, internationalism

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94`19

XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏ SİSTEMİ: İCRA HAKİMİYYƏTİ

Vaqif ŞÜKÜROV*

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, Nazirlər Soveti, dövlət aparatı, Ali Sovet, nazirlik, respublika

Giriş

Sovet idarəetmə aparatı mürəkkəb bürokratik idarəetmə aparatı olmuşdur. Burada fransız maarifçisi Şarl Mönteskyönün ideal dövlət prinsipinə əsaslanan, şərti olaraq üç yerə - qanunverici, icraedici və məhkəmə sisteminə bölünən hakimiyyət prinsipindən əsər əlamət yox idi. SSRİ – ilk sosialist dövlət olduğu kimi, idarə etmə sistemi də dövrün burjuva cəmiyyətlərinin idarəetmə sistemindən xeyli fərqlərini. Burjuva – respublika idarəetmə sistemində icra və məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən şəxslərin qanunverici sistemə müdaxiləsinə yol verilmirdisə, sovet idarə sistemində bu nəzərə çarpmırdı. Həm icra, həm də məhkəmə strukturları nümayəndələri qanunverici hakimiyyətdə deputat kimi təmsil olunurdular. Respublika quruluşunun təməl prinsiplərini pozurdular. Bu səbəbdən hakimiyyətin bir əldə cəmlənməsinə əsaslanan şişmiş bürokratik icra hakimiyyəti formalaşmışdı. “1946-cı ildə SSRİ üzrə 49, 1947-ci ildə 58, 1948- ci ildə 59, 1949-cu ildə 48, 1950-ci ildə 51, ...” [31, c. 532]. “1951-ci ildə 53, 1952-ci ildə 51, 1953- ci ildə 25, 1954-cü ildə 46, 1955-ci ildə 51, 1956-ci ildə 55, 1957-ci ildə 52 nazirlik fəaliyyət göstərirdi” ...[33, c.207]. “1957-ci islahatı ilə Xalq Təsərrüfatı Şuraları yaradıldıqdan sonra 15 nazirlik (maddə 77-78) [27, s. 18-19]. 1965-ci ildə artıq 45 nazirlik, [26, s. 288]1966-cı ildə artıq 37 ümumittifaq və ittifaq – respublika nazirliyi mövcud idi (maddə 77-78) [28, s.18-19]. Eyni sahə 4-5 nazirliyə bölünmüşdü, bu isə nazirliklər arasında səlahiyyətlər bölgüsündə problemlər yaradır, sadə vətəndaşlar şikayət və başqa məsələlər üçün hara müraciət edəcəklərini bilmir, yaxud nazirlik şöbələrində get-gələ düşür və bu haqlı narazılığa səbəb olurdu. SSRİ, sanki XVII əsrin Çar Rusiyasının Prikaz sisteminə oxşar sistemlə idarə olunurdu. Bununla belə, sovet dövlət quruluşunun özünəməxsus bir idarəetmə sistemi vardı.

50-ci illərin birinci yarısı: İcra hakimiyyətini yenidənqurma cəhdləri

“Azərbaycan KP MK katibləri Azərbaycan KP MK aparatı vasitəsi ilə bütün respublika həyatına rəhbərliyi təmin edirdi. Lakin rəhbərlik direktiv xarakterli idi (Sanki kölgə hökuməti idi). Bilavasitə ölkənin iqtisadi və mədəni inkişaf siyasətini (bütün sahələrinə olmasa da) hökumət, yəni Nazirlər Soveti həyata keçirirdi...” [31, s. 91].

“Sovet qanunlarına görə Nazirlər Soveti SSRİ dövlət hakimiyyətində icraedici və sərəncamverici orqan sayılırdı” [29, s. 85].

Müvafiq olaraq Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 42-ci maddəsində yazılırdı “Azərbaycan SSR dövlət hakimiyyətinin ali icraiyyə və binagüzarlıq orqanı Azərbaycan Nazirlər Sovetidir” [24, s. 11].

Maddə 43. Azərbaycan Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR Ali Soveti qarşısında məsuldur və ona hesabat verir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyaları arasındakı dövrdə isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti qarşısında məsuldur, ona hesabat verir” [24, s. 11].

* dissertant, ADPU
e-mail: vaqif.01.11.74@gmail.com

“Azərbaycan Nazirlər Soveti tərkibinə sədr, birinci müavin, müavinlər, nazirlər, mərkəzi icraiyyə komitələri daxildir (maddə 48)” [24, s. 13-14].

Maddə 52.-də isə Azərbaycan Nazirliklərinin ya ittifaq-respublika nazirliklərindən yada respublika nazirliklərindən ibarət olduğu qeyd olunurdu” [24, s. 14].

“Azərbaycan İttifaq – respublika nazirlikləri həm Azərbaycan SSR, həm də SSRİ-nin müvafiq nazirliklərinə tabe olmaqla ... dövlət idarələrinə rəhbərlik edirlər” [24, s.14].

Sosialist cəmiyyəti əslində dövlət kapitalizmi səciyyəsi daşdığından və dövlət aparatı bir partiyanın tam inhisarında olduğundan cəmiyyətin sahələrini tam nəzarətdə saxlamaq tələb olunurdu. Bunun üçün çoxsaylı məmur ordusuna ehtiyac var idi. Həddindən artıq şişmiş məmur aparatı mövcud idi. Bu isə öz növbəsində dövlət aparatının maliyyələşməsi baxımından çox baha başa gəlirdi. Çıxış yolları axtarıldı. Dövlət aparatını ixtisar etməklə çıxış yolu tapmağa cəhd göstərilirdi.

1936-cı ildə mərkəzdə, 1937-ci ildə isə müttəfiq respublikalarda yeni “qalib gəlmiş sosialist” konstitusiyasının qəbul olunmasından sonra keçən bir neçə onillikdə müxtəlif səpkili əlavə dəyişikliyə (xüsusən icra strukturlarının yenidən qurulması kimi məsələlərlə bağlı) məruz qalmışdı. Hələ Stalinin hakimiyyətinin son dövründə şişmiş dövlət icra strukturlarının yenidən qurulması prosesi başlamışdı.

Bəhs olunan dövrdə SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycan SSR-də mövcud olan nazirliklər dəfələrlə ləğv edilmiş, bərpa olunmuş və yenidən ləğv edilmişdi.

Yenidən qurulma öz əksini həm də Respublikada mövcud nazirliklər və müəssisələrin ixtisar edilməsində tapdı [30, s.140]. “6 aprel 1953-cü ildə Azərbaycan KP MK bürosu hökumət strukturlarının yenidən təşkil olunması ilə bağlı qərar qəbul edir. Bu qərar Sov. İKP MK katibi N. Xruşşovun adına göndərilmişdi. Təklif olunurdu ki, yaradılacaq Kənd təsərrüfatı və Tədarük nazirliyinin tərkibinə Kənd təsərrüfatı, Pambıqçılıq, Meşə təsərrüfatı və Su təsərrüfatı nazirlikləri verilsin ...” [30, s. 140].

“Yaradılacaq Mədəniyyət nazirliyində Kinematoqrafiya nazirliyi, Mədəni-maarif işləri üzrə, Radio-informasiya, incəsənət işləri üzrə, Paleoqrafiya sənayesi, nəşriyyat, kitab ticarəti, əmək ehtiyatları komitələrini birləşdirmək... Yüngül və Yeyinti Sənayesi Nazirliyinin tərkibində Yüngül, Yeyinti, Balıq, Ət və Süd Məhsulları nazirliklərini birləşdirmək. ...Meşə Sənaye Nazirliyini ləğv edərək Yerli Sənaye Nazirliyinin balansına verilməsi nəzərdə tutulurdu və sonda Daxili İşlər Nazirliyini və Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyini bir nazirlikdə birləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur” [30, s.141].

Bundan başqa, təxminən bir-birini təkrarlayan dövlət komitələrinin ixtisar edilməsi nəzərdə tutulurdu. Moskvanın razılığı alındıqdan sonra Azərbaycan SSR Ali Sovetinin III sessiyası hökumətin tərkibini təsdiq etdi. Lakin payızda nazirliklərin sayı yenidən artmağa başladı. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə “Azərbaycan Yollar və Nəqliyyat Təsərrüfatı Nazirliyi” yenidən təşkil edilərək... “Azərbaycan Avtomobil Nəqliyyatı və Şosse Yolları İttifaq - Respublika tabeli nazirliyə çevrildi” [2, s. 12]. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti “1953-cü il oktyabrın 24-də Çox İşlənən Sənaye Malları Nazirliyi və Sovxozlar Nazirliyi yaradılması, ... 1954-cü ilin yanvarın 30-da Kənd Təsərrüfatı və Tədarük Nazirliyinin adının dəyişərək Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi adlandırılması, Kommunal Təsərrüfatı və Mənzil -Mülki Tikinti Nazirliyinin iki nazirliyə – Kommunal Təsərrüfatı və Mənzil-Mülki Tikinti nazirliklərinə bölünməsi, Respublika tabeli ... Su Təsərrüfatı Nazirliyinin təşkil edilməsi haqqında qərarlar qəbul etdi” [2, s.13]. 1954-cü il martın 9-da Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 5-ci sessiyasında bu qərarlar təsdiq edildi. İndi 15 ittifaq – respublika və 6 respublika tabeli nazirlik mövcud idi [2, s. 25-27].

“1954-cü il mayın 3-də Nazirlər Soveti yanında DTK yaradıldı. Mayın 8-də Balıq Təsərrüfatı Nazirliyi, mayın 19-da Ət-Süd Məhsulları Nazirliyi, iyunun 2-də Neft Səna-

yesi Nazirliyi yaradıldı. 1954-cü ilin iyununda Ali Sovet yenidən konstitusiyaya dəyişiklik etməli oldu. Artıq 18 ittifaq – respublika və 6 respublika tabeli nazirlik və Dövlət Plan Komissiyası və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi fəaliyyət göstərirdi” [30, s. 142].

“1954-cü il avqustun 25-də Mənzil Mülki Tikinti Nazirliyi adını dəyişərək Şəhər və Kənd Tikintisi ittifaq – respublika tabeli nazirliyə çevrildi. 1955-ci il 8 yanvar tarixli fərmanla Azərbaycan SSR Rabitə Nazirliyi təşkil edildi” [3, s. 206-207]. Artıq 20 ittifaq-respublika, 5 respublika tabeli nazirlik fəaliyyət göstərirdi. Və sonrakı dövrlərdə nazirliklərin bərpa olunması və yenisinin təşkil olması, bürokratik aparatın şişməsi prosesi davam edirdi. Azərbaycan SSR Ali Rəyasət Heyətinin qərarına əsasən “Çoxişlənən Sənaye Tələbatı Malları Nazirliyinin müəssisə və təşkilatlarının bazasında 1955-ci il sentyabrın 29-da iki nazirlik: Toxuculuq və Yüngül Sənaye Nazirlikləri yaradıldı” [4, s. 175].

Cədvəl 1. [21, s.12; 2, s.25-27; 30, s.142]

	1950		1953		1954
	İttifaq – respublika tabeli		İttifaq – respublika tabeli		İttifaq – respublika tabeli
	Daxili İşlər	1	Daxili İşlər Nazirliyi	1	Daxili İşlər Nazirliyi
	Su Təsərrüfatı Nazirliyi	2	Silahlı qüvvələr Nazirliyi	2	Müdafiə Nazirliyi
	Hərbi Nazirlik	3	Kənd Təsərrüfatı və Tədarük Nazirliyi	3	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
	Dövlət Nəzarəti Nazirliyi	4	Mədəniyyət Nazirliyi	4	Sovxozlar Nazirliyi
	Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyi	5	Yüngül və Yeyinti Nazirliyi	5	Mədəniyyət Nazirliyi
	Səhiyyə Nazirliyi	6	Sənaye –Tikinti materialları	6	Çox işlənən Sənaye Malları Nazirliyi
	Xarici İşlər Nazirliyi	7	Ticarət Nazirliyi	7	Ərzaq malları Nazirliyi
	Kinematografiya Nazirliyi	8	Maliyyə Nazirliyi	8	Tikinti Materialları Sənaye Nazirliyi
	Yüngül sənaye Nazirliyi	9	Səhiyyə Nazirliyi	9	Avtomobil nəqliyyatı və Şosse Yolları Nazirliyi
	Meşə Təsərrüfatı Nazirliyi	10	Dövlət Nəzarəti Nazirliyi	10	Ticarət Nazirliyi
1	Meşə Kağız sənayesi Nazirliyi		RESPUBLİKA TABELİ	11	Maliyyə Nazirliyi
2	Yeyinti sənayesi Nazirliyi	11	Ədliyyə Nazirliyi	12	Səhiyyə Nazirliyi
3	Ət və Süd məhsulları Nazirliyi	12	Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi	13	Dövlət Nəzarəti Nazirliyi
4	Tikinti materialları Nazirliyi	13	Maarif Nazirliyi	14	Ədliyyə Nazirliyi
5	Balıq Sənayesi Nazirliyi	14	Kommunal təsərrüfatı və Mülki- Mənzil	15	Xarici İşlər Nazirliyi
6	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi	15	Yerli Sənaye - Nazirliyi	16	Balıq Sənayesi Nazirliyi
7	Sovxozlar Nazirliyi	16	Sosial təminat Nazirliyi	17	Ət və Süd Sənayesi Nazirliyi
8	Ticarət Nazirliyi			18	Neft Sənayesi Nazirliyi
9	Maliyyə Nazirliyi				RESPUBLİKA TABELİ
	Pambıqçılıq			19	Maarif Nazirliyi
	RESPUBLİKA TABELİ			20	Kommunal Təsərrüfat Nazirliyi
1	Ədliyyə Nazirliyi			21	Mülki-Mənzil Tikinti Nazirliyi
2	Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi			22	Yerli Sənaye Nazirliyi
3	Yerli Sənaye Nazirliyi			23	Su Təsərrüfatı Nazirliyi
4	Kommunal Təsərrüfat Nazirliyi			24	İctimai təminat Nazirliyi
5	İctimai təminat Nazirliyi				
6	Maarif Nazirliyi				

“1956-cı ildə Azərbaycan SSR Avtomobil Nəqliyyatı və Şosse Yolları, eləcə də Ədliyyə ittifaq-respublika tabeli nazirliklərin Respublika tabeli Avtomobil Nəqliyyatı və Ədliyyə Nazirliyinə çevrilməsi barədə fərman təsdiqləndi” [5, s. 148-149].

“1956-cı il sentyabrın 4-də Toxuculuq Sənayesi Nazirliyi yenidən ləğv edilərək Yüngül Sənaye Nazirliyinə birləşdirildi” [6, s. 17].

50-ci illərin ikinci yarısı 60-cı illərin birinci yarısı. Uğursuz iqtisadi islahatlar və Ali icra hakimiyyəti

1957-ci ildə keçirilən iqtisadi islahatlarda Xalq Təsərrüfatı Şurası (XTŞ) təşkil edilməsi Nazirlər Sovetinin strukturunda yenidən dəyişiklik yaratmış oldu. Bir sıra nazirliklər ləğv olundu. Ləğv olunmuş nazirliklərə tabe olan idarə, müəssisələr XTŞ tabeliyinə verildi. 1957-ci il iyunun 6-da Azərbaycan SSR Ali Soveti “Azərbaycan SSR-də sənayenin və tikintinin idarə edilməsi işlərinin təşkilinin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında qanun qəbul etdi” [7, s. 111-113]. Qanunun 2-7-ci maddələrində qeyd olunurdu: “Azərbaycan SSR-də sənaye və tikintinin idarə edilməsi üçün Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti XTŞ təşkil edir. Şuranın sədr, müavinlər və şura üzvlərindən ibarət tərkibi müəyyənləşir. XTŞ bilavasitə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tabe olur. XTŞ-nin ... qərar və sərəncamları Nazirlər Soveti tərəfindən ləğv oluna bilər. Maddə 8-də bununla əlaqədar olaraq Yüngül Sənaye, Ət və Süd Məhsulları Sənayesi, Ərzaq Malları Sənayesi, Tikinti Malları Sənayesi və Balıq Sənaye Nazirlikləri ləğv edilirdi. maddə 9-da Respublika Tikinti Nazirliyi yaradılır, bununla əlaqədar olaraq Şəhər və Kənd Tikinti Nazirliyi və Tikinti və Arxitektura işləri üzrə dövlət komitəsi ləğv edilirdi . maddə 10-da Neft Sənayesi Nazirliyi respublika tabeli nazirliyə çevrilirdi” [20, s.189-190].

“Elə həmin sessiyada Azərbaycan SSR Sovxozlar Nazirliyi ləğv edilərək Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə birləşdirilmiş oldu” [7, s. 115].

“1957-ci il dekabrın 31-də Dövlət Nəzarət Nazirliyi ləğv edilərək səlahiyyətləri Nazirlər Sovetinin Sovet Nəzarəti komissiyasına verildi” [8, s. 132].

“1958- ci il dekabrın 13-də İttifaq-tabeli Ticarət Nazirliyi Respublika tabeli nazirliyə çevrildi .1959-cu il iyulun 31-də Neft sənayesi Nazirliyi, [9,s.180] dekabrın 7-də isə Ədliyyə Nazirliyi” [10, s. 156] ləğv edildi.

Cədvəl 2. [3, s. 206-207; 7, s.115; 8, s. 132; 9, s. 180; 10, s. 156; 11, s.119, 124; 12, s. 151;13, s. 127; 20, s. 189-190; 22, s. 13]

	1956		1957		1962
	İttifaq – respublika tabeli		İttifaq – respublika tabeli		İttifaq – respublika tabeli
	Daxili İşlər Nazirliyi	1	Daxili İşlər Nazirliyi		Səhiyyə Nazirliyi
	Şəhər və Kənd Tikinti Nazirliyi	2	Dövlət Nəzarəti Nazirliyi		Xarici İşlər Nazirliyi
	Dövlət Nəzarəti Nazirliyi	3	Səhiyyə Nazirliyi		Mədəniyyət Nazirliyi
	Səhiyyə Nazirliyi	4	Xarici İşlər Nazirliyi		Müdafiə Nazirliyi
	Xarici İşlər Nazirliyi	5	Mədəniyyət Nazirliyi		Rabitə Nazirliyi
	Mədəniyyət Nazirliyi	6	Müdafiə Nazirliyi		Maliyyə Nazirliyi
	Yüngül Sənaye Nazirliyi	7	Rabitə Nazirliyi		Respublika tabeli
	Tikinti materialları Sənaye Nazirliyi	8	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi		Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi
	Müdafiə Nazirliyi	9	Maliyyə Nazirliyi		Su Təsərrüfatı Nazirliyi
0	Ət və Süd Sənayesi Nazirliyi	10	Ticarət Nazirliyi		Kommunal Təsərrüfat Nazirliyi
1	Ərzaq Məhsulları Nazirliyi		Respublika tabeli	0	Yerli Sənaye Nazirliyi
2	Neft Sənayesi Nazirliyi	11	Su Təsərrüfatı Nazirliyi	1	İctimai Asayiş Mühafizə Nazirliyi
3	Balıq Sənayesi Nazirliyi	12	Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi	2	Kənd Təsərrüfatı Məhsulları İstehsalı və Tədarükü Nazirliyi

4	Rabitə Nazirliyi	13	Kommunal Təsərrüfat Nazirliyi	3	Maarif Nazirliyi
5	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi	14	Yerli Sənaye Nazirliyi	4	İctimai Təminat Nazirliyi
6	Sovxozlar Nazirliyi	15	Neft Sənayesi Nazirliyi	5	Tikinti Nazirliyi
7	Toxuculuq Nazirliyi	16	Maarif Nazirliyi	6	Ticarət Nazirliyi
8	Ticarət Nazirliyi	17	Tikinti Nazirliyi		
9	Maliyyə Nazirliyi	18	Ədliyyə Nazirliyi		
	Respublika tabeli				
0	Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi				
1	Su Təsərrüfatı Nazirliyi				
2	Kommunal Təsərrüfat Nazirliyi				
3	Yerli Sənaye Nazirliyi				
4	Maarif Nazirliyi				
5	Sosial Təminat Nazirliyi				
6	Ədliyyə Nazirliyi				

1961-ci il 30 mart tarixli fərmanla Tədarük Nazirliyi yaradıldı [11, s. 119]. Lakin 1962-ci il 31 mart fərmanı ilə “Kənd Təsərrüfatı və Tədarük nazirlikləri Kənd Təsərrüfatı Məhsulları İstehsalı və Tədarükü Nazirliyində birləşdirildi. Sentyabrın 13-də isə Daxili İşlər Nazirliyi İctimai Asayışı Mühafizə Nazirliyinə çevrildi” [11, s.124]. 1963-cü il 28 mart fərmanı ilə “Yerli Sənaye Nazirliyi Məişət Xidməti və Yerli İstehsal Nazirliyinə çevrildi” [12, s. 151]. Daha sonra 1964-cü il 11 iyun fərmanı ilə Məişət Xidməti və Yerli İstehsal Nazirliyi Məişət Xidməti Nazirliyinə çevrildi [13, s. 127]. **(Cədvəl 2)**

60-cı illərin ikinci yarısında ali icra strukturlarında baş verən dəyişikliklər

1965-ci il 2 oktyabr tarixli qərarla XTŞ ləğvi ilə əlaqədar olaraq İttifaq – respublika nazirlikləri yenidən təşkil edildi:

“1. Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi 2. Neftayırma və Neft-Kimya Sənayesi Nazirliyi 3. Meşə Sellüloz və Ağac Emalı Sənayesi Nazirliyi 4. Yüngül Yeyinti Sənaye Nazirliyi 4. Ət-Süd Sənayesi Nazirliyi yaradıldı.

Su Təsərrüfatı Nazirliyi isə Meliorasiya Su Təsərrüfatı Nazirliyinə çevrildi. Tikinti Materialları Sənayesi Nazirliyi, Ali Orta İxtisas Nazirliyi, Yerli Sənaye Nazirliyi təşkil edildi” [14, s. 63-64]. “1965-ci il noyabrın 19-da Kənd Tikinti Nazirliyi yaradıldı” [15, s. 98].

“1966-cı il avqustun 24-də Maarif Nazirliyi və İctimai Asayışı Mühafizə Nazirliyi İttifaq – respublika nazirliyinə çevrildi” [16, s. 137].

“1968-cı il oktyabrın 25-də Meşə Sellüloz və Ağac Emalı Sənayesi Nazirliyi Meşə və Ağac Emalı Sənayesi Nazirliyinə, İctimai Asayışı Mühafizə Nazirliyi Daxili İşlər Nazirliyinə çevrildi” [18, s.111].

“Bu cür dəyişikliklər Naxçıvan MSSR və DQMV icra hakimiyyəti orqanlarında da həyata keçirilirdi” [30, s.142].

Azərbaycan SSR-nin 1968-ci ildə nəşr olunmuş konstitusiyasına görə respublikada mərkəzi icra hakimiyyəti sayılan 22 komitə var idi ki, onların rəhbərləri də Nazirlər Soveti tərkibinə daxil idi” [24, s.14]. Bu isə öz özlüyündə çox böyük şişmiş bürokratik idarəetmə aparatı demək idi.

Cədvəl 3 [14, s. 63-64; 15, s.98; 24, s.14]

	1965		1968
	İttifaq – respublika tabeli		İttifaq – respublika tabeli
1	Ali Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi	1	Ali Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi
2	Səhiyyə Nazirliyi	2	Daxili İşlər Nazirliyi
3	Xarici İşlər Nazirliyi	3	Səhiyyə Nazirliyi
4	Mədəniyyət Nazirliyi	4	Xarici İşlər Nazirliyi

5	Yüngül Sənaye Nazirliyi	5	Mədəniyyət Nazirliyi
6	Meşə Sellüloz və Ağacı Emalı Sənayesi Nazirliyi	6	Yüngül Sənaye Nazirliyi
7	Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Nazirliyi	7	Meşə və Ağacı Emalı Sənayesi Nazirliyi
8	Neftayırma və Neft-Kimya Sənayesi Nazirliyi	8	Neftayırma və Neft-Kimya Sənayesi Nazirliyi
9	Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi	9	Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi
10	Ət və Süd Sənayesi Nazirliyi	10	Yeyinti sənaye Nazirliyi
11	Müdafiə Nazirliyi	11	Ət və Süd Sənayesi Nazirliyi
12	Yeyinti sənaye Nazirliyi	12	Müdafiə Nazirliyi
13	Tikinti Materialları Sənayesi Nazirliyi	13	Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Nazirliyi
14	Rabitə Nazirliyi	14	Sənaye Tikinti Nazirliyi
15	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi	15	Tikinti Materialları Sənayesi Nazirliyi
16	Ticarət Nazirliyi	16	Maarif Nazirliyi
17	Maliyyə Nazirliyi	17	Rabitə Nazirliyi
	Respublika tabeli	18	Kənd Tikintisi Nazirliyi
18	Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi	19	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
19	Məişət Xidməti Nazirliyi	20	Ticarət Nazirliyi
20	Kommunal Təsərrüfat Nazirliyi	21	Maliyyə Nazirliyi
21	Yerli Sənaye Nazirliyi		Respublika tabeli
22	İctimai Asayışı Mühafizə Nazirliyi	22	Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi
23	Maarif Nazirliyi	23	Məişət Xidməti Nazirliyi
24	İctimai Təminat Nazirliyi	24	Kommunal Təsərrüfat Nazirliyi
25	Tikinti Nazirliyi	25	Yerli Sənaye Nazirliyi
26	Kənd Tikintisi Nazirliyi	26	İctimai Təminat Nazirliyi

1968-ci il 31 yanvar tarixli plenumda bu məsələyə toxunan Nazirlər Sovetinin sədri Ə.Əlixanov öz məruzəsində xeyli şəkildə şişmiş dövlət aparatına deyirmiş oldu. Məruzədə qeyd edilirdi: “Hal-hazırda Respublika xalq təsərrüfatı inzibati işləri üzrə işçilərin sayı ümumi əmək qabiliyyətli insanların 10% -ni təşkil edir və dövlət son iki ildə idarəetmə aparatını saxlamaq üçün büdcə xərclərini 5,4 mln manat artırmışdır. Eyni zamanda ayrı-ayrı sənaye, müəssisə və tikinti təşkilatları, sovxoz və ticarət sistemi təşkilatlarında idarə işçiləri personalı xeyli artmışdır ... Təkcə respublika hesabat işçisi 30 min nəfər, yəni inzibati işçilərin 26%-ni təşkil edirdi ...” [1, v 44].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan SSR-də digər müttəfiq respublikalara nisbətən daha çox şişmiş icra hakimiyyətinin mövcudluğunu müşahidə edirik.

1966-cı il

Cədvəl 4. [33, c. 202]

Respublikalar	İttifaq-respublika nazirliklər	Respublika tabeli nazirliklər	Dövlət komitə və qurumları	Cəmi
Azərbaycan SSR	17	9	21	47
Ukrayna SSR	22	7	12	41
Ermənistan SSR	14	7	18	39
Belarusiya SSR	16	8	12	36
Qazaxıstan SSR	20	9	6	35
Özbəkistan SSR	18	9	8	35
Gürcüstan SSR	15	7	13	35
Türkmənistan SSR	13	8	14	35
RSFSR	15	12	7	34
Litva SSR	15	7	12	34
Estoniya SSR	13	7	12	32
Tacikistan SSR	12	7	11	31
Moldoviya SSR	12	7	11	30
Latviya SSR	15	8	6	29
Qırğızıstan SSR	13	8	5	25

Çox maraqlı faktlardan biridə ittifaq – respublika tabeli Müdafiə Nazirliyinin olmasıdır. Hələ 1944-cü il fevralın 1-də SSRİ Ali Soveti Rəyasəti Heyətinin “Müttəfiq respublikalarda qoşun birləşmələrinin təşkil edilməsi və buna müvafiq olaraq Xalq Müdafiə Komissarlığının Ümumittifaq Komissarlığından ittifaq-respublika tabeli komissarlığa çevrilməsi barədə qanun qəbul etmişdi [36, c. 30]. 1946-cı ildən Silahlı Qüvvələr Nazirliyi adlanan bu qurum daha sonra Hərbi Nazirlik bir müddət sonra adı yenidən dəyişdirilərək, Müdafiə Nazirliyi adlandırılırdı [19, s. 52].

“Qanun Müttəfiq respublikalara hərbi qüvvələrə sahib olma hüququ verirdi. Lakin mərkəzləşmiş ordu sistemi saxlanılırdı. Vahid nizamnaməyə, vahid səfərbərlik və vahid komandanlıq sisteminə tabe olmaqla bütün hərbi birləşmələrə rəhbərlik İttifaq orqanları tərəfindən həyata keçirilməli idi” [34, c. 20]. Bu qanunun verilməsinə baxmayaraq, heç bir müttəfiq respublikada ittifaq – respublika tabeli bu nazirlik yaradılmadı. Konstitusiyada Müdafiə nazirliyinin adı olsa da, bu nazirlik yalnız kağız üzərində mövcud olmuşdu. Hər dəfə Nazirlər Soveti yenidən təşkil ediləndə bu nazirliyin adı belə siyahıda göstərilmir, Respublika Müdafiə Naziri təyin edilmir və konstitusiyanın bu bəndinin üzərindən sükutla keçilirdi. Yalnız “1977-ci il konstitusiyasında Müdafiə nazirliyinin ittifaq-respublika tabeli Nazirlikdən Ümumittifaq nazirliyinə çevrilməsi ilə Müttəfiq respublikaların konstitusiyalarından bu bənd çıxarılmış oldu” [33, c. 321].

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan SSR Nazirlər Şurasının sədri vəzifəsinin müxtəlif vaxtlarda o dövrün görkəmli partiya və dövlət xadimləri tutmuşlar:

1. Teymur Quliyev (1937-ci il – 1953-cü il aprel)
2. M.C. Bağirov (1953-cü il aprel – 1953-cü il iyul)
3. Teymur Quliyev (1953-cü il iyul – 1954-cü il fevral)
4. Sadıq Rəhimov (1954-cü il fevral – 1958-ci il iyul)
5. Vəli Axundov (1958-ci il iyul – 1959-cu il iyul)
6. Məmməd İsgəndərov (1959-cu il iyul – 1961-ci il dekabr)
7. Ənvər Əlixanov (1961-ci il dekabr – 1970-ci il aprel) [25, s.28-32, s. 36-48].

Nəticə

Beləliklə, çox anlaşılmazlıq olsa da, ləğv edilmiş dövlət icra hakimiyyəti orqanlarını birləşdirmək yolu ilə onları azaldan hökumət hansısa səbəbdən yenidən köhnə sistemə qayıtmağa ehtiyac duymuşdur. Fikirləşmək olar ki, SSRİ kimi böyük dövlətin təsərrüfat həyatını əhatə edən sahələr öz-özlüyündə böyük olduğundan belə idarə etmə sistemi qurulmuşdur. Mərkəzi hökumət üçün bu cür şişmiş bürokratik aparat böyük görünməsə də, ərazicə və əhaliyə kiçik müttəfiq respublikalarda nəzərə cəpəcaq qədər şişmiş bürokratik aparatın formalaşmasına gətirib çıxarır və idarəetmənin effektivliyinə mənfi təsir göstərirdi.

Güman etmək olar ki, yerlərdə nazirliklərin ləğv edilib, mərkəzdə bəzilərin qalması ittifaq – respublika və respublika nazirlikləri arasında qarşılıqlı anlaşılmazlıq yaratdığından bu nazirlikləri bərpa etməyə ehtiyac duyulmuşdur.

Ümumiyyətlə, nəzərə alsaq ki, sosializm əslində **dövlət kapitalizmidir**, yəni burada hər şey ictimai mülkiyyət adı altında dövlət mülkiyyətinə daxildir, xüsusi mülkiyyəti məhdudlaşdıran, xüsusi sahibkarlığı qadağan edən sosializm cəmiyyətində obyektiv olaraq bu cür şişmiş bürokratik aparata böyük ehtiyac duyulurdu. Dövlət cəmiyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən ölkənin təsərrüfat həyatının bütün sahələrinə nəzarət etməli olduğundan bu cür şişmiş bürokratik idarəetmə aparatının olması vacib idi.

Ali İcra hakimiyyəti Kommunist partiyasının nəzarəti altında fəaliyyət göstərməklə elə bir həlledici funksiya daşımır, onun üçün “biçilmiş roldan” kənara çıxmasına imkan verilmirdi. Araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, Sovet dövləti mövcud olduğu dövr ərzində totalitar inzibati amirlik sisteminə uyğun fəaliyyət göstərmişdir. İstər ali, istərsə də yerli icra orqanlarında təmsil olunanlar mövcud siyasi rejimə, liderlərə arxa ola biləcək

müti, icraçı, səriştəsiz adamlardan formalaşdığı üçün bütün pillələrdən olan hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti əvvəlki kimi formal xarakter daşıyırdı. Hər hansı təşəbbüs və milli maraqların qorunmasına cəhdlər mərkəz tərəfindən ciddi şəkildə cəzalandırıldı. Belə ki, Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 1950-ci illərin ikinci yarısında milli maraqları qorumaq cəhdi “yerliçilik” “millətçilik” kimi qiymətləndirilmiş, respublika rəhbərliyi: həm partiya, həm də dövlət idarəetmə sistemi üzrə vəzifəli şəxslər öz vəzifələrindən uzaqlaşdırılmış oldular.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA) fond. 1 siyahı. 55 iş. 2.
2. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları üçüncü çağırış. Beşinci sessiya (Stenoqrafik hesabat) Bakı, 1954, 40 s.
3. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları dördüncü çağırış. Birinci sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1955, 220 s.
4. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları dördüncü çağırış. İkinci sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1956, 200 s.
5. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları dördüncü çağırış. Üçüncü sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1956, 172 s.
6. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları dördüncü çağırış. Dördüncü sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1957, 216 s.
7. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları dördüncü çağırış. Beşinci sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1957, 132 s.
8. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları dördüncü çağırış. Altıncı sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1958, 172 s.
9. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları beşinci çağırış. Üçüncü sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1959, 204 s.
10. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları beşinci çağırış. Beşinci sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1960, 252 s.
11. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları beşinci çağırış. Yeddinci sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1961, 151 s.
12. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları altıncı çağırış. Birinci sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1963, 176 s.
13. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları altıncı çağırış. Dördüncü sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1964, 152 s.
14. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları altıncı çağırış. Səkkizinci sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1965, 76 s.
15. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları altıncı çağırış. Doqquzuncu sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1965, 122 s.
16. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları altıncı çağırış. Onuncu sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1966, 148 s.
17. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları yeddinci çağırış. Birinci sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1967, 124 s.
18. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları yeddinci çağırış. Dördüncü sessiya (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1969, 126 s.
19. Azərbaycan SSR qanunları Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti Fərmanları və Azərbaycan SSR Hökuməti qərarlarının xronoloji külliyyatı III cild (1946-1952.) Azərb. SSR Nazirlər Soveti yanında Hüquq Komissiyası, Bakı 1963, 618 s.
20. Azərbaycan SSR qanunları, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanları və Azərbaycan SSR Hökuməti qərarlarının xronoloji külliyyatı V cild (1956-1958). Azərb. SSR Nazirlər Soveti yanında Hüquq Komissiyası, Bakı, 1963 562. s.
21. Azərbaycan SSR Konstitusiyası, Bakı, 1950, 32 s.
22. Azərbaycan SSR Konstitusiyası, Bakı, 1957, 32 s.
23. Azərbaycan SSR Konstitusiyası, Bakı, 1965, 32 s.

24. Azərbaycan SSR Konstitusiyası, Bakı, 1968, 32 s.
25. Qasımlı M., Hüseynov C. Azərbaycanın baş nazirləri. Bakı, 2005, 133 s.
26. SSRİ Ali Sovetinin 6 çağırış VI sessiyası (Stenoqrafik hesabat), Bakı, 1965, s. 344
27. SSRİ Konstitusiyası Bakı, 1962, 32 s.
28. SSRİ Konstitusiyası Bakı, 1966, 32 s.
29. Власов В. А. Советский государственный аппарат, Москва, 1959, 377 с.
30. Исмаилов Э. Азербайджан: 1953-1956 первый годы “оттепли”, Баку, 2006, 368 с.
31. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945-1953 гг. Баку, 2003, 344 с.
32. История государственного управления России. Учебник. (отв. ред. Игнатов В.Г.) Ростов на-Дону, 2003, 608 с.
33. Коржихина Т.П. Советское государства и его учреждения ноябр 1917 г. – декабр 1991 г. Москва, 1994, 418 с.
34. О суверенитете союзных республик. стенограмма публичной лекции кандидата юридических наук Н.П. Фарберова, прочитанной 28 ноября 1945 г. в Лекционном зале в Москве. Москва, 1946, 24 с.
35. Пихоя Р.Г. Советский союз история власти. 1945-1991. Новосибирск, 2000, 684 с.
36. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 - июль 1956, Москва, 1956, 534 с.

Summary

Vagif Shukurov

Azerbaijan SSR - State management system-executive authority in the 50s-60s of the XX century

The country's economic and cultural development policy was directly implemented by the government, namely, the Council of Ministers. According to the Soviet law, the Council of Ministers was considered executive and decisive organ of the USSR state authority. The socialist society actually had the character of state capitalism and the state apparatus was in full monopoly of one party, it was necessary to keep the society in full control. There was a need for a large army officer. Therefore, there was an extreme swollen officer apparatus. This, in turn, was far more expensive than the state budget financing. Searching for solution. The solution attempt was made as to reduce the state apparatus. During the reporting period, the ministries existing in the USSR, including the ASSR, were repeatedly repealed, restored and repealed

Key words: Azerbaijan SSR, Council of Ministers, State Apparatus, Supreme Soviet; Ministry, Republic

Резюме

Вагиф Шукуров

XX века 50-60-х годов система государственного управления в Азербайджанской ССР: исполнительная власть

Непосредственно политику экономического и культурного развития страны осуществлял правительства, то есть Совет министров. Согласно советскому законодательству, Совет министров считался исполнительной и распорядительной властью в государственной власти СССР. В социалистическом обществе государственный аппарат находился в полной монополии одной партии и требовал полного контроля над всеми сферами общества. Для этого нужно было множество чиновников. По этой причине, была слишком опухшие бюрократический аппарат. А это, в свою очередь, финансирования государственного аппарата обходилось очень дорого. Искали пути выхода, предпринимались сокращение государственного аппарата. Период, в то время когда в СССР, в том числе Азербайджанской ССР ряд министерств в неоднократно была упразднена, восстановлена и вновь была отменена снова.

Ключевые слова: Азербайджанской ССР, Совет Министров, Государственный аппарат, Верховный Совет, Министерство, Республика

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**AZƏRBAYCANIN ENERJİ EHTİYATLARINDA CƏNUB QAZ
DƏHLİZİNİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Almaz ƏLİYEV*

Açar sözlər: Xəzər hövzəsi ölkələri, Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP, Tap, Bakı-Tbilisi-Qars, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Şahdəniz yatağı, karbohidrogen ehtiyatları, neft və qazın ixrac marşrutları

Giriş

Dünyanın müasir sənaye sivilizasiyasının tələbləri sırasında neft və neft məhsulları birinci yerdə dayanır. Belə ki, yer kürəsinin neft ehtiyatları və bu ehtiyatların məkanı müasir dünyada transmilli mahiyyət kəsb edərək həm planetin inkişaf etmiş sənaye dövrləri, həm də neftin sahibi olan ölkələrin milli dövlət maraqları baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın, göründüyü kimi, 5 milyard tona yaxın neft və 5-6 trilyon kubmetr qaz ehtiyatları dünya enerji ehtiyatlarının təxminən 4%-ni təşkil edir. Qlobal anlamda bu kifayət qədər sanballı rəqəmdir. Lakin milli səviyyədə (əhalinin sayı, ərazisi və daxili tələbatı) bəhs edilən rəqəm çox böyük sərvətdir və Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasında mövqeyinə xüsusi təsir göstərir.

Regional anlamda Fars körfəzi ölkələri dünyanın neftlə zəngin ən əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur. Xəzər hövzəsi ölkələri (Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran və Türkmənistan) yanacaq enerji resurslarının həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur (ABŞ ekspertlərinin hesablamalarına görə, Xəzərin dörd dövlətinin (İrandan başqa) birgə yanacaq və energetika ehtiyatları 51-57 milyard tona yaxındır).

Dünyanın müasir geosiyasi oriyentlərinə təsir edən mühüm faktorlardan biri də enerji məhsullarının təhlükəsizlik yollarla dünya bazarlarına və əsas istehlakçılara çatdırılması məsələsidir. Bu mənada Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının – neft və qazın ixrac marşrutları, hansı ölkələrin ərazilərindən keçməsi məsələsi də müasir geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin mərkəzində durur. Bu məsələdə həm regional dövlətlər – Rusiya, İran, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, həm dünya dövlətləri – ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya, həm də neft istehsal edən əsas ölkələr – Fars körfəzi ölkələri, Norveç, Venesuela və başqalarının maraqları mütləq qaydada təmsil olunur. Həmin dövlətlərdən biri nefti öz ərazisindən keçirməklə tranzit maraqlarını, digəri onun hansı marşrutla – hansı bazara axacağı ilə özünün satış bazarında yanacaq rəğbət maraqlarını, digəri isə özləri üçün daha ucuz, təhlükəsiz və sabit enerji qaynaqları təmin etmək marşrutlarını, dördüncülər sərvətlərini dünya bazarlarına sərbəst çıxarmaqla öz milli dövlətçilik və maddi problemlərinin həlli məsələlərini təmin etməyə çalışırlar.

Dünyada enerji resursları sırasında neftdən sonra ən önəmli yeri təbii qaz tutur. Bu qaz neftdən həm ucuz, həm də onun ehtiyatları yer kürəsində daha çoxdur. Buna görə də qaz əslində ehtiyat yanacaq növü kimi dəyərləndirilir. Mütəxəssislərin fikrinə görə, yer kürəsindəki neft ehtiyatları 50-100 il, qaz ehtiyatları isə 100-150 il insanların ehtiyacını tam ödəmək iqtidarındadır.

Cənub qaz dəhlizi

Cənub qaz dəhlizi-Xəzər hövzəsinin zəngin qaz ehtiyatlarının (Türkmənistan, Azərbaycan, Qazaxıstan qazı nəzərdə tutulur) Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu ilə Türkiyəyə,

* siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BAAU
e-mail: mecidovna@mail.ru

oradan da Avropa bazarlarına çıxarılması üçün Azərbaycanın, ABŞ və Qərb dövlətlərinin reallaşdırdığı layihə Rusiyanın bu bazarda tam hegemonluğuna bir qədər son qoyur.

Şahdəniz 1 – dünyada ən iri qaz-kondensat yataqlarından biri. Tarixə müraciət etsək görürük ki, təqribi 1990-cı ildə Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən Azərbaycanın qaz ilə təchizatını təmin etmək üçün "Şahdəniz" yatağında bu quyunun qazılmasına başlanmış, verilən məlumata görə təxminən 2 min metr dərinliyə qədər qazılmış, ancaq vəsaitin, imkanların olmamasından bu iş davam etdirilməmiş və başlı-başına buraxılmışdır. 1992-ci ilin sentyabrında Azərbaycan hökuməti "Şahdəniz" yatağının işlənməsi ilə əlaqədar Böyük Britaniya Krallığının "Britiş Petroleum" və Norveçin "Statoyl" şirkətləri ilə müqavilə imzalamışdır. Bu müqavilədə həmin yatağın birgə işlənməsi üçün danışıqlar aparılması və yatağın işlənməyə hazırlanması barədə "Britiş Petroleum" və "Statoyl" şirkətlərinə xüsusi səlahiyyətlər verilmişdir. Bu iki şirkət alyans yaradaraq işə başlamış, sonra həmin alyansa Türkiyənin "Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığı" şirkəti də qoşulmuş, onlar bu işləri öz imkanları çərçivəsində aparmışlar. Nəhayət, Şahdəniz yatağı 1999-cu ildə kəşf edilmişdir. Kollektorda 1 trilyon kub metr qaz ehtiyatı ilə Şahdəniz yatağı dünyanın ən böyük qaz-kondensat yataqlarından biridir. O, Bakıdan 70 kilometr cənub-şərqdə, suyun dərinliyinin 50–500 m arasında dəyişdiyi Xəzər dənizinin şelfində yerləşir. Şahdəniz yatağının kəşfiyyat işlərinin aparılması üçün qazılan quyu yatağın cənub-qərb hissəsində Xəzər üçün rekord olan 7300 metrdən çox dərinliyə qazılmışdır. Bu yatağın istismarı Azərbaycanın qaza olan daxili tələbatını tam ödəməyə və tələbatından artıq qazı tarixində ilk dəfə olaraq ixrac etməyə imkan verir. Saziş sahəsi təxminən 859,8 km²-dir. 2006-cı ildə saziş sahəsində bir hasilat platforması quraşdırılmış və həmin ilin noyabrında bu platformadan qazılmış quyudan ilk qaz hasil edilmişdir. Hazırda platformada 4 istismar quyusu qazılmış və onlardan biri fəaliyyət göstərir.

Şahdəniz yatağını – Şahdəniz üzrə Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişindəki tərəfdaşları adından BP şirkəti işlədir. Şahdəniz Hasilatın pay bölgüsü sazişinin (HPBS) tərəfləri bu şirkətlərdir: BP (operator – 28,8%), TPAO (19%), Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ – 16,7%), Statoyl (15,5%), LUKOyl (10%), NICO (10%).

Şahdəniz üzrə HPBS 17 oktyabr 1996-cı il tarixində ratifikasiya olunmuşdur. Şahdəniz layihəsində işlər iki mərhələdən ibarətdir. Şahdəniz Mərhələ 1 əməliyyatlara 2006-cı ildə başladı. Mərhələ 1-dən maksimum hasilatın ildə 8,6 milyard kub metr qaz (mlrd.km/il) və gündə 50.000 barrel kondensat olacağı gözlənilir. Quyuların qazılmasında çətinliklərə, platformanın inşa edilməsinə, sahil terminalının tikintisinə və Türkiyəyə 500 km uzunluğunda boru kəmərinin çəkilməsinə baxmayaraq, Şahdəniz Mərhələ 1 işlənməsinə cəmi yeddi ildə nail olundu. 2006-cı ildən bəri, o, Azərbaycanı, Gürcüstanı və Türkiyəni təhlükəsiz və etibarlı qazla təchiz edir.

Azərbaycan qazı dünya bazarlarına doğru

Şahdəniz Mərhələ 2 və ya Yatağın Tammiqyaslı İşlənməsi Azərbaycan qazını Avropaya və Türkiyəyə çatdıracaq nəhəng bir layihədir. Bu layihə yeni cənub qaz dəhlizi vasitəsilə Avropa bazarlarına qaz təchizatını və enerji təhlükəsizliyini artıracaq. Layihə nəticəsində ŞD Mərhələ 1 layihəsindən hazırda hasil olunan illik 9 milyard kub metr qazdan əlavə 16 milyard kub metr qazın hasil ediləcəyi gözlənilir. Bu, dünyanın ən böyük qaz işlənməsi layihəsindən biridir. Layihə ilə bağlı planlara körpü ilə birləşdirilən iki dəniz platformasının tikilməsi, iki yarımdalma qurğusu ilə 26 sualtı quyunun qazılması, 550 m suyun dərinliyində 500 km uzunluğu olan sualtı kəmərin tikilməsi, Azərbaycanda və Gürcüstanda əlavə ixrac gücü və Səngəçal terminalının genişlənməsi daxildir. İkinci mərhələyə aid olan bu işlərin ümumi qiymətinin ən azı 40 milyard ABŞ dolları olması gözlənilir. Bu, hazırda dünyada ən iri layihələrdən biri və BP-nin ən iri layihəsidir. Şahdəniz konsorsiumu 28 iyun 2013-cü ildə etdi ki, Şahdəniz Mərhələ 2 layihəsindən hasil

ediləcək qaz həcmələrini Yunanıstan, İtaliya və cənub-şərqi Avropadakı müştərilərə çatdırmaq üçün Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) seçmişdir. 13 fevral 2013-də Yunanıstan, İtaliya və Albaniya hökumətləri Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) üzrə hökumətlərarası saziş imzalayıb. Şahdəniz qazının Xəzər dənizindən götürülərək 4000 km məsafə boyunca nəql edilib Avropaya çatdırılması üçün bəzi mövcud infrastrukturun genişləndirilməsi və bir sıra yeni boru kəmərlərinin inşa edilməsi tələb olunur.

Şahdəniz Mərhələ 2 və ya Yatağın Tammiqyaslı İşlənməsi (YTI) layihəsi ŞD Mərhələ 1 layihəsindən hasil olunan illik 9 milyard kub metr qazdan əlavə 16 milyard kub metr qaz hasil edəcək nəhəng bir layihədir. Qazın hasil edilməsi və onun Gürcüstan-Türkiyə sərhədinə çatdırılması üçün təxminən 28 milyard ABŞ dolları dəyərində kapital qoyuluşuna ehtiyac vardır. Bundan sonra əlavə kəmərlər sistemləri Cənub Qaz dəhlizi marşrutu üzrə 6 milyard kub metr qazı Türkiyəyə, əlavə 10 milyard kub metr qazı isə Avropadakı bazarlara çatdıracaq. Şahdəniz qazı 2500 metr hündürlüyə qalxaraq və dəniz dibində 800 metr dərinliyinə enərək 3500 kilometr məsafə boyunca nəql ediləcək.

2017-ci ilin birinci yarısında Şahdəniz Mərhələ 2 layihəsinin tikinti işləri uğurla davam etmişdir. Hazırda layihə üzrə işlər - mühəndis işləri, təchizat və tikinti işləri də daxil olmaqla – ümumilikdə 95%-dən çox tamamlanıb və bu layihədən ilk qazın 2018-ci ildə əldə edilməsi planına uyğundur. Ölkədəki bütün tikinti-quraşdırma və istehsalat sahələrində – həm dənizdə, həm də quruda, o cümlədən Səngəçal terminalı, Bakı yaxınlığındakı ATA (AMEK/Tekfen/Azfen) sahəsi, Bakı Dərin Özüllər Zavodu və boru kəməri marşrutu boyunca layihə işləri davam edir.

İyun ayında layihə daha bir mühüm hadisəni qeyd etdi – Şahdəniz Mərhələ 2 üçün tikilən platformalardan birinin üst modulları yola salındı və dənizdə quraşdırıldı. Yaşayış Blokları və Texnoloji Təchizat platformasının üst modullarının yola salınması münasibətilə təşkil olunmuş rəsmi mərasimdə Zati-aliləri Prezident İlham Əliyev də iştirak etdi. Dənizdə üst modullar artıq əvvəldən suyun 94 metr dərinliyində quraşdırılmış dayaq blokunun üzərinə oturdulmuş və uğurla bərkidilmişdir. ATA tikinti-quraşdırma sahəsində Şahdəniz 2 üçün inşa olunan platformalardan ikincisinin də üst modullarının tikintisi artıq başa çatıb və istismar sınaqları 90% tamamlanıb. Bu modulların dənizə yola salınması və quraşdırılması 2017-ci ilin üçüncü rübünə planlaşdırılır. Sualtı tikinti işləri üçün nəzərdə tutulmuş “Xənkəndi” gəmisinin tikintisi və istismar sınaqları Bakı Gəmiqayırma Zavodunda artıq bitib və bu da Şahdəniz 2 layihəsində mühüm bir mərhələdir.

Dünyanın ən iri neft və qaz terminallarından biri olan Səngəçal terminalında Şahdəniz 2-dən əldə ediləcək əlavə qaz həcmələrini emal etmək üçün genişləndirmə işləri uğurla irəliləyir. Ümumilikdə Şahdəniz 2 və Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi üzrə tikinti işlərinin ən qızğın vaxtlarında Azərbaycanda 24 000-dən çox insan bütün əsas müqavilələr üzrə işlərə cəlb olunmuşdu ki, onların da 80%-dən çoxu Azərbaycan vətəndaşları idi.

TAP layihəsi: Yeni dövrün strateji qərarı

Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) genişləndirmək, həmçinin Türkiyədə TANAP qaz kəmərinin tikintisini və Avropada TAP qaz kəməri genişləndirilməsi üzrə layihədir. Bu layihə çərçivəsində hasil ediləcək təbii qaz Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Bolqarıstan, Albaniya ərazisindən və Adriatik dənizinin dibindən keçməklə İtaliyaya qədər 3500 kilometrdən artıq uzanan boru kəmərləri vasitəsilə çatdırılacaq. İlk qazın 2018-ci ilin sonlarında Gürcüstan və Türkiyəyə təchiz edilməsi planlaşdırılır. Avropaya isə qaz təchizatının Azərbaycanda dənizdə ilk qaz hasil edildiyi vaxtdan bir ildən bir qədər çox müddət keçdikdən sonra gerçəkləşəcəyi gözlənilir. Cənub Qaz Dəhlizi boru kəməri sistemi elə layihələndirilib ki, gələcəkdə mümkün əlavə qaz həcmələrinin təchiz edilə bilməsi üçün onun ötürücülük gücü öz ilkin ötürücülük gücünün

iki misli qədər artırıla bilər. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin məqsədi “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının tammiqyaslı işlənməsi, bu zaman hasil ediləcək təbii qazın genişləndiriləcək. Cənubi Qafqaz Qaz Boru Kəməri (CQBK) və yeni tikiləcək TANAP və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə Türkiyə və Cənubi Avropaya ixracını təmin etməkdir. Layihənin əsas məqsədi Avropaya qaz tədarükünün təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və artırılmasıdır. Müxtəlif layihələrdə iştirak edən əsas şirkətlər aşağıda qeyd edilənlərdən ibarətdir: Axpo (İsveçrə), BOTAS (Türkiyə), BP (Böyük Britaniya), Enagás (İspaniya), Fluxys (Belçika), LUKOyl (Rusiya), Naftiran Intertrade (Iran), Petronas (Malayziya), SOCAR (Azərbaycan), Statoil (Norveç), Total (Fransa) və TPAO (Türkiyə).

Quruda tikinti meydançalarında və Terminalda həyata keçirilən işlərin böyük hissəsi, eləcə də boru kəmərinin və platformanın quraşdırılması işləri 2014-cü ildən başlayaraq 2017-ci ildə də davam etdirilmişdir. Bu dövrdə Yaşayış Blokları və Texnoloji Təchizat (YBTT) platforması tikiləcək. Hal-hazırda proqnozlaşdırılır ki, ilkin qaz Müqavilə Sahəsinin şimal cinahında (ŞC) quraşdırma və işəsalma işləri tamamlandıqdan sonra 2018-ci ildə təmin olunacaq. Bundan sonra 2027-ci ilə qədər qərb, cənub-şərq, cənub-qərb və şimal-şərq cinahlarında olan quyular (QC, CŞ, CQ və ŞŞ) mərhələlərlə tamamlanacaq və istismara veriləcək. Türkiyə mediası ABŞ prezidentinin bu layihəni qətiyyətlə dəstəkləməsinə xüsusi önəm veriblər

Qlobal əhəmiyyətli mühüm layihələrə imza atan Azərbaycanın, əminliklə demək olar ki, bu gün tək regionda deyil, dünyada da nüfuzu artmaqdadır. Əksər beynəlxalq təşkilatlar və beyin mərkəzlərinin də təsdiq etdiyi kimi, ölkəmiz artıq bir sıra beynəlxalq layihələrin reallaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Konkret olaraq bu günlərdə Bakıda keçirilən Xəzəryanı regionda energetika sektorunun ən əhəmiyyətli tədbiri olan XXIV Beynəlxalq "Xəzər Neft və Qaz-2017" sərgisi də ölkəmizin enerji mərkəzi rolunu oynadığını sübut edir.

Nəticə

Belə ki, Cənub Qaz Dəhlizi dünya miqyasında nadir bir layihə kimi qeyd olunur. Avropa məkanında infrastruktur layihələri arasında birinci olan bu layihəyə 40 milyard dollar sərmayə qoyuluşu nəzərdə tutulur. Onun böyük hissəsi artıq qoyulubdur. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, Cənubi Qafqaz kəmərinin icrası 85 faiz səviyyəsindədir: "Bu kəməri Azərbaycanı Gürcüstan ilə birləşdirir. TANAP layihəsi, - hansı ki, 2012-ci ildə müqavilə bağlanmışdır, - uğurla icra edilir. TANAP layihəsinin icrası 72 faiz səviyyəsindədir. Biz gözləyirik ki, gələn il TANAP layihəsinin istifadəyə verilməsini qeyd edək. Dördüncü layihə TAP layihəsidir. Orada da icra səviyyəsi 42 faizdir. Yəni, bu rəqəmlər özlüyündə bir göstəricidir. Bu rəqəmlər göstərir ki, bütün işlər plan üzrə gedir və biz "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsinin icrasının tamamlanmasına yaxınlaşırıq".

Beləliklə, Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişafı, dövlət təhlükəsizliyi və geosiyasi mövqeyi, onun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya enerji bazarlarına sərbəst nəqli bu gün təkə ölkəmizin xarici siyasət prioritetlərindən deyil, eyni zamanda müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq aləmin aktual mövzularından sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.bp.com/az_az/.../SouthernGasCorridor.html
2. <https://apa.az/.../kohne-qitenin-yeni-kemerleri-cenub-qaz-de..>
3. www.oilfund.az/az_AZ/layiheler/tanap-project.asp
4. <https://seanews.az>
5. turkishny.com
6. <https://www.takvim.com>
7. yenisafak.com.tr

**Значение «Южного Газового Коридора»
в энергетических ресурсах Азербайджана**

Страны Каспийского бассейна (Россия, Азербайджан, Казахстан, Иран и Туркменистан) считаются самым важным геоэкономическим и геополитическим регионом мира по объему топливно-энергетических ресурсов, в то же время для поставки богатых газовых запасов Каспийского бассейна (имеется в виду газ Туркменистана, Азербайджана, Казахстана) в Турцию, а оттуда на рынки Европы через маршрут Баку-Тбилиси-Арзурум, проект, реализуемый Азербайджаном, США и Западом, положил конец полной гегемонии России на этом рынке. Одновременно Шахдениз 1 и Шахдениз 2 являются одними из крупнейших газоконденсатных месторождений в мире. Это огромный проект, который обеспечит поставку Азербайджанского газа в Европу и Турцию и снабжение Европейских рынков через южный газовый коридор, повышение энергетической безопасности – все эти вопросы нашли свое отражение в этой статье.

В статье широко прокомментировано расширение Южного Газового Коридора – газопровода Южного Кавказа (Баку – Тбилиси – Арзурум), а также планирование оснащения первым газом Грузии и Турции в конце 2018г. Основная цель этого проекта изложена автором как обеспечение и увеличение безопасности газовых запасов в Европе.

Таким образом, реализация проектов, освещенных в статье, и их значение указывают на актуальность данной статьи.

Ключевые слова: Страны Каспийского бассейна, Южный Газовый Коридор, TANAP, Tap, Баку-Тбилиси-Карс, Баку-Тбилиси-Арзурум, Шахденизское месторождение, углеводородные запасы, маршруты экспорта нефти и газа

Summary

Almaz Aliyeva

**The importance of the Southern Gas Corridor in
Azerbaijan's energy influence**

The Caspian Basin countries (Russia, Azerbaijan, Kazakhstan, Iran and Turkmenistan) are the world's most important geo-geopolitical and geopolitical regions according to the volume of fuel energy resources, as well as the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline (Turkmenistan, Azerbaijan, Kazakhstan). The project implemented by Azerbaijan, the United States and Western countries to transport Turkey to Europe via the Erzurum route and to the European markets is a result of Russia's complete hegemony in the market, as well as Shahdeniz and Shahdeniz 2 stage - one of the largest gas condensate fields in the world, Europe and Turkey. This project will increase gas supply, energy security to the European markets through the new Southern Gas Corridor, and so on. These issues are covered in this article.

The article also expands the South Gas Corridor - the South Caucasus gas pipeline (Baku-Tbilisi-Erzurum) and plans to supply the first gas to Georgia and Turkey at the end of 2018. Thus, the main goal of the project was to provide Europe with gas supply security and increase.

The realization of the projects mentioned in the topic and its importance indicates the relevance of the article.

Key Words: Caspian Basin Countries, Southern Gas Corridor, TANAP, Tap, Baku-Tbilisi-Kars, Baku-Tbilisi-Erzurum, Shahdeniz, hydrocarbon reserves, oil and gas export routes

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ MİLLİ MARAQ PROBLEMİ

Aytən HÜSEYNOVA*

Açar sözlər: milli maraq, beynəlxalq siyasət, beynəlxalq münasibətlər, milli təhlükəsizlik, geosiyasət

Giriş

Hər bir dövlətin milli maraqları var və bu maraqlara təsir edən amillər içində qlobal sistem, geopolitik mövqe əsas yerlərdən birini tutur. Beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edən dövlətlər öz milli maraqlarını müdafiə etmək üçün gücünü nə qədər artırsa da, öz iqtisadiyyatını, hərbi texnologiyasının inkişaf etdirsə də, bir məqamı heç vaxt nəzərdən qaçırmamalıdır ki, beynəlxalq münasibətlərdə onunla yanaşı hər birinin öz milli maraqları olan 200-dən çox dövlət var. Bu dövlətlər öz fəaliyyətlərində nə qədər çalışsa da onun maraqları qlobal sistemin, beynəlxalq siyasətin digər faktorlarının təsirindən kənarda qala bilməyəcəkdir. Bununla yanaşı müasir dünyada gedən qloballaşma, əməkdaşlıq prosesi də milli maraqların məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarıb.

Milli maraqların beynəlxalq siyasətdə realizəsi

Milli maraqların beynəlxalq siyasətdə realizəsi dövlətin xarici siyasəti vasitəsi ilə gerçəkləşir. Ona görə də, dövlətin xarici siyasətinin bütün istiqamətləri bu maraqlardan çıxış etməlidir.

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə milli maraq konsepsiyasının qarşılaşdığı əsas problem ondan ibarətdir ki, bəzi tədqiqatçılar və siyasətçilərə görə dünyada gedən proseslər milli maraq konsepsiyasını lazımsız edərək onu ikinci plana çəkib. Bu tədqiqatçılara görə, indi dövlətlər beynəlxalq marağı ön plana çəkməli və bu maraqların realizəsinə can atmalıdır. Milli maraq konsepsiyasının qarşılaşdığı digər problemlərə milli maraqla beynəlxalq hüquq arasında olan münasibəti, beynəlxalq təşkilatların, regional inteqrasiya proseslərinin güclənməsi şəraitində regional, beynəlxalq inteqrasiya qurumlarında dövlətlərin milli maraqları ilə bu inteqrasiya qurumlarının maraqlarının uzlaşmasını da aid etmək olar. (6, 23)

Hər bir dövlətin xarici siyasəti onun milli maraqlarına əsaslanmalıdır və bəzi istisna halları çıxmaqla demək olar ki, bütün dövlətlər bunu başa düşür və bu maraqlara uyğun xarici siyasəti qururlar. Amma heç də bütün dövlətlər xarici siyasətlərinin söykəndiyi milli maraqları eyni cür meyarlarla ölçülür. Müstəqil suveren dövlətin milli maraqlarına hər şeydən əvvəl onun milli təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyü onun xalqının bütövlüyü üçün təhlükə törədən mənbələri aradan qaldırmaq daxildir. Müasir dövrdə həm demokratik, həm də qeyri-demokratik dövlətlərin özünün etdiyi hərəkəti (düzgün və qeyri-düzgün hərəkət olmasına baxmadan) tez bir zamanda dolayı və ya birbaşa özünün həyati maraqları ilə bağlaması halları genişlənməkdədir. Məsələn, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Ermənistanla münaqişəyə girmişdir. Bu münaqişədə Azərbaycanın həyati maraqlarına qəsd olunduğundan Azərbaycan bütün gücünü bu maraqları təmin etməyə yönəlmişdir. Ermənistan da “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyası baxımından bu təcavüzkar hərəkətini özü üçün həyati maraq hesab edir. Belə həyati maraqlarla

---

* müəllim, BDU
e-mail: ayten212@mail.ru

bağlılıq Yuqoslaviyanın Kosovadakı hərəkətlərinin, ABŞ-ın İraqı bombalamasının, Rusiyanın Yuqoslaviyanı müdafiə etməsinin əsasında durur.

Dövlətlər və milli maraqlar

Müasir dünya dövlətlərinin bir-birinin milli maraqlarını nəzərə alması onların münasibətlərinə geniş şəkildə təsir edir. Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə milli maraqlarının bir-birinə təsiri 3 cür olur, yəni qarşılıqlı şəkildə istənilən iki dövlətin milli maraqları 3 istiqamətdə inkişaf edir, ya maraqlar üst-üstə düşür, ya üst-üstə düşməyən, daha doğrusu, bir-birini inkar edən maraqlar olur, ya da kəsişməyən maraqlar olur. (8, 18)

Əgər dövlətlər arasında bu maraqların hər biri yalnız ayrılıqda mövcud olsaydı, bu müəyyən qarşılıqlı münasibət modelinə nümunə olardı. Yəni üst-üstə düşən maraqların yalnız özü olsaydı, bu münasibətlərin ideal kooperativ modelini təcəssüm etdirərdi. Bir-birini inkar edən maraqlar konfrontasiya modelini, kəsişməyən maraqlar isə neytrallıq modelini özündə təcəssüm etdirərdi. (7, 20)

Reallıqda isə bu üç cür maraqlar toqquşması qarışıq şəkildə mövcud olur və eyni zamanda bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərir.

Üst-üstə düşən maraqlara misal olaraq dövlətlərin beynəlxalq əlaqə və kommunikasiya sisteminin genişləndirilməsində maraqları, beynəlxalq ticarətin inkişafında maraqlarını göstərmək olar. Bura həmçinin ümumi hədəni, təhlükəni dəf etmək, qorumaq üçün ortaya çıxan maraqları da göstərmək olar. Faşist Almaniyasına qarşı ABŞ və SSRİ-nin göstərdiyi mübarizə bu tip maraqları açıq şəkildə üzə çıxarır. Bir-birini inkar edən maraqlara gəldikdə burda “sıfır məbləği ilə oyun” formulası əsas yer tutur. Yəni ya qələbə, ya da məğlubiyyət prinsipinə əsaslanır. Bir tərəfin qələbəsi, digər tərəfdən məğlubiyyətinə bərabərdir. Kəsişən maraqlarda tərəflərdən biri öz maraqlarını qurban verməlidir. Kəsişən maraqlar “Soyuq müharibə” dövründə daha geniş şəkildə özünü göstərirdi. Belə ki, ikiqütblü dünyada bir tərəf o biri tərəfə çox vaxt maraqların bölünməsinə, tarazlaşmasına getmirdi. Əfqanıstanda gedən mübarizə məhz belə maraqların kəsişməsinin nəticəsi olmuşdur. (11, 34)

Kəsişməyən maraqlara gəldikdə isə burda dövlətlərin bir-birinə maneə, təhlükə yaratmadan həyata keçirdikləri maraqlar nəzərdə tutulur. Yəni Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü təmin etmək marağı Latın Amerikasındakı istənilən bir dövlətin maraqlarına heç bir təhlükə törətmir.

Bütün ictimai situasiyalarda olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlərdə də maraqların razılaşdırılması və ziddiyyəti mövcuddur. Razılıq maraqlı tərəflərin bütün növ maraqları həyata keçməsinə olan bacarıqlarını daha da gücləndirir. Maraqların ziddiyyəti ehtiyacların təmin edilə bilinməsi və ya təmin edilmək istənməməsi halında meydana çıxır. Maraqların ziddiyyəti mübahisə, rəqabət, antoqonizm və beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları arasında münaqişə formasında özünü göstərir. (12, 85)

Əsas maraqların təmin edilməsi beynəlxalq münasibətlərdə sabitlik və sabilliyə gətirirsə, bu maraqların realizəsinin qeyri-mümkünlüyü beynəlxalq sistemə destabil təsir edir. Beynəlxalq münasibətlərdə ziddiyyətlərin, mübahisələrin, münaqişələrin miqyası hər şeydən əvvəl bunun həyati maraqları nə qədər çox toxunduğundan asılıdır, əgər bu ziddiyyətlər, mübahisə və münaqişələr o vaxt az olur ki, onlar ikinci dərəcəli maraqlara toxunur, yəni dövlətlər onlara görə güzəştə gedə bilərlər. Beləliklə, maraqların razılaşdırılması beynəlxalq münasibətlərdə stabilləşdirici və yaradıcı xarakter daşıyarsa, maraqların ziddiyyəti və münaqişəsi inkişafın qanunauyğunluğu üçün destabilləşdirici və dinamizm əlaməti kimi özünü göstərir. Nəticədə, maraqların toqquşması konfliktlərə gətirir. Cəmiyyətin inkişafı isə münaqişələrdən çox asılı olduğundan maraqların toqquşması da cəmiyyətdə qaçılmaz bir proses olaraq qalacaqdır. Burada əsas məsələ bu toqquşmaları,

yəni maraqların ziddiyyətini beynəlxalq münasibətlərin dinc vasitələri ilə həll etməyə çalışmaq olmalıdır.

Dövlətlərin “maraqları tarazlaşdırma” siyasəti

Beynəlxalq siyasətdə maraqların tarazlığı hər bir dövlət tərəfindən ciddi riayət edilməsi və həyata keçirilməsi bir prosesdir. Hər bir dövlətin, onun hökumətinin düzgün xarici siyasəti, onun beynəlxalq aləmdə öz layiqli yerini tutması onun öz maraqlarını, digər dövlətlərin maraqlarını tarazlıq halına gətirməsindən asılıdır. Dövlətlərin “maraqları tarazlaşdırma” siyasətini iki istiqamətə bölmək olar: dövlət, bir tərəfdən, öz maraqları ilə digər dövlətlərin maraqlarını tarazlaşdırır, digər tərəfdən isə, iki başqa dövlətin maraqlarını tarazlaşdırır. Dövlətin öz maraqlarını digər dövlətin maraqları ilə tarazlaşdırması hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, dövlət öz maraqlarının müəyyən hissəsini digər maraqları üçün qurban verir. Məhz buna görə, Morqentau bəzi maraqlar, daha doğrusu, ikinci dərəcəli maraqlar üçün sövdələşmənin mümkünlüyünü irəli sürürdü. (13, 8)

Bunun əyani misalını ABŞ-Yunanistan münasibətlərində görmək olar. ABŞ Yunanıstanda baza saxlamaq marağında idi, amma Yunanıstanın bu bazalara ehtiyacı olmasa da, ABŞ-ın hərbi və iqtisadi yardımlarını almaq marağı onu ABŞ-ın maraqlarını da təmin etmək məcburiyyətində qoyur.

Dövlətlərin maraqları tarazlaşdırılmasının ikinci istiqamətinə bir dövlətin digər iki dövlətin maraqlarını tarazlaşdırması daxildir. Bu ideya özü böyük dövlətlərin nüfuz dairəsi və maraq dairəsi konsepsiyasından yaranan bir istiqamətdir. Nüfuz dairəsi məsələsi hələ orta əsrlərdən başlayaraq beynəlxalq siyasətinin əsas mövzularından, tətbiq edilən konsepsiyalarından biri olduğundan bütün sonrakı dövrlərdə böyük dövlətlərin qarşılıqlı siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Lakin müasir dövrdə bu ideyalar, yəni nüfuz dairəsinə bölünmə demokratik fikir zidd olduğundan bu ikinci plana keçməyə başlayır. “Soyuq müharibə” sona çatdıqdan sonra beynəlxalq münasibətlərdə “maraq dairəsi” problemi ortaya çıxdı. Əslində bu üzde görünməyən nüfuz dairəsinə doğru atılan bir addımdır, yəni dövlət əvvəlcə müəyyən ərazidə maraq dairəsi formalaşdırır, çünki müəyyən bir ərazidə maraq olmazsa (iqtisadi, siyasi, geopolitik) oranın öz nüfuz dairəsinə qatmaq uğrunda mübarizə aparmaq çox absurd görünür. Vətəndaşının marağı dövlətin də marağı olduğundan onu diplomatik müdafiə hüququnun olması hər hansı bir dövlətin iqtisadiyyatının bir hissəsi olan şirkətlərinin müəyyən bir ərazidəki marağının dövlət tərəfindən öz marağı kimi qəbul edilməsi təbiidir. Bu Amerika Birləşmiş Ştatlarının təmsalında hal-hazırda geniş şəkildə istifadə edilir. ABŞ dövlət katibinin köməkçisi Herbs özünün 1995-ci iyununda “ABŞ-ın Qafqaz siyasəti” adlı məqaləsində ABŞ-ın Qafqazdakı siyasətinin bir istiqamətinin də Amerika şirkətlərinin maraqlarını dəstəkləmək olduğunu bildirirdi. (14, 22) ABŞ-ın dövlət katibi M.Olbrayt isə çıxışlarının birində Xəzər hövzəsinin Amerikanın maraq dairəsinə daxil olduğu bəyan etdi. (15)

Dövlətin iki ayrı dövlətin maraqlarını tarazlaşdırması, əsasən, kiçik dövlətlərin xarici siyasətində daha çox üzə çıxır. Belə ki, kiçik dövlətlər tarixən də göründüyü kimi bəzən öz varlıqlarını sürdürmək üçün ətrafındakı regionda marağı olan böyük dövlətlərin maraqlarını tarazlaşdırmağa çalışır. Belə tarazlaşdırmanın siyasi elitasından, onun ideoloji yönümündən, diplomatik qabiliyyətindən çox asılıdır. Belə bir siyasətin həyata keçirilməsinə, böyük dövlətlərin maraqlarının tarazlığının qurulmasına Azərbaycanda 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlmiş H.Əliyevin 1993-1998-ci illərdə apardığı diplomatik mübarizəni bariz nümunə kimi göstərmək olar. (1, 56)

1993-cü ildə hakimiyyətə gələn H.Əliyev bu siyasəti, yəni bir istiqamətli xarici siyasəti dəyişərək, regional güclərinin maraqlarının tarazlığı siyasətini yeritməyə başladı. Məhz bu siyasətin davamı olaraq H.Əliyev Rusiyanın “LUKOyl” neft şirkətinin “Əsrin

müqaviləsi”ndən 10% pay olmasına imkan yaratdı, İran neft şirkətinin digər neft müqavilələrində iştirakına şərait yaratdı (2, 26)

Rəsmi nümayəndələr tərəfindən Rusiya və İran əleyhinə qıcıqlandırıcı bəyanatlar verilməsinin qarşısı müəyyən düşünülmüş müddətdə dayandırıldı.

Milli maraqlarının “praqmatik” və “idealist” interpretasiyası

Beynəlxalq münasibətlərdə milli maraqların uzlaşması məsələsində mübahisə doğuran məsələlərdən biri də dövlətlərin milli maraqlarının “praqmatik” və “idealist” kimi iki cür interpretasiyasından ibarətdir, yəni bu interpretasiyalardan hansının daha düzgün demokratik olması məsələsidir. Bu mübahisə xüsusən böyük dövlətlərin xarici siyasətinin istiqamətlərində öz əksini tapır. Bu xüsusda Rusiya və ABŞ timsalında iki böyük dövlətin elm və siyasi dairələrində gedən mübahisəni araşdırmağa çalışacağıq. Rusiyadakı milli maraqların idealist interpretasiyası tərəfdarlarına görə, Rusiyanın milli maraqları müəyyən dəyərlərə söykənməlidir. Məsələn, rus mühafizəkarlarına görə, “Rusiyanın xarici siyasətinin əsas prinsipi, onun milli maraqları dünya miqyasında pravoslavlığı qorumaq və yaymaq olmalıdır”. (4, 26)

İdealist istiqamət daxilindəki bir istiqamət isə avrasiyaçılıq ideyası ətrafında birləşərək Rusiyanın milli geopolitik maraqlarının əsasını müəyyən edilmiş Avrasiya məkanını, burdakı xalqları birləşdirmək prinsipi təşkil etməlidir. Milli maraqların idealist interpretasiyası tərəfdarları bir növ missionist ideyaların irəli sürülməsini əsas tuturlar. İdealizm tərəfdarları avrasiyaçılıq ətrafında birləşərək praqmatizmin kifayət etmədiyini irəli sürürdülər. Bunun əsas təbliğçilərindən biri Rusiya prezidentinin keçmiş müşaviri S.B.Stankeviç idi. 1992-ci ilin fevralında Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində keçirilən konfransda çıxış edən S.B.Stankeviç “milli missiya” ideyasının üstündə duraraq bildirirdi: “Yalnız maraqlar üstündə qurulan siyasət dövlət üçün çox zəif göstəricidir və xüsusilə Rusiya üçün məhvedicidir. Maraqlardan başqa missiya da lazımdır”. (5, 34)

Bundan sonra S.B.Stankeviç bu missiyanın ənənəvi Rusiyanın Şərqlə Qərbi birləşdirmək missiyasına inanan avrasiyaçılıqla əlaqədə qurur. Bu cərəyanın tərəfdarları Rusiyanın böyük dövlət olduğunu geniş müdafiə edir və bu böyüklüyə uyğun maraqlar da irəli sürməyi təklif edirlər.

Milli maraqların praqmatik interpretasiya tərəfdarlarına görə dövlətin milli maraqları hər hansı prestijli dəyərlərdən çox dövlətin öz qarşısına müəyyən mümkün məqsədlər qoymaq və bu məqsədləri həyata keçirmək imkanlarına söykənməlidir. Bu ideyanın Rusiyada əsas müdafiəçilərindən olan A.V.Kozirevə görə, Rusiya sadəcə olaraq, “normal bir dövlətdir” ki, onun üçün əsas hər hansı messianlıq yox, “sağlam və varlı olmaq” olmalıdır. A.V.Kozirevə görə, dövlət yalançı messian ideyalardan qaçmalı və diqqətini özünün milli maraqlarının praqmatik anlamına yönəltməlidir. A.V.Kozirev Rusiyanı ABŞ kimi bir dövlət kimi milli maraqlara söykəməyə çağırır.

Amma əslində ABŞ-ın özünün elmi və siyasi dairələrində də belə bir mübahisə var və bu mübahisənin bir qütbündə realistlər, digər qütbündə isə idealistlər durur. Realistlər “milli maraq konsepsiyasını” qəbul edirsə, idealistlər ABŞ-ın dünyada demokratiyanı gücləndirmək və yaymaq missiyasını irəli sürürlər. İkinci istiqamət göründüyü kimi Rusiyadakı kimi missiyaçılıq əsas götürürlər. Onlara görə, ABŞ demokratiyanı inkişaf etdirmək üçün hər bir dövlətə təzyiq göstərməli, bu dəyərləri hər şeydən üstün tutmalıdır. Realistlər isə, məsələn, H.Morgentau insan hüquqlarına görə Çinlə münasibətləri kəskinləşdirməyi səhv addım hesab edirdi. (10, 31)

Dövlətin milli maraqlarının idealist və ya praqmatik (realist) interpretasiyası dövlətin başındakı siyasi elitanın ideoloji baxışlarından daha çox asılıdır. İdealist baxışın həm Rusiya, həm də ABŞ timsalında missiya var, amma faktlar göstərir ki, bu iki dövlətin missiyalarında müəyyən fərq var. Rusiya ideoloji dairələrindəki missiya daha münafişəvi,

daha təcavüzkar xarakter daşıyır. Adi bir misalı biz hal-hazırda görürük. Rusiya panslav-yanizm, pravoslavlıqdan çıxış edərək, Yuqoslaviyanı müdafiə edir, hətta onunla İttifaqa girmək istəyir. Bu Rusiya siyasi dairələrində missiya tərəfdarlarının qələbəsidir, amma Rusiya bir nüansı unudur ki, əgər o hər hansı bir Yuqoslaviya kimi dövləti müdafiə etməklə özünün milli təhlükəsizliyinə təhlükə törədir. Belə ki, bu müdafiə Rusiyanı Qərb yardımlarından məhrum edə bilər ki, bu da ölkədə güclü kataklizmlərə gətirə bilər. Bu gün rus elmi və siyasi dairələrində irəli sürülən missiya ümumbəşəri dəyərlərə deyil, hər hansı regional, təcavüzkar dəyərlərə əsaslanır.

Bu ideyanın tərəfdarları hələ də Rusiyanı normal demokratik dövlət kimi qəbul etmir, onun İmperiya ambisiyalarını, böyük geopolitik maraqlarını heç bir realılıqla əvəz etmək istəmirlər. ABŞ siyasi dairələrindəki missiya isə, məsələn Mejyuevin qeyd etdiyi demokratiyanı dünyaya yaymaq missiyası heç bir təcavüzkar dəyərlər əsaslanmır. Amma bu heç də onu göstərmir ki, ABŞ-da Amerikanın milli maraqlarının hər hansı qeyri-ümumbəşəri dəyərlərə söykəyən qüvvələr yoxdur. S.Hanqtingtonun dünyanı sivilizasiyalara bölməsi və bu bölgədə dini əsas meyarlardan biri kimi götürməsi buna əyani misaldır. ABŞ qarşısındakı məqsədlərdən birinin islam və konfutsizm aləmində münaqişələri qızışdırmaq olduğunu qeyd edən S.Hanqtington Qərbi bütün dünyaya qarşı qoyur. (3, 55-64)

Nəticə

Bəzi kiçik dövlətlər də missiya mövqeyində milli maraqlar qurmağa çalışırlar. İran İslam Respublikasının islamın şüalətlərini dünyada yaymaq ideyasını da bura aid etmək olar. Əslində dövlətin milli maraqlarının idealist interpretasiyası heç də uğurlu bir gələcək vəd etmir. Bu mövqe hər şeydən əvvəl dövlətin qüdrətindən asılıdır. Dünya siyasətində güclü mövqeyə malik olmayan bir dövlətin hər hansı missiyadan çıxış etməsini yalnız avantüra adlandırmaq olar. Bu gec-tez həmin dövlətə qarşı əks reaksiya verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adil Abdulla əl-Fələh. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər. Bakı: Qismət, 2007, 108 s.
2. Azərbaycan neftinin dünəni, bu günü, sabahı, Bakı, 1997, 263 s.
3. Братерский М.В. Политика США в Средней Азии: итоги десятилетия. // США-Канада, 2002, № 9, стр. 55-64.
4. Межуев Б.В. Понятие национальный интерес в российской общественно-политической мысли. // Полис, 1997, №1, стр. 9-15.
5. Мухина Я.Б. Россия и ее интересы на постсоветском пространстве. // Власть, 2005, № 8, стр. 31-41
6. Поздняков Э.А. Национальные, государственные и классовые интересы в международных отношениях. // Мировая экономика и международные отношения. 1988. № 5, стр. 19-27.
7. Степанов Е.Д. Понятие «интересы» во внешней политике. // Проблемы Дальнего Востока, 1990, № 3, стр. 16-22.
8. Удалов В. Баланс сил и баланс интересов. // Международная жизнь. 1990, №5, стр. 16-25.
9. Russel G. Hans J.Morgenthau and the national interest. // Society 1/1994 стр. 55-64.
10. Russel G. Hans J.Morgenthau and the national interest. // Society, 1994, №1, pp.10-19.
11. Arnold Ed.J.Jr. The Use of Military Power in Pursuit of National Interests. // Parameters. US Army War College Quarterly. 1994, № 1, pp. 31-39.
12. Frankel, J. National Interest, Macmillan, London, 1970, p. 231.
13. Nincic M. The National Interest and Its Interpretation. // The Review of Politics. 1999. №1, pp. 6-13.
14. Huntington, Samuel P The clash of civilizations? Foreign Affairs, Summer, 1993, 72, 3; ABI/INFORM Global.
15. Milli kimliyimizin təməlləri haqqında (<http://www.turansam.org/elcibey8.pdf>)

*Резюме**Айтан Гусейнова****Проблема национальных интересов в международных отношениях***

Исследование национальных интересов в рамках политической науки предполагает решение вопросов, охватывающих не только сущность и трактовки феномена национальных интересов, но и их типологию. В самом общем виде представляется возможным выделить таких основных критериев типологии национальных интересов, как степень важности, степень устойчивости, направленность, сфера жизни нации, характер взаимодействия, уровень провозглашения интересов, а также период и средства реализации.

В пространственно-географическом плане национальные интересы любого государства не ограничиваются пределами только собственной территории. Процессы, которые развертываются в различных регионах ближнего и дальнего зарубежья, могут непосредственно влиять на безопасность нации. Отсюда следует, что наряду с внутренними приоритетами страны имеют и внешние национальные интересы.

Для большинства государств их основные внешнеполитические задачи сосредоточены в том географическом регионе, где они расположены. Поэтому отношения с соседними странами всегда имеют приоритетное, ключевое значение, составляют первый круг забот дипломатов.

Ключевые слова: Национальный интерес, международная политика, международные отношения, национальная безопасность, геополитика

*Summary**Aytan Huseynova****The problem of national interest in international relations***

Research of national interests within a political science assumes the solution of the questions covering not only essence and treatments of a phenomenon of national interests, but also their typology. In the most general view allocation of such main criteria of typology of national interests, as importance degree, stability degree, an orientation, the sphere of life of the nation, nature of interaction, level of declaration of interests, and also the period and implementers is obviously possible.

In the spatial and geographical plan national interests of any state aren't limited to limits of only own territory. Processes which are developed in various regions of the near and far abroad, can directly influence safety of the nation. From this it follows that along with internal priorities of the country have also external national interests.

For the majority of the states their main foreign policy objectives are concentrated in that geographical region where they are located. Therefore the relations with neighboring countries always have priority, key value, make the first circle of cares of diplomats.

Key words: National interest, international politics, international relations, national security, geopolitics

Şöbə redaktoru s.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNİSTANIN GEOSİYASI MÜSTƏVİDƏ
FƏALİYYƏT KODEKSLƏRİNİN TƏHLİLİ**

Elşən MƏCİDOV*

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, təcavüz, tellurokratiya, talassokratiya, aerokratiya, efirokratiya, geosiyasi qüdrət

Giriş

Geosiyasət tarixən hər bir dövlətin coğrafi şüuru olub, ölkələri öz qaydaları ilə hesablaşmağa məcbur edir. Qədim Çin mütəfəkkiri və strateji Sun Tsiyə görə: “məkan şəraiti orduya yalnız köməkdir. Ali sərkərdəlik elmi, rəqibin qiymətləndirilməsi, qələbənin təşkili, məkanın və məsafənin xarakterini hesablamaq bacarığından ibarətdir. Bunu bilib, döyüş aparan mütləq qələbə qazanır; bunu bilməyib, döyüş aparan isə mütləq məğlub olur. ...Əgər rəqibə hücum etməyin mümkünlüyünü, öz əsgərlərinlə ona hücum etməyin mümkünlüyünü görüb, məkan şəraitinə görə ona hücum etməyin mümkün olmadığını görməsən qələbə sənə yalnız yarımçıq təmin olunacaqdır” [6, s. 86-87].

Təcavüz nəticəsində Azərbaycanın 20%-dən artıq ərazisini itirməsi münaqişənin geosiyasi müstəvidə təhlilini xüsusilə aktual edir. Alman geosiyasətçisi F.Ratselin ərazinin genişlənməsini şərtləndirən yeddi qaydasından birincisinə əsasən “məkan, millətin mədəniyyəti ilə bərabər sürətdə artır” [4, s. 39]. Geosiyasətdə millətin mədəniyyəti dedikdə hər hansı bir dövlətin sərhədləri çərçivəsində yaşayan əhalinin etnik, irqi, dini, linqvistik cəhətdən inkişaf etməsi və öz mədəniyyətini sərhədlərindən kənarda yaymaq imkanı nəzərdə tutulur. XX əsrin sonlarında Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti onun vahid etnosdan ibarət millətə malik olması və erməniçilik ideyalarının Qarabağda yayılması ilə nəticələndi. Bunun ilə paralel olaraq Azərbaycanda siyasi hərc-mərclik, A. Mütəllibov və Xalq Cəbhəsi arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə, Azərbaycan torpaqları hesabına Talışistan və Ləzgiistan qondarma respublikalarını yaratmaq cəhdləri millətin vahidliyinə güclü zərbə endirdi. Bunun məntiqi nəticəsi vahid etnosdan ibarət Ermənistanın etno-siyasi ixtilaflar ilə qarşılaşan Azərbaycanın 20% ərazisini işğal etməsi oldu.

Azərbaycanın geosiyasi təkamülü

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alıb, Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla Cənubi Qafqazda mövcud etnik münaqişələrə alternativ – geosiyasi baxış bucağını formalaşdırmaq mümkündür. Tellurokratiya və tallasokratiya kimi iki fərqli nomosun daimi qarşıdurması klassik geosiyasətin əsas postulatlarından biri hesab olunur. Tellurokratiya quru vasitəsilə hakimiyyəti nəzərdə tutaraq, güclü iyerarxiya, proteksionizm, konservatizm, stabillik, ərazinin durmadan artırılmasına yönələn cəhdi ehtiva etdiyi halda, tallasokratiya dəniz vasitəsilə hakimiyyəti nəzərdə tutub, özünə demokratiya, bazar iqtisadiyyatı, ticarət, xrematistika və dinamika kimi elementləri daxil edir. Görkəmli Amerika geosiyasətçisi N.Spikmenə əsasən xarici siyasətdə coğrafi və ya geosiyasi amil öz daimiliyinə görə ən fundamental faktordur. Belə ki, alimə görə “nazirlər gəlirlər və gedirlər, hətta diktatorlar belə ölür, lakin dağ silsilələri yenilməz olaraq qalır” [4, s. 90]. Bu prizmadan, hər iki dövlətin geosiyasi oriyentasiyasının obyektiv sürətdə müəyyən edilməsi nəticə etibarı ilə dövlətlərin siyasi

---

* doktorant, ATMU
e-mail: madjidov_elshan@mail.ru

sistem fərqliliklərinə və mümkün hökumət dəyişikliklərinə varmadan münaqişənin keçmiş, cari durumu və gələcək inkişaf perspektivləri haqqında əsaslı mülahizələr irəli sürməyə bizə imkan yaradacaq.

Dünya xalqlarının əksər çoxluğu kimi Azərbaycan da öz geosiyasi varlığını tellurokratik dövlət kimi başlamışdır. Lakin zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində tallasokratik elementlər də formalaşmağa başlamışdır. Bu elementlərin təkamülü Bakının dəniz şəhəri kimi inkişafı ilə düz mütənasiblik təşkil edirdi. Müstəqillik əldə edəndən sonra Bakının geosiyasi rolu sürətlə artmağa başladı. Şəhərin təkcə ərazi baxımından deyil, həmçinin mədəni cəhətdən böyüməsi ölkənin daha böyük hissəsinin tallasokratiyaya transformasiya edilməsini şərtləndirdi. Ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının payı aşağı düşür, sənaye və xidmətlər sektorları artır; xalq öz konservativ düşüncələrini daha liberal dəyərlərə dəyişir; insanların böyük qisminin əsas iqtisadi məqsədi pulun sonsuz artırılmasına cəhddir ki, bu da xrematistikaya tam uyğun olaraq, əhalinin böyük əksəriyyətinin tallasokratik sivilizasiyasına özünü aid etməsi anlamına gəlir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Xəzərin coğrafi cəhətdən göl olması və beləliklə Azərbaycanın dənizə çıxışının olmaması bu geosiyasi keçidi obyektiv səbəblərdən öz məntiqi sonluğuna çatdırıb bilmir. Nəticə etibarilə ölkəmizin geosiyasəti tallasokratiya və tellurokratiya arasında balanslaşdırılmış bir neytrallıq təşkil edir.

Geosiyasi neytrallıq geosiyasət elmində ölkənin obyektiv olaraq heç bir nomosa aid olmamasını nəzərdə tutub, geosiyasi oriyentasiyasını müstəqil sürətdə müəyyən etməyə imkan yaradır. Praktikiada bu tellurokratik Rusiya və tallasokratik Qərb arasında mütləq seçim etmədən, milli maraqlar nöqtəyi-nəzərindən bu qütblər arasında manevr etməyə şərait yaradır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın kontinental dövlət olmaması onu tallasokratik dövlətlər tərəfindən geosiyasi rəqib qismində nəzərdən keçirilməsindən azad edir. Bununla belə, Azərbaycanın dəniz dövləti olmaması onu kontinental Rusiya tərəfindən Qərb dövlətlərinin geosiyasi müttəfiqi qismində nəzərdən keçirməsindən də xilas edir.

Azərbaycanın geosiyasi neytrallığı Rusiya və Qərb ölkələrini Azərbaycanın geosiyasi seçimi uğrunda rəqabət aparmağa vadar edir. Bu rəqabətin formalarından biri ABŞ, İsrail və Rusiyanın Azərbaycan ərazisində hərbi bazalar yaratmaq səyləri formasında özünü büruzə verir. Azərbaycanın nəzəri cəhətdən geosiyasi neytrallığı özünü son 24 ildə təcrübədə də doğrultmuşdu. Prezident administrasiyasının xarici əlaqələr şöbəsinin rəhbəri Novruz Məmmədov Heydər Əliyev dövründə Azərbaycanın xarici siyasət perspektivlərini belə şərh edir: “Ona (Heydər Əliyevə) öz qüdrətini Qərb blokuna qoşulma ilə artırmaq lazım deyildi. O heç kəsi öz ölkəsinin digər dövlətlərdən qorumaq üçün muzdlı tutmurdu. ...Sözsüz onun prezidentliyi dövründə Azərbaycan – Şərq və Qərb, İslam və Xristianlıq kimi fərqli vektorlar seçirdi”. Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyevə əsasən: “Azərbaycan rəqabət üçün oyun meydançası olmamalıdır. Buna əks olaraq, o dünya səviyyəli əməkdaşlıq mərkəzi olmalıdır” [3, s. 19-20]. Bu ölkəmizin geosiyasi əhəmiyyətini artırır, əlavə siyasi dividentlər əldə etməyə şərait yaradır.

“Böyük Ermənistan”, erməni xalqının qədimliyi və qondarma erməni soyqırımı kimi miflər üzərində qurulan Ermənistan geosiyasəti özünü tellurokratik nomos ilə identifikasiya edir. Yeni ideyalara qarşı mühafizəkar mövqe, vahid etnos, vahid din formasında sabillik və daima qonşu dövlətlər hesabına ərazinin artırılmasına yönələn cəhd Ermənistanın kontinental dövlət olmasını əyani sürətdə sübut edir. Kontinental geosiyasət Ermənistanı tallasokratik Türkiyə, Gürcüstan və neytral Azərbaycanla rəqabətə gətirdiyi halda, tellurokratik Rusiya ilə geosiyasi müttəfiqliyini şərtləndirir.

Azərbaycan və Ermənistanın geosiyasi fəaliyyət kodeksləri

Azərbaycan və Ermənistanın geosiyasi kod və fəaliyyət kodekslərini müəyyən etmək üçün hər iki dövlətin geosiyasi qüdrətini müəyyən etmək zəruridir. Zənnimizcə, bu vəzifənin

uğurla yerinə yetirilməsinə iddialı ən optimal metod R. Çellenin geosiyasi qüdrət düsturu və 3 geosiyasi proseslər faktorudur. Çellenin dövlətin geosiyasi qüdrət düsturuna əsasən «**f (geosiyasi qüdrət) = təbii-coğrafi xüsusiyyətlər + təsərrüfat + xalq + dövlətin idarəçilik forması**» [4, s. 42].

Əgər Azərbaycan və Ermənistanın siyasi təsir gücünə aid nəticələri Çellenin düsturu süzgecindən keçirsək, Azərbaycan və Ermənistanın geosiyasi qüdrətləri haqqında obyektiv anlayış formalaşdırmaq mümkündür. Ərazi genişliyi, dənizə çıxışı, təbii relyef, inkişaf etmiş kommunikasiya xətləri nöqteyi-nəzərdən Ermənistanı xeyli üstələyən, lakin ərazisinin 20%-ə yaxın hissəsini itirən Azərbaycan, təbii-coğrafi baxımdan Ermənistan üzərində nisbi üstünlüyə malikdir. 2014-cü ilin məlumatlarına əsasən Cənubi Qafqazda strateji valyuta ehtiyatlarının 91 faizinə, ÜDM-in 73 faizinə və ixracın 86 faizinə malik Azərbaycan [1, s. 38], təsərrüfat (iqtisadi güc) nöqteyi-nəzərdən Ermənistan üzərində mütləq üstünlüyə malikdir. Əhəlinin sayı, doğum, ölüm, miqrasiya, təbii artım, yaşlılıq faktorları baxımdan Ermənistanı üstələyən, lakin ərazisində bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün olan Azərbaycan, demoqrafik güc (xalq) nöqteyi-nəzərdən Ermənistan üzərində nisbi üstünlüyə malikdir. Siyasi sabillik, lazımı vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması, hakimiyyət və xalq, hakimiyyət və silahlı qüvvələr, silahlı qüvvələr və xalq arasında qarşılıqlı etimadın olması baxımından Azərbaycan, Ermənistan üzərində mütləq üstünlüyə malikdir. Yuxarıda deyilənləri əlimizdə rəhbər tutub, Azərbaycan və Ermənistanın geosiyasi qüdrətini aşağıdakı kimi hesablaya bilərik:

Azərbaycanın geosiyasi qüdrəti (f) = nisbi üstünlük + mütləq üstünlük + nisbi üstünlük + mütləq üstünlük.

Ermənistanın geosiyasi qüdrəti (f) = nisbi geriləmə + mütləq geriləmə + nisbi geriləmə + mütləq geriləmə.

Beləliklə, Azərbaycanın geosiyasi qüdrəti mütləq üstünlük və nisbi üstünlük arasında, Ermənistanın geosiyasi qüdrəti isə nisbi geriləmə və mütləq geriləmə arasında dəyişir. Azərbaycanın istər təbii-coğrafi, istərsə də demoqrafik faktorda mütləq üstünlüyə malik olması onun geosiyasi üstünlüyünü mütləq edib, Ermənistanın geosiyasi geriliyini mütləq olmasını şərtləndirəcəkdir.

Azərbaycan və Ermənistanın geosiyasi kodlarının müəyyən edilməsinə töhfə verən növbəti faktor R. Çellenin 3 geosiyasi proses yanaşmasıdır. Çellen geosiyasi proseslərdə vacib rol oynayan a) genişlik, b) monolitlik və c) hərəkət sərbəstliyi kateqoriyalarını müəyyən edir [4, s. 45]. Cənubi Qafqaz ərazisinin 47%-ni təşkil edən [1, s. 38], Ermənistanı fərqli olaraq Xəzər dənizinə çıxışı olan, beş qonşu ölkədən dördü ilə inkişaf etmiş nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinə sahib olan, lakin Naxçıvan ilə birbaşa sərhədi olmayan Azərbaycan, Ermənistan üzərində bu kateqoriyalarda nisbi üstünlüyə malikdir. Azərbaycan və Ermənistanın ərazi genişliyi, monolitlik və hərəkət azadlığı kimi kateqoriyalarda təhlilini aşağıdakı kimi nəticələndirə bilərik:

	<i>Ərazi genişliyi</i>	<i>Monolitlik</i>	<i>Hərəkət azadlığı</i>
Azərbaycan	Nisbi üstünlük	Nisbi gerilik	Nisbi üstünlük
Ermənistan	Nisbi gerilik	Nisbi üstünlük	Nisbi gerilik

Hərbi aviasiyanın ilk dəfə I Dünya müharibəsində istifadə olunması geosiyasət elmində aerokratiya adlı yeni bir anlayış formalaşdırdı. Aerokratiya hava vasitəsilə hakimiyyəti nəzərdə tutub, öz ilk nəzəri əsaslarını italyan strateji D.Duenin “Havada müharibə” əsərindən götürür. Dueyə əsasən: “Əsas məqsəddən – havada hökmranlığı ələ keçirməkdən yayınmanı xarakterizə edən istənilən şey, istənilən qədər enerji, istənilən vasitə müharibə şəraitində məğlubiyyət ehtimalının artırılması deməkdir. Əsas məqsəddən istənilən yayınma səhv addımdır” [5, s. 1]. Duenin dedikləri daha sonra digər geosiyasətçi

K.Şmit tərəfindən də əsaslandırıldı. K.Şmit aerokratiyadan savayı, kosmik fəza vasitəsilə hakimiyyəti nəzərdə tutan efirokratiya anlayışını da geosiyasət elminə daxil etdi. XXI əsrin ən aktual problemləri olan İraq, Liviya və Suriya kimi münaqişələr isə hərbi aviasiyanın və hava hücumuna qarşı müdafiə qurğularının effektivlik dərəcəsini bir daha sübut etdi.

Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin əhəmiyyətli hissəsinin dağlıq relyefə malik olması, mümkün hücum şəraitində müdafiə mövqeyində dayanacaq Ermənistan silahlı qüvvələrinə, hücum mövqeyində olacaq Azərbaycan qüvvələri üzərində mövqe üstünlüyü bəxş edir. Belə qəliz şəraitdə inkişaf etmiş hərbi aviasiya düşmənin əlçatmaz mövqelərinə zərbə endirib, onun arxa cəbhəsinə hərbi hava desantı yerləşdirə bilər. Hərbi üstünlüklərdən savayı aerokratiya siyasi-diplomatik müstəvidə də vacib əhəmiyyətə malikdir. Ermənistan sərhədlərinin ümumi uzunluğu 1,254 km təşkil edir ki, bunun 566 km Azərbaycan ilə, 221 km Azərbaycanın Naxçıvan Anklavı ilə, 268 km isə Türkiyə ilə olan sərhədlərdir. Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən təcrid olunması hava nəqliyyatının əhəmiyyətini onun üçün nəzərəcarpacaq dərəcədə artırır. Digər tərəfdən Azərbaycanın Naxçıvan anklavı ilə hava daşımaları Ermənistanın hava məkanı üzərindən həyata keçirilir. Beləliklə, aerokratiya-efirokratiyada dominantlıq münaqişə tərəflərinə üçüncü və dördüncü nomosda hökmranlıq bəxş edib, qüvvələr balansında həlledici faktorlardan birinə çevrilə bilər. Aerokratiya və efirokratiyada dominantlığı təmin edəcək hava-kosmik hücum vasitələri (HKHV) aşağıdakı kimi klassifikasiya edilə bilər:

- Kosmik;
- Ballistik;
- Aerodinamik;
- Aerostatik.

Adı çəkilən kateqoriyalar prizmasından Azərbaycan və Ermənistanın müqayisəli təhlili bizə tərəflərin aerokratiya-efirokratiya məkanlarında potensial imkanları haqqında obyektiv mülahizə irəli sürməyə imkan verəcəkdir.

HKHV-nin kosmik sistemlərinə ənənəvi olaraq süni peyklər, kosmik stansiyalar və kosmik təyyarələr daxildir [2, s. 47]. Azərbaycan 2013-cü ilin 8 fevralında özünün ilk telekommunikasiya peykini yer kürəsinin orbitinə çıxartdı. Azərbaycan Respublikasının telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması, idarə olunması və istismar işlərinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə "Azərkosmos" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti təsis edilib. Azərbaycanın "Azerspace" adlanan telekommunikasiya peykinin əhatə zonasına Avropa, Asiya və Şimali Afrikanın bir hissəsi daxildir. Peyk istifadəsi kosmik texnologiyalarla teleradio yayımını, diplomatik nümayəndəliklərlə birbaşa və etibarlı rabitənin yaradılmasını, ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin mühafizəsinin gücləndirilməsini, yüksək sürətli peyk internet xidmətinin təşkilini təmin edəcəkdir [9]. Qeyd edək ki, Azərbaycan bundan savayı iki əlavə süni peyk orbitə buraxılmasını planlaşdırır. Azerspace 2 Azərkosmosun sayca ikinci telekommunikasiya peyki olmaqla yanaşı, Azerspace 1-in əhatə zonasını genişləndirməklə Avropa, Mərkəzi və Cənubi Asiya, Yaxın Şərq və Afrikada Böyük Səhranın cənub regionlarında ödənişli televiziya, hökumət strukturları üçün rabitə xidmətləri və şəbəkə xidmətlərinə artan tələbatı qarşılayacaqdır [8]. Hal-hazırda dünya ölkələrinin cəmi 75-i süni peyklərə malikdirlər ki, bunların içərisinə Ermənistan daxil deyil. Kosmik stansiyalar və təyyarələr prizmasından Azərbaycan və Ermənistan bir dənə də olsun kosmik stansiya və ya kosmik təyyarəsi yoxdur. Tərəflərin hərbi aviasiyasında ən yuxarı təvanlı təyyarə olan SU-25 maksimum 23 km hündürlüyə qədər qalxmaq iqtidarındadır ki, bu da 100 km-lik hava məkanını dəf edib, kosmik təyyarəyə çevrilmək üçün kifayət etmir.

Ballistik hava-kosmik hücum vasitələri döyüş məsafəsinə görə qitələrarası, orta mənzilli və yaxın mənzilli tiplərə ayrılır. Ermənistanın ballistik HKHV-nə maksimal uçuş məsafəsi 120 km olan «Toçka-U» yaxın mənzilli və uçuş məsafəsi 300 km olan orta mənzilli 8 mobil «P-17 Skad» raket sistemi daxildir [13]. Qeyd edək ki, İrəvan ilə Bakı arasında

məsafə 709 km, Ağdam ilə Bakı arasında isə məsafə 495 km təşkil edir [15]. Gördüyümüz kimi nə Toçka-U, nə də Skad tipli ballistik raketlər Ermənistanda və ya işğal olunmuş ərazilərdə istənilən yerləşdirilməyə rəğmən, Azərbaycanın paytaxtı Bakıya çatmaq iqtidarında deyil. Ermənistanın hərbi hava qüvvələrinin sərəncamında olan Smerç tipli raket sistemi maksimum 90 km uzaqlığa atəş qabiliyyətinə malik olub, ballistik raket statusu daşıyır.

Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan 130 km uçuş məsafəsinə malik İsrail istehsalı EXTRA orta mənzilli raketlərə və uçuş məsafəsi 2000 km olan Pakistan istehsalı uzaq məsafəli ballistik raketlərə malikdir [13]. Rusiyanın Siyasi və Hərbi Analizlər İnstitutunun müdir müavini Aleksandr Xramçixin Azərbaycan və Ermənistanın ballistik raket qüvvələrini belə şərh edir: «Mən Qarabağ üzərində böyük müharibənin qaçılmazlığında əminəm – başqa heç cür bu məsələ həll edilə bilməz. Böyük müharibə çərçivəsində isə – xüsusilə, bu münaqişə üçün uzaq mənzilli operativ-taktiki raket kompleksləri – strateji raketlər çox faydalıdır» [14]. Məqsədli təyinatına görə yaxın mənzilli ballistik raketlər operativ-taktiki, orta və uzaq mənzillilər isə strateji raketlər hesab olunurlar. Beləliklə, əsasən strateji məqsədli raket komplekslərinə malik Azərbaycan, əsasən operativ-taktiki məqsədli raket komplekslərinə malik Ermənistan üzərində şübhəsiz üstünlüyə malikdir.

Aerodinamik hava-kosmik hücum vasitələrinə təyyarə, helikopter, pilotsuz uçuş aparatları, qanadlı raketlər, tədricən enərək idarə olunan bomba və raketlər daxildir. Dünyaya ölkələrinin hərbi gücünü hesablayan «Global Fire» strateji araşdırmalar mərkəzinin məlumatlarına əsasən Azərbaycanın hərbi hava qüvvələrinin sərəncamında 18 qırıcı, 29 qanadlı hücum aparatı, 64 hərbi nəqliyyat təyyarəsi, 19 təlim təyyarəsi, 85 helikopter və 18 hücum helikopteri olmaqla ümumi sayda 127 ədəd hərbi texnika mövcuddur [12]. Ermənistanın hərbi hava qüvvələrinin sərəncamında isə 11 qanadlı hücum aparatı, 18 hərbi nəqliyyat təyyarəsi, 12 təlim təyyarəsi, 41 helikopter və 15 hücum helikopteri olmaqla ümumi sayda 63 ədəd hərbi texnika mövcuddur [11]. Bununla belə qeyd edək ki, «Manevr» Araşdırmalar Mərkəzinin məlumatına görə Azərbaycanın sərəncamında onlarla Miq-29 tipli çoxfunksiyalı qırıcı və təlim təyyarələri dayanır. Azərbaycandan fərqli olaraq Ermənistanın hərbi hava qüvvələrinə 1993-cü ildə Azərbaycandan oğurlanmış və hal-hazırda nasaz vəziyyətdə olan cəmi bir ədəd Miq-25 qırıcı təyyarəsi daxildir. Ermənistanın hərbi hava qüvvələrinin əsasını təşkil edən SU-25 təyyarələrinin ümumi sayı 2016-cı il üçün 10 ədəd təşkil edirsə, Azərbaycanda bu rəqəm 19 civarında hesablanır [7]. Kəmiyyət üstünlüyümüzdən savayı xüsusilə qeyd edək ki, SU-25 tipli təyyarələr Miq-25 və Miq-29 tipli təyyarələrdən fərqli olaraq çoxfunksiyalı uçuş aparatları olmayıb, yerüstü əməliyyatlarda quru qoşunlarını dəstəkləmək təyinatlı təyyarələrdir. Hər iki tərəfin hava hücumundan müdafiə qüvvələrinin sərəncamında əsas hərbi texnika Rusiya istehsalı S-300 zenit raketləridir. Bu fakt hava hücumundan müdafiə sahəsində nisbi balansın mövcudluğundan xəbər verir. Müşahidə etdiyimiz kimi Azərbaycan aerodinamika nöqteyi-nəzərdən Ermənistan üzərində mütləq üstünlüyə malikdir.

Aerostatik hava-kosmik hücum vasitələri içərisində digərlərindən əhəmiyyətinə görə seçilən texnika radio-elektron signal sistemləridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, adı çəkilən heç bir tərəfdə lazımı dərəcədə inkişaf etməmişdir. 2015-ci ilin noyabrın 24-də Rusiya və Türkiyə arasında baş vermiş siyasi qarşıdurma öz başlanğıcını Rusiyaya məxsus SU-24 bombardmançı təyyarənin Türkiyəyə məxsus F-16 qırıcı təyyarəsi tərəfindən vurulmasından götürdü. Öz təyyarələrini qorumaq və Türkiyə aviasiyasına təhlükə yaratmaq məqsədilə Rusiya Suriyada S-400 hava hücumuna qarşı raket müdafiə sistemlərini yerləşdirdi. Türkiyə tərəfi də buna cavab olaraq öz ərazisində Koral radio-elektron signal sistemlərini yerləşdirdi ki, belə qurğuların köməyi ilə Rusiyaya məxsus S-400 zenit raket sistemlərini sıradan çıxartmaq mümkün olsun [10]. Yaxın keçmişdən misal çəkdiyimiz bu nümunə aerokratiya üzərində mübarizənin inkişaf dinamikasını əyani şəkildə müşahidə

etməyə imkan verir. Aerokratiya-efirokratiya çərçivəsində bu qırıcı təyyarələrin bombardmançı təyyarələr üzərində üstünlüyü, hava hücumundan müdafiə sistemlərinin qırıcı təyyarələr üzərində üstünlüyü, radio-elektron signal sistemlərinin isə hava hücumundan müdafiə sistemləri üzərində üstünlüyü kimi qəliz bir iyerarxiya formalaşır. Yuxarıdakı nümunəni Azərbaycan və Ermənistanın aerokratiya-efirokratiya üzərində qarşıdurmasına şamil etsək, bu Azərbaycana məxsus Miq-29 və Miq-25 çoxfunksiyalı qırıcı təyyarələrin Ermənistanla məxsus SU-25 hücum təyyarələri üzərində üstünlüyü, tərəflərin S-300 zenit raket komplekslərinin isə hərbi aviasiya üzərində üstünlüyünü xarakterizə edir.

Nəticə

Beləliklə, geosiyasi qüdrətdə Azərbaycan, Ermənistan üzərində mütləq üstünlüyə nail olmağa hər cür səy göstərməlidir. Təbii-coğrafi mütləqiyyətə mane olan faktorun Dağlıq Qarabağ ilə əlaqəli olmasını və böyük dövlətlərin bu münaqişənin həllinə yaratdığı süni maneələri nəzərə alsaq, Azərbaycan üçün daha məqsədəuyğun demoqrafik mütləqiyyətə nail olmağa çalışmaqdır. Demoqrafik mütləqiyyətə nail olmaqda əsas maneə Azərbaycanın bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkününün olmasıdır. Azərbaycanın bu problemi uğurla aradan qaldırması onun geosiyasi qüdrətini mütləq üstünlüyə, Ermənistanın geosiyasi qüdrətini isə mütləq geriliyə məhkum edəcək. Bu isə öz növbəsində Azərbaycana Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində geosiyasi üstünlük bəxş edəcək.

Aerokratiya və efirokratiyada nisbi üstünlüyə malik Azərbaycan, bu nisbiliyi mütləq üstünlüyə çevirmək üçün radio-elektron signal sistemlərini inkişaf etdirib, kosmik fəzaya telekommunikasiya peykləri ilə yanaşı kəşfiyyat və hərbi peyklər də buraxmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı V. İqtisadi Modernizasiya, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, 2014, 312 s.
2. Quliyev A. Hava-kosmik hücum vasitələri, Hərbi Bilik (hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal), 2014, № 1.
3. Mammadov N. About the Main Directions in the Foreign Policy of Azerbaijan, Azerbaijan Focus. // Journal of International Affairs, № 2, Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, Baku: Sharg-Garb Azerbaijan, 2010, 200 p.
4. Колосов В. А., Мироненко Н.С. Геополитика и Политическая География, Москва: Аспент Пресс, 2001, 509 стр.
5. Касимов Р.Х. АЭРО и Медиакратия: война в воздухе и эфире. // Опыт сравнения. Журнал Общество: политика, экономика, право, 2016, №5.
6. Сунь-Цзы. Искусство войны, Москва, Издательство АСТ, 2014, 192 с.
7. Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələri modernləşdirilir. (<http://manevr.tr.gg/Az%26%23601%3Brbaycan-H%26%23601%3Brbi-Hava-Q.ue.vv%26%23601%3Bl%26%23601%3Bri-modernl%26%23601%3B%26%23351%3Bdirilir.htm>)
8. Azərbaycanın ikinci peykini Kanada şirkəti inşa edəcək (<http://az.trend.az/business/economy/2446456.html>)
9. Əliyev İ. Müstəqil Azərbaycanın kosmik erası (<http://az.strategiya.az/old/?m=xəber&id=13853>)
10. Türkiyədən Rusiya raketlərinə qarşı mükəmməl sistem. (<http://xeber.az/turkiyeden-rusiya-raketlerine-qarsi-mukemmel-sistem>)
11. Armenia Military Strength, Current military capabilities and available (firepower for 2016 detailed. // http://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=armenia)
12. Azerbaijan Military Strength, Current military capabilities and available firepower for 2016

(http://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=azerbaijan)

13. Азәрбајҹджан Приобрел Баллистические Ракеты Средней Дальности (<http://wartelegraph.ru/azerbajdzhan-priobrel-ballisticheskie-rakety-srednej-dalnosti>)
14. Антон Мардасов, Армия Азәрбајҹджана целит в Ереван (<http://svpressa.ru/war21/article/149342>)
15. Расстояние между городами (<https://www.avtodispatcher.ru/distance>)

Резюме

Меджидов Эльшан

Анализ геополитических кодексов Азәрбајҹджана и Армении

Нагорно-Карабахский конфликт вот уже свыше 20 лет как угрожает безопасности и геополитической стабильности региона. Ради достижения справедливого разрешения данного конфликта необходимо изучить геополитические основы противостояния, провести геополитический анализ участников конфликта и определить геополитический кодекс их деятельности. Статья исходя из вышеперечисленных задач имеет достаточную методологическую базу и опирается на научные теории, статистические данные и политические факты.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, агрессия, теллуократия, таласократия, аэрократия, эфирократия, геополитическая мощь*

Summary

Madjidov Elshan

The analysis of geopolitical codes of Azerbaijan and Armenia

Nagorno-Karabakh conflict that continuing more than 20 years threaten the security and geopolitical stability of region. For getting just solution of such conflict we have to research the geopolitical bases of this conflict, conduct a geopolitical analysis of each sides and determine the geopolitical codes of Azerbaijan and Armenia. Following this aims an article base on scientific theories, statistical dates, political facts and methodological bases.

Key words: *Nagorno-Karabakh, aggression, land power, sea power, air power, space power, geopolitical might*

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

СУВЕРЕНИЗАЦИЯ КОСОВО И ПОЗИЦИЯ РОССИИ

Наргиз ЮСУБОВА*

Ключевые слова: суверенизация, Косово, Российская Федерация, Сербия, российско-грузинская война, Крым, «Донбасский кризис»

Введение

Внешняя политика РФ была направлена на построение в Косово и Метохии демократического и многонационального общества на основе резолюции 1244 Совета Безопасности ООН. Принципиальность позиции Российской Федерации заключается в отстаивании приоритетности мирного решения конфликта в крае путем дипломатических переговоров при соблюдении принципа территориальной целостности Сербии. По мнению российского политолога И.А. Антоновой, общими чертами позиции России по Косово являются: недопустимость навязывания временных рамок для процессов урегулирования и принятия односторонних решений участниками конфликтов, поощрение прямых мирных переговоров между конфликтующими сторонами, осуждение иностранной военной интервенции, необходимость решения гуманитарно-экономических проблем неалбанского населения Косово, подходы к статусам Косово, а также отказ от силовых методов без санкции ООН и другие общие «концептуальные» принципы урегулирования межэтнических конфликтов (1). С одной стороны, РФ поддерживала применение разнообразных мер воздействия на Югославию за исключением военной силы, не возражала против максимального расширения статуса автономии для Косово. С другой стороны, Россия последовательно выступала против вооруженного вмешательства НАТО в югославские дела без санкции Совета Безопасности ООН. Продолжая выступать против использования оружия в косовском конфликте, Россия решительно осудила военную операцию НАТО против СРЮ как агрессию против суверенного государства и выступила инициатором поиска дипломатического и политического урегулирования этой сложной проблемы (6, с. 91). Историк П. А. Бышков, анализируя развитие внешнеполитической концепции России в 1992-2008 годах, отмечает, что российская сторона на протяжении всего косовского конфликта настаивала на приоритетности дипломатического урегулирования, принципе универсальности и много-вариантности решения вопроса о статусе Косово и Метохии, не приемля предложения западных стран о независимости края. Российская Федерация предложила выработать «дорожную карту», в соответствии с которой могли бы быть учтены справедливые интересы сторон в сочетании с позицией мирового сообщества (3, с. 27).

I. Позиция России

На пресс-конференции в Кремле по итогам 2005 года касаясь косовского урегулирования, Владимир Путин обозначил позицию России и по этому вопросу, которая сводится к тому, что решение, которое будет принято по косовской проблеме, должно иметь универсальный характер, в том числе и для конфликтов на пространстве СНГ: «Если косовским албанцам можно создавать собственное государство, то почему мы должны отказывать в этом абхазам и южным осетинам» (8).

---

* dissertant, Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: yusubovan@gmail.com

С момента провозглашения независимости до сегодняшнего дня позиция РФ сохраняет жесткость и последовательность в отношении нового государства непризнания и применяет термин «провозглашенное в одностороннем порядке», также формулировка «квазине независимое государство».

Напомним, что РФ регулярно подтверждает приверженность принципу территориальной целостности Сербии. Согласно Хельсинкскому заключительному акту 1975 г. границы государств в Европе могут меняться только в соответствии с нормами международного права, мирным путем и по договоренности (13). Значит, провозглашение независимости Косово не было реализовано мирным путем и по договоренности сторон, однако оно соответствует нормам международного права согласно специальному решению Международного суда ООН. При этом в соответствии с российской позицией был нарушен принцип территориальной целостности и нерушимости границ Сербии (2, с. 47-48). В дальнейшем усилия Москвы были направлены на торможение процесса признания. Так, согласно «Обзору МИД России» от 2010 г., ее позиция была направлена на противодействие легализации суверенитета Косово и подключение этого государственного образования к международным структурам (10).

Однако возможность аннулирования решения о независимости Косово и возвращения косовской проблемы в русло международного права является весьма непростой задачей именно по причине значительного числа (более 110) государств, поддержавших эту провозглашенную в одностороннем порядке республику. Прецедент положил начало практике одностороннего пересмотра границ. Возможность нарушения принципа территориальной целостности и реализации права на самоопределение не просто вызвала интерес у непризнанных государств на постсоветском пространстве, но и мотивировала их к реальным действиям. Российские политики не раз высказывались о том, что признанием независимости Косова Запад открыл «ящик Пандоры».

II. Отношение России к данной проблеме

Последствия одностороннего провозглашения Косово не замедлили сказаться. В том же 2008 г. резко обострился грузино-осетинский конфликт, после чего Россия в одностороннем порядке признала независимость Южной Осетии и Абхазии. Присоединение Крыма к РФ также сопровождалось отсылками со стороны российского руководства к косовскому прецеденту, хотя при этом Россия остается последовательным противником косовской независимости (9).

Официальным объяснением признания южнокавказских республик российской стороной согласно «Обзору МИД России» 2008 г. была прямая угроза со стороны Грузии в отношении прав и безопасности южноосетинского и абхазского народов. В сложившейся ситуации Россия получила шанс не только продемонстрировать Западу всю хрупкость «уникальности» Косово. Истинные мотивы принципиальной позиции Москвы в вопросе непризнания Косово и одновременного признания южнокавказских республик несколько шире. Очевидно, что это мог быть либо политический маневр с целью демонстрации российских политических возможностей в глобальном силовом поле и закрепления стабилизирующей роли в регионе, либо признание Южной Осетии и Абхазии - это все же действительно закономерный ответ США и союзникам на нарушение ими основополагающих принципов международного права и их политику двойных стандартов. Однако это не означает, что в своем ответе Россия сама не прибегла к тем же методам. Более того, в марте 2014 г. Москва повторила опробованный на Южном Кавказе метод демонстрации политической воли, выступив с поддержкой нежелания жителей

Крыма оставаться в составе Украины, на этот раз уже провозгласив его своей территорией (в чем, кстати, было в свое время отказано и Приднестровью, и Южной Осетии, и Абхазии) (2, с. 48).

Напомним, что в 1994 году, когда Украина отказалась от ядерного оружия, Россия наряду с США и Великобританией, подписала документ о территориальной целостности Украины. Россия аннексируя Крым, нарушила Будапештский меморандум.

П.Е.Кандель проводит аналогию между действиями НАТО в Косово в 1999 г. и действиями России на Кавказе в августе 2008 г.: российское руководство точно повторило действия западных держав, заговорив с оппонентами на их языке (5, с. 21). Г.А.Дробот считает, что Россия встала на тот же путь «гуманитарных интервенций» без согласия ООН, которым идут ее оппоненты, перешагнув таким образом через те самые основополагающие принципы международного права, которые она традиционно и неуклонно защищала (4, с. 8).

Отвергая независимость Косово, РФ по-прежнему отстаивает приоритетность основополагающих норм международного права и одновременно защищает свои национальные и геополитические интересы. Во первых, это невыгодное для нее изменение геополитической обстановки на Балканах и в Европе вследствие появления там нового, поддерживаемого США и союзниками государства. Во-вторых, непризнание явилось очередной возможностью противопоставить себя Западу. В-третьих, опасность косовского прецедента способна запустить механизм дезинтеграции со стороны сепаратистски настроенных субъектов Российской Федерации (2, с. 48-49) и т.д. Непризнание независимости Косово является своего рода российским внешнеполитическим «козырем» (или даже предметом торга или политического шантажа) при отстаивании ее балканских позиций. Нельзя оставить без внимания и подписание соглашения о нормализации отношений между Белградом и Приштиной 19 апреля 2013 года, которое можно рассматривать в качестве шага Сербии в сторону признания независимости Косово. Москва в свою очередь дала понять, что поддержит любое решение Сербии, но продвигать его не будет (7).

III. Подход к разрешению проблем в данной ситуации

Таким образом, трансформация позиции России в отношении статуса Косово выглядит следующим образом. С момента интернационализации конфликта Москва выступала за сохранение территориальной целостности Югославии и предоставление краю широкой автономии. Однако с началом реализации плана «Стандарты для Косово», она уже не отрицала возможности отделения Косово от Сербии, но при условии строжайшего и полного выполнения «стандартов» и недопустимости раздела его территории или присоединения к другому государству. К моменту одностороннего провозглашения независимости Косово в 2008 г. позиция России была направлена в сторону непризнания, ввиду того что соответствующие требования не были соблюдены, и в первую очередь не были гарантированы права и безопасность неалбанского населения края. Сегодня все ее усилия направлены на противодействие попыткам узаконивания суверенного статуса Косово и его подключения к работе международных структур. В свою очередь трансформацию позиции России в отношении государств, возникших в условиях межэтнических конфликтов, можно охарактеризовать так: признание независимости Южной Осетии и Абхазии едва ли можно рассматривать в качестве поворотного момента, который мог бы свидетельствовать об изменении политики России по отношению к непризнанным государствам в целом (2, с. 49).

Кстати, опасные прецеденты могут обернуться против целостности самой

России в контексте Чечни и других автономных образований Северного Кавказа и Поволжья. Постановка темы Крыма в косовский контекст дает основание говорить о том, что Москва нарушила международное право в своей же трактовке и разрушила собственную (вполне последовательную) позицию по Косово. У части противников косовской независимости возникло ощущение, что Россия более не является предсказуемым партнером в этом вопросе (12).

В феврале 2017 г. Президент Владимир Путин подписал указ о том, что документы, выданные в отдельных районах Донецкой и Луганской областей Украины, отныне будут признаваться действительными на территории России. Речь идёт о паспортах, дипломах об образовании, свидетельствах о рождении и заключении брака. Теперь бежавшие из ДНР и ЛНР граждане, могут пересекать российскую границу без оформления виз, а лишь на основе документов, удостоверяющих личность. Можно сказать, что сделан первый шаг к признанию ДНР и ЛНР (11).

Выводы

Таким образом, поддержка Россией территориальной целостности Сербии и нежелание признавать Косово в качестве независимого государства с одной стороны, признание Россией независимости Абхазии и Южную Осетию, и присоединения Крыма в России с другой стороны явно свидетельствуют о наличии двойных стандартов во внешней политике РФ при решении по сути однотипных этнополитических конфликтов. Несмотря на заявления российских государственных деятелей и политиков об объективности в решении данных проблем, проведенный анализ соответствующих аргументов и фактов доказывает обратное. Так, что в процессе формирования своей позиции в отношении сепаратистских движений и новых государства правительство РФ руководствуется политическими целями.

Это объясняется тем, что конфликт в Сербии, обусловленный провозглашением независимости Косово, стал одним из узловых процессов мировой политики, поскольку в них пересекаются интересы России, США, Евросоюза и некоторых других ведущих государств мира, например, Китая, который отказался признавать независимость Косово.

ИСТОЧНИКИ

1. Антонова И.А. Политологический анализ позиции Российской Федерации в отношении конфликтов в Косово и на Кипре: Автореферат дисс. ...канд. полит. наук, Москва, 2013, 29 с.
2. Антонова И.А. Международное признание Республики Косово: трансформация позиции России. // Terra Humana: Общество. Среда. Развитие. Научно-теоретический журнал, №1, 2014, с.46-51.
3. Бышков П. А. Косовская проблема во внешней политике России 1992-2008 годы: Автореферат дисс....канд. истор. наук. Москва, 2008, 28 с.
4. Дробот Г.А. Кавказский кризис 2008 года в контексте концепции плюралистической «однополярности». // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. 2009, № 1, 6-9.
5. Кандель П.Е. Косовский прецедент и постсоветские конфликты. // Актуальные проблемы Европы. 2009, № 3, с. 19-38.
6. Криворучко А.А. Участие российского воинского контингента в миротворческой операции в Косово (1999-2003). // Вестник МГЛУ, 2013 г. № 2 (662), с. 91-106.
7. Скрепя сербство. Белград готов смириться с существованием Косово ради автономии сербов. // Коммерсант, 2013, 22 апреля.
8. Конец красивой легенды о грузинском вине: Южная Осетия за неделю. // Информационное агентство «Регнум» (<http://regnum.ru/news/636543.html>2008)

9. Косово восемь лет спустя
(<http://tv.sb.by/zametki-publitsista/article/kosovo-vosem-let-spustya.html>)
10. Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность Российской Федерации в 2010 году. Обзор МИД России
(http://www.mid.ru/bdomp/brp_4.nsf)
11. Политолог Александр Чаленко. Первый шаг к признанию ДНР и ЛНР сделан
(<http://www.kp.ru/daily/26645.7/3664242>)
12. Юлия Петровская о причинах и последствиях распада Югославии. газета.ру.
(https://www.gazeta.ru/comments/2016/06/25_a_8326505.shtml)
13. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт. Хельсинки 1975. (<http://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true>)

Xülasə

Nərgiz Yusubova

Kosovonun suverenliyi və Rusiyanın mövqeyi

Məqalədə Kosovanın suverenliyinin geosiyasi nəticələri araşdırılır. Müəllif RF-nin suverenliklə əlaqədar mövqeyini Rusiya-Gürcüstan müharibəsi, Krımın ilhaqı və “Donbas bəhranı” fonunda təhlil edir və onun ikili standart daşdığını faktlarla sübut edir.

Açar sözlər: suverenlik, beynəlxalq təşkilatlar, Serbiya, Kosova, AI, Haşim Tacı, İviç Daçiç

Summary

Nargiz Yusubova

Sovereignization of Kosovo and Russia's position

The geopolitical outcomes of Kosovo's sovereignty are being investigated in the article. The author analyzes the sovereignty issue in the background of the Russia-Georgian war, the Crimean Annexation, and the Donbas Crisis, and proves its double standards.

Keywords: sovereignty, international organizations, Serbia, Kosovo, EU, Hashim Tachi, Ivica Dacic

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

**BAKİ QUBERNİYASI DÖVLƏT KƏNDLİLƏRİNİN ŞİMALİ
AZƏRBAYCANDA ÜZÜMÇÜLÜYÜN İNKİŞAFINDA ROLU HAQQINDA**

Sevda ABDULLAYEVA*

Açar sözlər: Bakı quberniyası, Şimali Azərbaycan, dövlət kəndliləri, üzümçülük

Giriş

Şimali Azərbaycan Cənubi Qafqazın əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olduğundan qədim zamanlardan müxtəlif təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafına xüsusi təsir göstərmiş və əsaslı zəmin yaratmışdır. Azərbaycanın yerləşdiyi təbii coğrafi şərait həm düzən, həm də hətta dəniz səviyyəsindən 1200 metr hündür ərazilərdə üzümçülüklə məşğul olmaq üçün əlverişli imkan yaradırdı [18, s. 2, 12]. Üzümçülüyn inkişafına təsir edən amillər sırasına Rusiya bazarı ilə yanaşı XIX əsrin son rübündən etibarən Cənubi Qafqazda sənaye mərkəzlərinin inkişaf etməsi, habelə əhalinin üzümə olan tələbatın artması və satış bazarının genişlənməsini daxil etmək olar. Ölkədə dəmir yolların çəkilişi ilə əlaqədar olaraq, məhsulun bazarlara çıxarılması daha da asanlaşdı.

Bakı quberniyasında üzümçülüyn inkişafı

Bakı qəzası (Abşeron) tarixən Azərbaycanda üzümçülüyn inkişaf etdiyi ərazilərdən biri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində bu ərazi üzümlüklərlə əhatə olunmuşdu. Burada 50-yə qədər üzüm növü yetişdirilirdi ki, ən çox sarıgilə, xatını, pişraz, göybəndəm, gəlinbarmağı, keçimcəyi, qızıl üzüm, kişmişi, mövuci, ağşanı və qaraşanıya təsadüf olunurdu [14, s. 100]. Şüvəlan, Maştağa, Buzovna, Pirsağı, Bilgəh, Şağan, Nərdaran, Qala, Fatmayı, Kürdaxanı, Novxanı, Saray kəndləri öz dadlı üzümü ilə məşhur idi. Üzümlüklər əsasən Abşeron yarımadasında, qumlu sahələri olan dəniz sahili boyunca salınmışdı [8, s. 38].

Quba qəzasında üzüm, əsasən, Müşkür və Şabran mahallarında becərilirdi. Burada daha çox çiləyi, qırmızı çiləyi, şabranı, ağadayı, xatını, kişmişi, sarıgilə, keçimcəyi, təbrizi, dərbəndi, dəvəgözü və digər üzüm növləri yetişdirilirdi [10, s. 80].

Bakı quberniyasının əsas üzümçülük rayonları Şamaxı və Göyçay qəzaları hesab olunurdu. Bu qəzalarda şirvanşahı, keçimcəyi, xəzri, qızıl üzüm, çil-çil üzüm, dəvə gözü, kişmişi, quşürəyi, mərəndi, ağcaqara, saqi adlı ağ üzüm növləri geniş yayılmışdı [15, s. 18-33]. Lənkəran və Cavad qəzalarında da Bakı quberniyasının digər qəzalarında yetişdirilən üzüm növləri becərilirdi [19, s. 58].

Bakı quberniyası xəzinə kəndlilərinin ən əhəmiyyətli təsərrüfat sahələrindən biri də üzümçülük idi. Üzümlüklərin xeyli hissəsi dövlət kəndlilərin istifadəsində idi. Üzümçülük üzrə məlumatlar toplusundakı materiallar əsasında aparılan hesablamalara görə Bakı quberniyasının aparıcı üzümçülük qəzaları olan Bakı, Göyçay və Şamaxı qəzalarında üzümlüklərin 93 faizini məhz xəzinə kəndlilərinin istifadəsində olmuşdur [18, s. 14, 92-95, 112-113].

1895-ci ildə Bakı qəzasında 3 766 desyatin sahədə 3 448 üzüm bağı, Göyçay qəzasında 3 858 desyatin sahədə 8 291 üzüm bağı, Şamaxı qəzasında 1 097 desyatin sahədə 2 337 üzüm bağı, Cavad qəzasında 504 desyatin 802 bağı, Quba qəzasında 152 desyatin sahədə 224 üzüm bağı, Lənkəran qəzasında isə 119 desyatin sahədə 405 üzüm bağı kəndlilərin istifadəsində olmuşdur [16, s. 60]. Lakin sonralar yuxarıda sadalanan rəqəmlərdə xeyli dəyişikliklər olmuşdur. 1912-ci ildə Bakı qəzasında 4 168 desyatin sahədə 4 455

* dissertant, Lənkəran Dövlət Universiteti

üzüm bağı, Göyçay qəzasında 4 839 desyatin sahədə 7 277 üzüm bağı, Şamaxı qəzasında 1 567 desyatin sahədə 2 723 üzüm bağı, Cavad qəzasında 506 desyatin sahədə 1 070 üzüm bağı, Quba qəzasında 230 desyatin sahədə 273 üzüm bağı, Lənkəran qəzasında 156 desyatin sahədə 412 üzüm bağı mövcud olmuşdur [1, v. 38].

Bakı quberniyasında üzümlüklərdən yığılan məhsul milyon pudlarla hesablanırdı. Ən çox məhsul 1900-cü ildə toplanmışdı. Belə ki, həmin ildə 10 410 desyatin üzüm bağlarından 3 287 000 pud üzüm yığılmışdı. Sonrakı ildə üzüm yığımı 1,1 milyon pud az olmuşdu. 1902-ci ildə 10 815 desyatin sahədən 2 622 886 pud, 1903-cü ildə 10 948 desyatin sahədən 1 921 672, 1904-cü ildə 1 563 900, 1906-cı ildə 11 641 desyatin sahədən 1 264 900, 1907-ci ildə 11 652 desyatin sahədən 1 489 110, 1908-ci ildə 2 007 000 pud məhsul əldə edilmişdi. 1909-cu və 1910-cu illərdə üzüm sahələri 7 min desyatinədək azalmışdı. 1912-ci ildə 11 469 desyatin sahənin məhsuldarlığı 1 625 000, 1913-cü ildə isə 11 211 desyatin sahənin məhsuldarlığı 1 688 000 pud olmuşdu. Mühəribə illərində üzüm yığımı xeyli azalmışdı [5, c. 75].

Bakı quberniyasında üzümün əsas satış bazarı Kürdəmir hesab olunurdu. Buraya çoxlu üzüm məhsulu gətirilirdi. Üzümlü, əsasən, şərab çəkən zavodların sahibləri alırdılar. Onlar həmin üzümdən şərab və konyak istehsal edirdilər. Üzümlüklə yanaşı şərabçılıqla məşğul olan bağ sahibləri daha çox gəlir götürürdülər. Hələ XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı mütəxəssisi olmuş İ.L.Seqal yazırdı ki, “elə bir kənd təsərrüfatı, fəaliyyət sahəsi yoxdur ki, çəkilən zəhmət və sərf olunan sərmayə üzümçülük (şərabçılıqla birlikdə) qədər yaxşı xeyir versin” [20, s. 537].

Üzümlüklük təsərrüfatlarının 1/5-i şərab istehsalı ilə məşğul olurdular. Şərab istehsalında daha geniş yayılmış üzüm sortu olan “Taukvari” üzümündən istifadə olunurdu. Bu da onun daha məhsuldar olması ilə əlaqədar idi. Belə ki, “Taukvari” tənəyi 25-30 salxım üzüm verirdi ki, bu da ildə ona çəkilən 30 manat xərci bir neçə dəfə gəlirlə ödəyirdi [9, s.87-88]. “Taukvari” üzümündən Avropa üsulu ilə hazırlanan şərab əsasən Rusiya bazarlarına satışa çıxarıldı [11, s. 209]. 1897-ci ilin məlumatına görə Bakı quberniyasında 641 591 vedrə şərab istehsal edilmişdisə, 1898-ci ildə bu rəqəm 819 000 vedrəyə çatırdı [5, s. 91]. 1900-cü ildə 698 000 vedrə, 1901-ci ildə 534 400 vedrə, 1902-ci ildə 862 600, 1903-cü ildə 750 000, 1904-cü ildə 661 600, 1906-cı ildə 601 300, 1907-ci ildə 691 455, 1908-ci ildə 889 600, 1909-cu ildə 781 931, 1910-cu ildə 710 470, 1911-ci ildə 621 040, 1912-ci ildə 658 510, 1913-cü ildə 844 125 vedrə şərab istehsal olunmuşdu [6, s. 167]. Mühəribə illərində üzümün az toplanması şərab istehsalına öz təsiri göstərmişdi. Belə ki, 1915-ci ildə 246 240, 1916-cı ildə 320 000, 1917-ci ildə isə 640 000 vedrə şərab istehsal olunduğu məlumdur [2, v. 142-143, v. 178-178^a və 192-193].

Yuxarıda göstərilən göstəriciləri digər mənbə də təsdiq edir. Statistik məlumatlara görə 1910-1914-cü illərdə hər il orta hesabla Gürcüstanda 1 200 000 vedrə şərab istehsal edilmişdisə, Azərbaycanda (iki quberniya üzrə) bu 1 800 000 vedrə idi. Bunun 690 000 vedrəsi Bakı quberniyasının payına düşürdü [11, s. 208].

Azərbaycanda istehsal olunmuş şərab Cənubi Qafqazın şəhərlərində satılmaqla yanaşı, Rusiyanın daxili quberniyalarına və xaricə ixrac edilirdi. Şərab ticarəti əsas etibarilə istehsalçılarla istehlakçılar arasında olan alverçi (binəkdər) şərab satanların əllərində toplanmışdı. Binəkdərlər külli miqdarda şərab satın alaraq onu Bakıya, Tiflisə, Xarkova, Həştərxana, Nijni-Novqoroda, Moskvaya, Peterburqa, Riqaya, Xəzər sahilinə (Zakaspi) vilayətinə və hətta Sibirin iri şəhərlərinə satışa aparırdılar. İri şərab istehsalçılarının Tiflisdə, Bakıda və Batumidə böyük anbarları var idi [7, s. 351].

Üzümlüklüyün inkişaf etdirilməsi sahəsində hökumət tədbirləri

1909-cu və 1910-cu illərdə üzüm bağlarından toplanan məhsulun az olması bu sahədə bir sıra tədbirlərin görülməsinə səbəb oldu. Cənubi Qafqazda üzümçülüyn inkişaf etdirilməsi həm daxili və həm də xarici bazalarda baha satılan və xəzinəyə xeyli gəlir

gətirən şərab istehsalına böyük təsir göstərirdi. Üzümçülüynin inkişaf etdirilməsi üçün hökumətin gördüyü tədbirlərdən biri də flekser və digər ziyanvericilərə qarşı mübarizə tədbirləri haqqında qanunun verilməsi oldu. Qanun 1910-cu il aprelin 21-də imzalandı [17, s. 537-541]. Qanunun I-ci şöbəsinə, əsasən, 1911-ci ilin aprelin 21-dən etibarən Bakıda Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti flekser və digər ziyanvericilərinə qarşı mübarizə komitəsi təsis edildi [3, v. 1-2; 1, v. 13]. Bu 21-ci komitə adlanırdı. Hətta yerlərdə 1910-cu ildə Quba qəzasında bağlara qulluq etmək və xəstəlikləri müalicə etmək haqqında əhaliyə rus və Azərbaycan dillərində pulsuz kitabçalar paylanmışdı. Bundan əlavə Qubada, Nügədidə, Xaçmazda və başqa yerlərdə bağların xəstəliklərdən qorunması üzrə nümunəvi sahələr ayrılmışdı.

1913-cü ilin yazında Şamaxı qəzasında aqronomik tədqiqatlara, Mədrəsə və Sağıyan kəndlərində təcrübə sahələrinin yaradılmasına hazırlıq işləri üzümçülər arasında böyük marağa səbəb olmuşdu [12]. Təcrübə sahələrinin yaradılması üçün 10 min amerikan tənək çubuğu alınmışdı. Torpaq nümunələri isə Sakar şitilliyinə laboratoriyaya göndərilmişdi [13].

Müharibənin ilk illərindən üzümçülük təsərrüfatının üzünə Rusiya bazarının bağlanması, nəqliyyatın yığılması, müalicə materiallarının olmaması, işçi qüvvəsinin çatışmazlığı, flekserin (göbələk xəstəliyi – müəllif) geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq üzümçülük sahəsi böhran həddinə düşmüşdü. Bunu 1914-cü il statistik rəqəmlər də sübut edir. Həmin ildə yığılan məhsulun miqdarı Bakı qəzası üzrə 175 min, Göyçay qəzası üzrə 465 min, Şamaxı qəzası üzrə 487 min, Cavad qəzası üzrə 68 min, Quba qəzası üzrə 20,7 min, Lənkəran qəzası üzrə 10 min olmuşdur [11, s. 228].

Hökumət üzümün keyfiyyətini artırmaq üçün 1916-cü ilin martında Şamaxıda yeni amerikan tənəkləri şitilliyi yaratmaq məqsədi ilə 2 230 manat vəsait buraxılmasına icazə vermişdi. Bunun üçün Əkinçilik Departamenti Şamaxı-Ağsu yolunun üstündə ayrıca 19 desyatin 1 600 kv sajen sahə ayırmışdı [4, v. 2-4]. Lakin həmin sahənin yalnız 2 desyatindən şitillik üçün istifadə olunmuşdu [4, v. 44-46].

Nəticə

Beləliklə, Şimali Azərbaycanda üzümçülüynin inkişaf etdirilməsi çarizmin imperiya siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bakı quberniyasında becərilən üzüm növləri Qafqazın digər yerlərində becərilən üzüm növlərindən dadına və keyfiyyətinə görə fərqləndiyindən və buranın üzümü daha tez satıldığından hökumət Bakı quberniyasının kəndli təsərrüfatlarında üzümçülüynin inkişaf etdirilməsində maraqlı olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 44, siy. 4, iş 149.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 248, siy. 1, iş 12.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 287, siy. 1, iş 4.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 287, siy. 1, iş 61.
5. İsmayilov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, 240 s.
6. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariati. Bakı: Elm, 1987, 254 s.
7. Весь Кавказ. Баку: 1914, 1248 с.
8. Виноградарство и виноделие в Бакинской губернии с градоначальством и Дагестанской областью. Баку: 1913, 102 с.
9. Власов А.И. Искусственное опыление винограда. // Сад, огород и бахча. Астрахань: 1915, № 3, с. 85-91.

10. Даниелбеков Г. Виноградарство в Кубинском уезде Бакинской губернии. // Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе. Выпуск 2.
11. Закавказье, статистико-экономический сборник. Тифлис: 1925, 567 с.
12. Кавказская копейка, 20 январь, № 5, 1913.
13. Кавказская копейка, 7 апрель, № 63, 1913.
14. Калантар А.А. Виноградарство в Бакинском уезде. // Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе. Выпуск.2, Тифлис, 1895, с. 92-115.
15. Кондуралов А.Г. Очерк виноградарства и виноделия в Шемахинском и Геогчайском уезде Бакинской губернии. // Сборник сведений по виноградарству и виноделию на Кавказе. Выпуск 5, Тифлис, 1896, с. 1-120.
16. Отчет о ходе акцизного дела в Закавказском крае и Закаспийской области за 1895 г. СПб., 1896.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 30. отделение первое. 1910 г. Санкт-Петербург, Государственная типография, 1913. Закон 33 374.
18. Сборник сведений по виноградарству и виноделию в Закавказском крае. Выпуск 2. Тифлис, 1896, 134 с.
19. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899, 922 с., s. 58.
20. Сегаль И.Л. Виноделие в Елизаветпольской губернии. // Весник виноделия, № 9, 1893, с. 521-546.

Резюме

Севда Абдуллаева

О роли государственных крестьян Бакинской губернии в развитии виноградарства в Северном Азербайджане

В статье рассматриваются вопросы развития виноградарского хозяйства в государственной деревне Бакинской губернии в конце XIX – начале XX вв. На основе данных достоверных источников доказывается, что в названный период виноградарство приобрело широкий торговый характер и в этой области широко применялись способы рыночного хозяйства.

Ключевые слова: Бакинская губерния, Северный Азербайджан, государственные крестьяне, виноградарства

Summary

Sevda Abdullayeva

On the role of state farmers in the Baku Province in the development of viticulture in Northern Azerbaijan

The article deals with the development of vine growing in the state village of the Baku province in the late XIX - early XX centuries. Based on the data of reliable sources, it is proved that during the mentioned period viticulture acquired a wide trading character and in this field the methods of market economy were widely used.

Key words: Baku province, Northern Azerbaijan, state farmers, viticulture

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 82

MİFOLOJİ TƏFƏKKÜRDƏ ON İKİ SAYI

Ramin ALLAHVERDİYEV*

Açar sözlər: mif, zaman-məkan kontinuumu, Dünya ağacı, model, kaos, kosmos

Giriş

Ümumtürk mifik sisteminin mühüm tərkib hissələrindən olan Dünya ağacının zamanla (zaman-məkan kontinuumu) bağlı mifoloji funksiyalarının müəyyən elmi-nəzəri metodların köməyi ilə üzə çıxarılması bütövlükdə türk əsatiri dünyagörüşü sisteminin bərpasına yönəlmiş aktual elmi problemdir. Məqalədə milli folklorşünaslığımızda Dünya ağacının bir qədər kölgədə qalmış əsatiri funksiyalarının aşkara çıxarılması nəzərdə tutulur. Məsələnin bu aspektdən araşdırılması əsatiri məfkurədə türklərin əsatiri zamanla bağlı görüşlər sisteminin görünməyən alt qatdakı arxaik məzmununun üzə çıxarılması üçün perspektivli zəmin yaradır.

Məqalədə qarşıya qoyulan başlıca məqsəd türk mifoloji sistemində Dünya ağacı modelinin əski türk və milli mifoloji mətnlərimiz (və ya folklor nümunələrimiz) əsasında bir sıra elmi-nəzəri metodlardan istifadə etməklə zamanla (zaman-məkan kontinuumu) əlaqəli mifoloji funksiyalarını üzə çıxarmaqdır. Problemə bu cür baxış bucağından yanaşmağı, sonucda bütövlükdə türk mifik sisteminin bərpasına istiqamətlənmiş məqsəd-yönlü addımlardan biri hesab edirik.

On iki sayının mifoloji semantikasi

Əsatiri düşüncədə saylar işarə kimi xüsusi semantik yükə malikdir. Folklorumuzda bir, iki, üç, dörd, yeddi, on iki, qırx sayları bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Həmin rəqəmlərin, heç şübhəsiz, hamısının dərin mifoloji kökləri var. Elmi ədəbiyyatda bu səpkidə kifayət qədər bu və ya digər şəkildə yazılar yazılmışdır. Bir çox tədqiqlərdə rəqəmlərin sakrallığından, magik siqlətindən, əsatiri məzmunundan və s. geniş miqyasda bəhs edilmişdir. Bununla belə elə saylar vardır ki, mifoloji kökləri çox da dərinləndirilməmişdir. Belə saylardan biri on iki sayıdır ki, biz həmin saydan bəhs edərək onun mifik təfəkkürdə tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirməyə, ələlxüsus da zaman (zaman-məkan kontinuumu) məfhumunu simvollaşdırması, işarələməsi məsələsini araşdırmağa çalışacağıq.

“Saylar mifopoetik təfəkkürdə kəmiyyət-keyfiyyət dəyərləndirməsinə görə istiqamətləndirilmiş ən məlum işarələr siniflərindən biridir; həmçinin xüsusi say kodlu elə elementlərdir ki, onların köməyi ilə dünya, insan və metatəsvir sisteminin özü təsvir olunur” (1, 54).

Əlbəttə, bunun üçün ilk növbədə sayın özünün mahiyyətini, dialektik təbiətindən irəli gələn semantikasını üzə çıxarmaq vacibdir. Rus alimi A.F.Losevin təfəkkürün sayı qavrama prosesini təhlil etməsi bu baxımdan olduqca diqqətəlayiqdir. Alim gəldiyi nəticəni belə ifadə edir ki, “say varlığın və şüurun elə əsas və dərin kateqoriyasıdır ki, onu müəyyənləşdirmək və xarakterizə etmək üçün yalnız ən ibtidai, bu və ya digər ən mücərrəd anları götürmək lazım olur” (2, 41). “Say, şübhəsiz, məzmun sahəsinə aid olan mənadır. Burada bu sahənin mövcudluğunu ətraflı şəkildə açmağın yeri yoxdur. Lakin onun əsas xüsusiyyəti kifayət qədər üzdədir və hətta primitivdir. Bu əsas xüsusiyyət məzmun

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: allahverdiyev1983@mail.ru

xüsusiyyətidir. Məna yoxdur, lakin nəysə məzmun ifadəsi var” (2, 45). “Məna heç bir yerdə deyil və müəyyən bir “zaman” deyildir, bununla belə, şeylərin bütün zaman-məkan xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir” (2, 45).

Deməli, mifoloji təfəkkürə görə, say zaman-məkan kontinuumunun işarəsi kimi də özünü göstərir. Mifik düşüncədə hər bir sakral rəqəmin öz mifoloji semantikasi, funksiyası var və ümumi say sisteminin bir ünsürü kimi daşdığı semantikadan savayı hər birinin ayrıca sırf özünəməxsus mifoloji məzmun tutumu var. On iki sayı bu baxımdan əsatiri düşüncədə özünün spesifik mifoloji funksiyaları ilə diqqəti cəlb edir. Bu funksiyaları sistemli şəkildə üzə çıxarmağa çalışaq.

On iki rəqəmi ilə bağlı demək olar ki, bütün əsatiri mətnlər bu sayın ən ilkin mifoloji məzmunu haqqında konkret mülahizə irəli sürməyə əsas verir. Mifik düşüncədə on iki sayının mifoloji funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi nəticəsində gəldiyimiz qənaət belədir ki, ***mifik təfəkkürdə on iki sayı hər şeydən öncə, kosmoqonik tamlığın, mükəmməl bütövlüyün, bitkinliyin, tam yekunlaşmış kosmik yaradılışın, bir sözlə dünyanın tamam formalaşmış modelinin, kosmosun bu və ya digər formada birbaşa işarəsidir.*** İlkin və əsas olan semantika budur. Bu mifik məzmun sonralar zaman-zaman digər təfəkkür formalarına transformasiya olunmuş şəkildə müxtəlif semantik variasiyalar halında özünü büruzə verir. Həmin tezisi detallarla konkretləşdirərək, on iki sayı ilə bağlı mifoloji görüşləri əks etdirən mətnlər üzrə aydınlaşdırırıq. Digər sakral rəqəmlər kimi on iki sayının da mifik köklərinin mifoloji mətnlərdə eləcə də digər folklor nümunələrində, sonrakı dini görüşlərdə (dinlərdə) və etnosun müxtəlif rituallarında, ayin-mərasimlərində qorunub saxlanılmasını nəzərə alaraq, həmin sayla bağlı araşdırmalarımızı bu üç istiqamət üzrə aparmağı məqsəduyğun sayırıq:

1. Mifoloji görüşlərdə (zaman-məkan kontinuumunun işarəsi kimi, mükəmməl tamlığın işarəsi kimi, əbədi həyat işarəsi kimi) və digər folklor nümunələrində (janrlarında);
2. Dini (həmçinin dini-fəlsəfi) görüşlərdə, dünyəvi dinlərdə, səmavi kitablarda (Tövrat, İncil və Qurani-Kərim);
3. Müxtəlif rituallarda (yaxud arxaik ritual qalıqlarında), ayinlərdə, mərasimlərdə, müasir adət-ənənələrdə.

1. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bütövlükdə mifik təfəkkürdə on iki sayı kosmik yaradılışın, kosmoqoniya aktının başa çatmasının, mükəmməl tamlığın işarəsi kimi özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, hələ qədim şumerlərin məşhur “Bilqamıs” dastanında on iki rəqəmi tez-tez vurğulanır. “Bilqamıs” dastanında göstərilir ki, Dostu Enkidunun faciəvi şəkildə vəfatından sonra ölümdən qorxan Bilqamıs əbədi həyat axtarışına çıxır. O, Dədə Utnapiştin yanına, yeraltı dünyaya getmək üçün Maşu dağının dibindən keçməlidir. Bunun üçün o, on iki günlük qaranlıq yolu keçməlidir. Bütün maneələrə baxmayaraq, Bilqamıs həmin on iki günlük qaranlıq yolu keçib on ikinci gün işıqla görüşür (3, 55-59).

Qədim Roma mifologiyasında on iki sayının kosmik tamlıq funksiyası isə allahlara simasında özünü bu cür göstərir: “On iki allah – Yupiter, Neptun, Mars, Apollon, Vulkan, Merkuri, Yunona, Venera, Minerva, Diana, Vesta və Çerera yunan dinindən iqtibas edilmiş Romanın Ali allahlarının qrupudur. On iki allah Yupiterin topladığı Ali şuranı təşkil edir” (4, 104). Heraklin göstərdiyi on iki qəhrəmanlıq da on iki sayının tamamlayıcı, mükəmməllik funksiyası ilə bağlıdır. Baş allah Zevs digər allahlara deyir ki, “mən Herakli yer üzünün bütün çarlarının hamısından qüdrətli və güclü edəcəyəm. Bu balaca oğlan (Herakl – R.A.) həddi buluğa çatan zaman on iki böyük qəhrəmanlıq göstərəcək, siz allahlar isə bu qəhrəmanlıqların müqabilində onu ölümsüz edəcəksiniz” (5, 172).

Mifik dünyagörüşlərdə on iki sayı həm də miqdarca yekun, eləcə də sonsuz çoxluğu da bildirir. “Bilqamıs” da bu, aydınca sezilir:

*Gəmiçi urşanabi söylədi Bilqamısa:
 “Dayan, Bilqamıs, dayan, şüvülü də al ələ,
 Əcəl suyuna dəymə, ondan özünü gözlə!
 Bu ikinci, üçüncü, dördüncü, al bir-bir,
 Beş, altı, yeddi şüvül, Bilqamıs, tez al götür.
 Səkkiz, doqquz bu da on, al götür, Bilqamıs sən,
 Bu on bir, bu on iki, al götür, Bilqamıs sən”
 Qurtardı Bilqamısın yüz iyirimi şüvülü (3, 66).*

Göründüyü kimi, Bilqamısın yüz iyirmi şüvülünün məhz on ikincisindən sonra qurtarması on iki sayının ilkin əsatiri məfkurədə funksional baxımdan ən yetkin say kimi qəbulunun göstəricisi kimi anlaşılr. Əsatiri düşüncəyə görə dünyadakı hər şey kəmiyyət baxımından on ikilik hesablama sistemi ilə hesablanır. Dünyanın bir sıra qədim xalqlarının on iki illik təqvim sistemi də bu əski hesablama sisteminə əsaslanır.

Zaman-məkan kontinuumunun işarəsi kimi on iki illik təqvim sistemi də kosmosla bağlı arxaik məzmunla çulğalaşmışdır. Eyni ardıcılıqla fəaliyyətdə olan bu təqvim sistemi on iki il tamamlandıqdan sonra təkrarlanır və əslində bu təkrarlanma daimi qapalı çevrə boyunca hərəkətdə olan zamanı işarələyir. Bu ilkin arxetipik məzmun, demək olar ki, bütün sonrakı əski görüşlərdə transformasiyaya uğramış formada üzə çıxır.

Əsatiri türk təfəkküründə də on iki sayı bir sıra mifoloji funksiyalarla çulğalaşmışdır. On iki sayının mükəmməl tamlığı işarələməsi Qırğızların “Qara xan oğlu Alman – Bet dastanı”nda bu şəkildə əksini tapır:

*On iki ay mən sənə onurğanı sızlatdım,
 Dar qarnını genitdim, daş məməni yumşaltıdım.
 Gəl, ana, etmə, ana, gəl sən məni rədd etmə!
 Gəl öz doğma balanı buraxaraq tərk etmə (6, 317).*

B.Ögəl bu barədə yazır: “On iki ayda doğulmaq, yəni ana bətnində normal vaxt olan doqquz aydan artıq qalmaq da türk mifologiyasının mühüm motivlərindən biridir. Böyük qəhrəmanlar və müqəddəs şəxslər həmişə analarının qarnında doqquz aydan artıq qalırdılar. Bu da onların ana bətnində digər normal insanlara nisbətən yetkinləşmə və inkişaf etmə dövrlərinin daha çox olduğunu göstərən bir inam olmalıdır (6, 310).

Əsatiri türk məfkurəsində on iki sayı həm də kainatın məkani bölgüsünü də simvollaşdırır. Altay əfsanələrindən birində söylənilir:

*Böyük bir dağ yüksəlir 12 göy qatından,
 Dağda bir qayın vardı yarpaqların altından. (7, 35)*

Əbdülqazi xan Bahadurun “Şəcəreyi-tərakimə” sində qoyunun kəsilərək on iki hissəyə bölünməsi, Rəşiddədinin “Oğuznamə” sində atın on iki hissəyə bölünməsi türk mifik düşüncəsində dünyanın, zaman-məkan kontinuumunun mükəmməl tamlığı, vəhdəti, o cümlədən etnosun bütöv halda varlığı kimi simvollaşır, eləcə də kainatın yetkin kosmik modelinin vahid kəmiyyət modeli kimi çıxış edir.

Qədim türk yazılı abidələrində (yaxud kitabələrində) həkk olunan mətnlər əsasında on iki sayının özündə cəmləşdirdiyi bir sıra mifoloji funksiyalarını da üzə çıxarmaq imkanı əldə edirik. Həmin yazılı mətnlərdən müəyyən parçalara diqqət yetirək.

“Tenqrilər (burada sağır “nun” hərfini vermək üçün “n” və “q” səslərinin birləşməsindən, “nq” dən istifadə edirik – R. A.) birlə tenqri yerində 2. erürçə bu erür bir yaruk kün 3. eki yigirmi edgü edin birlə kim. 4. kamığ dindarlar üzrə kedürür. 5. yəmə ekinti

yaruk kün kəndü erür. 6. eki yegirmi ilənməmək kim nom 7. kuti tenqridən toğar, yaruk kün tenqrikə. 8. yöləşür. Eki yigirmi tenqri kırkının 9. birlə, ilənmək ərksinmək...” (8, 194). Tərcüməsi – “1. Tanrılar ilə tanrı məkanına 2. yetişincə bu bir işıqlı bir gündür, 3. on iki yaxşı mülklə ki, 4. bütün dindarlara geyindirilir. 5. yenə ikinci işıqlı gün özü də budur: 6. on iki hökmdarlıq ki, din, 7. səadəti tanrıdan doğular, işıqlı gün tanrıya 8. bən-zəyər: on iki tanrı kənizi 9. ilə güclənmək, qüdrətlənmək...” (8, 194-195).

“İki yigirmi ödləri” (on iki zamini), “iki yigirmi tenqri kırkını” (on iki tanrı xid-mətçisi) ifadələri bəxt, ağıl, könül, duyğu, düşüncə, məhəbbət, bilik kimi insana xas olan keyfiyyətlərlə, həmçinin insanın bədən üzvləri ilə əlaqələndirilir (8, 195-196).

Bütövlükdə zaman anlayışının da bu mətnlərdə on iki sayı ilə işarələndiyinin şahidi olur: “6. yəmə iki yigirmi ödləri kəntü 7. iki yegirmi kararığ ilənməki. 8. yəmə yaruk künlər tünərig tünlərbə 9. utunğanlı, öçəşkəli 10. turdu. Yəmə yigətdi yaruk kün 11. Kararığ tünüg alanqad turdu...” (8, 195-196). Tərcüməsi (“6. Yenə on iki dövrün özü bunlardır: 7. on iki qaranlıq hakimiyyəti. 8. Yenə işıqlı gündüzlər qaranlıq gecələrlə 9. qarşı dayanmağa, mübarizə aparmağa durdular. Yenə yüksək işıqlı gündüz 11. qaranlıq gecəni məğlub etdi (alıb durdu)” (8, 196).

Həmin yazılarda göstərilir ki, insan (hökmdar) aşağıdakı on iki kamillik keyfiyyətinə malik olmalıdır: “16. Bir yaruk ilənmək, ikinti bilgə, 1. bilig, üçünç yigədmək, tör-tünç 2. sevinmək, bişinç tavrannmaq 3. altınç kirtü, yitinç kirtkünmək 4. səkizinç sərinmək, tokuzunç 5. könin ermək, onunç edgü 6. kılınçlıq, bir yekirminç tüz könqüllüg, iki yegirminç yaruk, bular iki yegirmi ödlər könqül içrə yadılur, 9. yaraşır...” (8, 196-197). Tərcüməsi “16. Birinci işıqlı hakimiyyət, ikinci müdrik bilik, 1. bilik, üçüncü qələbə, dördüncü 2. sevinc, beşinci davranmaq (qeyrət), 3. altıncı həqiqət, yeddinci inam, 4. səkkizinci dözümlü, doqquzuncu 5. düzlük, onuncu yaxşı 6. əməl, on birinci düz könüllülük, 7. on ikinci işıq. Bu on 8. iki öyüd qəlb içərisində yayılır, 11. yaraşır...” (8, 196-197).

Burada on iki sayının mükəmməl kamilliyi işarələməsini açıq-aşkarca görürük. Bəzən isə həmin rəqəm ən ali fəvqəltəbii qüvvələrin, tanrıların simvolu kimi aşkarlanır. Məs.: “Yitili iki yigirmili erklig, küçlüglərdən küç basut gəlzün” (8, 203), tərcüməsi “Yeddili on iki qüdrətli güclülərdən kömək gəlsin” (8, 203).

On iki sayının mükəmməl tamlıq funksiyası və zamanın (zaman-məkan kontinuumunun) qapalı çevrədə daimi təkrarı folklorumuza da sirayət etmişdir. Elə əsatiri eposumuz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un on iki boydan ibarət olması da dediyimiz mifik funksiyalarla ilişgilidir. Bu məqamı sezmiş M.Əlizadə yazır: “Dastanın on bir boyunda təxminən eyni məzmun planında təkrarlanan hadisələrin on ikinci boyda tragik finalla nəticələnməsi mifdən gələn dövrəvi zaman sisteminin əlamətidir” (9, 120).

Bəzən guya “Kitabi-Dədə Qorqud”un on iki yox, daha artıq boydan ibarət olmasını iddia edirlər. On iki sayının mifoloji köklərinin araşdırılması bu mülahizənin əsassız olduğunu söyləməyə imkan verir. Belə ki, on iki sayının əsas mifik funksiyalarından biri onun mükəmməl kosmik tamlığın simvolu olmasıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən mükəmməl kosmik tamlığın simvolu kimi çıxış edən on iki rəqəminə uyğun olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqudun” on iki boydan ibarət olması mifin tam məntiqinə uyğundur. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un bütöv variant forması on iki boydan artıq və ya əskik ola bilməzdi. Çünki mifopoetik təfəkkür həmin əsatiri mətnin tam formasını on iki rəqəmi ilə qavramaqla dastanın mifik təfəkkürdən gələn mükəmməl tamlığını ifadə edir. Yəni on iki boy əslində mifopoetik təfəkkürün doğurduğu mükəmməl kosmik tamlığı simvollaşdırır. Bu nöqteyi-nəzərdən mükəmməl tamlığın birbaşa ifadəsi kimi işarələnmiş “Kitabi-Dədə Qorqud”un on iki boydan artıq olması məntiqəuyğun səslənmir. Bu səbəbdən dastanın başqa, yəni on iki boydan əlavə hansısa boyunun olmasını iddia etmək ümidverici görünmür.

On iki sayının mükəmməl tamlığı ifadə etməsi folklorumuzda bir sıra digər məqamlarda da əksini tapır. Məsələn: “Kitabi-Dədə Qorqud” da Qaraca Çoban sapandı ilə

“hər atanda on iki batman daş atardı. Atdığı daş yerə düşməzdi. Yerə dəxi düşsə, toz kimi savrılardı, ocaq kimi obrılır idi. üç yıldıraq daşı düşdüyü yerin otu bitməzdi. Semiz qoyunaruq toqlı bayırda qalsa, qurt gəlib yeməzdi sapanın qorqusundan” (10, 47).

“Taxta qılnc” nağılında isə bu mifoloji semantika daha qabarıq şəkildədir. Nağılda bildirilir: “Oğlan qızın yanına gedib bunun ağzından üfürür. Həmin saat qızın ağzından bir-birinin dalıncan on bir ilan çıxır. Hər birisi çıxdıqca istiyir ki, oğlanı vırsın, əmma oğlan zirəhlik edib bir-bir on birini də öldürür. Sora qulağını qızın ağzına qoyub gördü ki, bir ilan da qalıb” (11, 122). “Gənə də oğlan razı olmur, qızı götürüb bir ağaca sarıyır. Qılncı çəkib qaldırır və istiyir ki, qızın başın üzsün. Qız qorxusunnan qusur, ağzınnan axırıncı ilan düşür” (11, 123).

On iki sayının sıxılmış mifoloji semantikasi bir çox el aşıqlarının yaradıcılığına da dərindən sirayət etmişdir. Məs.: Molla Cumanın şeirlərindən birində söylənir:

*Bir əjdaha kəsdi yolu,
Gördüm on iki başı var.
Bağladı həm sağ-solu var
Ağzında otuz dişi var. (7, 184)*

Aşıq Ələsgər isə deyir:

*Adım Ələsgərdi, mərdü-mərdana,
On iki şayirdim işlər hər yana.
Tülküsen, aslanla girmə meydana,
Danasan, sürtünüb, kaldan danışma. (12, 172)*

2. Mifoloji təfəkkürün bir çox simvolları ondan sonra gələn dini təfəkkür formasına transformasiya olunur. Bu transformasiya olunmuş simvolların ilkin mifik funksiyası, çalarları dini təfəkkürün ideologiyasına uyğun olaraq yeni semantik çalarlarla yüklənmiş olur. Bu baxımdan on iki sayı da mifoloji təfəkkürdən dini təfəkkürə transformasiya olunur və əsatri funksiyasını müəyyən məqamlarda bir qədər üzde, bəzi hallarda isə alt qatda qoruyub saxlayır, bəzən isə yeni məzmun çalarları qazanır.

Tövratda on iki rəqəmi ilə bağlı göstərilir. İsraililər Kənan torpağına girməmişdən əvvəl oraya on iki əsas kişi göndərilir (13, 112). Onlar həm də on iki kəşfiyyatçı idilər (13, 112). Yeşua on iki adama əmr etdi ki, onların durduqları yerdən bu möcüzənin (israillilərin İordan çayını keçməsi üçün quruması) xatirəsi olaraq on iki daşı götürsünlər (13, 130). Davudun oğlu Süleymanın tikdirdiyi məbəddə qurbanlıq heyvanların yuyulub təmizləndiyi əlüzuyuanlardan ən böyüyü on iki mis öküz təsviri üzərində dururdu (13, 178). İsrail bildiyimiz kimi, əcdadları Yaqubun on iki oğluna görə, on iki qəbilədən ibarət idi (13, 186). “On altı yaşında olarkən Yoşiya bütün qəlbi ilə Rəbbə tərəf döndü və öz hökmranlığının on ikinci ilində Yəhuda və Yerusəlimi bütldəndən və onlara məxsus qurbangahlardan təmizləməyə başladı” (13, 218). Bütün yəhudilərin bir gündə imperator Artəşastanın on ikinci ilinin Adar ayının 13-cü günündə öldürülməsi və əmlaklarının soyulması (13, 242) və s.

İncildə də on iki rəqəmi geniş şəkildə əksini tapır:

“Və budur on iki ildən bəri qan axıntısından əziyyət çəkən bir qadın İsanın arxasından gəlib onun paltarının ətəyinə toxundu” bu toxunuşdan qadın şəfa tapır (14, 29). Başqa bir hissədə rast gəlik ki, “İsa öz on iki şagirdini yanına çağırır, murdar ruhları çıxarmaq, hər çeşid xəstəliyi və hər çeşid naxoşluğu yaxşı etmək səlahiyyətini onlara verdi”. İsa lazımi işlərə onikiləri göndərir, onlara lazımi əmrlər göstərişlər verir (14, 30-31) və s.

Masonçuluqda simvolları təhlil edən V.İ.Kurbatov on iki sayı ilə əlaqədar olaraq yazır: On iki sayı – bütün dünyada Bibliya simvolikasından sonra ali mükəmməllik hesab olunur. Dujina (on iki ədədi) kamil rəqəmin hasilindən $3 \text{ vur } 4 = 12$ yaranmışdır. Əksər dillərdə bu sayın adının özü “dujina” güclü, yəni möhkəm, sağlam, tamlanmış mənasını ifadə edir. Bir sıra xalqların 12-lik hesablama üzrə müxtəlif hesab sistemini yaratmaq cəhdləri (çəki, pul, bölgü, musiqi ölçüləri və hətta tarixi xronologiya) buradan qaynaqlanır” (15, 109-110).

Əlbəttə, on iki sayının ali mükəmməllik rəmzi hesab olunmasını bu sayın mifik düşüncədən doğan kosmik tamlığın işarəvi semantikasının dinə sonralar transformasiya olunması kimi izah etmək daha doğru olardı. Əslində müəllifin qeyd etdiyi kimi, on iki rəqəminin ali mükəmməllik rəmzi sayılmasının əsasında da Bibliya yox, yuxarıda artıq faktoloji materiallarına istinad etdiyimiz mifoloji təfəkkür dayanır. Bibliya isə sadəcə mifoloji təfəkkürün bir çox elementləri kimi on iki rəqəminin də mükəmməl kosmik tamlıq funksiyasını öz əsas ideoloji prinsipinə uyğun şəkildə rəmləşdirir.

On iki sayı İslam dinində də əksini tapır. Müsəlmanların müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim” də on iki sayı ilə bağlı məqamlar bir neçə ayədə əksini tapır. “Musa öz qövmü üçün su istədikdə Biz ona əsanı daşa vur dedik. Bəs o daşdan on iki su çeşməsi çağladı” (Bəqərə surəsi 60-cı ayə, Əraf surəsi, 160-cı ayə), “Allah İsrail övladlarından əhd almışdı. Biz onlara on iki nəzarətçi göndərmişdik” (Maidə surəsi, 12-ci ayə), “Allaha görə, ayların sayı göyləri və yerləri yaratdığı gündən on ikidir ki, ondan dörd ay haram aydır” (Tövbə surəsi, 36-cı ayə) (16).

İslamda on iki sayının arxetipik məzmunu, həmin rəqəmin mifoloji təfəkkürdəki kosmik tamlıq semantikasi on iki imamlarla bağlı inamlarda aydın şəkildə özünü büruzə verir. Müsəlmanların inamına görə, dünyanı bürüyən şeytani (şər) əməllərin aləmi tamamilə bürüdüüyü vaxt böyük qeybdə olan on ikinci imam Sahib-əz Zaman, Mehdi dünyanı bu dəhşətli məhvədən xilas edəcək. Bu, elə əslində on iki sayı ilə işarə olunan İmam Mehdi-nin timsalında mifik təfəkkürdən gələn kosmik düzənin (kosmosun) bərpası deməkdir. Yəni dünyanın kosmik modeli yalnız on ikinci imam gəldikdən sonra bərpa oluna bilər.

On iki sayı arxetipik məzmununu qorumaqla adət-ənənələrimizdə də yaşamaqdadır. Milli toy adətlərimizdən bəhs edən Q.Qeybullayev yazır ki, qız evində əsasən qadınlar və qızlar iştirak edirdilər. Adətə görə, qız toyunda 12 yaşından yuxarı oğlan olmamalı idi, yaxud qız evində toy hazırlığı zamanı toy mərasiminin keçirilməsində, heyvanın kəsilməsində və soyulmasında, odun doğranmasında, od qalanmasında və s. 12 nəfərdən artıq kişi (oğlan) olmamalıydı (17, 188). Ənənəyə görə, gəlinə verilən cehizlərin içində 12 tumanbağı, 12 pul kisəsi, 12 tənəki kisəsi qoyulurdu (17, 200).

Ə.Cəfərzadə xatirələrində yazır ki, “səməni evdə on iki gün qalmalıydı. On üçüncü gün anam əlimizdən tutub bizi “səməni axıtmaq” seyrinə aparardı” (18, 175).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, son vaxtlar dünyanın guya 2012-ci ildə sonu gələcəyi ilə bağlı dolaşan şayiələrin də müəyyən mənada əsasında on iki sayının əsatiri məfkurədəki kosmik tamlıq işarəsi ilə bağlılığı dayanır. Belə ki, on ikidən aşağı rəqəmlər natamamlığı simvollaşdırdığı kimi on ikidən yuxarı rəqəm, xüsusilə də on üç rəqəmi xaoslu durumu, xaosu işarələyir. Buna görə də on ikinci ildən sonra gələcək on üçüncü il dağıdıcı, nizamsız, xaoslu aləmin simvolu kimi qavranılır. Dünyanın bir sıra xalqlarının inanclarında on üç rəqəminin məhz nəhs rəqəm sayılması da bununla bağlıdır. Bu şayiələrin əsasında digər motivlərin dayanması da istisna edilmir.

A.İmamquluyeva İranda Novruz bayramının qeyd edilməsi ənənələrindən bəhs edərkən yazır ki, “ənənəyə görə, bayram 13 gün davam edir və bu müddət ərzində adamlar bir-birinin evinə qonaq gedir, bayram hədiyyələri aparırlar. Yeni ilin 13-cü günü xüsusi şəkildə qeyd olunur ki, buna “Sizdəh bedər” (“On üçün qovulması”) deyilir. 13 rəqəmi nəhs sayıldığı üçün həmin gün hamı evdən çıxır, çəmənləklərdə, dağlarda, çay

kənarlarında, meşələrdə gəzişir, yeyib-içir, şadlıq, müxtəlif musiqi alətlərinin müşayiəti ilə rəqs edirlər. Bu vəziyyət gecəyarısına kimi davam edir və yalnız bundan sonra camaat evlərinə dağılır. Beləliklə, 13-cü günün “uğursuzluğu” evlərdən “qovulur” (19).

Novruz günündə “bayramlaşmanın müddəti bəzi bölgələrdə yeddi, əksər yerlərdə isə on iki gündür. Bayramın on üçüncü gününü çöldə-bayırda, gəzintidə gəzmək məsləhət bilinir” (20, 44).

Nəticə

Çoxsaylı mifoloji mənbələrin elmi-nəzəri təhlili göstərir ki, digər rəqəmlər kimi on iki sayı da özündə çoxşaxəli mürəkkəb semantik layları sinkretikləşdirmişdir. Lakin əsas başlıca xətt kimi aşkarlanan kosmoqonik tamı, bütövü simvollaşdırması bu rəqəmin spesifikasiyasını müəyyən edir. Həmin arxaik semantika özündən sonra gələn dünyagörüşü formalarında bu və ya digər şəkildə aşkarlanmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Мифы народов мира. В 2 томах. Т. 2. Москва: Советская Энциклопедия, 1988, 719 с.
2. Лосев А.Ф. Хаос и структура. Москва: Мысль, 1997, 831 с.
3. Bilqamis dastanı. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 92 s.
4. Мифологический словарь. Москва: АСТ. Астрель. Хранитель, 2007, 365 с.
5. Мифы Древней Греции. Ленинград: Лениндздат, 1990, 366 с.
6. Ögəl B. Türk mifologiyası. I cild. Bakı: MBM, 2006, 626 s.
7. Vəliyev K. Elin yaddaşı dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 280 s.
8. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri. I hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
9. Əlizadə M.İ. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası (epik zaman ənənələri). Namizədlik dissertasiyası. Bakı: Ədəbiyyat İnstitutu, 1991, 146 s.
10. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
11. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
12. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
13. Uşaq Bibliyası. Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1995, 542 s.
14. İncil. Əhdi-Cədid, yaxud Rəb İsa Məsihin xoş xəbəri. Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1993, 612 s.
15. Курбатов В.И. Тайное общество масонов. Москва: Наука-Пресс, 2006, 416 с.
16. Qurani-Kərim. Tərcümə edən: Muhəmməd Cavad Ələvi Təbatəbai. 2001, 1319 s.
17. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (19-cu əsr və 20-ci əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1994, 440 s.
18. Cəfərzadə Ə. Unudulmuş əziz günlərimizdən. \ “Azərbaycan” jurnalı, 2001, № 9, s. 159-177.
19. İmamquliyeva A. Novruz şərq ölkələrində. \ “Ədəbiyyat” qəzeti, 9 oktyabr 2009-cu il.
20. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2008, 208 s.

Резюме

Рамин Аллахвердиев

Мировое древо в тюркском мифологическом мышлении

Понятие времени (пространственно-временной континуум) материализуясь, воспринимается одушевленным и в предметном виде. Такое материализованное времени есть моделирование времени в виде материальных существ. Мировое древо – один из моделированных существ времени. С семантической точки зрения эта модель охватывает в себе весь промежуток времени, то есть мифологическое прошлое или первоначальное время: настоящее и будущее. На основе фольклорных образцов выявляются мифологические функции Мирового древа в связи со временем.

Ключевые слова: миф, время (пространственно-временной континуум), модель, Мировое древо, хаос, космос.

Summary

Ramin Allahverdiyev

Tree of World in the turks mythological thinking

The time conception (time-place continuum) materializes and is perceived as image of animated and inanimate matters in the turks mythological thinking. This materialize learning of the time is time's model as image of material matters. One of time's models is the World Tree. From mythological semantic view point this model embraces all time's division of the time conception, that is mythic old times or the firs beginning time – present time – and the future. The mythological functions connected with the World Tree discover in base's example of our folk-lore.

Key words: myth, time, (time-place kontinuum), model, Tree of World, khaos, cosmos.

Redaksiya heyətinin üzvü f.İ.E.D., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

ƏRƏB XALQ SİRƏLƏRİNDƏ KƏLƏKBAZLIQ MOTİVLƏRİ

Lalə BAYRAMOVA*

Açar sözlər: sirə, xalq romanı, kələkbazlıq eposu, folklor, motiv

Giriş

Ərəb xalqının milli təfəkkürünün ilk təzahürləri folklor nümunələrində, xüsusilə, ərəb xalq sirələrində rast gəlinir. Kələkbazlıq mövzusu orta əsrlər ərəb ədəbiyyatında yaranmış və ərəb xalq sirələrində də yer almışdır. Ərəb xalq sirələri əsrlərin keşməkeşli süzgəcindən keçərək çoxəsrlik təşəkkül mərhələsində kələkbazlıq motivləri ilə zənginləşdirilmişdir.

1. Kələkbazlıq mövzusu və ərəb xalq sirələri

Kələkbazlıq dünya ədəbiyyatında tanınmış bir mövzu olmasına baxmayaraq, ən çox ərəb ədəbiyyatında müraciət olunan mövzudur. Dünya ədəbiyyatşünasları kələkbazlığı ictimai mühitin bəhrəsi olaraq, ərəb zəminində yaranmış orijinal bir mövzu hesab etsələr də, bu mövzu ərəb ədəbiyyatına pəhləvi dili vasitəsilə VIII əsrdə hind ədəbiyyatından keçmişdir (8, s.347).

Kələkbazlıq mövzusu ərəb ədəbiyyatında IX əsrdə yaranmışdır. İlk dəfə kələkbazlıq motivlərinə məşhur ərəb ədibi Cahizin hekayətlərində rast gəlinmişdir.

Ərəb ədəbiyyatında var olmuş kələkbazlıq novellaları “məqamə” janrı adı almışdır. Məqamə janrı ictimai həyatın müəyyən bir dövründə cəmiyyətin diqqətindən kənarda qalaraq, zəhmətləri və müəyyən riskləri hesabına yaşamaq imkanı olmayan, sadəlövh insanlara kələk gələrək, hiylə işlədərək dilənçilik edən böyük bir qrup adamların həyat tərzini bədii vasitələrlə əks etdirən ədəbiyyat janrıdır”(12, s.15).

İlk dəfə kələkbazlıq mövzusunu janr səviyyəsinə qaldırıb, onu məqamə adlandıran X-XI əsrdə yazıb-yaratmış “Zamanın möcüzəsi” ləqəbli ərəb mütəfəkkiri Bədi əz-Zaman əl-Həmədani olmuşdur. Kələkbazlıq mövzusu təkcə məqamə janrında yazılan əsərləri deyil, eləcə də məişət hekayətləri, ibrətamiz nağılları və rəvayətləri, xalq sirələrini də əhatə edir.

“**SİRƏ**”- ərəb sözü olub, hərfi tərcümədə “həyatın təsviri” deməkdir. Hal - hazırda isə sirə janrında yazılmış əsərlər xalq nümunələri hesab olunur, yəni, bu tip əsərlərə həm xalq romanı, həm də sirə adı verilmişdir və bu günə qədər bu iki ad dünya ədəbiyyatına məlumdur.

Ərəb sirələri şərq ölkələrində, xüsusən, ərəb ölkələrinin şəhər əhalisinin böyük bir qismi arasında, satıcısından tutmuş yüksək rütbəli şəxslərə qədər xalq arasında geniş şöhrət qazanmışdır.

Sirələr xalq ədəbiyyatının əsas özəyini təşkil edir və bu baxımdan onu bir çox alimlər, o cümlədən, tanınmış rus alimi B.Y.Şidfar “ağır kütləli ədəbiyyat” adlandırmışdır (8, s. 112).

“Əntərə”, “Əli Zibək”, “Əz-Zahir Beybars”, “Əbu Zeyd”, “Seyf ibn Zu-Yəzən”, “Min bir gecə” nağılları məşhur ərəb xalq sirələridir. Ərəb xalq sirələri həm qəhrəmanlıq, həm məhəbbət, həm də məişət motivlərindən bəhs edir. Sirələrdə yer almış məişət motivlərinin bir hissəsi kələkbazlıq motivlərini əhatə edir.

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA akad Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: bayramova78@hotmail.com

Qeyd etmək lazımdır ki, kələkbazlıq mövzusu yalnız xalq romanlarının yaradıcılarının bədii təxəyyülünün məhsulu deyildi, həm də konkret tarixi-ictimai şəraitin inikası kimi meydana çıxdı.

Kələkbazlıq haqqında yazılmış “Əli Zibək” kimi romanların tarixi-ictimai əsasından danışarkən, N.İbrahimov yazır: X-XI əsrlərdə “şəhər keşikçiləri” və ya rəisi vəzifəsinə bir çox hallarda keçmiş oğru və ya quldurlar təyin olunurdu; təyin olunmuş oğru və ya quldur hakimin xəzinəsinə böyük məbləğ ödəyib vəzifəsini satın aldıqdan sonra şəhər əhalisinə “himayədarlıq” edir, onları digər oğru və quldurlardan qoruyur, lakin buna görə vergi və xərəcə alırdı. Şərq tarixinin müəyyən dövrlərində orta əsr “qanqster”lərinin bu özbaşınalığı təhlükəli formalar alırdı və əhalinin onsuz da ağır olan vəziyyətini çətinləşdirirdi. Bununla yanaşı, onlar çox vaxt feodal hökmdarlara qarşı müəyyən müxalifət rolunu oynayır və ilk növbədə, özlərinin də içərisindən çıxdıqları şəhər əhalisinin mənafelərini müdafiə edirdilər. Bütün bunlar xalq şüurunda “kələkbaz”ın - zirək və qorxmaz şəxsin ziddiyyətli obrazının formalaşmasına şərait yaradırdı: o, bir tərəfdən, əsla ziyanlı olmayan işlərlə məşğul olur, digər tərəfdən də xalqı hakimlərin özbaşınalığından qoruyur, şəhərlərin təhlükəsizliyinin qayğısına qalır, şəhərdə qayda-qanuna nəzarət edir” (11, s. 27).

Ərəb ölkələrində şəhərlərdə qayda-qanunu üsulunca təmin etmək üçün hakim təbəqələr kələkbazların köməyindən istifadə edirdilər. Xüsusilə dövlətin tətbiq etdiyi vergilərin ödənilməsi kələkbazların böyük səyi hesabına həyata keçirilirdi.

N.İbrahimov bunun sosial amillərindən bəhs edərkən yazır: “Nəzərə almaq lazımdır ki, Bağdad, Qahirə, İskəndəriyyə, Dəməşq, Bəsrə və sair bu kimi orta əsr şərq şəhərləri mürəkkəb konqlamerat təşkil edirdilər və yerli şəhərlilər-sənətkarlar, tacirlərlə yanaşı, dözülməz vergilərdən qaçmış kəndlilərdən, müxtəlif mənşəli gəlmələrdən ibarət idilər. Bu cür şəhərlərdə qayda-qanunu təmin etmək son dərəcə çətin məsələ idi və hökmdarlar kələkbaz təşkilatlarının üzvlərini ələ alıb onları gözətçi təyin etməli olurdular” (6, s. 28).

Həmin faktı Riçard Berton Avropa ilə müqayisəli surətdə yığcam şəkildə belə ifadə etmişdir: “Əvvəllər Bou-strirdən olan xəfiyyələr kimi, Şərqdə “rəislər” başlıca olaraq cinayətkar ünsürlər içərisindən seçilmişdir” (9, s.103).

Kələkbazlıq mövzusu yalnız mənfi deyil, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər də aşılayır. Çünki ictimai-siyasi səbəblər xeyirxah və rəhmdilliyi ilə seçilən, böyük risklərlə qazandıqları pulları, çətinliklə əldə etdikləri çörəyin son tikəsinə qədər kimsəsiz uşaqlar, kasıblar, məzlumlar arasında bölə bilən şəxsləri hiylə, kələk işlədərək kələkbaz olmalarına sövq etmişdir.

Bir sözlə, kələkbazlıq ərəb ədəbiyyatında ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq yaranmış, ərəb xalq sirələrində yer almış, oxucu dairəsini genişləndirərək, bu günə qədər öz şöhrətini qoruyub saxlaya bilmişdir.

2. Ərəb xalq sirələrində kələkbazlıq motivləri

Ərəb xalq sirələrində kələkbazlıq motivləri yetərincədir.

“Əli Zibək” sirəsi orta əsr ərəb xalq romanı seriyasından olaraq, ənənəvi xalq romanları arasında kələkbazlıq motivindən ibarət olması baxımından seçilməkdədir. Əsasən, roman ərəb orta əsr şəhər əhalisinin çoxsaylı təbəqəsinə aid olan kələkbazlıq, avaralıq və fırıldaqçılıqla məşğul olan Əli Zibək və onun başına gələn əhvalatlar, törətdiyi kələkbazlıqlardan bəhs edir. Romana tam olaraq qətl, quldurluq, oğurluq, nəhayət, kələkbazlıq haqqında süjetlər daxildir.

Hadisələrin gedişatında Əli Zibək çox vaxt öz qazdığı quyuya düşür. Romanda kələkbazlıqla bağlı süjetlərin bir çoxunda “ibrətamiz ahəng” üstünlük təşkil edir və baş verən hadisələr vasitəsilə bir növ “başqasına quyu qazan özü düşər” ideyası əsaslandırılır.

Ərəb xalq ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarının qeyd etdiyi bu və digər xüsusiyyətlər “Əli Zibək” romanında kələkbazlıq haqqında süjetlərin ən parlaq nümunəsi kimi

dəyərləndirilməli olan “Hiyləgər Dəlilənin meydana çıxması” (4, s. 134), “Dəlilə Əli Zibəkin izi ilə” (4, s. 213 - 219) bütün aydınlığı ilə göstərir.

Romanın I fəslində – Əli Zibəkin böyüyüb boya-başa çatması bölümündə ilk cümlələri yada salmaq kifayətdir: “Harun ər-Rəşid xəlifə olan vaxt öz bicliyi, ağılı ilə seçilən Əhməd əd-Dənəf var idi. Xəlifə onun ağılına, bicliyinə heyranlığından onu Bağdad şəhərinin xəlifə qvardiyasının başçısı təyin etdi. Onun əmrinə Həsən Şuman və Əbu Hatab kimi bic, kələkbazlar tabe idilər və onun bütün əmlərini can-başla yerinə yetirirdilər (13, s.12-13).

Eyni belə bir süjetə məşhur ərəb xalq romanı “Min bir gecə nağıllarında” “Hiyləgər Dəlilə ilə Qahirəli Əli Zibəkin” əhvalatında (3, s.273-350; 14, s.143-151) rast gəlinir. Belə rəvayət eləyirlər ki, Harun ər-Rəşid xəlifə olan vaxt iki adam vardı, bunlardan birinin adı Əhməd əd-Dənəf, o birinin adı Həsən Şuman idi. Onlar çox bic-bic işlər görür, çox qəribə hoqqalardan çıxırdılar. Odur ki, xəlifə Əhməd əd-Dənəfə faxir libası verib onu sağ tərəfin rəisi təyin etdi, özü də hərəsinə min dinar aylıq təyin etdi. Onların hərəsini ixtiyarında qırx adam var idi. Əhməd əd-Dənəfə həm də quruya göz qoymaq həvalə olunmuşdu” (3, s. 273).

“Əli Zibək” romanının baş qəhrəmanı Əli Zibək Əhməd əd-Dənəfin ən yaxın adamı Həsən Ras əl-Qul və şeyx Nurəddinin qızı Fatimənin oğlu idi. Qahirə şəhərinin qvardiyasının rəisi Salahəddinin hiyləsi ilə öldürülən Əli Zibəkin uşaqlığı yetimçiliklə keçmişdir. Gününün çoxunu babası ilə keçirən Əli babasından kələkbazlıq, biclik öyrənmişdi. Onu Əli deyil, Zibək deyə çağırırdılar. Zibəkin mənası “civə” deməkdir. Bu ləqəbin ona verilməsinin ən böyük səbəbi, onun yoldaşlarına öz bicliyi, kələkbazlığı sayəsində qalib gələrək qəfildən yoxa çıxması və gizlənməsi idi. Onun üçün də yoldaşları da ona “civə” ləqəbini yaraşdırırdılar.

Romanın kələkbaz qəhrəmanlarından biri də Dəlilədir. İstər yazılı, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə nəzər salsaq, çoxlu kələkbaz obrazların şahidi olarıq. Dəlilə o qədər bic, ağıllı kələkbaz idi ki, onun sorağı hətta xəlifə Harun ər-Rəşidə də yetişmişdir.

Bu haqda “Min bir gecə nağıllarında” maraqlı məlumat verilir. Xəlifənin: “sən niyə belə hiylələr qurub bizə əziyyət verirsən?”- sualının cavabında isə o deyir: “Mən bu hiylələri heç də başqalarının malında gözümlə olduğuna görə eləməmişəm, mən Əhməd əd-Dənəfin Bağdadda qurduğu hiylələri, Həsən Şumanın işlətdiyi kələkləri eşidəndə, özlüyümdə dedim: “Mən də onlar kimi hiyləgərlik edəcəyəm” (3, s. 304).

Göründüyü kimi, qəhrəmanın seçimi təkcə ictimai reallıqla deyil, həm də həmin gerçəkliyin doğurduğu mənəvi idealla şərtlənmişdir: kələkbazlar şəhər mühitinin müəyyən zümrələri üçün məhz belə ideala çevrilmişdilər. Ona görə də onların fəaliyyətində maddi maraq arxa plana keçir, əsas diqqət öz ağılının gücü və itiliyini nümayiş etdirməklə şöhrətə çatmağa, ictimai status və mənəvi nüfuz qazanmağa verilirdi. Yeri gəlmişkən, bu cəhət “Əli Zibək” romanının kələkbazlıq haqqında süjetlərin digər süjetlərdən fərqli xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər.

Dəlilə “yüksək səviyyəli” kələkbaz və hiyləgər olduğu üçün əvvəllər İsfahanda və sonralar Bağdadda kələkbazlardan ibarət qruplara gözətçi, xəlifə tərəfindən karvansaraya nəzarətçi təyin olunmuşdur. Həm bu, həm də əvvəlki hallardan aydın olur ki, belə bir “kadr seçimi” konkret tarixi şəraitin diktəsi olmaqla, müəyyən baxımdan məcburi addım idi.

“Min bir gecə” nağıllarında da kələkbazlıq motivləri ilə qarşılaşırıq. Həmin nağıllarla XVI-XVII əsrlərdə İspaniyada və digər Avropa ölkələrində yayılmış kələkbazlıq janrı arasındakı analogiyanı qeyd edən M.İ.Qerxardt onların əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları göstərir: “Avaralar, tüfeylilər, cinayətkarlar, digər “qaranlıq” şəxslər, onların yaşayışlarını təmin etmək üçün işlətdiyi hiylələr, əl atdığı şən yaxud amansız kələklər başlıca mövzunu təşkil edir; təsvirlər realist olaraq, aşağı təbəqələrin həyatının ən ikrah doğuran

adətlərini qabardır; bu təsvirlərin əsas ahəngi aşkar sosial revindikasiya, çoxu da ibrətamiz ahəngdir” (9, s.162). Kələkbazlıqla bağlı süjetlərin əsasında maddi maraqların dayanıldığını İ.M.Meletinski də qeyd edir (7, s.228). Buna görə həmin süjetlərdə oğurluq maddi maraqları təmin etməyin başlıca vasitəsi kimi çıxış edir. Məsələn, “Vali Hüsəməddinin əhvalatı” (14, s.189-187) və “Oğru ilə sərrafın əhvalatı” (14, s.192-193) adlı nağılları göstərmək olar. Hər iki nağılda oğurluq hadisələrindən bəhs olunur və məharətlə düşünlənmiş kələk onun asanlıqla həyata keçirilməsinə imkan verir. Lakin bu nağılların özünəməxsusluğu ondadır ki, qəhrəmanların insan psixologiyasının incəliklərinə bələdliyi üzərində qurulmuş kələkbazlığı sahibinə qaytarılmış əşyanın onun gözü qarşısında ikinci dəfə oğurlanmasına şərait yaradır. Bu da analoji süjetlərin tipologiyasına uyğun olaraq, həmin nağıllarda əsas mövzunun məhz kələkbazlıqdan ibarət olmasına şübhə yeri qoymur. Biabırçı nağılda İsgəndəriyyə qalasının valisi Hüsəməddinin yanına gələn bir əsər karvansarada içərisində min dinar olan pul kisəsinin oğurlanmasından şikayət edir. Vali karvansaradakı bütün adamları həbs etdirib cəzalandırmaq istəyir. Bu zaman pul kisəsi oğurlanmış adam irəli çıxaraq, cinayəti boynuna alıb insanları xilas edir. Sonra cinayəti necə törətdiyini nəql edib bunu əyani şəkildə nümayiş etdirmək görüntüsü yaradır və kisəni sahibinin qarşısında ikinci dəfə oğurlayıb aradan çıxır. Onu tutmaq cəhdləri heç bir səmərə vermir. Vali isə əsərə üz tutub: “Daha camaatın sənə heç bir borcu qalmadı: sən oğrunun kim olduğunu bildin, öz pulunu da geri aldın, ancaq onu saxlaya bilmədin”- deyir (3, s.187).

“Oğru ilə sərrafın əhvalatı”nda da əsas intriqa nəhaq incidilən şəxsi cəzadan qurtarmaq və oğurluğu ikinci dəfə həyata keçirmək niyyəti üzərində qurulmuşdur. Qızıl dolu kisə ilə evinə gələrək, yuyunmaq üçün hamama keçən sərrafın varidatı onu izləyən oğru tərəfindən oğurlanır. Lakin sonradan bunun üstündə sərrafın öz kənizini ciddiyyətini yada salan oğru bazardakı qonşu tacirin nökrəri qıyafəsində kisə ilə birlikdə sərrafın yanına qayıdır, onu kisəni bazarda unutduğuna inandıraraq (artıq bu zaman sərraf kənizi döyməyə başlamışdı), qızıllarını təhvil alması barədə möhürlü kağız tələb edir. Sərraf kağızı yazmaq üçün içəri keçəndə isə kisəni ikinci dəfə oğurlayıb aradan çıxır və beləliklə, sərrafın kənizi cəzalandırması üçün heç bir əsas qalmır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, kələkbazlıqla bağlı süjetlərin bir çoxunda “ibrətamiz ahəng” üstünlük təşkil edir və baş verən hadisələr vasitəsilə bir növ “başqasına quyu qazan özü düşər” ideyası əsaslandırılır. Bu baxımdan abidədəki “Tacirlə iki cinin əhvalatı” (14, s.52) adlı kiçik hekayət maraq doğurur. Səfərə çıxan varlı taciri aldadıb mallarını ələ keçirmək istəyən canilər eyni zamanda bir-birinə qarşı kələk qururlar: hər ikisi öz yeməyinə zəhər qatıb o birinə verir və nəticədə onların öldüyünü görən tacir anlayır ki, “bu adamların hər ikisi onu aldatmaq istəyən kələkbaz imiş. Onların pis niyyətlə qurduqları hiylə özlərinə qənim olub” (14, s.52).

“Qozbelin nağılı”na daxil olan “Dəlilənin üçüncü qardaşının hekayəti”ndə (2, s.298-300) göstərilən ideya təqribən eyni üsulla əsaslandırılır: özlərini korluğa vurub insanları aldanan kələkbazlar analoji vasitədən istifadə edən ev sahibi tərəfindən ifşa olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kələkbazlıqla bağlı süjetlər təkcə sirə yaradıcılarının bədii təxəyyülünün məhsulu deyildi, həm də konkret tarixi-ictimai şəraitin inikası kimi meydana çıxdı. Belə ki, “Avropada olduğu kimi, Şərqdə də kələkbazlar və avaralar öz qanunları və başçıları olan xüsusi təriqətlərdə birləşmişdilər” [65, 5]. Bu tip təşkilatların mövcudluğu “Min bir gecə”də öz əksini tapmışdır. Məsələn, “Şahzadə ilə yeddi vəzirin əhvalatı”na daxil olan “Tacirlə kor qocanın nağılı”nda (14, s.406-412) başqa bir şəhərə satmaq üçün sandal ağacı aparən tacir üç yerli kələkbaz tərəfindən aldadılıb çıxılmaz vəziyyətə düşdükdə, ona kömək etmək istəyən qarı deyir: “Gedərsən filan qapıya, orda bir kor şeyx olur, ağıllı, çoxbilmiş, hər şeydən başı çıxan qoca bir adamdır... Hər cür fitnə-fəsaddan, cadudan, tilsimdən başı çıxır. Şəhərin bütün lotuları, dələduzları gecələr onun

başına toplaşirlar. Gedərsən onun yanına, bir yerdə gizlənersən, elə edərsən ki, oradakılar səni görməsinlər, ancaq sən onların söhbətini eşidəsən. Şeyx onlara cürbəcür şeylər danışacaq. Diqqətlə qulaq as, bəlkə bir şüy öyrənib dediklərindən bir şey öyrənib onun köməyilə rəqiblərinin əlindən qurtara bildin” (13, s.408).

Hadisələrin sonrakı gedişindən aydın olur ki, hava qaralandan sonra bütün kələkbazlar kor şeyxin yanına gəlib yemək yeyir, gördüyü işləri ona danışır və ondan təlimat alırlar.(Şübhəsiz, bu təlimat onlara havayı verilmir). Həmin təlimatları dinləyən tacir asanlıqla rəqiblərinə üstün gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, şeyxin müxtəlif vəziyyətlər üçün verdiyi məsləhətlərin əsasına hazırcavablıq, iti ağıl və məsələnin ilk baxışda sadə, lakin gözlənilməz həlli dayanır. Eyni prinsipdən, başqa bir nağılda – “Uşaq qoruqçu arvadın əhvalatı”nda (2, s.412-414) da istifadə olunur. Pullarını bir kisəyə yığıb qoruqçu arvada verən və yalnız hamısının olduğu təqdirdə kisəni geri qaytarmağı tapşırıan dörd tacirdən biri hiylə ilə kisəni qadından alıb aradan çıxır. Qalan üç tacir arvadı məhkəməyə verir. Çıxılmaz vəziyyətə düşən qadın xilas yolunu yolda rastlaşdığı beş yaşlı uşaqdan öyrənir. Uşaq ilkin şərti yada salıb bildirir ki, qadın kisəni yalnız tacirlərin dördünün də olduğu təqdirdə geri qaytarmalıdır; qoy onlar gedib öz yoldaşlarını da qazının yanına gətirsinlər. Kisəni oğurlamış tacirin tapılması isə məsələnin həlli demək olardı. Beləliklə, beş yaşlı sadə hazırcavablığı sayəsində nağılın konfliktini də həllini tapır.

“Əntərə” dastanında da kələkbazlıq motivi ilə qarşılaşırıq. Şah Zuheyir hiylə ilə Tumadire başlıq vermədən evlənir. Lakin bu ağıllı qadın hiylə işlədərək, Tumadirin özü olmadığını, onun bacısı olduğunu söyləyir və nəhayət Şah Zuheyrdən başlıq pulunu alır (7). “Əntərə” dastanında Malik obrazı kələkbaz obrazıdır.

“Seyf ibn Zu-Yəzən” dastanında sonuncu Himyər hökmdarı Seyf ibn Zu-Yəzənin anası Qəməriyyə də eyni ilə Dəlilə kimi kələkbaz obrazıdır. Qəməriyyə var-dövlət uğuru-na min bir kələklə öz oğlunu məhv etmək istəyir (8, s.526).

“Zat-əl-Himmə” sirəsində Şəmmasın kələkbazlığı ilə bağlı motivlərin birində oxuyuruq: “Şəmmas ondan şübhələnən əmir Məsləmənin arvadı Alufu aldadaraq, ona öz vətəni Yerusəlimə gedəcəyini söyləyir və şübhələri yatırımaq üçün bütün gecələri dualar edir. Hamı yatandan sonra isə müsəlmanların su və yeməklərinə zəhər qataraq, onları zəhərləyir” (15, s. 135).

Bir sözlə, ərəb xalq sirələrində kələkbazlıq haqqında motivlər eyni bədii və əyləncəli başlanğıca malik olmaqla yanaşı, konkret tarixi şəraiti, ictimai münasibətlər kompleksini və idarəetmə sistemini əks etdirirlər. Bundan əlavə, həmin hekayətlərdə təsvir olunan personajlara münasibət də kifayət qədər qabarıq ifadəsini tapmışdır. Bütövlükdə rəğbət üstündə köklənən bu münasibət süjetlərin şən və yumoristik ahəngi ilə tamamlanır.

Nəticə

Beləliklə, kələkbazlıq motivləri bəşər tarixinin bütün dövrlərində diqqət mərkəzində olmuş və həmişə maraq doğurmuşdur, odur ki, şifahi xalq ədəbiyyatı da bu spesifik mövzuya heç vaxt biganə qalmamışdır. Belə təəssürat yaranır ki, kələkbazlıq, cəmiyyətin ona reaksiyası və insanların marağı öz əsası baxımından həmişə eyni cür olmuşdur, hərçənd bunların təzahürləri ictimai şəraitə uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qalmışdır. Buna görə də ərəb xalq sirələrində köhnə hətta müasir kriminal əhvalatların yaxşı tanış olan tiplərinin mövcudluğu materialın özündən doğur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov M. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 258 s.
2. Min bir gecə, 8 cildə, V c., Bakı: Azərnəşr, 1978.
3. Min bir gecə, 8 cildə, VI c., Bakı: Azərnəşr, 1979.
4. Жизнь и приключения Али Зибак. Москва: Наука, 1983, 382 с.
5. Ибрагимов Н. Арабский народный роман. Москва: Наука, 1984, 255 с.
6. Жизнь и подвиги Антары. Москва: Наука, 1968, 455 с.
7. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. Москва: Искусство, 1986, 318 с.
8. Фильштинский И.М. История арабской литературы X-XVIII в., Москва: Наука, 1991, 404 с.
9. Герхардт М.И. Искусство повествования. Москва: Наука, 1984, 456 с.
10. Шидфар Б.Я. От сказки к роману (некоторые черты арабского народного романа) // НАА. 1975, № 1.
11. الفاخور حنا تاريخ الادب العربي. دار الكتاب اللبناني، ١٩٦٣
12. التليمان عبد النافع، أهل الكدية أبطال المقامات خمس، ١٩٦٦ .
13. سيرة علي الزبيك المصري. ابن حسن راس الغول، نوفل قرب، بيروت، ٢٠٠٥
14. الف ليلة وليلة. مصر: دار الهلال، ١٩٦٦، الجزء الأول
15. سيرة زاة الهمة، ٢٠٠٦

Резюме

Лала Байрамова

Отражение плутовских мотивов в арабских народных сирах

Арабские сирь являются отражением реальных ценностей арабского народа. Анализируются темы плутовство в арабских народных сирах.

В статье также исследуются плутовские мотивы имеющиеся в арабских народных сирах.

Ключевые слова: *сирь, народный роман, плутовской эпос, фольклор, мотив.*

Summary

Lala Bayramova

The artfulness motive in Arab nation siras

The Arab nation siras are the mirror of Arabian nationality. In this article it is analyzed about artfulness theme.

Also in this article is studied the artfulness motive which is used in arab nation siras

Key words: *sira, folk novel, artfulness epos, folklore, motive.*

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ FELİ SİFƏT
TƏRKİBLƏRİNİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Lalə ƏLİQULİYEVƏ*

Açar sözlər: feli birləşmələr, feli sifət tərkibləri, özəl xüsusiyyətlər, qrammatik forma, məna və məzmun xüsusiyyətləri

Giriş

Felin şəxssiz formaları da fellər kimi ətraflarına çoxlu söz toplayaraq onlarla sintaktik əlaqələr vasitəsilə tərkib əmələ gətirirlər. Feli birləşmələrin hər biri bir sintaqmın komponenti olaraq bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir. “Hazırkı dərslik və proqramlarda feli tərkiblər cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil olunsa da, bir sıra görkəmli alimlər tərkibləri bir üzv yox, budaq cümlə hesab etmişlər, ona görə də daxilində tərkib olan sadə cümlələr tabeli mürəkkəb cümlə kimi təhlil edilmişdir” [1, s. 265]. Odur ki, bu problemə münasibətdə türkoloq alimlərin tədqiqatlarında fikir ayrılıqları müşahidə olunur. Belə ki, bir qrup dilçilər belə bir fikir irəli sürürlər ki, əgər feli birləşmələrdən biri cümlədə iştirak edirsə, həmin cümlə tabeli mürəkkəb cümlə quruluşundadır.

Digər qrup mütəxəssislərin fikrinə görə bütün feli birləşmələr deyil, yalnız ayrıca subyekti-mübtədası olan birləşmələri budaq cümlə hesab etmək olar. Məsələn, “O, oxuyan kitabı mən artıq oxumuşam” cümləsindəki “O, oxuyan” birləşməsində subyekt - mübtəda olduğundan həmin cümlə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Üçüncü qrup alimlər isə yuxarıdakıların fikirlərini təkzib etmişlər. Onların fikrinə görə, feli tərkibləri heç bir halda budaq cümlə hesab etmək olmaq. Yəni tərkibindən və həcmindən asılı olmayaraq, feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri mürəkkəb cümlə üzvü olmaqdan başqa bir funksiya ifadə edə bilməz. Onlar gəldikləri qənaəti belə izah edirlər ki, feli tərkiblər bir predikat kimi feli xəbərin funksiyalarını icra edə bilmədiklərindən budaq cümlənin əsas komponenti hesab edilə bilməzlər.

Feli birləşmələrdən biri olan feli sifət tərkibləri istər Azərbaycan istərsə də ərəb dillərində digər dillərdə olduğu kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik bir sistemə malikdir.

Azərbaycan dilinin bütün feli sifət şəkilçiləri tərkib yarada bilir və “-dıq⁴ + mənsubiyyət şəkilçisi” formalı feli sifət tərkiblərindən başqa bütün tərkiblərin ayrıca subyekti olur. Məsələn: Ot bitməyən səhralarda şəhərlər saldıq; Yaşlı qadının qırışmış üzü, əsən əlləri gözlərimin qarşısından getmir və s.

Feli sifət tərkiblərinin əsas sintaktik vəzifəsi təyin olsa da onların substantivləşərək, əmələ gətirdikləri tərkiblər cümlədə mübtəda, xəbər, tamamlıq, bir sıra başqa sözlərin köməyi ilə isə zərflilik vəzifəsini icra edə bilirlər. Məsələn:

Bu gün sərhədlərdən qayıdan bir vətən oğlunun əlini sıxdım. (təyin)

Öz qədrini bilən gərək özgənin də qədrini bilsin. (mübtəda)

Məsələ siz bildiyiniz kimi deyil. (xəbər)

Axşam evə gəlib işdə baş verənləri danışdı. (tamamlıq)

Bu il onlar hələ yaz açılandan bəri bir növ küsülü kimi dolanırdılar. (zərflilik)

Ərəb ədəbi dilində də, ümumiyyətlə, feli tərkiblər, xüsusən də feli sifət tərkibləri çox geniş işlənmə dairəsinə mənsubdur.

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: aliyuliyeva@bk.ru

Feli tərkiblər söz birləşmələrinin bir növünü təşkil edir. Mənsub olduğu xarakterik xüsusiyyətlərdən ən ümdəsi onların adlarından da məlum olduğu kimi, feil və feil törəmələrindən birinin bir və ya bir neçə sözü ətrafına toplayaraq, özündən asılı vəziyyətə salan birləşmələrdən biri olmasıdır. Əslində feli tərkiblər də ümumi qayda üzrə sözlərin bu və ya digər qrammatik əlaqə vasitəsilə birləşməsindən düzəlir. Fərq yalnız birləşmələrdəki aparıcı, əsas komponentin – mərkəz üzvün feildən və ya feil törəməsindən ibarət olmasındandır. “Başqa sözlə desək, ümumiyyətlə, söz birləşməsi ayrı-ayrı kiçik dairəciklərdən təşkil olunmuş geniş bir dairədirsə, feli tərkiblər həmin ayrı-ayrı dairəciklərdən biri kimi təsəvvür edilməlidir. Feli tərkiblərdən ibarət olan dairəciyin özü isə üç kiçik dairəcikdən ibarət olub, feli sifət tərkibləri, feli bağlama tərkibləri və məsdər tərkibləri adlarını daşıyırlar” [2, s. 44].

Feli sifət tərkiblərinin formal əlaməti onların komponentlərindən birinin, həm də əsas, aparıcı komponentinin feli sifətdən ibarət olması ilə müəyyən edilir. Məsələn, bunu aşağıdakı nümunələr üzrə izah etmək olar:

الشخص الكاتب هذه الرسالة هو من طلابنا. – Bu məktubu yazan şəxs bizim tələbələrəndir.

إستقبلنا الضيوف القادمون من بغداد و القاهرة في المطار. – Bağdaddan və Qahirədən gələn qonaqları aeroportda qarşıladıq.

لقد قرأت عدة روايات مترجمة من العربية إلى الأذربيجانية. – Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş bir neçə əsər oxumuşam.

Bu cümlələrdəki “الكاتب هذه الرسالة” – “bu məktubu yazan”, “القادمون من بغداد و القاهرة”, “bu məktubu yazan”, “مترجمة من العربية إلى الأذربيجانية”, “ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş” tərkiblərin hamısında feli sifət mərkəz üzv kimi ətrafına tabe, asılı sözləri toplamış və prepozitiv şəkildə işlənərək əsas idarəedici tərəf kimi çıxış etmişdir. Feli sifətin bu xüsusiyyəti onun feil sisteminə daxil olduğunu, feli birləşmələrdə əsas söz kimi çıxış etdiyini göstərən amillərdən biridir.

Ərəb dilində eyni feli sifət həm feli sifət tərkibi, həm də substantivləşərək ismi birləşmə əmələ gətirə bilər. lakin bu xüsusiyyət bütün feli sifətlərə deyil, yalnız keçid mərhələsində işlənənlərə aiddir. Qeyd olunduğu kimi keçid mərhələsində işlənən feli sifətlərin substantivləşməsi kontekstual xarakter daşıyır. Məhz buna görə də elə birləşmələrə təsadüf edilir ki, onların komponentləri zahirən eyni tipli sözlərlə ifadə olunmasına, eyni tipli qrammatik əlaqələrlə bağlanmasına və eyni quruluş modeli əsasında formalaşmalarına baxmayaraq, bu birləşmələri qrammatik anlamda eyni söz birləşmələri hesab etmək, eyni adla – istilahlə adlandırmaq doğru olmaz. Məsələn aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

الشخص الكاتب هذه الرسالة هو من طلابنا. – Bu məktubu yazan şəxs bizim tələbələrəndir.

كاتب هذا البلد شهير عبر كل العالم. – Bu ölkənin yazıçısı bütün dünyada məşhurdur.

Göründüyü kimi birinci cümlədə “الكاتب هذه الرسالة” – “bu məktubu yazan” birləşməsindəki “الكاتب” – “yazan” feli sifəti özündən sonra gələn “هذه الرسالة” – “bu məktubu” ifadəsi ilə tamamlıq-obyekt əlaqəsi yaradaraq feli sifət tərkibi əmələ gətirmişdir. İkinci cümlədə isə “كاتب هذا البلد” – “bu ölkənin yazıçısı” birləşməsində substantivləşərək “كاتب” – “yazıçı” mənasını verən eyni feli sifət özündən sonra gələn “هذا البلد” – “bu ölkənin” ifadəsi ilə təyin-izafət əlaqəsində birləşmişdir.

Azərbaycan dilində feli birləşmələr onları yaradan əsas komponentlərin adı ilə konkretləşdirilir, yəni, feli sifətlərin yaratdığı birləşmə feli sifət tərkibləri, feli bağlamanın yaratdığı birləşmə tərkibləri, məsdərlərin yaratdığı birləşmələr isə məsdər tərkibləri adlanır. Rus dilçiliyində də adlandırma eyni ilə bu şəkildə gedir; “причастный оборот”, “деепричастный оборот”, “инфинитивный оборот”.

Akademik V.V.Vinoqradov vahid bir mürəkkəb məfhumu ifadə edən əşya, hərəkət, əlamət və s. Bildirən iki və daha artıq müstəqil sözün sintaktik və semantik cəhətdən bir bütöv şəkildə birləşməsini söz birləşməsi adlandırır [5, s. 10].

Feli sifət tərkibləri söz birləşmələrinin xüsusi bir növü olmaqla yanaşı, həm formaca, həm də məna və məzmunca bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün o istər rus dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində məhz söz birləşməsi deyil, tərkiblər adlandırılmış və qeyd edildiyi kimi, aparıcı komponentin adı ilə konkretləşdirilmişdir.

Forma, məna və məzmun xüsusiyyətləri

Yuxarıda verilmiş nümunələr əsasında aparılan təhlillər nəticəsində feli sifət tərkiblərinin forma xüsusiyyətlərini sadalamaq mümkündür.

1) Feli sifətlərin əsas, aparıcı komponentinin bu və ya digər feli sifət formasından ibarət olması zəruridir. 2) Feli sifət yaratdığı tərkibdə, əsasən, birinci komponent kimi, prepozitiv şəkildə işlənir. 3) O özündən sonrakı asılı sözlərlə həm izafət, həm də feillilik xüsusiyyəti ilə bağlı olaraq müəyyən ön qoşmalarla əlaqələndirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, feli sifətlər bir sıra məna və məzmun xüsusiyyətlərinə də malikdir. Feli sifət tərkiblərində bu və ya digər fikir müəyyən dərəcədə öz ifadəsini tapa bilir; müəyyən hərəkət anlayışı hiss olunur. Məsələn:

التَّالِمُ الذَّاهِبُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ – (dərsə gedən şagird) tərkibindən şagirdə mənsub hərəkət halının gedən vəziyyətdə olması bilinir. Eyni hərəkəti feillə ifadə edərək tərkibi təyin budaq cümləsinə çevirmiş olsaq bu cür formalaşar:

التَّالِمُ الذِّي يَذْهَبُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ – (şagird hansı ki gedir dərsə)

Ərəb dilinin qrammatikasını tədqiq edən Bolotov təyin budaq cümləsindəki fellərin feli sifətlə tərkib şəklində əvəz olunaraq baş cümləyə birləşməsi hadisəsini “atraksiya” və ya “свернутый” (bükülmüş) üsul adlandırır:

مساء امس إنتهت - (təyin budaq cümləsi) مساء امس إنتهت في جنيف المفاوضات التي ورد ذكرها. (feli sifət tərkibi) – Dünən axşam Cenevrədə əvvəlcədən qeyd olunmuş danışıqlar başa çatmışdır.

Göründüyü kimi “الوارد” feli sifəti “ورد” felini əvəz etmişdir. [4, s. 211]

Müəllifin fikrincə bu tip cümlələrə daha çox ictimai-siyasi və elmi-texniki mətnlərdə rast gəlinir. Məsələn:

سيحضر المؤتمر المقرر عقده في السنة القادمة – O, keçirilməsi gələn il üçün qərarlaşdırılmış konfransda iştirak edəcək [4, s. 211].

Şaqal da eyni tip cümlələri sinonim cümlələr kimi qeyd edir [7, s. 470]. O eyni zamanda feli sifət tərkiblərinin feli bağlama tərkibləri kimi tərcümə olunduğunu da qeyd edir. Məsələn:

جاء هناك الطلاب طالبين جلاء القوات. – tələbələr oraya qoşunların çıxmasını tələb edərək gəldilər. [7, s. 471]

Feli sifət tərkiblərində hərəkətin subyekti haqqında məlumat anlaşılr;

Feli sifət tərkiblərində hərəkətin məkanı və zamanı haqqında məlumat verilir;

Feli sifət tərkibləri yarım predikativ və ya atributiv-predikativ xarakterli birləşmələrdir. Söz birləşmələri isə yalnız atributiv, adverbial xarakterə malikdir;

Feli sifət tərkibləri də onları yaradan feli sifətlər kimi substantivləşə bilər;

Feli sifət tərkibləri məhz sadaladığımız bu kimi xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələrinin digər növlərindən fərqlənir. Məsələn, aşağıdakı birləşmələri nəzərdən keçirək:

oxunulan kitab – الكتاب المقروء; kitabı oxuyan – القارئ الكتاب

Göründüyü kimi, eyni materialdan əmələ gələn bu birləşmələrdən hər birinin öz xüsusiyyəti və tərəfləri arasından özünəməxsus münasibəti vardır. Belə ki, “القارئ الكتاب” – “kitabı oxuyan” və “الكتاب المقروء” – “oxunulan kitab” birləşmələrinin birincisi feli sifət-isim, ikincisi isə isim-feli sifət modeli üzrə düzəldilmişdir. Feli sifət-isim modeli üzrə düzələn birləşmə tərkib, isim-feli sifət modeli üzrə düzələn birləşmə isə isim-sifət birləşməsi (birinci növ təyini söz birləşməsi) adlanır, çünki birincisində aparıcı statusuna sahib söz, əsas və ya mərkəz söz feli sifət olub, digər bir sözü özündən asılı etmiş və

obyekt-tamamlıq münasibəti yaradaraq onu təsirlik halda idarə etmişdir. İkinci birləşmədə isə əsas söz isimdir, birləşdiyi söz – asılı söz isə feli sifətdir. Burada artıq iki komponent arasında uzlaşma əlaqəsi mövcuddur. Verilmiş birləşmələr arasındakı əsas fərqlər bundan ibarətdir ki, tərkibdəki asılı sözü istənilən hər hansı istənilən başqa bir sözlə əvəz etmək qeyri-mümkündür. Çünki əgər əvəz edilərsə, tərkib dağılar, məzmun pozular, məqsəd aydın olmaz. Məsələn, tərəflər arasına “شهير” – “məşhur” sözünü əlavə edilsə “قارئ” sözü substantivləşərək “oxucu” mənasını kəsb edər, feli sifət tərkibi ismi birləşməyə çevrilər və beləliklə, tərkibin strukturu pozular, məzmun isə tamamilə öz əslindən uzaqlaşar. İkinci birləşmədə isə asılı sözü istənilən sözlə dəyişmiş olsaq belə, yenə də söz birləşməsinin strukturu pozulmur, yəni yenə də ismi birləşmə olaraq qalır. Doğrudur, burada məzmun dəyişməsi baş verə bilər. Məsələn, “الكتاب المقروء” – “oxunan kitab” əvəzinə “الكتاب الشيق” – “maraqlı kitab” birləşməsi işlədilsə də struktur pozulmaz və eyni modelli birləşmə kimi qalar.

Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlilini verən Nigar Vəliyeva feli sifət tərkiblərini feli sifət komponentli söz birləşmələrindən fərqləndirməyi lazım bilir. Onun fikrinə görə, söz birləşmələrini tərkiblərlə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında xəbər əlaqəsi yoxdur. Söz birləşməsində felin şəxssiz forması ilə ifadə olunmuş hərəkətin isim, yaxud əvəzliliklə ifadə olunmuş icraçısı iştirak etmir.

Feli sifət tərkiblərində həm əvəzlilik, yaxud isimlə ifadə olunmuş ad bildirən tərəf, həm də feli sifətlə ifadə olunmuş ikinci tərəf işlənir və komponentlər arasında xəbər əlaqəsi olur. “Feli sifət komponentli söz birləşmələri cümləyə transformasiya oluna bilmədiyi halda, feli sifət tərkibləri cümləyə transformasiya olunur, “mübtəda+xəbər” quruluşlu cümləyə çevrilir” [3, s. 479].

Feli sifət tərkiblərini söz birləşmələrinin digər növlərindən fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların komponentləri arasındakı məna əlaqələridir. “Sözlər arasında məna əlaqəsi dedikdə, sözlərin əlaqəsi nəticəsində yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş qrammatik semantika nəzərdə tutulur. Məna əlaqəsi obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrlə onların müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri arasındakı real əlaqələrdən doğur” [1, s. 9]

Bu baxımdan feli sifət tərkiblərini bir qrup dilçilər qeyri-predikativ xarakterli söz birləşməsi, başqa qrup mütəxəssislər isə onu predikativ-atributiv xarakterli birləşmə hesab edirlər. Əvvəlcilər, yəni feli sifət tərkiblərini qeyri-predikativ birləşmə hesab edənlər çoxluq təşkil edirlər, predikativ-atributiv xarakterli birləşmə hesab edənlər isə öz fikirlərini həmin tərkibləri yaradan feli sifətin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə əsaslandırırlar. Məsələn, məşhur rus dilçi alimi A.A.Şaxmatov rus dilindəki feli sifətin hələ qədim dövrdə belə predikativ-atributiv xarakter daşması fikrini söyləyir. O, predikativ-atributiv istilahını geniş şəkildə şərh edərək öz fikrinə belə yekun vurmuşdur. “... Bu mürəkkəb təbiət (predikativ-atributiv) feli sifətdə tapılır...” [8, s. 284].

Türk dillərindəki feli sifət və feli sifət tərkibləri barədə A.N.Kononov, A.A.Şaxmatovla həmfikir olub, onun ikili xarakterindən çıxış edərək sintaktik vəzifəsini “предикативно-атрибутивное определение” adlandırır [6, s. 448].

Feli sifət tərkiblərini araşdırarkən məhz onu yaradan üzvün bilavasitə özünə aid daxili incəliklərini, onun feillik və sifətlik xüsusiyyətlərini nə dərəcədə qoruyub saxlamasını son dərəcədə dəqiq şəkildə nəzərə almaq lazımdır.

Nəticə

Beləliklə, bir tərəfdən, feli sifətlərin öz təbiətini, yəni onların hibrid xarakterli leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini, digər tərəfdən isə, feli sifət tərkiblərinin hibrid xarakterli məna əlaqəsi əsasında formalaşmasını söyləyən mütəxəssislərin fikrinə istinad etmək

ərəb dilindəki eyni adlı tərkiblərin də predikativ-atributiv və ya yarımpredikativ birləşmə xarakterə malik olması fikrinin daha inandırıcılığına, fikrimizcə, kifayət qədər əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf LTD, 2004, 494 s.
2. Rüstəmov T.Z. Fars dilində feli sifət və feli sifət tərkibləri (dərs vəsaiti), Bakı: ADU-nun nəşri, 1977, 91 s.
3. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Dərs vəsaiti, Bakı: "Avropa" nəşriyyatı, 2008, 861 s.
4. Болотов В.Н. Арабский язык. Справочник по грамматике. Москва: Живой язык, 2009, 224 с.
5. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний. Вопросы языкознания, Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1954, № 3, стр. 3-25.
6. Кононов А.Н. Грамматика турецкого литературного языка. Москва - Ленинград: Издательство АН СССР, 1956, 570 с.
7. Шагаль Б.Э., Мерекин М.Н., Забиров Ф.С. Учебник арабского языка, Москва: Воениздат, 1983, 781 с.
8. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Ленинград: Российская Государственная Академическая Типография, 1925, 474 с.

Summary

Laleh Aliguliyeva

Common Features of Participial Constructions in Arabic and Azerbaijani

Verbal constructions compose one of word combinations. One of their characteristic features, as known with their names, is that they are one of the combinations in which the verb and one of verbal derivatives gather one or more words around themselves. Participial constructions, one of the verbal constructions, like in other languages, have a system possessing specific features. During the research, it is necessary to take into account precisely that how participial constructions maintain their internal colourfulness that creat them, and their verbal and adjectival features.

Key words: *verbal combinations, participial constructions, private features, grammatical form, meaningful and contentful features*

Резюме

Лале Алигулиева

Общие особенности причастных оборотов в азербайджанском и арабском языках

Причастные обороты это вид словосочетания. Как становится ясно и из основных названий присущих характерных особенностей, это одно из сочетаний глагола, подчиняющее себе окружающие слова. Являясь одним из глагольных сочетаний, причастные обороты как в азербайджанском, так и в арабском языках, как и в языках, обладает своеобразной системой своеобразных особенностей. Исследуя причастные обороты, необходимо исключительно точно учитывать внутренние тонкости, непосредственно касающиеся элемента, создающего его и степень сохранения его отглагольных особенностей и особенностей прилагательного.

Ключевые слова: *причастные обороты, глагольные соединения, специфические особенности, грамматическая форма, особенности значения и содержания*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

**İBN MƏNZURUN “LİSAN ƏL-ƏRƏB” ƏSƏRİNİN NƏZƏRİ
BAZASINI TƏŞKİL EDƏN QAYNAQLAR**

Heybət HEYBƏTOV*

Açar sözlər: ləfif, mutəll, “*Kitab əl-ğəribeyn*”, “*əl-Qasaid əl-səb‘ əl-tıval*”, “*Təhzib əl-luğa*”, “*əl-Muhkam va əl-muhit əl-ə‘zəm*”

Giriş

İbn Mənzur özü “*Lisan əl-ərəb*” əsərinin müqəddiməsində lüğətin material bazasını təşkil edən qaynaqlardan söhbət açaraq onların bir-bir adını çəkir, həmin qaynaqlar barəsində məlumat verir. Bu məqalədə İbn Mənzurun göstərdiyi ardıcılığa əsasən həmin beş qaynaqdan üçü haqqında bəhs ediləcək, onlar haqqında ətraflı məlumat veriləcəkdir. Bu qaynaqlar aşağıdakı əsərlərdən ibarətdir:

- A) əl-Əzhərinin “*Təhzib əl-luğa*” əsəri
- B) İbn Siydənin “*əl-Muhkam va əl-muhit əl-əzəm*” əsəri
- C) əl-Cauharinin “*Sihah*” əsəri
- D) İbn Bərrinin “*Həvaşi ibn Bərri əla Sihah əl-Cauhari*” əsəri
- E) İbn əl-Əsirin “*əl-Nihaya fi ğarib əl-hadis va əl-əsər*” əsəri

əl-Əzhərinin “Təhzib əl-luğa” əsəri

İbn Mənzur yazır ki, dil və ədəbiyyatla bağlı kitabları mütaliə edib onların yazılma səbəbləri, tərtibat qaydaları ilə tanış olduğum dövrdən bəri bu kitabların müəllifi olan alimlərin iki qrupa bölündüyünü müşahidə etdim. (Birinci qrupa əsərin) materialını gözəl şəkildə toplayıb onu düzgün tərtib etməyənlər, (ikinci qrupa əsəri) düzgün tərtib edib (materialını) lazımı şəkildə toplamayanlar daxildir. Sözüna davam edən İbn Mənzur “*Lisan əl-ərəb*” əsərinin müqəddiməsində yazır ki, leksikoqrafik əsərlər arasında Əbu Mənzur Məhəmməd bin Əhməd əl-Əzhərinin “*Təhzib əl-luğa*” əsərindən daha gözəlini, İbn Siydə əl-Əndəlisinin “*əl-Muhkam*” əsərindən daha mükəmməlini görmədim. Onlar, həqiqətən, əsas leksikoqrafik əsərlərdəndir. Digər əsərlər onlarla müqayisədə yolun əyri-dolanbaclarına bənzəyir. Lakin onların hər ikisi bu yolun davamçıları üçün çətinlik mənbəyidir. Sanki (bu əsərlərdə) müəllif insanlar üçün bir içməli su mənbəyi yaratmış, lakin onları bu su mənbəyindən uzaqlaşdırmışdır, bir bahar otlığı təşkil etmiş, lakin onlara bura daxil olmağa mane olmuşdur, əvvəl qeyd edilməli olan məsələləri sona, sonda deyilməsi lazım olanları əvvəlcə keçirmişdir, ərəbcə ifadə etmək məqsədi daşısa da, qeyri-ərəblərə xas şəkildə danışmışdır. *İkiköklü, mudaaf, məqlub* terminləri ilə zehni çaşdırmış, *ləfif, mutəll, dördköklü və beşköklü* ifadələrilə fikri yayındırmışdır. Beləliklə, əsas məqsəd itirilmiş, nəticədə insanlar bu iki əsəri kənara qoyaraq onlardan üz döndərmişlər. Az qala məmləkət, tələbat olmadığından, bu iki əsərdən xali bir vəziyyətə gəlmişdir. Bunun səbəbi isə, (əsərlərin) tərtibatının pis olması, bab və fəsillərin bir-birinə qarışdırılmasından başqa bir şey deyil (4, s.17).

Göründüyü kimi, İbn Mənzur bir neçə cümlə ilə əsərin həm məzmunu, həm də formal qüsurları haqqında oxucuda ümumi təsəvvür yarada bilir. Məlum olur ki, “*Təhzib əl-luğa*” əsəri məzmun etibarilə çox zəngin bir əsər olub ərəb leksikoqrafiyası tarixində baza sayılacaq fundamental əsərlərdəndir. Əsərin məziyyətləri- nə keçməzdən öncə əl-Əzhərinin özü ilə bağlı olan əsas məlumatlara diqqəti cəlb etməyi zəruri hesab edirik.

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: hheybatov@yahoo.com

Tam adı Əbu Mənsur Məhəmməd bin Əhməd bin Talhə bin Nuh bin əl-Əzhəri əl-Əzhəri (doğulub: 282/895-ci ildə, ölüb: 370/980) əl-Hərəvi əl-Şafii olan filoloq Heratda doğulub boya-başa çatmışdır (13, s.2321). O, gənc yaşlarında həccə getmək məqsədilə İraqa yola düşür. Həcdən qayıdarkən onlar xəlifə Mütədidin dövründə baş qaldırmış, daha sonra oğlu Muktədirin hakimiyyəti illərində inkişaf edərək (daha dəqiq desək, 312/924) əl-Qərməti üsyanı ilə tarixdə məlum olan Əbu Tahir əl-Hüseyn bin Əbi Səid əl-Cənnabi əl-Qərmətinin hücumuna məruz qalır. Hacıların yolunu kəsən əl-Qərməti onların böyük bir hissəsini qılıncdan keçirərək, sağ qalanları əsir götürür. Əsir düşənlərdən biri də əl-Əzhəri idi. O özü əsərin müqəddiməsində bu barədə yazır:

وكنيت امتحنت بالأسار سنة عارضت القرامطة الحاج بالهبير، وكان القوم الذين وقعت في سهمهم عرباً عامتهم من هوازن، واختلط بهم أصرام من تميم وأسد بالهبير نشئوا في البادية يتتبعون مساقط الغيث أيام النّجّع، ويرجعون إلى أعداد المياه، ويرعون النعم ويعيشون بالبانها ويتكلمون بطبايعهم البدوية وقرائحهم التي اعتادوها ولا يكاد يقع في منطقهم لحن أو خطأ فاحش. فبقيت في أسارهم دهرًا طويلاً وكنا نتشتى الدهناء ونتربع الصمان ونتقيظ الستارين. واستفدت من مخاطباتهم ومحاوره بعضهم بعضاً ألفاظاً جمّة و نوادر كثيرة، أوقعت أكثرها في موقعها من الكتاب. و سترها في موضعها إذا أتت قراءتك عليها ان شاء الله.

(*əl-Qərmətilər Həbirdə (Məkkə yolu üzərində yer adı) hacıların yolunu kəsdikləri ildə əsir düşməklə imtahana çəkildim. Onların (əl-Qirmətilərin) oxuna tuş gələn qövmün hamısı Həvazin qəbiləsindən olan ərəblər idi. Həbirdə onlara Təميم və Əsəd qəbiləsindən dəstələr də əlavə olundu. Onlar səhrada böyüyüb boya-başa çatmış, (sürülərinə) otlaq gəzərkən yağış düşən yerləri axtarıb su tədarükü görənlərdir. Onlar (əsir düşən ərəblər – H.H.) heyvanları otarır, onların südündən qidalanırlar, öz bədəvi təbiətlərinə və adət etdikləri istedadlarına uyğun şəkildə danışırlar. Demək olar ki, onların nitqində ləhn (qrammatik qaydaların pozulması faktı – H.H.), yaxud aşkar sezilən bir xəta yoxdur. Uzun müddət onların əsiri oldum. Səhrada qışlayar, daşlı torpaqda oturur və yayın istisindən qorunmaq(5, s.372) üçün iki örtükdən, (yaxud iki məkandan istifadə edərdik. Müəllif burada səhranın onlara kifayət etdiyini və ya yalnız səhrada yaşadıqlarını, səhra ilə keçindiklərini vurğulamaq istəyir – H.H). Onların bir-birinə müraciət edərək danışmalarından xeyli söz, çoxsaylı nəvadır – nadir sözlər öyrənilərək hər birini kitabda öz yerinə qoydum. İnşallah oxuyub həmin yerlərə çatanda onları müşahidə edəcəksən)* (8, s.7).

əl-Əzhərinin öz sözlərindən də göründüyü kimi, o, uzun müddət əsirlikdə qalır. Əsirlikdən xilas olduqdan sonra Bağdada gələn əl-Əzhəri burada Məhəmməd Bin Arafə Niftəveyh (ölüb 323/935), İbn Sərrac (ölüb 316/928), Məhəmməd İbn Əbdüləziz əl-Bəğvi (ölüb 317/929) kimi böyük alimlərdən dərslər alır.

əl-Əzhəri əsərin əvvəlində müfəssəl bir müqəddimə yazaraq, hansı alimlərə etimad göstərdiyini, kimlərdən dərslər aldığını, hansı əsərlərə müraciət etdiyini ətraflı şəkildə izah edir. Bir çox alimlərdən söhbət açan əl-Əzhəri müqəddimənin 28-ci səhifəsindən başlayaraq ərəb dilində yazdığını iddia edən, lakin *səhihlə səqimi*, yəni düzgün ərəb kəlamı ilə qeyri-düzgün ifadələri bir-birinə qarışdıran şəxslərin adını çəkir. Bu şəxslər arasında Əmr bin Bəhr əl-Cahiz (ölüb: 255/869) və İbn Dureydin olması (ölüb 321/933) diqqətimizi cəlb etdi. əl-Əzhəri Cahiz haqqında “ərəb dillərinə vəqif olanlar onu məzəmmət etmişdir” yazır. Daha sonra Cahizin ərəb kəlamında etimad göstərilən (ثقة) şəxslərdən olmadığını qeyd edir. İbn Dureyd haqqında danışan əl-Əzhəri onunla dəfələrlə görüşdüyünü, Niftəveyhdən barəsində soruşduqda “rəvayətinə etibar edilməz” cavabı aldığını qeyd edərək, İbn Dureydi ərəb dilində kökü olmayan sözlər yaratmaqda ittiham edir, onun içki düşkünü olduğunu vurğulayır (8, s. 30-31).

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Dureydin əl-Əzhəri tərəfindən tənqid edilməsinə münasibət bildirən Süyuti əl-Əzhərinin sözlərini xatırladıqdan sonra yazır:

Allah qorusun, o (İbn Dureyd) ona atılan (ittihamlardan) uzaqdır. əl-Cəmhərəni oxuyan şəxs İbn Dureydin rəvayətində (nə dərəcədə) dəqiq olduğunu görər. Mən bu

kitabımda ona müraciət edəcək, rəvayətinə istinad edəcəyəm. Niftəveyhin ona etimadsızlıq göstərüb tənə vurmasına gəldikdə isə bu, qəbuledilməzdir. Çünki onlar arasında birbirinə böyük nifrət var idi (10, s.93).

Bağdadda çox yubanmayan əl-Əzhəri öz doğma yurdu Herata qayıdaraq elə burada da vəfat edir. Heratda bir çox görkəmli şəxsiyyətlərə dərs demiş, böyük alimlər yetişdirmişdir. Onun tələbələri arasında *“Kitab əl-ğəribeyn: Ğərib əl-Quran və Ğərib əl-hədis”* əsərinin müəllifi Əbu Ubeyd Əhməd bin Məhəmməd əl-Hərəvinin (ölüb: 401/1010) adı xüsusi şəkildə qeyd edilməlidir.

Yaqud əl-Həməvi əl-Əzhərinin *“Təhziib əl-luğa”* əsəri ilə yanaşı, bir neçə digər kitabının da adını çəkir. Bu kitablar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) كتاب معرفة الصبح – Kitab *“Marifət əl-subh”*
- 2) كتاب التقريب في التفسير – Kitab *“əl-Təqrib fi əl-təfsir”*
- 3) كتاب تفسير الفاظ كتاب المزني – Kitab *“Təfsir əlfaz kitab əl-Məzəni”*
- 4) كتاب علل القراءات – Kitab *“İləl əl-Qiraat”*
- 5) كتاب في الروح وما جاء فيه من القرآن والسنة – Kitab *“Fi əl-ruh va mə cəə fihi min əl-Quran va əl-sunnə”*
- 6) كتاب تفسير اسماء الله عز وجل – Kitab *“Təfsir əsma Allah azzə va cəllə”*
- 7) كتاب معاني شواهد غريب الحديث – Kitab *“Məani şəvəhid ğərib əl-hədis”*
- 8) كتاب الرد على الليث – Kitab *“əl-Rədd alə əl-Leys”*
- 9) كتاب تفسير شواهد غريب الحديث – Kitab *“Təfsir şəvəhid ğərib əl-hədis”*
- 10) كتاب تفسير اصلاح المنطق – Kitab *“Təfsir İslah əl-məntiq”*, bu kitab İbn Sikkitin adı çəkilən əsərinə yazılmış ilk təfsir hesab olunur.
- 11) كتاب تفسير السبع الطوال – Kitab *“Təfsir əl-səb‘ əl-tıval”*, burada əl-səb‘ əl-tıval dedikdə yeddi müəlləqə nəzərdə tutulur. “Yeddi müəlləqə” anlayışı çox sonralar ortaya çıxan bir ifadədir. Bu qəsidələri İbn əl-Ənbari (doğulub 271/884, ölüb 328/941) vaxtilə əl-Qasaid əl-səb‘ əl-tıval, yəni yeddi uzun qəsidələr adlandırmışdır (7). Elə buna görə də şər mənasında anlaşılan *əl-muəlləqə* sözünə klassik kitablarda rast gəlmək olmur. Bu ifadəni ilk dəfə İbn Əbd Rəbbih işlətməmişdir (9, s.118).
- 12) كتاب تفسير شعر أبي تمام – Kitab *“Təfsir şer Əbi Təmmam”*
- 13) كتاب الادوات – Kitab *“əl-Ədəvat”*

Sözsüz ki, əl-Əzhərinin *“Təhziib əl-luğa”* əsəri onun şah əsəri sayılır. Onun müqəddimənin əvvəlində dediyi (وكننت منذ تعاطيت هذا الفن في حديثي الى ان بلغت السبعين مولعا بالبحث) sözlərdən anlaşılar ki, kiçik yaşlarından ədəbi-lingvistik araşdırmalara həvəsi olan əl-Əzhəri bu əsəri 70 yaşından sonra qələmə almışdır. Müəllif müqəddimədə qeyd edir ki, dəftərlərimdə apardığım qeydləri, kitablardan oxuduqlarımı, *vərraqların – katiblərin* yazdıqları və təhrifçilərin korladıqları səhifələrdə rast gəldiklərimi bu kitabda yazsaydım, o çox uzanar və mən də ərəb dili və ədəbiyyatına qarşı cinayət törədən şəxslərdən birinə çevrilərdim. Sahibini utandırmayan az, onu biabır etməyən çoxdan yaxşıdır (8, s.40).

Ümumiyyətlə, əsərin müqəddiməsi ərəb dili və ədəbiyyatının tarixi-müqayisəli tədqiqi üçün mühüm bir sənəd, zəngin bir mənbədir. Təqribən 55 səhifəlik müqəddimədə müəllif ərəb dilinin fəzilətindən, səhabədən sonrakı dövərdə onun tədqiq edilməsi zərurətinin daha qabarıq hiss olunmasından, hərflərin fonetik xüsusiyyətlərindən, kimlərin rəvayətinə müraciət etməsindən və s. ədəbi-lingvistik məsələlərdən söhbət açır. Müqəddimənin sonunda əsərini nə üçün *“Təhziib əl-luğa”* (hər fən mənası: dili təmizləmək, yaxşılaşdırıb inkişaf etdirmək) adlandırmasını izah edir. Mən savadım çatdığı qədər bu kitabda topladıqlarımı təhrif və xətalardan təmizlədim, yüngül düşüncəli insanların ərəb kəlamına daxil etdikləri sözləri inkar etdim (8, s.54).

Əl-Əzhərinin 15 cildlik əsərində tətbiq etdiyi lüğətçilik sisteminə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, Xəlilin məktəbinə mənsub olan leksikoqraflardandır.

İbn Siydənin “əl-Muhkəm və əl-muhit əl-ə‘zam” əsəri

Bir sıra mənbələrdə onun adı İbn Seyyidə (1007-1066) kimi də göstərilir. Əbu əl-Həsən Əli bin İsmayıl bin Siydə haqqında danışan Şəmsəddin əl-Zəhəbi onu “imam əl-luğa”, yəni dil və ədəbiyyat elmlərinin imamı adlandırır, onun zəkasına misal çəkilən şəxslərdən olduğunu qeyd edir. Müəllimlərindən biri olan Əbu Ömər əl-Tələmənkə deyir ki, Mursiyəyə gəldim. (Şəhər) əhalisi məndən (Əbu Ubeyd əl-Qasim bin Səllamın ölüb 224/839) “*Ğərib əl-musannəf*” əsərini öyrənmək istədi. Mən onlara “bu kitabı sizə kimin oxuduğuna fikir verin” dedim. Kitabım əlimdə idi. Onlar mənim yanıma İbn Siydə kimi tanınan kor bir insan gətirdilər. O, bütün kitabı mənə əzbərdən oxumağa başladı. Yaddaşına heyran qaldım. Onun atası da kor idi (12, s.144).

Atası İsmayıl bin Siydə Əbubəkr əl-Mursi də dövrünün görkəmli ədiblərindən idi. Əbubəkr əl-Zubeydidən (ölüb 379/989) dərs aldığı yazan Süyuti onu mərifət əhli kimi xarakterizə edərək “kor ədib” “*əl-Muhkəm*” müəllifinin atası adlandırır (11, s. 448).

Ədəbiyyat və leksikoqrafiya ilə yanaşı, o, ərəb nəhvi, fiqh, məntiq elmi ilə yaxından məşğul olmuş, bu sahələr üzrə dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən sayılmışdır. Şairlik istedadı olan İbn Siydə ərəb şerinin, həmçinin *əyyam əl-ərəbin*¹ gözəl bilicilərindən hesab edilirdi (1).

İbn Siydənin aşağıda göstərilən elmi əsərlərindən yalnız ilk üç əsər dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır:

1. المحكم والمحيط الاعظم – “*əl-Muhkəm və əl-muhit əl-ə‘zam*”
2. المخصص – “*əl-Muxassas*”
3. شرح مشكل ابیات المتنبي – “*Şərh muşkil əbyat əl-Mutənəbbi*”
4. الأنيق في شرح الحماسة – “*əl-Əniq fi şərh əl-həmasə*”, 6 cild
5. شرح كتاب الاخفش – “*Şərh kitab əl-Əxfəş*”
6. العويص في شرح اصلاح المنطق – “*əl-‘Əvis fi şərh ıslah əl-məntiq*”
7. كتاب شواذ اللغة – “*Kitab şəvazz əl-luğa*”, 5 cild
8. كتاب العالم في اللغة – “*Kitab əl-ələm fi əl-luğa*”. Zəhəbi yazır ki, bu kitab təqribən yüz cildir və burada müəllif (بدأ بالفلك وختم بالذرة) astronomiyadan başlamış, zərrədə - balaca qarışqada əsərini tamamlamışdır (12, s.146).
9. كتاب العالم والمتعلم على المسألة والجواب – “*Kitab əl-alim və əl-mutəəllim alə əl-məsələti və əl-cəvab*”

10. الوافي في علم القوافي – “*əl-Vafi fi elm əl-qavafi*”

11. كتاب التذكير والتأنيث – “*Kitab əl-təzkir və əl-tənis*” (6, s.17-18).

İbn Siydə 1066-cı ildə İspaniyanın cənub-şərqində – Aralıq dənizi sahillərində yerləşən Daniyə (Denia) şəhərində vəfat etmişdir. Əsərin müqəddiməsindən anlaşılar ki, İbn Siydə onu həmin dövrdə bu regionun əmiri əl-Muvafiqin əmri ilə qələmə almışdır. İlk öncə əmir özü əsər yazmaq qərarına gəlir. Daha sonra siyasi işlərlə məşğuliyyət onu bu istəkdən məhrum edir. Əmir bu iş üçün say-seçmə fəzilət sahiblərini tapsa da, onların arasında mənim daha əliuzun olduğumu, bu sahədə daha uzaq məsafələr qət etdiyimi görüb bu işi mənə tapşırdı (6, s.36).

Onun “*əl-Muhkam və əl-muhit əl-ə‘zam*” əsəri hicrətin beşinci əsrində qələmə alınmış ən nüfuzlu leksikoqrafik əsərdir. Müəllifin bu kitabla yanaşı, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, leksikoqrafiyaya həsr etdiyi “*əl-Muxassas*” adlı başqa bir əsəri də var. İbn Siydə bu əsərinin yığcam (mulaxxas) bir əsər olduğunu yazır. 17 kitabdan ibarət əsər mənəvi lüğətlərə aiddir. Yəni burada sözlər ayrı-ayrı mövzuların tərkibində izah edilir. Birinci kitab “insan yaranışı” (باب خلق الانسان) ilə əlaqədardır (2, s.15). Sonuncu kitablar isə ərəb nəhvində aid olan mövzulara həsr edilib. Sonuncu kitabın axırında yazılmış tarixə əsasən demək

¹ Cahiliyyə dövründə ərəb qəbilələri arasındakı döyüşlər, müharibələr və bədəvi həyat tərzilə bağlı digər məqamları özündə əks etdirən hadisələrin məcmuəsinə deyilir.

olar ki, əsər ilk dəfə 1321/1903-cü ildə Əmiriyyə mətbəəsində (Misir) nəşr olunub (3, s.169).

“Əl-Muhkam” əsəri öz tərtibat prinsipi baxımından Xəlilin məktəbinə mənsubdur. Yəni bu kitab tərtib olunma qaydalarına görə “*Kitab əl-ayn*”dan, cüzi fərqləri nəzərə almasaq, demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmir. Kiçik fərqlərə gəlincə isə, misal üçün, Xəlilin həmzəni xəstə samitlərin tərkibində, İbn Siydənin isə əlahiddə şəkildə təqdim etməsini, Xəlilin vav və yədən əmələ gələn əlfi xəstə samit hesab etməsini, İbn Siydənin isə ümumiyyətlə bunu nəzərə almamasını göstərmək olar. İbn Siydənin “*Əl-Muhkam və əl-muhit əl-ə‘zəm*” əsərində hərflərin ardıcılığı aşağıdakı formada

ع ح ه خ غ ق ك ج ش ض ص س ز ط ت د ذ ث ر ل ن ف ب م ع ي و ا

Öz sələfi Xəlil kimi hər bir hərfi kitab adlandıran İbn Siydə ayn hərfindən başlayaraq burada ayn hərfinin 1-ci, 2-ci və 3-cü kök samiti olmasından asılı olmayaraq, işləndiyi bütün sözləri təqdim edir. Daha sonra növbəti hərfə, yəni ha hərfinə keçərək burada da eyni qaydada ha hərfinin işləndiyi sözləri, ayn hərfində, yaxud əvvəlki hərfdə deyilənlər istisna olmaqla, əhatə edir.

İbn Mənzur “*Lisan əl-ərəb*”in müqəddiməsində əsər yazdığına görə hər hansı bir iddiası olmadığını etiraf etdikdən sonra ikinci dəfə bu iki əsərin müəllifini, yəni əl-Əzhəri və İbn Siydəni xatırlayaraq yazır:

فكل هذه الدعاوى لم يترك فيها الازهري وابن سيده لقائل مقالاً ولم يخلها فيه لاحد مجالا، فانهما عيّنا في كتابيهما عن روياء وبرهنا عما حويا ونشرا في خطيهما ما طويا. لعمري لقد جمعا فاوعيا وأتيا بالمقاصد ووقيا.

Bütün bu iddialara gəldikdə isə (qeyd etmək lazımdır ki), əl-Əzhəri və İbn Siydə burada söz demək istəyən üçün deməyə bir söz saxlamamış, hər hansı bir şəxs üçün boş yer qoymamışdır. Həqiqətən, onlar öz kitablarında rəvayət etdikləri (şəxsləri) müəyyənləşdirmiş, əhatə etdiklərini əsaslandırmış, dolaşmaq düşünləri öz xətlərində yaymış, açıqlamışlar. Canıma and olsun ki, onlar (dil materialını – H.H) toplamış və yadda saxlamış, beləliklə, məqsədə vararaq tam mənası ilə ona yetişə bilmişlər (4, s.18).

İbn Mənzurun sözlərindən də aydın olur ki, həm İbn Siydənin, həm də əl-Əzhərinin əsəri öz rəvayətinin səhih – düzgün olması baxımından ən etibarlı leksikoqrafik əsərlərdən olub sahibinin qürur mənbəyi sayılan və bu mənada bənzəri olmayan, heç bir rəqib tanımayan əsərlərdəndir.

Əl-Cauharinin “*Sihah*” əsəri

İbn Mənzurun “*Usul əl-xamsə*” – beş əsas kitab adlandırdığı kitablar arasında 3-cüsü əl-Cauharinin “*Sihah*” əsəridir. Bu kitab barəsində ayrıca məqalədə ətraflı şəkildə danışdığımız üçün burada yalnız İbn Mənzurun öz müqəddiməsində “*Sihah*” haqqında dediklərini təqdim etməklə kifayətlənirik. İbn Mənzur yazır:

ورأيت أبا نصر اسماعيل بن حماد الجوهري قد احسن ترتيب مختصره وشهره بسهولة وضعه، شهرة أبي تالف بين بادية و محتضره فخف على الناس أمره فتناولوه وقرب عليهم مأخذه فتداولوه وتناقلوه غيرانه في جو اللغة كالذرة وفي بحرها كالقطرة وان كان في نحرها كالدرّة وهو مع ذلك قد صحف وحرف وجزف فيما صرف فاتيح له الشيخ ابو محمد بن بري فتتبع ما فيه واملى عليه أماليه مخرجا لسقطاته، مؤرخا لغلطاته..

(*Əbu Nəsr İsmayıl Bin Həmməd əl-Cauharinin öz müxtəsərinin (kitabının) tərtibatını gözəl şəkildə həyata keçirdiyini gördüm. (Bu müxtəsər) asan qələmə alınması ilə onu Əbu Dulaḫ² məşhurlaşdı ki, kimi məşhur etdi. Asan olduğu üçün insanlar ondan istifadə etdi,*

² Əbu Dulaḫ künyəsidir, adı əl-Qasim bin İsa bin İdris bin Maqəl əl-Acəli Məmun və Mötəsimin dövründə Əbbasi qoşunlarına rəhbərlik edən şəxslərdən biridir. Əbbasi xəlifələri yanında böyük hörmət və nüfuz sahibi olan Əbu Dulaḫ dövrünün ən səxavətli şair və ədiblərindən, şücaəti ilə ad çıxaran əmirilərindən olub. Bu ifadə əl-Akəvvək (qısa və kök) ləqəbli Əli Bin Cublənin ona həsr etdiyi məşhur beytə işarədir:

انما الدنيا ابو دلف   بين بادية ومحتضره
اذا ولى ابو دلف   ولت الدنيا على اثره

Mənası: həqiqətən, dünya başdan başa Əbu Dulaḫ kimidir. O (Əbu Dulaḫ) sənə üz tutduqda (yəni sənə səxavətini nümayiş etdirdikdə), dünya da onun ardınca sənə üz tutar (sanki dünya sənənin olar). Beytlər Əbu Dulaḫın həddən

onlara (kitabın) mənbəyi yaxın olduğu üçün onu əldən-ələ, dildən-dilə ötürdülər. Lakin o, (Sihah əsəri) dil və ədəbiyyat elmlərinin boynunda bir dürr - inci dənəsi olsa da, atmosferasında bir zərrə, dənizində bir qətrədir. Bununla belə, o səhv yazaraq təhrif etmiş, etdiyində əndazəni aşmışdır. Xoşbəxtlikdən əl-Şeyx Əbu Məhəmməd bin Barri onu (bu əsəri) izləyərək öz şərhlərini bura əlavə etmiş, buradakı səhvləri müəyyənləşdirərək nöqsanları qeydə almışdır) (4, s.18).

Nəticə

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, İbn Mənzur bu qaynaqlardan kortəbii şəkildə istifadə etməmiş, onları öz təhlil süzgəcindən keçirərək ümumiləşdirmiş, lazım bildiyi əlavə və ixtisarlara etdikdən sonra sistematik şəkildə təqdim etmişdir. İbn Mənzurun təqdimatında bu qaynaqların elmi çəkisi və əhəmiyyəti daha da artmış, onlar bir araya gələrək “*Lisan əl-ərəb*” əsərinin simasında daha sanballı bir qaynağa çevrilmişdir. Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, XII əsrin sonlarında ərəb leksikoqrafiya tarixində yeni bir günəş kimi doğan “*Lisan əl-ərəb*” əsəri bütün özünəqədərki qaynaqları öz nuruna qərq edərək, dövrün filoloji biliklərini əhatə edən, bu biliklər haqqındakı məlumatları öz can yaddaşında qoruyan və gələcək nəsillərə ötürən tükənməz bir ümman, dərin bir ensiklopediyadır.

ƏDƏBİYYAT

1. إبراهيم شمس الدين، مجموع ايام العرب في الجاهلية والاسلام، دار الكتب العلمية، الطبعة الاولى، بيروت- 2002، 488 ص.
2. ابن سيده، المخصص، مطبعة الاميرية ببولاق، عام -1321، السفر الاول 168-ص.
3. ابن سيده، المخصص، مطبعة الاميرية ببولاق، عام -1321، السفر السابع عشر 171 ص.
4. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري ، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت -1988، المجلد الاول، 566 ص.
5. ابن منظور، لسان العرب، نسقه وعلق عليه و وضع فهارسه علي سيري ، دار احياء التراث العربي، الطبعة الاولى، بيروت -1988، المجلد الحادي عشر 378 ص. مادة قيظ
6. ابو الحسن علي بن اسماعيل بن سيده المرسي، المحكم والمحيط الاعظم، تحقيق عبد الحميد هنداوي، دار الكتب العلمية، الطبعة الاولى، بيروت – 2000، الجزء الاول 561 ص.
7. ابو بكر محمد بن القاسم الانباري، شرح القوائد السبع الطوال الجاهليات، تحقيق وتعليق عبد السلام محمد هارون، الطبعة الخامسة، دار المعارف، القاهرة-1963، 718 ص.
8. ابو منصور محمد بن احمد الازهري، تهذيب اللغة، حققه وقدم له عبد السلام محمد هارون، الدار المصرية للتأليف والترجمة، دون تاريخ، الجزء الاول، 505 ص.
9. احمد بن محمد بن عبد ربه الاندلسي، العقد الفريد، بتحقيق دكتور عبد المجيد الترحيني، دار الكتب العلمية، الطبعة الاولى، بيروت-1983، الجزء السادس، 378 ص.
10. السيوطي، المزهري في علوم اللغة وانواعها، علق حواشيه محمد احمد جاد المولى بك، محمد ابو الفضل ابراهيم، على محمد البجاوي، الطبعة الثالثة، مكتبة دار التراث، القاهرة، المجلد الاول، 651 ص.
11. السيوطي، بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، تحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم، دار الفكر، الطبعة الثانية - 1979، الجزء الاول 607 ص. (915)
12. شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان الذهبي، سير اعلام النبلاء، حققه وخرج احاديثه وعلق عليه شعيب الارنؤوط و محمد نعيم العرقسوسي، مؤسسة الرسالة، الطبعة الحادية عشر، بيروت-1996، الجزء الثامن عشر 690 ص.
13. ياقوت الحموي الرومي، معجم الادباء، تحقيق الدكتور احسان عباس، دار الغرب الاسلامي، الطبعة الاولى، بيروت-1993، 3541 ص. (965)

artıq səxavət sahibi olmasına işarə edir. Dillər əzbərinə çevrilən bu şer şairin ölümünə səbəb olur. Belə ki, bu beytə görə, bəlkə də, yalnız özünü bu qədər səxavət sahibi hesab edən Məmun onun dilini çıxartdırır.

Резюме

Гейбат Гейбатов

***Источники составляющие теоретической основу
“Лисан аль-Араб” – произведения Ибн Манзура***

Статья посвящена анализу трех из пяти источников которые используется в формировании теоретической основы «Лисан аль-Араб». В процессе освещения ресурсы, по мимо Ибн Манзура Автор обратился к другим мнением пытаясь дать подробную информацию так об аль-Азхари, и также о самой Ибн Сийда.

Ключевые слова: лафиф, му‘талл, «Китаб аль-Гарибейн», «Аль-Касаид аль-саб’ аль-тивал», «Тахзиб аль-луга», «Аль-Мухкам ва аль-мухит аль-’а’зам»

Summary

Heybat Heybatov

***The sources constituents of theoretical basis
“Lisan al-Arab” - the work of Ibn Manzura***

This article analyzes three of the five sources that are used in the formation of the theoretical foundations of “Lisan al-Arab”. In the process of lighting resources, beside Ibn Manzur, the author turned to the other opinions of trying to give detailed information about al-Azhary, and also about Ibn Siyda.

Keywords: lafif, mu‘tall, “Kitab al-ğharibayn”, “al-Qaşaid al-sab‘ al-tıval”, “Tahzıib al-luğha”, “al-Muħkam va al-muħit al-’a’zam”

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

**AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA PSIXOLOJİ KONFLİKTİN EPİK
TRANSFORMASIYALARI:
KOROĞLU, BEYRƏK VƏ NAĞIL QƏHRƏMANI YAQUB**

Səfa QARAYEV*

Giriş

Məqalədə nağıl və epos mətnləri əsasında Edip kompleksinin epik konflikt səviyyəsi araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Burada “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Beyrək boyu”, “Koroğlu” dastanının özbək variantı və “Balıqlar padşahı ilə Yaqub” adlı nağıl nümunəsinin təhlili əsasında hər üç epik faktın vahid konflikt səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə hər üç mətnin nüvəsində özünü göstərən övladın günahı üzündən atanın gözünün kor qalması və daha sonra onun övlad tərəfindən yenidən bərpa edilməsi hadisəsinin Edip kompleksi ilə əlaqəsi aşkarlanmış və bu tipli epik təzahürlərə sözügedən psixoloji kompleksin rejissorluq etməsi qənaəti irəli sürülmüşdür.

Psixoloji konflikt və epik transformasiyalar

Psixanalitik tədqiqatlarda vurğulandığı kimi, müxtəlif psixoloji komplekslər mədəniyyətdə özünəməxsus aktuallaşma imkanlarına malikdirlər. Belə psixoloji komplekslərdən olan Edip kompleksi mədəniyyətdə çoxsaylı epik konfliktlərin nüvəsini təşkil edir və bu konfliktlərin öyrənilməsi zamanı müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, burada biz psixanalitik yanaşmalar kontekstində bir sıra epik konfliktlərə nəzər salmağı və onların semantikasını izah etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

“Goroğlu” dastanının özbək variantında görürük ki, uzun hadisələrdən sonra kor qoca Goroğlunun onun oğlu olduğunu müəyyənləşdirir: “Ravşanbek Goroğlunun ayağını, əlini üzünə sürtdü. Yara sağalıb gözü açıldı” (3, 392). Ümumiyyətlə, “Koroğlu” dastanının versiya və variantlarında qəhrəmanın atasının gözünün kor edildikdən sonra yenidən açılması halı geniş yayılmamış bir motivdir. Lakin bu faktın mövcudluğu da atanın gözünün korluğunun oğulun fəaliyyəti ilə aktuallaşmasını demək üçün kifayət qədər əsas verir.

Bu motivin psixosemantik mahiyyətini izah etmək üçün “ata və oğul” arasındakı müvafiq münasibətin daha açıq kodla ifadə olunduğu nümunəyə diqqət yetirmək istərdik. Bizə elə gəlir ki, atanın gözünün korluğunun oğulun fəaliyyətinin nəticəsi kimi təqdim olunduğu ən yaxşı nümunəyə yenə də “KDQ”də rast gəlirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bəllidir ki, Beyrək toy günü əsir gedir. On altı il düşmən qalasında əsir qaldıqdan sonra sevgilisi Banuçiçəyin Yalınçığa ərə verildiyini bildikdə, düşmən qalasından qaçıb öz elinə gəlir, bir çox hadisələrdən sonra Banuçiçəyə qovuşur. Eposdan bəllidir ki, onun əsir getməsi Oğuz cəmiyyətində belə bir şərait yaratmışdır: “Baybörə bəgin dünlüğü altın ban evinə (şivən) girdi. Qız gəlini qas-qas gülməz oldu. Qızıl qına ağ əlinə yaqmaz oldu. Yeddi qız qardaşı aq çıqardılar, qara tonlar geydilər” (2, 72). Onun düşmən qalasından geri qayıtması Oğuzda belə bir şəraiti aradan qaldırmaqla yanaşı, ata və oğul arasındakı münasibətlərə aid maraqlı bir hadisəni də bizlərə təqdim edir: “Qazan bəg aydır: “Muştuluq, Baybörə bəg! Oğlun gəldi!” – dedi. Baybörə bəg aydır: “Oğlum idigin andan biləgim, sırça parmağını qanatsun, qanın dəsmala dürtsün, gözümə sürəyin, açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir” – dedi. Zira ağlamaqdan gözləri görməz olmuş idi. Dəsmalı gözünə silcək, Allah-təalanın qüdrətilə gözü açıldı. Atası-anası güldilər. Beyrəyin ayağına düşdilər” (2, 87).

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: safaqara@gmail.com

Eposda təqdim olunan informasiyanın realist tərəfinə görə Baybörənin gözü oğlu əsir getdikdən sonra ağlamaqdan tutulmuşdur. Onda belə bir sual doğur: nəyə görə ağlamaqdan tutulan atanın gözləri oğulun qanının gözə sürtülməsindən sonra açılır? Problemin birinci tərəfi (ağlamaqdan gözlərin kor olması) realist üslubda təqdim edildiyi halda, ikinci tərəfi (qan sürtdükdən sonra gözlərin açılması) bir qədər sakral münasibətlər kontekstində aktuallaşır. Gerçəklik kontekstində məntiqli görünməyən ağlamaqdan kor olmaq və qan sürtməklə gözün açılması faktları arasında psixosemantik kontekstdə çox yaxından əlaqə vardır. Bu əlaqə faktlar arasında əlaqə kontekstində yox, hər iki şəraiti ortaya çıxaran səbəbkarın eyni olması ilə əlaqələndirildikdə daha aydın şəkildə izah oluna bilər. Mətnə aydın olur ki, Baybörənin korluğu və onun aradan qaldırılmasının səbəbkarı oğlu Beyrəkdir. Lakin mətn təqdimatında Baybörənin dünya işığına həsrət qalması oğulla yaşadığı konflikt kontekstində deyil, övladın əsir düşməsi və atanın da gözünün bu dərdə görə ağlamaqdan kor olması ilə izah edilir. Lakin metaforik şəkildə Beyrəyin ərgənləşməsi və müstəqilləşməsini təsvir edən bu mətnə ata və oğul arasında kəskin ziddiyyətlərdən xəbər verən faktlar vardır. Bu ziddiyyətlərin semantikasına aydınlıq gətirmək üçün boyun bir qədər əvvəlinə müraciət etmək lazım gəlir. Boyun əvvəlindən bəllidir ki, oğlu dünyaya gələndə Baybörə bəy bəzirganları İstanbula göndərir və onlar da onun sifarişi ilə boz aygır, qatı yay və altı pərli gürz kimi güc simvolu olan əşyaları alıb geri döndükləri zaman Dərbənd ağzında düşmən hücumuna məruz qalırlar. Mətnə təsvir olunur ki, bu zaman həmin ərazidə Baybörənin oğlu qırx igidi ilə istirahət edirmiş. Bəzirganların kömək istəməsindən sonra Baybörənin oğlu onları düşməndən xilas edir. Bu igidin kim olduğunu bilməyən bəzirganlar həmin igidi Baybörə bəyin yanında görəndə belə bir situasiya yaranır: “Nagahan bəzirganlar gəldilər. Baş endirib, səlam verdilər. Gördülər kim baş kəsübdür, qan dökübdür, Baybörə bəgin sağında oturur. Bəzirganlar yeridilər. Yigidin əlin öpdilər.

Bunlar böylə edicək Baybörə bəgin acığı tutdu. Bəzirganlara aydır: “Mərə, qavat oğlu qavatlar! Ata tururkən oğul əlinimi öpərlər? Ayıtdılar: “Xanım, bu yigit sənin oğlunmıdır?” Bəli, mənim oğlumdur! - dedi. Ayıtdılar: “İmdi incinmə, xanım, əvvəl onun əlin öpdüğümüzə. Əgər sənin oğlın olmasaydı, bizim malımız Gürcüstana getmişdi. Həpimiz tutsaq olmuşdı”, - dedilər” (2, 66). Onun bu davranışından sonra Baybörə Oğuzu toplayır və Dədə Qorqud gəlib oğlana Beyrək adını verir (2, 67). Buradan görürük ki, Beyrəyin əldə etdiyi hər bir uğur atanın imtiyazlarından birinin itirilməsi ilə müşayiət olunur. Onun qəhrəmanlıq göstərməsi məclisdə onun birincilik statusunu itirməsinə səbəb olur: bəzirganlar atanın deyil, oğulun əlindən öpürlər. Bu məntiq Beyrəyin evlənməsi prosesində də özünü büruzə verir. Beyrəyin evlənməsi atanın gözdən məhrum edilməsi ilə müşayiət edilir. Düzdür, bu fikrimizin əksinə olaraq deyilə bilər ki, atanın gözü Beyrəyin evliliyinin baş tutmasından əvvəl, yəni o, əsir gedərkən baş vermişdir. Amma unutmaq olmaz ki, burada “əsir düşmə” də evlənmə ritualının üzvi tərkib hissəsidir. Süjetdə toyun pozulması kimi göstərilən “əsirlik” ritual kontekstində elə toyun baş tutmaması istiqamətindəki addımlardan biridir. Müasir toylarda “bəyin oğurlanması” müəyyən narahatçılıqlara səbəb olsa belə, yenə də toy ritualının bir mərhələsi olduğu kimi, bu boyda da qəhrəmanın əsir getməsi toy ritualının üzvi tərkib hissəsidir. Yəni süjetdə Beyrəyin qaçırılması toyun pozulması kimi göstərilərsə də, ritual kontekstdə bu, toyun icrasına xidmət edən davranış aktlarından biridir. Bu mənada Baybörə bəyin gözü müəyyən mənada həm də elə Beyrəyin evlənməsi prosesində itirilmişdir.

Ümumilikdə qeyd edək ki, patriarxal mühitdə atanın övlad üzərində hakimiyyətini təsdiqləyəcək çoxsaylı inanc və məişət davranışları vardır. Məsələn, ənənəvi mədəniyyətdə oğul atanın yanında öz övladını qucağına ala bilməmiş və həyat yoldaşı ilə pərdəli danışmaq məcburiyyətində imiş. Mədəniyyətdə ataya hörmət kimi təqdim olunan belə məsələlərin kökündə psixosemantik kontekstdə ata qarşısında övladın seksual davranışa

işarə edəcək bütün fəaliyyətdən imtina etməsi zərurəti dayanır. Belə bir “ataçılıq” modelinin olduğu mühitdə seksual müstəqilliyin işarəsi olan evlənmək atanın zəifləməsinə işarə edəcək davranışlarla müşayiət olunur. Eposda da Baybörənin gözünün korluğu oğlu Beyrəklə əlaqələndirilir, amma bu konflikt baxımından deyil, ona olan məhəbbət kontekstində izah edilir. Burada da məndə birbaşa görünməyən, lakin hadisələrə ssenaristlik edən Beyrəyin psixoloji mövqeyidir. Psixosemantik kontekstdə atanı gözdən məhrum edən oğul bu günahdan xilas olmaq üçün həm də onun gözünün işığını geri qaytarır.

Bu məsələnin semantikasının “Balıqlar padşahı ilə Yaqub” adlı Azərbaycan nağılı əsasında daha aydın izah oluna biləcəyini düşünürük. Bu nağılda təsvir olunur ki, bir sövdəğərin gözləri toza düşüb kor olur. Həkimlər onun gözünün dərmanının yaxınlıqdakı çayda yaşayan balığın qanında olduğunu deyirlər. Çaya tor atdıran sövdəğərin torçularından biri balığı tutur və sövdəğərin oğlu balığı alıb çaya atır. Sövdəğər də bu xəbəri eşidərkən övladını sürgün elətdirir. İnsan formasında Yaqubun qarşısına çıxan balıq ona çox köməkliklər edir və şahın lal qızının dilini açaraq sonda onunla evlənməsinə yardım edir. Yaqub ondan ayrılarkən belə bir hadisə təsvir olunur: “Balıqoğlan öz qanından bir az Yaquba verib dedi: Apar sürət atanın gözünə. Bunu deyəndən sonra yox oldu. Yaqub qızı götürüb, atasının vilayətinə gəldi, həmin qandan atasının gözünə çəkdi, atasının gözləri açıldı. Sonra qırx gün, qırx gecə toy eləyib, gətirdiyi qızı aldı” (1, 207). Nağılın ümumi məzmunundan göründüyü kimi, burada da ata və oğul arasında hər hansısa bir düşmənçilikdən söz edilmədən oğulun atasının gözünün dərmanı olan balığı çaya ataraq, onun gözünün kor qalmasına səbəb olmasından söhbət açılır. Daha sonra atasının əmri ilə sürgün edilən oğul sonda həm evlənir, həm də balıqoğlanın verdiyi qan vasitəsilə atasının gözünün nurunu qaytarır və özü də evlənir.

Örgənlik dövrünün müstəqilləşmə arzusu ilə əlaqədar aktuallaşan buradakı motivlər Beyrək və atası arasında münasibətin izahı üçün də çox aydın material verir. Nağıldan görürük ki, oğul balığı çaya atmaqla atasının gözünün kor qalmasının birbaşa səbəbkarıdır ki, nəticədə evdən sürgün edilir. Sonda qadın əldə edərək geri dönmə qəhrəman balığın verdiyi qanla atasının gözünün də açılmasına nail olur və beləliklə də sonda ata ilə konfliktləri də aradan qaldırır. Bu münasibət Beyrək və atası arasında da bu və ya digər şəkildə mövcuddur. Eposda da atanın dərddən kor olan gözləri psixosemantik kontekstdə elə oğul tərəfindən kor edilən gözlərdir ki, sonda da onun özü tərəfindən də bərpa edilir. Atanın gözünün elə onu çıxardan oğul tərəfindən bərpa edilməsi psixosemantik kontekstdə edipal arzu daşıyıcısı olan oğulun ataya qarşı işlədiyi günahdan qaynaqlanan “özünə-cəza” psixologiyasından xilas olmasına xidmət edən davranışdır. Anaya duyulan cinsi yaxınlıq və bu kontekstdə atanı inkar əsasında qurulan bu kompleksdən bəhs edərkən qeyd olunduğu kimi “...xəyali zövq uşağı xoşbəxt edir, amma həmçinin onda dərin narahatçılığa səbəb olur. Şuluqluq edən balaca oğlan günah müqabilində cəzalandırılacağını düşünür və cəzalandırılmanın güc, qürur və zövq simvolu olan fallosun axtalanması ilə icra olunacağını düşünür...Nəticə etibarilə bu xəyali zövqün əks tərəfi narahatçılıq təşkil edir. Daha dəqiq desək, əks tərəfi olmadan hər hansı bir edipal zövqdən söhbət gedə bilməz: arzulardan narahatçılıq və cəzalandırılma qorxusu. Zövq və cəzalandırılma qorxusundan ibarət antaqonist hisslər qoşası nevrozun əsasını təşkil edir” (4, 18-19). Bu mənada bir neçə variantda rast gəldiyimiz Koroğlunun atasının gözünün açılması faktı “Koroğlu” dastan silsiləsi baxımından anomaliya kimi göründüyü halda (baxmayaraq ki, türkmən “Koroğlu”sunun variantlarında da övladın atanın gözünə nur bəxş etməsi faktları vardır), mədəni-psixoloji kontekstdə dastan mətninin arxasında dayanan nəhəng emosional gerçəklikdən məlumat verən fakt kimi dəyərləndirilə bilər. Beləliklə, Koroğlunun atası Ravşanbekin oğlunun ayağını, əlini üzünə sürtdükdən sonra gözlərinin açılması yuxarıdakı faktlar fonunda baxdıqda daha aydın izah oluna bilər. Yəni ata ilə edipal arzulardan qaynaqlanan konflikt nəticəsində atanın gözü övlad tərəfindən kor edilir ki, sonda edipal

arzulardan qaynaqlanan günah hissindən xilas olmaq üçün atanın gözləri oğul tərəfindən yenidən bərpa edilir. Düzdür, bizə bəlli olan bir dənə də olsun süjet yoxdur ki, orada biz aydın şəkildə edipal arzular kontekstində Koroğlunun öz atasının gözünü kor etməsinə və sonda da onu bərpa etməsinə şahidlik edək. Epos təfəkküründə edipal arzulardan qaynaqlanan bu konflikt səviyyəsi tabu kimi gizlədildiyinə görə, biz yalnız eposa sistemlik şəkildə yanaşdıqda onun daxilindəki bu sxemi görə bilərik. Məsələn, Azərbaycan variantlarında atanın gözünə şəfa verəcək suyun gizli şəkildə Koroğlu tərəfindən içilməsi (bəlləklə də, atanın kor qalmasına səbəb olması) və özbək variantında Koroğlunun əlini atasının üzünə sürtməklə onun görmə qabiliyyətinin özünə qaytarılması kimi faktlar əsasında bu sxemi bərpa etmək mümkündür. Edipal arzuların təzyiqindən qaynaqlanan ata-oğul konfliktinə aid digər məsələlərə nəzər yetirmədən bir daha qeyd edək ki, “Koroğlu” dastan silsiləsi baxımından anomaliya kimi görünən “övladın ata gözünə nur verməsi” faktı da sistemlik yanaşdıqda edipal konfliktdən xəbər verən motiv kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəticə

Aparılan qısa təhlildən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, psixoloji komplekslər və folklor gerçəklik arasında əlaqənin öyrənilməsi, mədəni konfliktlərin anlaşılması baxımından geniş perspektivə malik olan mövzulardan biridir. Bu mövzunun hərtərəfli və sistemli araşdırılmasının təmin edilməsi üçün nəzəri bilgilərlə yanaşı, folklor mətnlərinin əhatəli öyrənilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Ə. Azərbaycan nağılları, beş cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
2. Əlizadə S. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 704 s.
3. Karadavut Z. Koroğlunun Zuhuru Kolu Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma (İnceleme-Metnler) (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Türk dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Konya, 1996, 594 s.
4. Nasio, Juan-David. Oedipus: The Most Crucial Concept In Psychoanalysis (translated by David Pettigrew and François Raffoul). United States of America: Sunny Press, 2005, 109 s.

Summary

Səfa Garayev

The epic transformation of the psychological conflicts in Azerbaijan folklore:

Koroglu, Beyrek and the tale hero Yagub

In the article the epic conflict level of the complex “Oedipus” is drawn into the research on the base of the tale and epos texts. Here the common conflict level of three epic facts have been determined on the base of the analysis of the examples such as the part of “Beyrek boyu” of the epos “Kitabi Dede Gorgud” (“The Book of Dede Gorgud”), the Uzbek variant of the epos “Koroglu” and the tale “The king of the fishes with Yagub”. In the article the relation of some events showing in the nucleus of three texts such as father’s being blind because of the son’s sin and restoring it later by the son have been revealed with the complex Oedipus and the results of producing the psychological complex to such epic appearances have been shown.

Key words: the conflict of “father-son”, Oedipus conflict, psycho-analyze, epic conflict, the feeling of sin, Koroglu, Beyrek

Резюме

Сафа Кариев

*Эпические трансформации психологического конфликта
в Азербайджанском фольклоре: КOROГЛЫ, Бейрек и сказочный герой Якуб*

В статье был привлечен к исследованию уровень эпического конфликта Эдипов комплекса на основе сказочных и эпических текстов. В статье в результате анализа «Песни о Бамсы Бейреке» из «Книги моего Деда Коркута», узбекский вариант дастана «Короглы» и сказки о «Падишахе рыб и Якубе» был определен единый конфликтный уровень всех этих трех эпических фактов. В статье была раскрыта связь Эдипова комплекса с мотивом слепоты отца по вине сына, стоящей в основе этих трех эпических текстов. Автор приходит к выводу, что эпические явления такого рода создаются на основе вышеуказанного психологического комплекса.

Ключевые слова: конфликт отца-сына, Эдипов комплекс, психоанализ, эпический конфликт, чувство вины, Короглы, Бейрек

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**SƏNƏT VƏ PEŞƏ TERMINLƏRİNİN MƏNŞƏYİ,
TƏSNİFATI VƏ TƏRCÜMƏSİ**

Mətanət ŞIXIZADƏ*

Açar sözlər: peşə, sənət, tərcümə, çətinlik səhv, termin

Giriş

İnsan həyatında yeni fəaliyyət növləri biliklər yarandıqca dildə yeni peşə və sənətlər meydana çıxır, kəşf və ixtiralar, məişətdə baş verən dəyişikliklər peşə-sənət adlarına da öz təsirini göstərir. Hər bir dilin lüğət tərkibində yeniləşmə daha çox baş verir. Elm və texnika nailiyyətləri nəticəsində yeni istehsalat, üsul, vasitə, alət və s. meydana çıxarsa, bunlara ad vermək üçün yeni terminlərə ehtiyac olur.

Sənət və peşə terminlərinin yaranması

Hər bir şəxs gündəlik həyatında peşə və sənətlə əlaqədar müəyyən sözlər işlədir. Bu sözlər əmək alətləri, iş prosesi və s. ilə əlaqədar ola bilər.

Bu cür sözlər ümumxalq dilinin bir qolu olaraq peşə-sənət leksikası hesab edilir. Peşə-sənət leksikası zəngin və rəngarəngdir.

İnsanlar sənət və peşə vasitəsilə öz maddi və mənəvi tələbatlarını, cəmiyyətin inkişafını təmin edən ehtiyacları ödəməyə çalışırlar. Tarix boyu insanlar əmək fəaliyyəti üçün müxtəlif alətlər yaratmışlar. Bəşəriyyət tarixinin ilk günlərindən insanlar daşdan mizraq, nizə ucları düzəldir, ağacları yonmaq üçün bıçaqlar hazırlayırdılar. Tunc dövründə bağçılıq, üzümçülük, bostançılıq inkişaf etmiş, atçılıq və dəvəçilik nəqliyyat vasitəsinə çevrilmişdi. Heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq toxuculuq və dabbacılıq peşələri də sürətlə formalaşmışdı.

İ.B.Kazımovun "Peşə və sənətkarlıq terminləri" adlı məruzəsində peşə-sənət terminləri iki qrupa ayrılır:

- 1) qədim peşələrə və sənətkarlıq sahələrinə aid olan terminlər
- 2) müasir peşələrə və sənətkarlıq sahələrinə aid olan terminlər.

"Azərbaycan etnoqrafiyası" kitabında qədim dövrlərdən mövcud olan taxılçılıq, çəltikçilik, bostançılıq, tərəvəzçilik, üzümçülük, maldarlıq, ovçuluq, balıqçılıq, zərgərlik, toxuculuq və s. sənətkarlıq sahələri haqqında geniş və ətraflı məlumat almaq olar. Xalçaçılıq Azərbaycanda mövcud olan ən qədim sənət növlərindən biridir. Qədim yunan tarixçisi Herodot bizim eradan əvvəl V əsrdə Qafqazda xalçaçılığın geniş yayıldığını qeyd edirdi. S.Ə.Abdullayeva haqlı olaraq yazır: "Bu sənətin tarixinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan xalçaçılığına aid sözlərin tarixinin müəyyənləşdirilməsi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Maraqlıdır ki, xalçaçılıq sənəti tarixçilərin, etnoqrafların, incəsənət nümayəndələrinin tədqiqat obyekti olsa da, nədənsə indiyə kimi dilçilərin diqqətini cəlb etməmişdir. Halbuki, hələ də qədim dövrlərdən yayılmış xalçaçılıq sənəti xalqın tarixi, onun mənəvi dünyasını özündə əks etdirməklə yanaşı, bu sənətə məxsus zəngin çoxşaxəli leksik təbiətini də bu günə qədər qoruyub saxlamışdır" (2, s.21).

Azərbaycan dilində bəzi peşə-sənət terminləri əmək alətlərinin adlarından düzəlməmişdir; arabaçı, traktorçu və s.

Bir çox sənət adları isə fəaliyyət prosesinin adı və baş verdiyi obyektə bildirir. Məsələn, poladəridən, daşyonan, dənizçi, dəmiryolçu və s.

---

* baş müəllim, ADU
e-mail: jahidhasanov@mail.ru

Sənət və peşə terminlərinin təsnifatı

E.A.Klimov 1974-cü ildə yazdığı “Путь в профессию” (Лениздат, 1974) əsərində müasir peşə və sənət adlarını 5 qrupa bölmüşdü. O göstərirdi ki, əşyanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, sənət və peşə adları 5 qrupda birləşir:

- 1) bionomik sənət və peşə adları (insan-təbiət) tarlaçı, heyvandar, aqronom və s;
- 2) texnomik sənət və peşə adları (insan-texnika) çilingər, tornaçı və s;
- 3) sosionomik sənət və peşə adları (insan-insan) xörəkpaylayan, satıcı, müəllim və s.;
- 4) siqnomik sənət və peşə adları (insan-işarələr sistemi); korrektor, proqramçı, mühasib, filosof və s;
- 5) astronomik sənət və peşə adları (insan bədii obraz) rəsm köçürən, rəngsaz, kompozitor, yazıçı, ifaçı-musiqçi və s.

E.A.Klimov bu qruplaşmanı leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə deyil, ümumi peşəşünaslıq baxımından tərtib etmişdir.

A.Əbdürrəhmanov “Azərbaycan dilində sənət və peşə adları” əsərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki müasir sənət və peşə adlarını leksik səviyyələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- 1) Bionomik sənət və peşə adları (insan-təbiət);
- 2) Texnomil sənət və peşə adları (insan-texnika);
- 3) Sosionomik sənət və peşə adları (insan-insan);
- 4) Siqnomik sənət və peşə adları (insan-işarələr sistemi);
- 5) Artonomik sənət və peşə adları (insan-bədii obraz).

Xalqlar arasında müxtəlif sahələrdə əlaqələrin artdığı və genişləndiyi səbəbindən sənət və peşə terminlərinin də düzgün tərcümə edilməsinə böyük ehtiyac və tələbat duyulur.

Sənət və peşə terminlərinin tərcüməsi yolları

Q.Bayramov «Tərcümə sənəti» adlı kitabında tərcümənin mahiyyəti haqqında yazır: «Tərcümədə həmişə iki mətn olur. Birinci orijinal (məxəz-source) mətndir ki, o ikinci mətndən (tərcümə, hədəf – target) asılı olmadan mövcuddur. II mətn (target text) müəyyən əməliyyatların (dillərarası transformasiyaların) köməyi ilə birinci (source) mətnin əsasında yaradılır. Birinci mətnin dili məxəz (source) ikinci mətnin dili hədəf [target] dil adlanır». (3, s.8)

Tərcümə prosesi zamanı mətnin məzmunu dəyişilmir. Məxəz dilin vahidləri hədəf dilin oxşar vahidləri ilə əvəz olunur. Sənət və peşə terminləri adətən söz və söz birləşmələrindən ibarət olduğu üçün tərcüməçi fonem, morfem, söz və söz birləşməsi səviyyəsində tərcümə etməli olur.

Bir çox sənət və peşə terminləri transkripsiya və ya transliterasiya üsulundan istifadə etməklə tərcümə edilir.

Transkripsiya üsulunda tərcümə zamanı sənət və peşə termininin necə səslənməsi əsas götürülür. Transliterasiya üsulu ilə tərcümə zamanı hərflərin, (qrafemlərin) uyğunluğu əsas götürülür. Məs.: journalist – jurnalist, president – prezident

Ekvivalent yolla tərcümə zamanı məxəz dildəki sənət və peşə termininin ifadə etdiyi məna hədəf dildə tam üst-üstə düşməlidir. Milli (cultural) ekvivalent tərcümə zamanı da sənət və peşə terminlərinin ifadə etdiyi məna ilə üst-üstə düşür. Məs.:

- Prime Minister – baş nazir
- Chair man of board – idarə heyətinin sədri
- Bank advisor – bank məsləhətçisi
- Police officer – polis zabiti

Göstərdiyimiz nümunələrdə, bank, police sözləri Azərbaycan dilində də eyni mənada işlənir. Ölkələr arasında əlaqələrin artması ilə əlaqədar olaraq bütün dillərdə beynəlmiləl sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Q.H.Bayramov «Tərcümə sənəti» kitabında yazır: «Beynəlmiləl sözlər bir neçə dildə qrafik və bəzi hallarda semantik cəhətdən oxşardır və əsasən, alınma sözlər qrupuna daxildir». (3, 82,83).

Sənət və peşə terminlərinin əksəriyyəti tərcümə edilsə də, onlar arasında beynəlmiləl olanlara da rast gəlmək olar. President – termini, demək olar ki, bütün dillərdə eyni mənada işlənir.

F.Abdullayeva «Peşəkar tərcümənin əsasları» kitabında tərcümədə qarşıya çıxan çətinliklərdən bəhs edərkən yazır: «Tərcümənin ayrı-ayrı növlərinin, bu növlərlə bağlı forma və tərzlərin tələblərindən irəli gələn ümumi səciyyəli suallarla yanaşı, bu peşə sahiblərini daim sürpriz vəziyyətlər də gözləyir. Bəzən bu cür hallar mütərcimi cüzi çaşqınlığa sala bilər» (1, s.115).

Dilmanlıqda səhvlər əksər hallarda zaman qıtlığından irəli gəlir. Bunların düzəldilməsi çox vaxt ani zaman tələb edir. Yazılı tərcümədə buraxılmış səhvlər göz qabağında olur, buna görə də ora qayıdıb düzəliş etmək imkanı var.

Termin seçimində səhvlər bəzən gülməli effektlə yadda qalır. Romalı həkimin qəbul otağının qapısı üzərində «qadınlar və digər xəstəliklər üzrə mütəxəssis» qeydi aşağıdakı kimi tərcümə edilib:

In the office of a Roman doctor; specialist in women and other diseases.

Göründüyü kimi, səhv tərcümə nəticəsində mənə yanlış ifadə olunub. Bu qeyddə women (qadınlar) sözünü də hər hansı bir xəstəlik adı kimi anlamaq olur.

Yazılı tərcümədə elə hallar olur ki, məxəz termin hədəf dildə olmur. Yeni termin yaratmağa ehtiyac duyulduqda, bu məsuliyyəti mütərcim öz üzərinə götürməli olur. Bu leksik çətinliyi həll etmək üçün mütərcim lüğətlərə, dilin daşıyıcısına, internetə müraciət etməli olur (1, s.116-118).

Azərbaycan dilindəki rəngsaz – ingilis dilinə "dyer" kimi tərcümə edilir. Lakin rəngsazlıq terminini ingilis dilinə tərcümə etdikdə mənanı verməyə çalışaraq, «trade of dyer» kimi tərcümə edə bilərik.

Saatsaz – watch maker, saatsazlıq – profession of a watch maker.

Sufliyor – prompter, sufliyorluq – profession of a prompter

Malakeş – plasterer, malakeşlik – profession of a plasterer

Bu baxımdan mütərcimlər səhvlərin qarşısını almaq və çətinliklərin həlli üçün kalka (calque), təsviri (descriptive) və kombinə (combined) üsullarından da istifadə edə bilər. Mütərcimlər kalka üsulundan istifadə edərək, terminlər yaratmağa müvəffəq olurlar. "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətində göstərilir ki, kalka – başqa dilə məxsus söz və ya ifadələrin hissələrini bir-bir hərfi tərcümə etmək üsulu ilə düzələn nitq vahidləridir.

İngilis və Azərbaycan dillərində sənət və peşə terminlərinin yaranmasında və tərcüməsində kalka üsulundan geniş istifadə edilir. Kalka yolu ilə yaranan sənət və peşə terminləri dilin daxili imkanları hesabına meydana çıxır.

Azərbaycan dilində kalka olunan sənət və peşə terminləri ya birbaşa, ya da rus dilindən tərcümə olunur. Kalka üsulu ilə tərcümə edərkən dildə olan sözlərdən, sözdüzəldici şəkilçilərdən və söz birləşmələrindən geniş istifadə edilir. Kalka üsulu ilə tərcümə əsasən leksik və sintaktik formada özünü göstərir. Sözlər bir-birinə qrammatik vasitələrlə bağlanır. Kalka üsulu ilə tərcümə olunan sənət və peşə terminlərində müxtəlif nitq hissələrinin iştirakı ilə sözlərin bir-birinə bağlandığını görə bilərik. Bura da həmçinin hərfi tərcümə zamanı qarşılıqlı təsirdə olan dillərin yaxınlıq dərəcəsi və s. amillər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Scientific research worker – elmi tədqiqat işçisi

Aviation expert – aviasiya mütəxəssisi

Defense officials – müdafiə rəsmiləri

Head of the government – hökumət başçısı

Intelligence officer – kəşfiyyat zabiti

Verilmiş nümunələrdə tərcümə zamanı kalka üsulundan istifadə edilmişdir.

Hədəf dildə ekvivalent olmadığı zaman müvafiq neytral terminlərə müraciət edilir.

Məsələn, undertaker – dəfn bürosu sahibkarı.

Nəticə

Sənət və peşə terminləri xalqın məişəti, həyat tərzı və əmək fəaliyyəti ilə sıx əlaqə-dardır. Peşə-sənət terminləri həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində lüğət tərkibinin böyük bir qismini təşkil edir. Bu terminlər real, canlı ünsiyyətdə işlənməklə yanaşı elmi, ədəbi-bədii üslubda da istifadə edilir. Peşə-sənət terminləri dövlətlər və xalqlar arasında anlaşma, qarşılıqlı əlaqənin əldə edilməsi üçün çox mühüm vasitə olduğu üçün onların düzgün tərcüməsi vacibdir. Sənət və peşə terminlərinin tərcüməsi zamanı fonem, qrafem, morfem, söz və söz birləşməsi səviyyəsində çətinliklər ortaya çıxsə da, mütərcim bu çə-tinlikləri hədəf dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarına istinad edərək tərcümə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: Uni Print nəşriyyatı, 2010, s. 218 s.
2. Abdullayeva S.Ə. Xalçaçılıq terminləri etnoqrafik leksikanın tərkib hissəsi kimi // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: API, 1988, 74 s.
3. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: Oka ofset nəşriyyatı, 2008, 250 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərbaycan tədris nəşr, 1962, 270 s.
5. Əbdürrəhmanov A. Peşə-sənət terminlərinin mənşəcə növləri. Azərbaycan terminologiya-sının problemləri. Bakı: API, 1988, 78 s.
6. Əbdürrəhmanov A. Azərbaycan dilində sənət və peşə adları. Bakı: Maarif, 1998, 266 s.
7. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində Aviasiya terminlərinin struktur-semantik və funksional tədqiqi. Bakı, 2002, 20 s.
8. Qasımov M. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.

Summary

Matanat Shikhizade

Origin, classification of terms denoting the names of occupation and trades

This article is devoted to the researching the origin, classification of terms denoting the names of occupation and trades and the ways of translation of these terms.

Terms denoting occupation and trade appeared in the process of labor when primeval men started to prepare tools.

As the time passes, nations' lifestyle and culture changes, technology improves, new professions are being created. So the need for translation of new terms denoting occupation emerges and they are translated by means of different ways.

Key words: trade, occupation, translation, difficulty, mistake, term

Резюме

Матанат Шихизаде

***Происхождение, классификация терминов выражающие названия
профессий и способы их перевода***

В статье рассматриваются вопросы классификации и этимологии происхождения названия профессий и способов их перевода. Эти термины появились в процессе развития истории перво-бытно-общинного строя.

Со временем жизнь и культура людей меняется, технология совершенствуется, появляются новые профессии и потребность перевода новых терминов становится необходимым.

Ключевые слова: занятость, профессия, перевод, трудность, ошибка, термин

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d., dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**İNGİLİS DİLİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNDƏ ATALAR
SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ
QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR**

Gülüm MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: ekspressiv, emosional, reproduktiv, məcazilik

Giriş

Hər bir dilin leksik sistemində yalnız sözlər yox, tam leksik vahid kimi çıxış edən söz birləşmələri daxildir. Həmin söz birləşmələrinin bütöv söz kimi işlənmə imkanı onların müxtəlif leksik vahidlərlə əlaqəsinin və semantik bağlılığının təsvir olunmasına yol açır. Frazeoloji vahidin dilə bütöv söz kimi daxil edildiyi nəzərə alındığına görə onu sözün ekvivalenti adlandırmaq mümkündür və sözün ekvivalenti kimi frazeoloji vahid dilin leksik sistemində xüsusi bir tədqiqat sahəsi kimi yer tutur.

Frazeoloji vahidləri sadə, ənənəvi söz birləşmələrindən fərqləndirən cəhət ikincilərin sözün ekvivalenti ola bilməməsidir.

Beləliklə, frazeoloji vahid sərbəst və cümlədə ayrıca qrammatik söz birləşməsi kimi idiomatikliyi ilə fərqlənir və bu səbəbdən mühüm semantik bütövlüyə (tamlıq) malik olaraq nitqə bir vahid kimi daxil olur.

Məqalədə müasir İngilis dilinin frazeoloji sistemində daxil edilən bir və iki zirvəli frazeoloji vahidlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri, onların çoxmənalılığı və struktur növləri təhlil edilmiş və onların ən geniş yayılmış və dildə tez-tez istifadə olunan növləri haqqında məlumat verilmişdir.

İngilis dilində atalar sözləri və məsəllərin təsnifatı və tərcümə yolları

Ayrılmaz tərkib hissəli söz birləşmələri dildə həm nəzəriyyə baxımından, həm də tərcümə materialı olaraq böyük marağa malik olan sahədir. Dilin kommunikatora frazeoloji vahidlər sinfinə daxil olan bu birləşmələr leksikologiyada xüsusi yer tutur. Akademik V.V.Vinoqradov frazeoloji birləşmələr sinfinə semantik bağlılığa və məna asılılığına malik olan komponentli söz birləşmələrini daxil etmişdir.

V.P.Jukov yazır ki, müxtəlif mövzularda yaranmış şifahi deyimlərin hansı xalqa mənsub olduğu və nə vaxt yarandığı məlum deyil.

A.V.Smirnitski frazeoloji vahidlərə, əsasən, idiomatik reproduktiv əlamətlərə malik olan və sözə ekvivalent ola biləcək birləşmələri daxil edir (3, s. 2).

Y.A.Dobridneva frazeoloji vahidlərin bütöv bir əlamət kateqoriyasını müəyyən edir, bu cərgəyə məna bütövlüyü, məcazilik, ekspressiv-emosional ifadəlilik, ayrıca formalaşma imkanı, semantik bütövlük, sabit leksik tərkib, xüsusi semantik struktur daxildir. Beləliklə, dilçilərin əksər hissəsi frazeologizmlərin reproduktivliyi və yenidən yaranma əsas götürülərək onların sözlərdən və sərbəst söz birləşmələrindən tamamilə fərqli bir yer tutduğunu sübut edir.

Atalar sözləri və məsəllərin fikir (mühakimə) xarakterli sabit vahidlər olması onların frazeologiyanın həddləri içərisində öyrənilməsinə əsas verir.

Atalar sözləri əsrlər boyu xalqın həyatı və təcrübəsi fonunda yaranan bitmiş bir fikri ifadə edən nəsihət, ibrət xarakterli cümlə formalı deyimlərdir. Məsəllər və atalar sözlərinin

---

* baş müəllim, ADU
e-mail: gulum1947@mail.ru

bir hissəsi kimi istifadə edilərək, əsasən, yığcam şəkildə danışq dilində müsbət, mənfi münasibət bildirmək xarakterinə malik olan ifadə vasitələridir.

Dildəki atalar sözü və məsəllər fondunun bir dildən başqa dilə tərcüməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Ən böyük çətinlik məxəz dildə (orijinal variantda) həmin frazeoloji vahidin müəyyənləşdirilməsidir. İdiomun qeyri-düzgün dərk edilməsi mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Bu problemləri yaradan səbəblərdən biri frazeologizmin milli səciyyəsinə saxlamasıdır, çünki deyim yalnız həmin xalqın gerçəkliklərini əks etdirir. Başqa xalqın nümayəndəsi tərcümə zamanı mənanı dərk etməkdə çətinlik çəkə bilər.

Sabit söz birləşmələrinin bir dildən başqa dilə tərcüməsi zamanı həm də onların işlədildiyi kontekstin xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır. İngilis dilində mövcud olan bir sıra frazeologizmlər öz çoxmənalılığı və üslubi fərqliliyi ilə seçilir ki, bu da onların başqa dilə tərcüməsində əngəllər yaradır. Bu səbəbdən də ingilis atalar sözləri və zərb məsəllərinin tərcüməsində həmişə çətinliklər meydana çıxmaqdadır.

Məs.: *The pot calls the kettle black*

Bu atalar sözünün hərfi tərcüməsi *kiçik çaynik böyük çayniki bəyənmir*.

İngilis xalqına doğma olan bu ifadə yabançı millətdə çaşqınlıq yaradır. Bu səbəbdən tərcüməçi öz dilində ifadəyə ekvivalent axtarmalı olur.

Kor kora kor deməsə bağrı çatlayar

Yaxud: *Tisbağa qınından çıxdı, qınıni bəyənmedi*.

Qanadlı sözlərin, atalar sözləri və məsəllərin müqayisələrin və başqa obrazlı ifadələrin tərcüməsi çətin vəzifədir; bu mərhələdə qarşıya çıxan təhlükələr tərcümə olunan idiomun yanlış anlamı (təhrifi) ilə nəticələnir. Məs, *“to lead by the nose”* – Azərbaycan dilində təsadüf olunan *“Gözünün odunu almaq”*, *“başında qoz sındırmaq”* frazeologizmlərinə ekvivalent olaraq anlaşılar. Yəni, tərcüməçi məzmunu saxlayaraq ana dilinin frazeoloji fonduna müraciət etməli olur.

“To pull the devil by the tail” atalar məsəlinin izahı onun idiom kimi qəbul olunmuş mənasından tamamilə uzaqdır. İdiom: *Odla oynamaq* (özünü təhlükəyə salmaq).

Bu səbəbdən də tərcüməçi frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı ingilis dilinin çoxmənalılıq və üslubi bənzərlik cəhətdən daha çox fərqləndiyi nəzərə alınmalıdır.

Məs, *“to take the floor”* – ictimai-siyasi anlamda *“söz almaq”*, *“iclasda çıxış etmək”*, məişətdə *“rəqs etmək”* deməkdir.

Başqa bir misal: *you can never tell*

Tərcümədə: 1. Haradan biləsən; 2. Hər şey ola bilər; kimi üslubi cəhətdən fərqli anlaşılar.

Daha bir frazeologizm *“to save ones skin”* «canını qurtarmaq» kimi mənfi mənada işlədilsə də, başqa, müsbət konnotasiyada verilə bilər: *«saved his skin by paying all his debts»*.

Beləliklə, V.V.Vinoqradovun, V.N.Komissarovun və bir sıra başqa tədqiqatçıların əsərlərinə əsaslanaraq, tərcüməçinin qarşısında duran iki vəzifə nəzərə çarpır (1, s.3).

1. Tərcümə edilən dildə sözlərin uyğunlaşma normalarına ciddi riayət etmək.

2. Frazeoloji vahidin obrazlılığına xələl gətirməmək.

Əksər tədqiqatçılar obrazlı frazeologizmin tərcüməsində əsas dörd üsulu qeyd edirlər.

Bunlardan birincisi frazeoloji ekvivalentlərdən istifadə olunmasıdır.

Bu halda hədəf dildə olan obrazlı ifadə bütün parametrlərdə məxəz dildəki frazeoloji vahidə üst-üstə düşür: məs, *tread between lines* – sətirarası oxumaq.

Strike the iron while it is hot – Dəmiri isti-isti döyərlər.

İkinci metod frazeoloji analoqu (bənzəri) tapmaqdır: *a bird in the hand is worth two in the bush* – «Tutduğun sərçə göydəki turaca dəyər».

Başqa bir misal: *Make hay while the sun shines* = Dəmiri isti-isti döyərlər.

Frazeoloji analoq metodik ekvivalentliyin ən təsirli formasıdır. Amma burada da

bəzi məhdudiyyətlər var. V.N.Komissarovun fikrincə, əsas məsələ frazeologizmin emosional və üslubi mənasını qorumaqdır.

“Jack of all trades” - “əli qızıldır, əlindən hər iş gəlir” mənasında anlaşılsa da, “master of none” “hamısı da yarımçıq” üslubi fərqlilik, hətta təzadlı bir fikir ifadə edərək mənfi obraz yaratmış olur və emosional məna uyğunluğu əldə edilmir.

Üçüncü metod hərfi tərcümə (kalka üsulu).

L.A.Dmitriyeva qeyd edir ki, hərfi tərcümə yalnız o zaman tətbiq edilə bilər ki, tərcüməçinin son nəticədə hədəf dilin oxucusuna təqdim etdiyi material həmin oxucuya qeyri-təbii, bayağı və öz ana dilinin normalarına yad bir yazı təsiri bağışlamasın.

Kalka üsulu bir sıra üstünlüyü ilə tərcümə praktikasında kifayət qədər geniş yer tutur. Əvvəla, ona görə ki, bu metod orijinalın obrazlılığını saxlamaq imkanı yaradır, bu isə bədii tərcümədə mühüm bir amildir. İkinci səbəb, tərcümə zamanı orijinal obrazın maraqlı bir təşbeh yaratmaq üstünlüyü olduğu halda baş qaldıran problemlərin aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Məs., Azərbaycan dilində “Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz” frazeologiyasının ingilis dilində “Fine words butter no parsnips” kimi analoqu olsa da, müəllif kalkadan istifadə edərək onu “Nightingales are not fed on fairy tales” kimi tərcümə edir.

V.N.Komissarovun frazeoloji kalka yaratmaqda qeyd etdiyi başqa bir çətinlik qanadlı ifadələrə uyğun formanın verilmə imkanı ilə bağlıdır (2, s.5). Məs., “Rome was not built in a day” frazeologizminin tərcüməsində rus dilinin – “He crazy Москва строилась – özünün milli kaloritinə görə istifadə oluna bilməz, bu halda ən uğurlu kalka variantı “He crazy Рим строился” ola bilər.

Sonuncu metod frazeologizmlərin təsviri tərcüməsidir. Bir sıra dilçilər (N.F.Smirnova, S.Y.Kunkeviç, Z.F.Dmitriyeva və b.) nə analoqu, nə də ekvivalenti olmayan frazeoloji vahidin mənasını vermək məqsədilə təsviri tərcümə metoduna müraciət etməyi tövsiyə edirlər: a skeleton in the cupboard - ailənin kənar şəxslərdən gizlətdiyi sirr.

“Peeping Tom - hər kəsin iş ilə maraqlanan, “burnunu hər yerə soxan” (mənfi məna) və s.

Bütün yazılanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki:

1. Atalar sözləri və məsəllər çoxmənalı və rəngarəngdir. Onlar cəmiyyətdə sinfindən asılı olmayaraq hamı tərəfindən istifadə olunur.

2. Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində kifayət qədər çətinliklər meydana çıxdığına görə tərcüməçinin qarşısında duran ən mühüm vəzifə tərcüməyə başlamazdan əvvəl frazeoloji vahidi anlamaq, təhlil və dərk etmək və yalnız bundan sonra adekvat tərcümə metoduna müraciət etməkdir.

Nəticə

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər qrammatik quruluşla əlaqəyə girərək cümlədə söz birləşmələrinin işlədilməsi qaydalarının məcmusunu yaradır.

Frazeoloji vahidin semantik bütövlüyü özünü müxtəlif birləşmələrdə büruzə verir.

İngilis dilində düzəltmə sözlərə bənzəyən frazeoloji vahidlər tammənalı komponentli feldən ibarət olan birləşmələrdir. Həmin frazeoloji vahidlərin tərkibindəki zərf isə köməkçi funksiya daşıyaraq əsas sözdən asılı mövqe daşıyır. Bu baxımdan haqqında danışılan frazeoloji vahidlər birzirvəli vahid olaraq təqdim olunur. Bəzi frazeoloji vahidlərin tərkibində isə tammənalı komponentlərin sayı iki və ya çoxzirvəli adlanır.

Məqalədə bir və ikizirvəli frazeoloji vahidlər təsnif olunaraq qruplaşdırılır:

Feil-adverbal birzirvəli, atributiv – isim tipli ikizirvəli.

ƏDƏBİYYAT

1. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Виноградов В. В. Лексикология и лексикография: избранные труды. Москва: Наука, 1986, 161 с.
2. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие. Москва: ЭТС, 2002, 424 с.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва: Издательство лит. на иностранных языках, 1956, 260 с.

Summary

Gulum Mammadova

Problems arising in translation of English proverbs and sayings

The article deals with the problems arising in the translation of phraseological units from original into other languages. Due the difference in the language system the difficulties in this field have always been in the focus of attention of the linguists.

Key words: *expressive, emotional, reproductiv, metaphorical*

Резюме

Гюлум Мамедова

Проблемы возникающие при переводе пословиц и поговорок в системе фразеологии английского языка

Данная статья посвящена разработке проблем возникшие во время перевода фразеологических единиц с оригинала на другой язык. Статья затрагивает проблемы перевода английских фразеологических единиц (пословица и поговорка) на Азербайджанский язык.

Ключевые слова: *экспрессивный, эмоциональный, репродуктивный, образный*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**MUSTAFA ZƏRİRİN “SİYƏRÜN-NƏBİ” ƏSƏRİNDƏ
LEKSİK-SEMANTİK SÖZ QRUPLARI: ANTONİMLƏR**

Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ*

Açar sözlər: Mustafa Zərir, leksik, semantik, söz qrupu, antonim, mütləq antonim, nisbi antonim

Giriş

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dilinin inkişaf yolunu əks etdirən yazılı anadilli abidələr, ədəbi-bədii kitabələr və dil nümunələrinin zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda, ana dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə edərək, düşüncə və fikirlərini ana dilinin mayası üzərində kökləyən bir sıra şairlər dünyəvi poeziya nümunələri, nəzm və nəsr abidələri yaradaraq adlarını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə ölməz sənətkarlar kimi həkk edə bilmişlər.

Azərbaycan dilinin Şərqi Anadoludakı nüfuzu onun yazılı ədəbiyyat, yazılı dil sahəsində də üstünlüyünü, aparıcı mövqeyini təmin etmişdir. Dəfələrlə dediyimiz kimi, bu dil tarixin müəyyən mərhələlərində Şərqi Anadoluda yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılıq vasitəsi olmuşdur. (1, 154).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin orta əsrlər Şərqi Anadolusunda ədəbiyyat dili kimi yazılı dil olması, aparıcı mövqeyə malik olması onun güclü nüfuzu, bu dilin poetik imkanlarının genişliyi və lüğət tərkibinin zənginliyi ilə səciyyələnir. Və bu ədəbi dil “XIII əsrin sonlarında və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər türk yazılı ədəbi dilinin formalaşmasında, təkcə örnək kimi deyil, həm də mənbə kimi istifadə olunurdu” (2, 30).

Orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri XIV əsr Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin nümayəndəsi Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir olmuşdur. Mustafa Zərir istər öz dövründə müasirləri, istərsə də sonrakı dövrlərdə ardıcılıqları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatçılar onu “maarif ustası, tarix bilicisi olan bir şəxs” kimi dəyərləndirmişlər.

Mustafa Zərir sadə və təbii dili ilə yanaşı, canlı və axıcı üslubu ilə də diqqəti çəkir. Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsərinin dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan türk dili sözləri təşkil edir. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərində antonimlərdən ekspressiv və emosional ifadə vasitələri kimi geniş istifadə olunmuşdur.

Antonimlər

Dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri yalnız assosiativ məna əlaqələri ilə sıx bağlı olmayıb, eləcə də bir-biri ilə zidd mənaların qarşılaşdırılması ilə də əlaqələnin. Bu baxımdan leksik kateqoriya kimi antonimlər bizi əhatə edən əşya və hadisələrin ziddiyyət və əksliklərini qarşılaşdırma yolu ilə dildə ifadəsi kimi qəbul oluna bilər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bir-birinə zidd məna ifadə edən və əsasən, kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlər antonim adlandırılmışdır (3, 37).

Antonimlər tarixən dilimizdə mövcud olmuş və dilin tarixi inkişaf prosesində leksik kateqoriya kimi çıxış etmişdir. Antonimlər dildə bədii fikrin obrazlı verilməsi, poetik təsvirlərin təzadlı cəhətlərinin üzə çıxarılması, kontrastların yaradılması baxımından

---

* Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: zemine.rustembeyli@mail.ru

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə antonimlər əkslik dərəcəsini, ziddiyyət tamlığını ifadə etməsi baxımından mütləq və nisbi antonimlər kimi təsnifləndirilmişdir (4, 80).

Mütləq antonimlər

Abidənin dilində təsirli üslubi vasitə kimi istifadə olunan antonimlərin böyük əksəriyyəti mütləq antonimlər qütbünü təşkil edir. Ədib əsərdə eyni cümlə daxilində işlədilən antonim cütlüklərlə əks mənalı əlamət və keyfiyyətləri ifadə edərək üslubi rəngarənglik yaratmış, bədii dilin poetik vüsətini qüvvətləndirmişdir.

Abidənin dilində mütləq antonimlər məzmun və mahiyyəti etibarilə, əsasən adlar və fəllərə aid olduğu üçün onları ismi antonimlər və feli antonimlər kimi təsnifləndirmək məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

1) Adlarla ifadə olunmuş antonimlər:

İnsanın şəxsi keyfiyyətləri ilə bağlı antonimlər

Aq // qara – “*Abaullah aytdı: Əbdüünüz aqmıdı, yoqsa qaramıdı*” (SN, 112b-13a)

Ac // toq – “Sordılar, ayıtdılar, ya ibnət Züqəyb, nə səbəbdəndür kim, aruq və **ac** yatdun, turıcaq **toq** və səmiz turdun dədilər” (SN, 81-196a); “*Acmıdur, toqmıdur*, heç baqmadıq, istəmədik dedilər” (SN, 80-189b-190a);

Alçaq // yucə – “Qanqısı **alçaq**, qanqısı **yucə** olur, qanqısı qul bigi, qanqısı xacə olur” (SN, 129-305b);

Atlu // yəyağ – “Məkkə əhlinün **atlusı-yəyağı** turmadı, yügrüşdilər” (SN, 104-245a); “Anun dəxi kimi **atlu**, kimi **yəyaq**” (SN, 106-252a);

Bay // yoxsul – “Ərün, əvrətün, **bayun, yoxsulun** könli içində yer əyləmişdi” (SN, 30-90b-91b); “Andan sonra qəbilə içindən çox xatun kişilər **baydan-yoxsuldən** yaraq qıldılar kim, Məkkəyə varalar” (SN, 81-198b);

Ər // əvrət – “*Ərün, əvrətün, bayun, yoxsulun könli içində yer əyləmişdi*” (SN, 30-90b-91b); “*Şəybə ol əri, ol əvrəti ilərü oqıdı, sordı, ayıtdı: Halunuz, əhvalunuz nədür, nə şikayətinüz vardır, nə hekayətinüz var, bir xəbər verünüz dədi*” (SN, 119a-277b-78b);

Ərkək // dişi – “*Hünəri ol idi kim, üç günlük yoldan gələnə-gedənə görürdi, bilirdi **ərkəkmidür, dişimidür**, boyı uzunmıdur, qısamıdur, yigitmidür, qocamıdur, qarayağızmıdur, saruşınmıdur, nə geyür, nə sarınur, cəmini üç günlük yoldan baqardı, görər idi, tanur idi, kəndü qəvminə xəbər verür idi*” (SN, 50-126b);

Xəstə // sağ – “*Hər xəstə üstünə kim, rəsuli ələtsələr, **sağ** olurdu*” (SN, 119-277b);

Sayru-sihhət – “*Çün ertə oldı, hər əv içində kim **sayru** var idi, **sihhət** buldı*” (SN, 88-211a);

Zəif // qəvi – “*Hər cisim kim **zəif** idi, **qəvi** oldı*” (SN, 88-211a);

Konkret və mücərrəd mənalı antonimlər.

Zahir // batin – “*Üləma bunda iki dürlü söz söylərlər: Həm **zahir** və həm **batın**, həm suri və həm mənəvi*” (SN, 113a-265a);

Həqq // batil – “*Nərdə kim **həqq** zahir oldı, **batil** dəxi qarşısına mahir oldı*” (SN, 101a-239b-41b);

Sülh // uruş – “*Ya Muhəmməd, yüri Təvil ibn Həcarun qatına elciligə varğıl, görgil kim, **sülhə** razımı olur, yoqsa, qəsdi-niyyəti **urus** qılmaqdamıdur degil dədi*” (SN, 107a-254b-255a);

Toğru // batil – “*Bəs bilik bilənlərə məlum oldı kim, İsa peyğambərdən sonra İsanun ümməti gümrəh olırdur, **toğru** dini tərək edüb **batil** din tutırdur*” (SN, 24-81b)

Zaman məzmunlu antonimlər:

Dün // gün – “*Dün və gün* bunun qəsində tururlar, illa sana bir kişi salıq verəyim kim, *anun əli səbəbdür, otı Muhəmmədidür*” (SN, 112a-264a); “*Çün rəsul birlə yar oldılar, **dünü gün** rəsul birlə munis və razdar oldı*” (SN, 98-234b-35a-b);

Əvvəl // axır – “*Dəxi münəccimlər, fəlak elmin bilənlər səyyarədə fəlak sirətin gözə-dənlər varisə, cəmi kitablarında, təvarixlərində ol pəyğambərin surətin, sirətin, ömrin,*

elmin, helmin, əməlin, **əvvəlin**, **axirin** şərh etmişlərdir, heç Abdullah alnındağı nur səbəbindən kim, bilənə işarət oldu kim, anun əyalını qəbul qıldı dedilər" (SN, 47-120b-21a)

Gecə // **gündüz** – "**Gecə və gündüz** qaldurmazdı, dürlü-dürlü təamlar hazır qılurdu" (SN, 45a); "**Oğlan**ğında olduğunda, ya **gəcədə**, ya **gündüzdə** bir fürsət bulalar kim, Abdul-lahı öldürələr" (SN, 30-90b-91b);

Tez // **gec** – "**Dəxi** yemiş bitcək birinun **tez**, biriniin **gec** bitməsin, illa bərabər yetişsin" (SN, 56b-57a);

Məkan və istiqamət məzmunlu antonimlər

Ay // **günəş** – "**Çün** çün **Kəb** ibn **Mahir** tuydı kim, qız əyalını qfəryad əyləyü rəsul qatına gəldi, ayıtdı: **Ey Aydan** arı surətlü və **ey Günəşdən** görklü sirətlü, rəvamudur kim, sənün zamanunda ban işbunun bigi güc qılalar, -dedi" (SN, 137a-325b-26a-b);

Alt // **üst** – "**Ol** yigidiün ardından yetdi, ağzı birlə ol yigidi tutdı, **altına** aldı, əvətdi? üşətdi, üstinə çökdi, anı xüird-xam əylədi" (SN, 133-315b); "**Andan** aq pambuq gətürdilər, rəsulun ağız yarından ol pambuğu yaş qıldı, dəxi başını rəsul cəddi Əbdül-Müttəlib dizi **üstünə** qodı" (SN, 118-276a);

İçəri // **taşra** – "**Mübarək** olsun, - dedi. Amma **icəri-taşra** girməgil-çıqmagil, yavuz gözlü yetişməsin, - dedi" (SN, 14-61b); Abidənin dilində tış sözü də işlənmişdir: "**Rəsul** həzrəti cəddi birlə, əmələri birlə **Qürəyş** ərəbinün **tışından** kəçdilər, Səqif ərəbinün **tışına** gedə tururlar" (SN, 114-267b);

Yuqaru // **aşağı** – "**Çün** Ərayat birlə Əbrəhə bir-birinə qarşı yürüdilər, Ərayat yetişdi Əbrəhəyi yuqarudan aşağı hərbə birlə Əbrəhəyə sancdı." (SN, 60- 143a);

Məşriq // **Məğrib** – "**Bir** uci **Məşriqə** gedər, bir uci **Məğribə** gedər" (SN, 28-88b);

2) Fellərlə ifadə olunmuş antonimlər:

İnsanın hərəkəti, fəaliyyəti ilə bağlı antonimlər

Almaq // **vermək** – "**Bunlar** icəriüdə kələci edərlər, **aldum-verdüm** sözündən hənuz dikmədən əbsəm olmadın məgər **taşrağı** tutğun yəhudilər qapu qatında oturmuşlardı, bunlar **icəri** nə kim söyləmişdilər, cühudlar **taşradan** anı dinlələrdi" (Si.Da.44-118b);

Atmaq // **tutmaq** – "**Dəxi** rəsul Əbu Cəhəlin quşağın **tutdı**, götürdi, həvayə **atdı**, üç-dört adəm boyu" (SN, 130a-308b);

Başlamaq // **bitmək** – "**Andan** Hışam ibn Müğəyr kəndünün oğlu Əbu Cəhələ ayıtdı: **Ya** vələdi, **ya** Əmr, neçün turursın, kəndü işinə **başlağıl**, hünər göstərgil dedi" (SN, 129-305a-b 306 a); "**Çün** işləri **bitdi**, yənə yükləri bağladılar, yəraqları təməm oldı" (SN, 135-319b);

Çıqmaq // **batmaq** – "**Ol** silsilənin uci ayrılır, dörd yana dağılır, bir uci gögə **çıqar**, bir uci yerə **batar**" (SN, 28-88b);

Ölmək // **dirilmək** – "**Hər** gün yüz kəz **öləm**, yənə **diriləm**" (SN, 33-97b-98a); - "**Dəxi** ol xorluq içində hər gündə bin kəz **ölisəruz**, yənə **diriləsürüz** dədi" (SN, 64-151a);

Satmaq // **almaz** – "**Bazarlar** qurulur idi, yüklər şəşilürdi, **satmaq-almaz** olurdu" (SN, 98-230a);

Uyumaq // **oyanmaq** – "**Bən** uyurdum, bəni **oyadun**" (SN, 45a-50 a);

Yandırmaq // **söndürmək** – "**Hatıf** avaz verdi kim, ərəb dili birlə söylədi, mənişi ol idi kim, ey gümrah qəm vey toğru yoldan azmış cəməət, Həqq **yandırdığı** kim **söndürür** kim, siz niyyət əylədünüz, kəndü canunuz mihnət əylədüniz kədisər canunuz və malunuz" (SN, 39-109b)

Nisbi antonimlər

Abidənin dilində yalnız mətn daxilində gerçəkləşən və yalnız mətn daxilində əkslik münasibətinin formalaşdırılması ilə yaradılan sözlər nisbi antonimlər kimi çıxış edirlər.

Yigit // **qoca**; **Qarayağız** // **saruşın** – "**Hünəri** ol idi kim, üç günlük yoldan gələnigedəni görürdi, bilürdi ərkəkmidir, dişimidür, boyı uzunmudur, qısamudur, **yigitmidür**,

qocamıdır, qarayağızımdır, saruşınımıdır, nə geyür, nə sarınur, cəmini üç günlük yoldan baqardı, görər idi, tanur idi, kəndü qəvminə xəbər verür idi” (SN,50-126b)

Göründüyü kimi, ədib insana məxsus bir sıra keyfiyyətləri sadalamaqla eyni cümlə daxilində mütləq və nisbi antonimləri bir araya gətirməklə üslubi rəngarənglik yaratmağa müvəffəq olmuşdur. *Ərkək-dişi, uzun-qısa* kimi sözlər mənaca bir-birinə qarşı sırf ziddiyyət təşkil etdiyi halda, *yigit-qoca, qarayağız-saruşın* sözlərində əksmənalılıq şərti və nisbidir.

Eləcə də abidənin dilində işlənmiş zaman məzmunlu *əvvəl-sonra*, hal-vəziyyət məzmunlu *müti-möhkəm* antonim sözlərin məzmununda nisbilik nəzərə çarpır: “*Ol Zəməm quyu kim, əvvəldə var idi, İsmail pəyğambərdən sonra örtüldü, bəlürsiz oldu, bana hətifədn ün gəldi kim, ol quyu açğıl, artığıl dəyü dəstur oldu kim, gəldüm Allah-təalanun əmrini yərinə gətürəm dedi” (SN, 24-84b); “Abdullah baş götürdü, ayıtdı: “Ya əbətə, bizə nə tanışursın, biz sənün əmrinə müti, hökminə möhkəmüz” (SN, 31-92a).*

Nəticə

Beləliklə, Mustafa Zəririn tərcümə əsərində təzadlı lövhələrin yaradılmasında, çeşidli üslubi çalarların formalaşdırılmasında, ifadə olunan fikrin daha dəqiq qavranılmasında antonimlərin xüsusi ifadə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Əsrlərin süzgəcindən keçmiş ədəbi dilimizin lüğət tərkibində yer almış antonim cərgələrdəki leksik vahidlərin bir qismi zamanın sınağından keçərək dayanıqlıq nümayiş etdirmiş, bir sıra lüğət vahidləri isə, istər öz milli sözlərimiz, istərsə də alınma vahidlər - *yayağ, bay, sayru, səmiz, eyü, yavuz, qələbə, dün, təşra, iraq, qəvi, əzim, düşvar, batin, batil* - müasir qarşılıqları ilə əvəz olunmuş, bir sıra sözlər isə - *aq, toq, yucə, atlu, gögçək, düşman, əvrət, sihhət, çoq, əskük, aruq, xəyr, kiçi, issi, sovuq, yoq, uruş, toğru, axir, yaqın, iləri, gerü, yuqaru, aşağı, çıxarmaq, toqmaq, çıxmaq, turmaq, yandırmaq, yigit, saruşın* - müəyyən fonetik dəyişikliklərlə ədəbi dilimizdə lüğəvi mənalarını hifz edə bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. “Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa”. Bakı: Elm, 1991, 312 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı: Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin “Qızıl Şərq” mətbəəsi, 1958, 44 s.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005, 256 s.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
5. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiyə Türkçesiylə Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıqlarıyla Tarama Sözlüğü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971 (AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondundan).

İxtisarlər:

SN – Nümunələr Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərinin tərcüməsinin əlyazmasındandır. (fotofaksimlə Azərbaycana, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna Türkiyədən göndərilmiş nəşrindəndir).

Резюме

Zamina Rustambayli

*Лексико-семантическая группа слов в произведении Мустафа Зарира
"Сиярун-Наби": антонимы*

Мустафа Зерир наряду с простым и естественным языком привлекает внимание также живым и свободным стилем. Основную часть словарного состава языка произведения Мустафы Зерира «Сиярун-Наби» составляют слова азербайджано-тюркского языка.

Лексические единицы словарного состава языка не связаны тесно ассоциативным значением, они связываются также друг с другом противостоянием противоречивых значений. С этой точки зрения как лексическая категория антонимы могут быть приняты в языке как выражение путем противостояния противоречия и противоположности предметов и событий, окружающих нас. В переведенном произведении Мустафы Зерира «Сиярун-Наби» также были широко использованы антонимы как средство экспрессивного и эмоционального выражения.

Ключевые слова: Мустафа Зерир, лексика, семантика, словарная группа, антоним, непосредственный антоним, относительный антоним

Summary

Zamina Rustambayli

*Lexical-Semantic Word Groups
in Mustafa Zerir's Work "Siyarun – Nabi": Antonyms*

Mustafa Zerir's language is not only a simple and natural, but also his style is vivid and fluent. The main part of the language content of Mustafa Zerir's work "Siyarun-Nabi" consists of Azerbaijan Turkic words. The lexical units of the vocabulary of the language are not only closely related to associative meaning, but also to the contradiction of meaning. In this regard, the antonyms, such as the lexical category can be accepted as expressions in the language by comparing contradictions of things and events that surround us. He gave a detailed description of antonyms and their expressive and emotional meanings in his work "Siyarun – Nabi".

Key words: Mustafa Zarir, lexical, semantic, word group, antonym, absolute antonym, relative antonym

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d., dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

TƏRCÜMƏ ZAMANI FEİLİ SİFƏTLƏRİN İFADƏ FORMALARI

Günəl ƏHMƏDOVA*

Açar sözlər: tərcümə, feili sifət, feili birləşmə, mədəniyyət, tərcümə növləri

Giriş

Dünyada bütün insanlar fərqləndiyi kimi, onların mədəniyyətləri də, xalqlar arasındakı milli-mənəviyyəti də, hətta özünəməxsus adət-ənənəsi də tərcümə zamanı özlüyündə həmin cümlənin leksikasına, qrammatikasına və s. təsiri zamanı fərqlənir. Buna görə də bir dilin leksikasına daxil olan anlayış bəzən digər dilin leksikasında mövcud olmur. Bu da o mənə kəsb edir ki, tərcümə təkcə bir xalqı başqa xalqın mədəni baxımdan nailiyyətlərini göstərməkdən ibarət vasitə deyil, həm də xalqların qardaşcasına birliyinin möhkəmlənməsi üçün universal vasitədir. Qarşılıqlı əlaqə ayrı-ayrı xalqların milli mədəniyyətini rədd etmir, əksinə onların daha da çiçəklənməsinə kömək edir. Tərcümə işini sevgi, ilhamla görmək tərcüməçi üçün vacibdir. Tərcüməçi öz işinə yüksək şüurla, sənətkarlıq məsuliyyəti ilə yanaşmalıdır.

Tərcümə ədəbiyyatı xalqlar arasındakı mədəni, iqtisadi, sosial əlaqələrin dostluq və əməkdaşlıq baxımından sıxlaşmasına səbəb olur. Qədim dövrlərdən Azərbaycanda yaranan tərcümə mədəniyyətini xəyala gətirmək mümkün deyildi. Lakin ümumilikdə tərcümə sənətində iki başlıca prinsip gözlənilmişdir.

1. Hərfi tərcümə prinsipi
2. Sərbəst tərcümə prinsipi [2, s.17].

Bədii tərcümə - tərcümənin ayrılmaz qolu kimi sayılan və vaxtilə Azərbaycan yazıçıları tərəfindən daha çox işlənilərək, Azərbaycan ədəbiyyatında misilsiz izlər qoyan bir növüdür. "Tərcümənin vacib keyfiyyətləri sırasına incə zövq, habelə necə deyirlər, bir növ artistizm də aid edilməlidir. Çünki başqa dildə yazılmış mətnin məğzini, surətlərini və personajlarını ana dilində canlandırmaq üçün tərcüməçi də artist kimi dəyişilməyi, başqalaşmağı bacarmalıdır" [1, s. 55].

"Abbas Səhhətin bu tərcümələrdəki müvəffəqiyyəti, bəzilərinin düşündüyü kimi sərbəst tərcümə etməsində deyildir. Əslinə baxılsa, bu tərcümələrdə sərbəstlik yoxdur. Şairin müvəffəqiyyəti bu tərcümələri sırf Azərbaycan ədəbi dilində, ana dilinin bədii vasitələrinə, gözəlliyinə əsaslanaraq etməsindədir: orijinalın bədii gözəlliyini duyub bədii obrazları bacarıqla tərcümə etməsindədir. Məhz belə tərcümələr milli ədəbiyyatı zənginləşdirə bilər" [1, s. 21]. Bu cür tərcümə sayəsində bir çox dillərdən bizim dilə və ya əksinə olaraq çoxlu sayda cümlələr, istifadəsi mümkün olan materiallar, ədəbiyyat nəzəriyyələri, tarixi faktlar və s. kimi önəmli izahlar tərcümə olunmuş və bu da özlüyündə dilimizin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Buna bir nümunə olaraq, xüsusilə qeyd etmək olar ki, feil və birləşmələri, tərkibləri və s. feillə bağlı olan hər bir məlumatın da əsasları həm öz dilimizdən, həm də digər dillərdən tərcümə olunaraq bir bütöv şəkildə yığılmışdır.

1. Feili birləşmələrin tərcümə zamanı yaratdığı vasitələr

İngilis və Azərbaycan dillərində feili birləşmələr feilin şəxssiz formaları əsasında formalaşır və bu təsriflənməyən formaları kimi Azərbaycan dilində tərcümə olunur. Lakin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində feilin 4 şəxssiz forması vardır ki, bunlardan biri olan cerund forması Azərbaycan dilində mövcud deyildir. Azərbaycan dilində

---

* magistrant, BAAU
e-mail: g_hmdova@mail.ru

isə ingilis dilindən fərqli olaraq feili bağlama formaları vardır. Bəzi tədqiqatçılar feili birləşmələri sintaktik konstruksiyalar kimi fikirlər söyləsələr də, bəziləri feili birləşmələri yalnız sintaksisə deyil, həm də leksikologiyaya da aid edirlər.

“A.B.Şapiro hesab edir ki, sintaksisin vahid tədqiqat obyektı söz birləşməsi olmalıdır, cümlə sintaksisdən çıxarılaraq xüsusi adla başqa bir sahəyə keçirilməlidir.” [5, s. 8]

“T.P.Lomtevə görə, sintaksisin əsas obyektı cümlədir, söz birləşmələri modellərini öyrənmək isə sintaksisin deyil, lüğətin işidir.” [7, s. 9]

Bir çox nümunələr əsasında daha aydın şəkildə feili sifət və ya feili sifət tərkiblərinin hansı cümlə üzvü vəzifəsində olduğunu müəyyən etmək olar. Granny tried to soothe her grandchild by reading songs - cümləsində “by reading songs” feili sifət komponentli söz birləşməsidir, tərz hərəkət zərfliyi funksiyasında işlənmişdir. Hətta bunu da qeyd etmək olar ki, tərcümə zamanı xüsusilə sözbəsöz deyil, məna çalarına uyğun tərcümə olunmalıdır. Feili sifətlə bağlı digər bir nümunədə də tərcüməsinin şəffaflığına fikir versək görürük ki, “The windows of the door opened to a balcony overlooking the garden” – cümləsində “overlooking the garden” [3, 51] feili sifət komponentli söz birləşməsidir və cümlədəki sözlər daha aydın şəkildə tərcümə olunmalıdır. Başqa bir nümunə çəkərək deyə bilərik ki, “...It represented glorious woman with a wise and fearless face, stooping over her children, and pointing them to far horizons” [6, 52] cümlənin “şəkil uşaqların üstünə əyilən və ...onlara ...göstərən qadının əzəmətliliyini təcəssüm etdirirdi” tərcüməsində müəyyən zaman ərzində müşahidəsi mümkün olan, hal-hərəkət bildirən, hərəkətin müəyyən bir həddini göstərən, ikimənalı xarakter daşıyan təsirsiz feil növlərindən əmələ gətirilmiş indiki zaman feili sifətlər təyin qrupu kimi çıxış edir, feilin əsas mənası ilə həmişə əlaqədar olur.

2. Tərcüməçinin tərcümə zamanı istifadə etdiyi vəzifələri

Bundan əlavə biz deyə bilərik ki, tərcümə prosedurası dil qanunlarını istifadə edərək, sadəcə üslub zənginliyi ilə ifadə edilən mənalandırmalara əsasən bir mövzunu açıqlayır. Yəni tərcümə edərkən hansı qanunauyğunluqlar gözlənilir? Tərcümə zamanı sırf hərfi yoxsa mənalandırma ilə bağlı mövzu tərcümə olunur? Bütün dillərdən tərcümə asan və ya rahatdır mı? Hansı əsərlər tərcümə oluna bilər? Bu zaman yeni bir şəxər ortaya çıxır ki, bu şəxirin son bəndinə baxaq:

*Tiger tiger burning bright
In the forests of the night
What immortal hand or eye?
Dare frame the fearful symmetry?*

Hansı ölümsüz əl və ya söz səninin qorxulu simmetriyanı şəkilləndirə bildi? Belə bir tərcümənin edilməsi yəni hərfi olaraq nə qədər düzgündür? Bu da ona dəlalət göstərir ki, söz ehtiyatının zəngin olması, leksik və qrammatik, sintaktik cəhətdən sözlərin düzgün verilməsi vacibdir.

Xarici dilçilərdən bir çoxu göstərir ki, tərcümə orijinalı şikəst edir, onun incəliklərini, əsas xüsusiyyətlərini verə bilmir. Lakin rus tərcüməçiləri göstərir ki, hər hansı bir əsəri, hətta ən çətin üsluba malik olan əsəri belə başqa dilə aşağıdakı hallarda səhvlərə yol verilir:

- 1) xarici dildə kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmadıqda
- 2) xarici dilin və ana dilinin qrammatik formalarını və sintaktik konstruksiyalarını fərqləndirə bilmədikdə
- 3) istər xarici, istərsə də ana dilində olan leksik-qrammatik əlaqələri başa düşmədikdə
- 4) ana dilində eyni hüquqlu ekvivalentləri tapa bilmədikdə və s. [4, 91]

İndiki zaman feili sifəti Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən bir sıra problemlərə rast gəlirik. Həmin çətinliklər ingilis dilindəki qrammatik materialı ana dilində olan qrammatik material ilə müqayisə etdikdə qarşıya çıxır. İngilis dilindəki indiki zaman feili sifəti Azərbaycan dilində olan indiki zaman feili sifət ilə cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq müqayisə etmək maraqlıdır. Onun məna incəliklərini cümləni təhlil edərkən cümlədəki vəziyyətindən, başqa sözlərlə əlaqəsindən başa düşmək olur. Tərcümə zamanı leksik-qrammatik əlaqələri pozmaq, yəni eyni hüquqlu ekvivalentləri tapmaq lazımdır.

Ümumilikdə tərcümə və tərcüməçinin vəzifəsi kimi qeyd etmək lazım gəldikdə xüsusi bilik və bacarıq tərzli tələb edən əsərlər, söz ehtiyatları mövcuddur ki, tərcüməçi ekvivalenti olmayan leksik vahidlərin semantikasına belə diqqət yetirməli və müxtəlif tərcümə strategiyaları vasitəsilə elə tərcümə etməlidir ki, əsərin təsirini belə azaltmasın. Bu zaman buna dair bir çox nümunələr verilən zaman İngilis və Azərbaycan dillərində feili birləşmələr feilin şəxssiz formaları əsasında formalaşdığını, feili sifət komponentli söz birləşmələrində feili sifətin bir və ya bir neçə sözlə birlikdə müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində olduğunu, feili sifət tərkiblərinin feili sifət komponentli söz birləşmələrindən tərcümələrdə fərqləndirildiyini daha aydın görürük.

Nəticə

Məqalədə tərcümənin mədəniyyətlərarası vasitəsi olduğu vurğulanır. Həmçinin tərcümə sənətinin əsas prinsipləri təsvir olunur. Bundan başqa, tərcümə zamanı ingilis dilindən Azərbaycan dilinə feili sifətlərin ifadə formaları və bu prosesdə hansı çətinliklərlə qarşılaşdığımız barədə araşdırma aparılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2008, 120 s.
2. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı: Elm, 2000, 264 s.
3. Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 512 s.
4. Yusubova T. Azərbaycan dilində feil-feil tipli birləşmələr. Bakı: BDU, 2002, s. 107.
5. Аристов Н.Б. Основы перевода. Москва: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959, 367 с.
6. Бархударов Л.С. Языки перевода. Москва: Междунар. отношения, 1975, 240 с.
7. Eugene. A. Nida. Toward a Science of Translating. Constance. B. West. Leiden, 1964, 156 p.

Summary

Gunel Ahmadova

Expression Forms of Participle During the Translation

The article emphasizes that translation is an intercultural tool. It also describes the basic principles of translation art. In addition, during the translation the research was conducted on the expression of the English language to the Azerbaijani language and the difficulties encountered in this process.

Key words: Translation, participle, causative, culture, types of translation

Резюме

Гюнелъ Ахмедова

Выражения форм причастий во время перевода

В статье рассматривается роль перевода, как средство межкультурной коммуникации, также освещаются основные принципы перевода. Кроме этого статья охватывает способы и трудности перевода причастий с английского языка на русский.

Ключевые слова: перевод , культура, типы перевода, причастие

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

İNGİLİS DİLİNDƏ BİR VƏ İKİZİRVƏLİ
FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

Gülüm MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: morfem, semantik quruluş, komponent, birzırvəli

Giriş

Hər bir dildə müəyyən ifadə və söz birləşmələri vardır ki, onların hərfi mənada tərcüməsi anlaşılmaz və qərribə səslənir. Atalar sözləri və məsəllərin bir dildən başqa dilə tərcüməsində qarşıya bir sıra problemlər çıxır.

Ayrı-ayrı xalqların həyat tərzini, adət və ənənələrini təcəssüm etdirən atalar sözləri onların düşüncə və xarakterini əks etdirməklə bir-birindən fərqlənir.

Müxtəlif sistemli dillərdə yaranmış xalqın mədəniyyət tarixinin parçası olan bu frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı zəngin təxəyyül, iti düşüncə tərzini həmin ifadələrin dərin mənasının oxucuya çatdırılmasında əsas amildir.

Məqalədə ingilis dilində yaranmış atalar sözləri və məsəllərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində qarşıya çıxan problemlərə toxunulmuş və ayrı-ayrı dilçilərin bu problemə yanaşmaları araşdırılaraq şərh edilmişdir.

İngilis dilində birzırvəli frazeoloji vahidlər

Söz yaradıcılığı problemlərini araşdırarkən sözlərin struktur etibarilə iki böyük qrupa bölündüyünü görmək olar: bir qrup söz yalnız bir əsas morfemdən (düzəltmə sözlər), ikinci qrup isə iki və ya daha çox morfemdən ibarət olan (mürəkkəb) sözlərdir. Semantik cəhətdən yanaşsaq, birinci qrupu bir, ikinci qrupu isə iki və ya daha çox semantik mərkəzi olan söz qrupu kimi səciyyələndirmək olar. Frazeoloji vahidlərin hissələri öz aralarında mürəkkəb sözün komponentləri kimi əlaqəyə girirlər.

Frazeoloji vahidin düzəltmə söz kimi qəbul olunması üçün onun yalnız bir komponentinin semantik mənasının əsas götürülməsi zəruridir. Yuxarıda danışılanlara əsaslanaraq, müasir ingilis dilində frazeoloji vahidləri iki struktur-semantik tipə ayırmaq mümkündür. Onların bir növü yalnız bir tammənəli semantik elementdən ibarətdir və şərti olaraq birzırvəli adlanır. Tammənəli komponenti iki və ya çox olan və mürəkkəb sözlərə oxşar olan ikinci qrup isə şərti olaraq, iki və çoxzırvəli adlandırılır.

İngilis dilində birzırvəli frazeoloji vahidləri iki struktur-semantik tipə ayıran A.V.Smirnitski yazır: «Frazeoloji vahidlərin bir qismi semantik cəhətdən bir tammənəli elementə malik olduğuna görə onları birzırvəli adlandırmaq düzgündür. İki və daha artıq tammənəli komponenti olan frazeoloji vahidləri isə iki və çoxzırvəli adlandırmaq olar». (3, s.2)

Müasir ingilis dili üçün ən xarakterik xüsusiyyətə malik olan birzırvəli frazeoloji vahidlər feli – adverbial, yəni feil və zərf tərkibli idiomatik birləşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn, *give up* birləşməsi (əl çəkmək, atmaq) heç də felin və zərfin ayrılıqda (*to give* – vermək, *up* – yuxarı) daşıdıqları mənaya görə deyil, onların vahid birləşmə təşkil edərək ifadə etdiyi mənayı verir. Eləcə də *make out*, *give in* və bir sıra belə birləşmələr məcazi mənə kəsb edərək adverbial vahidə çevrilir. Bu adverbial vahidlər üçün çoxmənəlilik səciyyəvi xarakter daşıyır. Bəzi hallarda eyni frazeoloji vahidin mənə fərqi o qədər qabarıq hal alır ki, onun leksik-semantik varınatı yaranır və omonimə çevrilir. Məsələn, *to give in* – 1) təslim olmaq, 2) qeydə alınmaq (reqistrasiyadan keçmək).

* baş müəllim, ADU
e-mail: gulum1947@mail.ru

A.V.Smirnitskinin təsnifatına əsasən qeyd etmək lazımdır ki, feli – adverbial bir zirvəli frazeoloji vahidlərə ikinci komponent (*up, in, out və s.*) yalnız leksik-semantik cəhətdən yox, həm də qrammatik cəhətdən tabelilik (asılı) vəziyyətində çıxış edir. Əslində «*give up*» frazeologizminin ikinci komponenti nitqdə işlədilərəkən dəyişməz qaldığı halda, birinci komponent cümlənin ifadə etdiyi məna ilə bağlı olaraq dəyişir. Məsələn, *I give it up, He gives it up və s.* Nəticədə bu növ frazeoloji vahid feil kimi təsnifləndirilir.

Birzirvəli frazeoloji vahidlərin daha bir növünü (*be tired*) isə «*to gipe up*» tipli birləşmələrdən fərqləndirən cəhət onun semantik cəhətdən əsas komponentinin birinci yox, ikincisinin olması. Yəni, «*tired*» komponenti tammənəli komponent olduğu halda, birinci («*to be*») element semantik cəhətdən ikinci dərəcəli hesab olunur. Bununla bərabər, qrammatik cəhətdən məhz birinci komponent əsas rol daşıyır.

A.V.Smirnitskinin təsnifatında birzirvəli frazeoloji vahidlərin daha bir struktur tipi sözünü – isim birləşmələridir (bu heart – əzbər, forgood – həmişəlik, in time – vaxtında). Bu bölgüyə həm də «*by means of, in order-that*» tipli frazeoloji vahidlər də daxildir. Misallardan göründüyü kimi, sözünü + ad (isim) birləşmələri zərf və bağlayıcı sözlərin ekvivalenti kimi çıxış edir. (3, s.212)

Belə birləşmələrin səciyyəvi xüsusiyyəti odur ki, burada qrammatik mərkəz anlayışı itir və ifadənin tərkibindəki isim artıqlıq qəbul etmir və kəmiyyətə görə dəyişmir. Sözünü – isim quruluşlu frazeologizm nitqə sabit söz kimi daxil edilir, baxmayaraq ki, nəticədə belə birləşmələrdə əsas semantik komponent dəyişə bilən isim olur. Beləliklə, birzirvəli frazeoloji vahidlərə təsnifat verən A.V.Smirnitski onları aşağıdakı növlərə ayırır:

1. Feli adverbial birzirvəli frazeoloji vahidlər. Buraya semantik və qrammatik mərkəz ifadənin birinci komponenti olaraq feillərin ekvivalenti kimi çıxış edən «*to make out, to give up*» kimi birləşmələr daxil edilir.

2. İkinci komponenti semantik, birinci komponenti isə qrammatik mərkəz hesab edilən *be tired* 4 növlü birzirvəli və feil ekvivalenti kimi çıxış edən frazeoloji vahidlər.

3. Və sonda semantik mərkəzi söz birləşməsinin isim komponentində olan, qrammatik mərkəzi olmayan və bütövlükdə zərflə ekvivalent olan birzirvəli sözünü + isim tipli frazeoloji vahidlər; *by means of, in order that* . Frazeoloji vahidlərin bu növü sözə ən yaxın hesab olunan vahidlər kimi təsnif edilir.

N.N.Amosova «*under arms*», «*on duty*» kimi vahidləri köməkçi və bir əsas məna daşıyan sözlərin birləşməsi kimi təqdim edir və onların frazeoloji vahid kimi qəbul edilməsini sual altına qoyur. Amosovanın fikrincə, bu birləşmələr bütövlükdə metaforik məcazlaşmaya məruz qaldıqda onları frazeoloji vahid hesab etmək olar. Bəzi hallarda məcazlaşma şəffaf şəkildə əsaslandırılarsa da (*after a fashion, from the heart, at a sitting*), müəyyən birləşmələrdə ifrat məcazlaşma nəticəsində əsas məna daşıyan sözün öz mənası tamamilə kölgədə qalmış olur: *in the soup* – çətin vəziyyətdə; *on the ball* – diribaş, *under the weather* – kefsiz; və s. Belə birləşmələr daimi kontekstə malik birzirvəli frazeoloji vahidlər hesab olunur. Misallardan göründüyü kimi, birzirvəli frazeologizmlər, əsasən, adi qrammatik quruluşa malikdir. (1, s.143)

Özünü zorla çatdırmaq, *out in force* – «dəstə ilə, böyük miqdarda» və s.

Bəzi hallarda frazeologizmin mahiyyəti qrammatik normanın pozulması ilə daha da güclənir ki, bunu da sayılan isimlərin qarşısında artıqlıq işlədilməməsi halları ilə müşahidə etmək mümkün olur (*on foot, off season, for kicks*). Əksər hallarda birzirvəli frazeologizmlərdə söz önlərinin işlədilməsi ilə bağlı heç bir qaydadan kənara çıxma halları müşahidə olunmur.

N.N.Amosova birzirvəli frazeologizmlərlə, yəni semantik əlamətlərinə görə daimi kontekstə malik sabit birləşmələri bu əlamətlərə malik olmayan sözünü – isim birləşmələrindən fərqləndirir və qeyd edir ki, onlar öz məzmununa görə idiomatik deyil və heç bir struktur «özünəməxsusluğa» malik deyillər. Məs. *a trest, at night, by day* və s.

Beləliklə, o dilin frazeoloji fonduna heç də bütün birüzlü birləşmələrin daxil edilməsini mümkün saymır və qeyd edir ki, yalnız daimi kontekst birzırvəli frazeologizmlərin əsas əlamətidir.

Birzırvəli frazeologizmlərdə nəzərə çarpan cəhət əsas komponentlə sözünü arasında bağlılıqdır: at loggerheads on tenterhooks əksər hallarda birzırvəli frazeoloji vahidin tərkibindəki sözünü də əsas komponent kimi dəyişməzdir (konstant). Lakin bəzən sözünün əvəzlənməsinə rast gəlinir ki, bu da frazeologizmə bütövlükdə xəter toxundurmur, məs., in (at) earnest – qətiyyətlə, at (in) a stretch – arası kəsilmədən, aramsız, by (in) snatches – ara-sıra (təkdənbir).

Tabelilik əlaqəli adverbial frazeoloji vahidlər sinfinə A.V.Kunin adverbial müqayisələri daxil edir. (2, s.143) Adverbial müqayisələr cümlədə tərz-i-hərəkət vəzifəsində çıxış edir.

As sharp as a needle – gözü iti, müşahidəli

As safe as houses – etibarlı

As happy as a lark – xoşbəxt

As deam as a new pen

Bu misallarda frazeoloji vahid feildən sonra yer alır: *She walked along whistling as happy as a lark* və ya «He will end up as clean as a new pin».

Frazeoloji vahid feildən əvvəldə yerləşə də bilər: *as quick as a wink, the thief took the lady's purse*.

Bəzi hallarda müqayisənin ismə ya da fələ aid olmasını vergüllə müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Bununla da onun obyektiv, yaxud adverbial olması nəzərə çarpır. Lakin təkcə durğu işarəsi ilə yox, frazeologizmin cümlə daxilində daşdığı funksiya, yəni onun tərz-i-hərəkət zərfi vəzifəsində işlənməsi onun adverbial xarakterli müqayisə olduğunu sübut edir.

Stiff as a ramrod, the old colonel stared proudly over the assembly (D.Caster. Tomorrow is with us). Adverbial komporativ (müqavisələr) vahidlər ayrıca zərflik kimi də mövqe tuta bilərlər. *Sally pulled off the bandage, as slick as a whistle*.

İkizirvəli frazeoloji vahidlərə A.V.Smirnitskinin təsnifatında sifət-isim tərkibli frazeoloji vahidlər daxil edilir. «Sifət-isim» konstruksiyalı bu frazeologizmlər ismin ekvivalenti kimi təqdim olunurlar. Məs., first night – ilk tamaşa (premyera); common sense – sağlam düşüncə, ağıl və s.

İngilis dilində sifət istifadə zamanı öz sintaktik xüsusiyyətlərilə, eyni zamanda spesifik semantikliyi ilə tam aydın və xüsusi söz qrupunu təşkil edir və təkcə sərbəst söz birləşmələrində deyil, idiomatik birləşmələrdə işlədilərək, ikizirvəli frazeoloji vahidlər yaradır. Əgər «high» sifəti high mountain birləşməsində sərbəst söz birləşməsi kimi mənə versə də, «high road» birləşməsində «böyük» anlayışı verir. Başqa bir misalda «best» sözü: best teacher – ən yaxşı müəllim; «best man» isə toyda bəyin dostu (sağdişi) kimi işlədilir.

Sifət-isim tipli ikizirvəli frazeoloji vahidlər idiomatiklik baxımından fərqlidirlər. Onların bəzində özünəməxsus mənə birinci komponentdə nəzərə çarpır, məs., «brown» sözü rəngi deyil, çörəyin ələnməmiş undan hazırlanmasını göstərir.

Bəzən bu hal frazeoloji vahidin ikinci komponentinin fərqli mənasında müşahidə olunur: blue blood – kübar təbəqə; red tape – bürokratiya (süründürməçilik) və s. ikizirvəli frazeoloji vahidlərin geniş yayılmış və çox istifadə olunan növlərindən biri də feil-isim (catch fire, take the floor) tipli birləşmələrdir. Quruluş etibarilə bu ifadələr fərqlənə bilər: (məs, artiklın, sözünün işlədilməsi) go to bed, fall in love və s.

Feil – isim tipli ikizirvəli frazeoloji vahidlərə daxil edilən *to have + isim* tipli birləşmələr konversiya vasitəsilə feillə əlaqəyə girərək, yalnız həmin tərkibdə işlədilir: to have a glance – nəzər salmaq; to have a nap – gözünün acısını almaq və s.

Bəzi hallarda *to keep ones balance* – müvazinətini (sakitliyini) saxlamaq, *to make a good wife* – yaxşı qadın (həyat yoldaşı) olmaq kimi birləşmələri feil – isim tipli frazeoloji vahidlərdən fərqləndirən cəhət feillərin polisemiyası (çoxmənalılıq) ilə bağlı olduqda həmin birləşmələr frazeoloji vahidlər sinfinə daxil edilə bilməyərək, adi söz birləşməsi kimi təsnif olunur.

Nəticə

Hər bir xalqa məxsus olan frazeoloji fond onun tarixi keçmişini, həyat tərzini, mədəniyyətini əks etdirərək onun haqqında təsəvvür yaradır. Fərqli mədəniyyətlər atalar sözləri və məsəllərin yaranma məkanı və şəraitindən asılı olmayaraq sanki hadisələrə bədii obrazlı ifadə verərkən bənzər təcrübə və münasibəti əks etdirməyə müvəffəq olmuşlar. Müxtəlif leksik tərkibə malik olsa da məna etibarilə yaxın olan bir sıra atalar sözləri və məsəllər xalqların həyat vərdişlərini, ailə adət və ənənələrini əks etdirən xalq nümunələri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Амосова Н.Н.. Основы английской фразеологии. Ленинградский университет, 1963, 208 с.
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Москва: Изд-во Международные отношения. 1972 г., 289 с.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка, Москва: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956, 260 с.

Summary

Gulum Mammadova

One top and two top phraseological units in English

Vocabulary is the subject of English lexicology. The article touches upon the problems of phraseological units in modern English. In modern English groups of phraseological units named as verb-adverbial, phraseological units include idiomatic verb-adverb, preposition-noun, adjective-noun and verb-noun combinations.

A.V.Smirnitski in his classification of these units groups them into one, two or more top phraseological units.

Key words: *morpheme, semantic, structure, components*

Резюме

Гюлум Мамедова

Одновершинные и двухвершинные фразеологические единицы в английском языке

Предметом лексикологии английского языка является его словарный фонд. Данная статья изучает проблемы одно и двухвершинных фразеологических единиц, выступающих в качестве эквивалентов глаголов или существительных в английской системе фразеологии.

Ключевые слова: *морфемы, семантическая структура, компоненты, фразеологические единицы*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QOŞMALI BİRLƏŞMƏLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏKİ SÖZÖNÜ İLƏ MÜQAYİSƏSİ

Günay MURTUZAYEVA*

Açar sözlər: sözözü, müqayisəli təhlil, qrammatik quruluş, aktual mövzu, nitq hissələri

Giriş

Dünya dillərində nitq hissələrinin təsnifi sayı bir-birlərindən fərqlənir. Müxtəlif sistemli dillərə aid olan Azərbaycan və ingilis dillərində bu fərqləri aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Bu mənada Azərbaycan dilində işlənən qoşmalı birləşmə və ingilis dilində işlənən sözönlərini müqayisə etsək, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlərini ortaya çıxartmış olarıq. Bu da bizə müxtəlif sistemli dillərin funksional nitq hissələrinin öyrənilməsində müəyyən istiqamət vermiş olar.

Son dövrlər dilçiliyin tədqiqatlarında söz birləşmələri, xüsusilə, ingilis dilində sözönləri ən çox araşdırılan məsələlərdəndir. Aktual mövzu olmasıyla yanaşı tədqiqatçılar arasında mübahisələr yaratmasıyla fərqlənən mövzudur. Belə ki, tarixən onların nitq hissələri sistemində tutduğu yer ayrı-ayrı dilçilik tədqiqatlarında araşdırılmışdır. Ziddiyətli fikirlər burada qarşımıza çıxır. Yəni dilçi alimlər sözönlərinə dair müxtəlif fikirlər yürüdürlər.

İngilis dilində sözönlərin mahiyyəti

Müxtəlif sistemli (məsələn, ingilis və Azərbaycan) dillərdə söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə yarandığından onların ifadə vasitələri də başqa-başqadır. Müqayisəli təhlil nəticəsində məlum olur ki, söz birləşmələrinin modelləri hər bir dilin qrammatik quruluşuna tabe olduğuna görə, onlarda səciyyəvi xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bu xüsusiyyətlər eyni zamanda, söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələrlə - onların təzahür formaları ilə sıx bağlıdır. V.V.Vinoqradovun qeyd etdiyi kimi, “söz birləşmələrinin üzvləri arasında sintaktik münasibətlərin müxtəlifliyi ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərin birləşmə formalarının müxtəlifliyi ilə əlaqədardır” (6, s. 22).

Söz birləşmələri arasında ingilis dilində sözönlü və Azərbaycan dilində qoşmalı birləşmələr müxtəlif təzahür formaları, mövqeyi və modellərinə görə fərqlənir. German dilləri qrupuna daxil olan analitik quruluşlu ingilis dilində sözözü, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna mənsub aqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilində qoşma və keçid xarakteri daşıyan köməkçi adlar köməkçi nitq hissəsi olmaqla birləşdiyi substantiv ünsürlə dilin leksik və sintaktik səviyyələrində ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. İngilis dilində dilçilər (H.Suit, O.Yespersen, R.Hadlston, S.Çoker, E.Veyner, C.Koorbet, Ə.Redford, O'Daud, E.N.Aksyonenko, B.A.İlyiş, A.Reyman) (7, c. 214) tərəfindən verilən təriflərə istinad edərək, belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, sözönlər söz birləşməsi tərkibində isim və ya digər sözlər arasında tabelilik kimi sintaktik əlaqəni ifadə edən köməkçi sözlərdir. İngilis dilində sözönlər cümlədə sözlər arasında, əsasən sintaktik əlaqənin vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir, cümlədə müstəqil rol oynamadığından köməkçi funksiyalarına görə onlar köməkçi sözlər kimi təhlil edilir.

İngilis dilində sözönlərin geniş təsnifatını verən H.Poutsma sözönlü tərkiblərdə sözönlərin sintaktik rolu məsələsinə toxunmayaraq, onu nə idarə edən, nə də idarə olunan söz ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, söz birləşməsində sözönlünün ikitərəfli münasibətləri

* magistrant, BAAU
e-mail: g.murtuzayeva@mail.ru

və yerinə yetirdiyi semantik-sintaktik qrupun iki üzvü arasında münasibətləri bildirərək, hər iki tərəflə bağlı ola bilər, buna görə də o həm asılı olduğu komponentlə, həm də sözünü birləşməni təşkil edən komponentlə mənə əlaqəsinə girir. (8, s. 709-811)

R.Kverk, S.Qrinbaum, C.Liç, Y.Svartvik ingilis sözünülərini ayrıca "prepositional phrases" fəslində söyləmə tərkibində tədqiq edir, tutduğu mövqeyi və mənasına görə onların sintaktik funksiyalarını göstərir. Müəlliflərin fikrincə, belə söyləmələr "sözünü" ilə "komplement" (complement- tamamlıq) adlanan tərkib hissələrindən ibarətdir. Belə birləşmələrin ikinci hissəsini ya "isim", "cümlə" və ya "cerund" kimi komponentlər təşkil edir. Sözünülərin ifadə etdikləri mənalara sözünülü söyləmələr (prepositional phrases), fəli söyləmələr (verb phrases), ismi söyləmələr (noun phrases), sifət söyləmələri (adjective phrases), zərf söyləmələri (adverb phrases) kimi təsnifatda izah edilir. R.Kverk və digər həmmüəlliflər məkan, zaman, ölçü, istiqamət, instrumentallıq (alət), səbəb, nəticə, məqsəd, tərz, vasitə, agentivlik (icraçı) və s. mənalara semantik kateqoriya və sintaktik funksiyaların qovuşması ilə yaranan sintaktik konstruksiyalarda araşdırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dilçilər sözünülərin sadalanan mənalarını söz birləşmələrindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmirlər. Onlar bu və ya digər sözünün mənalarını lüğət və leksikoqrafik mənbələrdə olduğu kimi ayrıca məqalədə deyil, bir mənanın müxtəlif sözünülər və birləşmə vasitəsilə ifadə olunmasını göstərir. Belə ki, müsbət və mənfi mənasında məkan bildirən (at, to) məkanın mənbəyini bildirən (away from, off, out of), nisbi mövqe bildirən (over, under), fəza, məkan mənasını bildirən (by, beside, with, near (to), close to, opposite, between, among, amongst, amid, amidst, around, round, about), keçid məkanı bildirən (over, under, behind, across, through, past), məkanda hərəkətli istiqamət bildirən (up, down, along, across), zaman bildirən (at, on, in, by), sözünülər ilə yanaşı müddət davamlılığı (for, during, over, all through, throughout, from...to, until, up to, before, after, since, till, between ...and, by), eyni zamanda vaxt, tezlik, davamlıq bildirən ifadələrin sözünüsüz işlənməsi yolları, səbəb-məqsəd bildirən (because of, on account of, for, from), məqsədyönlü (for, to, at) sözünüləri; mənbə, mənşə bildirən (from), tərz bildirən (in ...manner, like, with), vasitə və instrumentallıq (alət) bildirən (in, with, without), müşayiət (with), dəstək və ziddiyyət bildirən (for, with, without), güzəşt bildirən (in spite of, despite, for all, with all), aidiyyət bildirən (with reference to, with regard to, as for), istisna və əlavə mənasını bildirən sözünülər sintaktik konstruksiya tərkibində izah olunur. Bununla yanaşı, feil və sifət leksemləri ilə işlənən tamamlayıcı (complement) komponent kimi çıxış edən sözünülü söyləmələrin (prepositional phrases) təhlili də verilir. (9, s. 644-654)

Müasir ingilis dilçilərindən M.A.K.Həllidey funksional baxımdan sözünülü birləşmələrdə tematik komplement, akt iştirakçısı və s. funksiyaları araşdırmışdır. D.Bayber, S.Cohanson, C.Liç, S.Konrad, E.Faynqan sintaktik və semantik kateqoriyalar çərçivəsində sözünülü birləşmələrin rollarını, E.O'Daud diskurs səviyyəsində semantik mənalarını tədqiq etmişlər. P.Kristofersen isim leksemləri ilə yanaşı işlənən sözünülərin mənalarını araşdırmış, K.Sorensen sözünülərin söyləmə tərkibində tutduğu mövqelərindən bəhs etmişdir. (8, s. 215)

İngilis dilində tarixən hal şəkilçisinin düşməsi nəticəsində sözünülər birləşmə tərkibində müəyyən dərəcədə formal olaraq, hal paradiqmasının göstəricilərinə çevrilir. Dilçilərdən Sorensen K, Ç.Filmor, M.Baerman, D.Braun, C.Korbet, Ə.Karni (10, s. 487) morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin qovuşması nəticəsində alınan sözünülü birləşmələrin semantikasını hal paradiqması çərçivəsində araşdırırlar.

Azərbaycan dilində qoşmalı birləşmələrin ingilis dilindəki sözünü ilə qarşılaşdırılması

İngilis dilinin analitizmi sayəsində sözünülərin çox işlənməsi, Azərbaycan dilində sözünülərin, ingilis dilində qoşma və köməkçi adların bir nitq hissəsi kimi mövcud olmaması

hər iki dilin öyrənilməsində müəyyən çətinliklər törədir. İngilis sözləri kimi, Azərbaycan dilində qoşmaların da əks etdirdikləri mənalar həm özündən əvvəl gələn sözün leksik mənasından, həm də qoşmanın təcrid olunduğu ilk mənbədən və məna əlaqəsindən çox asılıdır.

Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında irəli sürdüyü mülahizələrində S.Ə.Cəfərov göstərir ki, onlar təklildə müəyyən məfhum ifadə etmək və cümlədə çox zaman müstəqil bir üzv kimi iştirak etmək üçün deyil, cümlə quruluşunda başqa əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan məzmunu tamamlamaq və ya ona yeni bir məna xüsusiyyəti vermək üçün işlədilir; eyni zamanda həmin sözlər birlikdə cümlə üzvü olur (1, s. 76). Müəllif qoşmaları həm leksik, onları 22 müxtəlif zaman, məkan, səbəb, məqsəd, vasitə və s. mənaları görə qruplaşdırmışdır.

F.R.Zeynalovun fikrincə, qoşma və köməkçi adları birlikdə bir köməkçi nitq hissəsi hesab etmək lazımdır. Köməkçi adların mahiyyətini, onların qoşmalarla oxşar və fərqli cəhətlərini F.R.Zeynalov geniş şərh etmişdir. Köməkçi adlar tam maddi mənaya malik olmadığı üçün birləşmə daxilində işlənir (5, s. 6). Bu dil vahidləri yiyəlik halın şəkilçili və şəkilçisiz formalarında olan sözlərə qoşulur, özləri də mənsubiyyət və müvafiq hal şəkilçisi qəbul edərək, leksik-morfoloji vahid əmələ gətirir. Yiyəlik halında olan sözlə köməkçi nitq hissəsi olan birləşmələrdə halın mənası ilə köməkçi adın leksik mənası sıx əlaqədardır. Köməkçi adların birləşməyə gətirdiyi məna çalarlığı onların zəif də olsa, saxladıqları leksik mənası ilə bağlıdır. H.Quliyev də bu fikri təsdiqləyir (2, s. 60-67). Y.Seyidov Azərbaycan dilindəki qoşmaları söz birləşməsi tərkibində tədqiq edərək, onların qoşmalı feli birləşmələrdə rolunu xüsusi qeyd edir: “Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasında məna əlaqələrində də mühüm rol oynayır.” Qoşmalar feli birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında ən vacib ünsür kimi iştirak edir, birləşmələrin məna əlaqələri qoşmalar vasitəsi ilə reallaşır. Məsələn: at ilə getmək, at kimi getmək. Y.Seyidov tamamilə doğru olaraq, belə nəticəyə gəlir: “Qoşmalar feli birləşmələrdə... ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin leksik mənaları, qrammatik formaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir” (4, s. 322-323).

Q.Kazımov qoşmalı söz birləşmələrindən bəhs edərkən, onların cümlədən ayrıraraq çıxarmaq və müəyyən model əsasında qurulmuş birləşmənin paradigmasını yaratmaq mümkünlüyünü irəli sürür. O, söz birləşmələrini paradigmatik planda öyrənərkən, əsas komponentin morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə daha geniş yer verir (3, s. 36-37).

Nəticə

Məqalədə ingilis dilində sözləri vasitəsilə düzələn söz birləşmələrinin tədqiqatı tarixi izlənilir, onların linqvistik təhlili verilir və bu cür birləşmələrin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları müəyyənləşdirilir. Bu məsələlər bir sıra dilçilərin tədqiqatlarında geniş araşdırılmışdır H.Quliyev, S.Cəfərov, R.Kverk, S.Qrinbaum, C.Liç, Y.Svartvik bu sahədə fikirləri məqalənin əsas istinad mənbəyi olaraq istifadə olunmuşdur. İşdə nəticə olaraq qeyd edilir ki, ingilis dilindəki sözlərin qarşılığı olaraq Azərbaycan dilində qoşmalı birləşmələr işlənir. Bundan başqa, köməkçi adlar da söz birləşmələrinin düzəlməsində geniş işlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında // Azərb. SSR EA Xəbərləri, 1956, № 4, s. 75-100.
2. Quliyev H.K. Qoşma və köməkçi adlar // Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1980, s. 407-416.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: Ali məktəblər üçün dərslik (ikinci nəşri). Bakı: Azpoliqraf Ltd. MMC, 2004, 496 s.
4. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. 2-ci nəşr. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 408 s.
5. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.
6. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, 312 с.
7. Carnie A. Syntax: A Generative Introduction. Oxford: Blackwell Publishers, 2-nd edition, 2007, 489 p.
8. Poutsma H.A. Grammar of Late Modern English. Noordhoff: 1926, 846 p.
9. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik Y. Grammar of English Language. London and New York. 1987. 1279 p.
10. Sorensen K. Co-ordinate Prepositions with a Single Complement // Essays Presented to Knud Shibsbye (edited by Chestnutt M,C.et al), Publications of Department of English, University of Copenhagen 8, Copenhagen, Akademik Forlag, 1979, p.207-228

Summary

Gunay Murtuzayeva

The Linguistic Comparisson of Adjunctional Combinations in Azerbaijani with English Prepositions

In the article the history of word combinations formed by prepositions in English language are researched. Here the linguistic analysis is given, the mutualities of such combination in Azerbaijani are defined.

Key words: *Preposition, comparative analysis, grammatical structure, actual theme, parts of speech*

Резюме

Гюнай Муртузаева

Лингвистическая сравнение английских предлогов с их взаменами на Азербайджанском языке

В статье рассматривается проблема исследования словосочитаний, образуемых с помощью использования английских выражений, а также дается их лингвистический анализ, определяются эквиваленты на азербайджанском языке.

Ключевые слова: *предлог, сравнительный анализ, грамматическая структура, актуальная тема, части речи*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**AZƏRBAYCANDA HUMANİTAR SAHƏLƏR ÜZRƏ
NƏŞR OLUNMUŞ TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏR**

Ziya BƏHMƏNLİ*

Açar sözlər: termin, terminologiya, lüğət, ekvivalent, tərcümə, söz, terminoloji lüğətlər

Giriş

Azərbaycan dilçiliyində humanitar elm sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin nəşrinə keçən əsrin əvvəllərindən başlanılmışdır. Ayrı-ayrı humanitar elm sahələri üzrə hazırlanmış terminoloji lüğətlərin özünəməxsus cəhətlərini nəzərə alaraq, bu məqalədə müxtəlif sahələr üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərin xüsusiyyətlərindən bəhs etmək və onları sistemləşdirməyə cəhd edəcəyik.

1. Tarix sahəsi üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər

Öncə humanitar elmlərdən olan tarix terminləri lüğətindən başlamaq istərdik. M.Qasimovun tərtib etdiyi "Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin bibliografiyası"na nəzər yetirdikdə aydın olur ki, ilk tarix terminləri lüğəti 1931-ci ildə Ə.Salamzadənin müəllifliyi ilə nəşr olunmuşdur (1, s. 43). Əlavə edək ki, bu lüğət daha çox tərcümə xarakteri daşıyır. Lüğətdə terminlər əvvəlcə rus dilində (istinad dil kimi rus dili çıxış edir), sonra Azərbaycan dilində ekvivalenti (qarşılığı) verilmiş, bəzi terminlərin qarşılığı tapılmadığından onların etimon dildə olduğu kimi saxlanılmasına üstünlük verilmişdir. Bu tipdə terminlərə nümunə olaraq "*уаpəc-şarj, ueф-şef, xymop-xutor*" kimi onlarla terminləri göstərə bilərik. Əsas səbəb isə həmin anlayışların xeyli hissəsinin müxtəlif dillərdə eyni cür adlandırılmasıdır. Toplanmış terminlər əsasən rus dili və bu dil vasitəsilə keçmiş, tarix elmində daha çox işlənənlər üstünlük təşkil edir. Tarix sahəsində terminlər üzrə yeni lüğət 1956-cı ildə Ə.Səidzadə tərəfindən nəşr olunmuşdur. Bu lüğət ilk lüğətdən nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqlənmir. Yalnız bu lüğətdə terminlərin sayı çoxaldılmış, yeni terminlər əlavə edilmişdir. Bu terminoloji lüğət tərcümə xarakteri daşıyır. Müraciət etdiyimiz terminoloji lüğətlər arasındakı ortaq cəhətləri aşağıdakı kimi ümumləşdirmək olar:

1) daha çox tərcümə xarakteri daşması;

2) mövcud elm sahələrində olan terminləri rus dilindən dilimizə tərcümə etmək zərurətinin aktuallaşması;

3) terminlərin heç bir izahının verilməməsi;

4) elmdə işlənən terminlərin lüğətdə tam əhatə oluna bilməməsi.

Bu kimi ortaq xüsusiyyətlər təkcə tarixlə bağlı nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərdə deyil, həmin dövrün terminoloji lüğətçiliyini səciyyələndirir.

Qeyd etdiyimiz bu lüğətlərdə tarix terminlərinin dərin izahı verilmir, onlar yalnız hər hansı bir terminin tərcüməsinə xidmət edirdi. Tarix sahəsi üzrə ilk irihəcmli terminoloji lüğət 2006-cı ildə İ.Zeynalovun müəllifliyi ilə nəşr olunmuşdur. Lüğətdə 3500-ə qədər söz verilmiş, quruluşu çox mükəmməl şəkildə hazırlanmışdır. Lüğət məqalələrində hər bir termin geniş şəkildə izah edilmişdir. Hətta omonim terminlər də ayrı-ayrı lüğət məqa-

---

* dissertant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ziya_behmenli@mail.ru

lələri ilə verilmişdir. Buna nümunə olaraq: “1. Qəbilə - qədim Rusiyada xüsusi müqaviləyə əsasən həmişəlik köləlik. 2. Bir mülkün və s.-nin alınib-satılması haqqında rəsmi sənəd, qəbalənamə. Qəbilə-birlikdə yaşayan, birlikdə işləyən, əmlakı ümumi olan qan qohumluğu əsasında birləşən insan kollektivi” (2, s. 116). Lüğətin özünəməxsus cəhətlərindən biri də geniş lüğət məqalələrinin əks olunmasıdır. Həmin məqalələrə misal olaraq aşağıdakı termini göstərə bilərik: “Manufaktura-lat 1. Maşın sənayesində əvvəlki istehsal forması. 2. Fabrik və toxuculuq sənayesi məmulatı; parça; “manus-əl, faktura”- hazırlanma. “Əl ilə düzəldilən” deməkdir. Burada əl əməyindən istifadə edilən ilk kapitalist müəssisəsi nəzərdə tutulur. Əmək bölgüsünə əsaslanan manufaktura tarixən mütərəqqi səciyyə daşımış, ictimai əmək bölgüsü daha da dərinləşdirmiş, iri maşınlı sənaye üçün zəmin yaratmış, kapitalist istehsalının mərhələsinə keçilməsi üçün bacarıqlı fəhlə kadrları hazırlamışdır. İlk manufakturalar İtaliyada yaransa da, İngiltərədə manufaktura klassik formada inkişaf prosesi keçmişdir. Azərbaycanda ilk kapitalist manufakturası 1829-cu ildə açılmış Xanabad ipəkşarıyan manufakturası idi. Manufakturada muzzdlu əməkdən istifadə edilirdi” (2, s. 131). Göstərdiyimiz nümunədən aydın olur ki, manufaktura terminin mənasını bilməyən bu lüğət məqaləsi vasitəsi ilə həmin termin haqqında geniş məlumat almış olur.

Azərbaycanda etnoqrafiyaya dair terminoloji lüğətlər də nəşr olunmuşdur. “Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti” bu qəbildən olan lüğətlərdəndir. Lüğət ölkəmizdə etnoqrafiya sahəsində ilk təcrübədir. Demək olar ki, lüğətdə Azərbaycan etnoqrafiyasında işlənən terminlərin əsas qismi əhatə olunmuşdur. Bəzi terminlərin rus dilində qarşılığı tapılmamış və sadəcə həmin terminin izahı verilmişdir. Nümunə olaraq “*Көşә-Шнүрок для шитья сбури и царыков*” (3, s. 39) göstərə bilərik. Terminlərin bəziləri isə tərcümə olunarkən iki müxtəlif mənə ifadə etdiyi üçün iki mənada qarşılıq verilmişdir. Bəzi beynəlxalq terminlər isə olduğu kimi tərcümə olunmuşdur. Lüğətin ən mühüm cəhəti burada mövcud olan terminlərin rus dilinə tərcümə olunmasıdır.

2. Hüquq sahəsi üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər

Azərbaycanda humanitar sahələr üzrə digər elmlərlə müqayisədə hüquq elminə dair çap olunmuş terminoloji lüğətlər çoxluq təşkil edir. Həmin çap olunmuş lüğətlərin bir neçəsini qeyd etməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik: “Hüquq lüğəti” (1926), “Hüquq terminləri lüğəti” (1961), “İngiliscə-rusca-türkcə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti” (2004), “Rusca-Azərbaycanca hüquq lüğəti” (2007), “İngiliscə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti” (2007), “İngiliscə-Azərbaycanca böyük hüquqi lüğət” (2009), “Latınca-Azərbaycanca qısa hüquq terminləri lüğəti” (2010), “Jurnalistlər üçün hüquqi terminləri lüğət” (2012), “Azərbaycanca-Rusca-İngiliscə hüquq lüğəti” (2013), “Fransızca-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti” (2013).

Qeyd etdiklərimiz hüquq elmi üzrə nəşr olunan lüğətlərin müəyyən bir hissəsini əhatə edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilk dəfə hüquq terminləri lüğəti 1926-cı ildə nəşr olunmuşdur. Lüğət həmin dövrdə nəşr ənənəsindən kənara çıxmamış, daha çox tərcümə xarakteri daşımışdır. Bir sıra qüsurlar olmasına baxmayaraq həmin dövrdə hüquq sahəsində işlənən terminlərin böyük bir qismini əhatə edir. Lüğətdə toplanmış terminlər rus dilində, sonra onun Azərbaycan dilində tərcüməsi verilmişdir. Bu terminin nəşrindən uzun bir zaman sonra 1961-ci ildə yeni hüquq terminləri lüğəti nəşr olunmuşdur. Əvvəlki lüğət kimi, bu da tərcümə xarakteri daşıyır, amma lüğətə yüzrlərlə yeni termin əlavə edilmiş, əcnəbi dillərdən rus dilinə keçmiş baş sözün hansı dildən alındığı, transformasiyası və mənası verilmişdir. Nümunə olaraq “*аболитионизм* (lat. *Ablito-ləğvetmə, məhvətmə*), *abolsionizm* (4, s.

9) terminini göstərə bilərik. Lüğətdə diqqət çəkən maraqlı cəhətlərdən biri də latınca hıkmətli hüquq ifadə və ibarələrin verilməsi idi.

Hüquq elmi üzrə mühüm hadisə 2004-cü ildə A.İbrahimovun 4 dildə-ingilis-rus-türk-Azərbaycan dilində olan terminoloji lüğətin nəşrini hesab etmək olar. Lüğətdə terminlər dörd dildə öz əksini tapmış, həmin dillərdə olan terminlər bizim dillə əlaqədə verilmişdir. S.Sadiqova lüğət haqqında qeyd edir ki, “Lüğət tərtib olunarkən nəzərdə tutulmuş anlayışları dəqiq ifadə etməyən terminlər dəqiqləşdirilmiş, onların dəqiq qarşılığı müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından, söz yaradıcılığı vasitələrindən geniş istifadə olunmuşdur” (5, s. 319). Digər “Latınca-Azərbaycanca qısa hüquq terminləri lüğəti” 2010-cu ildə nəşr olunmuşdur. Lüğətin ən əsas cəhətlərindən biri də terminlərdən sonra sonda 20 atalar sözləri, hüquqi ifadələr, aforizmlər verilmişdir. Nümunə olaraq: “*Divide et impera (caesar)-parçala və hökm sür, Dura lex sed lex-qanun sərtidir, ancaq qanundur, Dictum et factum-deyildi və yerinə yetirildi* (6, s. 70) və s. Bu kimi qanuna, hüquqa aid aforizmlər verilmişdir.

3. Pedaqogika və psixologiya sahəsi üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər

Pedaqogika və psixologiyaya aid ölkəmizdə bir neçə terminoloji lüğət çap olunmuşdur (7). Bu lüğətlər də əvvəlki lüğətlərə bənzəyir, onlar da daha çox tərcümə funksiyasını yerinə yetirirdi. 1958-ci ildə nəşr olunmuş “Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti” də daha çox rus dilində olan terminlərin dilimizdə qarşılığı tapılmağa çalışılmışdır. Lüğətdə başqa elmlərə məxsus olan, lakin pedaqoji elmlər sahəsində çox işlənən bir sıra terminlər də qeyd edilmişdir. Bəzi terminlərin qarşılığı tapılmadığı üçün rus dilində verilmişdir. Rus dilində bəzən iki müxtəlif termin kimi işlədilən eyni söz Azərbaycan dilində də iki müxtəlif sözlə ifadə olunduqda bu termin lüğətdə ayrıca olaraq iki şəkildə verilir. Məs: “*Bkyc-dad, Bkyc-zövq*” və s. Bu kimi nümunələrə lüğətdə daha çox rast gəlinir. Bu sahə üzrə yeni bir lüğət 1999-cu ildə iki dildə “İngilis-azərbaycanca pedaqoji-psixoloji lüğət” nəşr olunmuşdur. Lüğət pedaqogika və psixologiya elmləri üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki ingilis dilində mövcud olan terminlər dilimizə tərcümə edilmiş, qarşılığı tapmağa çalışılmışdır. Lüğətdə psixologiya və pedaqogikada ən çox işlənən terminlər əks olunmuş, ingilis dilində işlənən ən aktual terminlər verilmişdir.

Humanitar sahələr üzrə nəşr olunmuş lüğətlərə 1970-ci ildə nəşr olunmuş “Qısa estetika lüğəti”ni nümunə göstərə bilərik. Lüğət 1964-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş lüğətin əsasında hazırlanmışdır. Moskvada nəşr olunmuş lüğətin giriş hissəsində qeyd olunur ki, “Belə bir lüğət yaratmaq sahəsində bu ilk təcrübədir. Lüğət yalnız mütəxəssislərin məhdud bilməsi üçün yox, ən geniş oxucu kütlələri üçün nəzərdə tutulmuşdur” (8, s. 4). Həmin lüğət əsasında A.Aslanov və İ.Rüstəmovun tərcüməsi, Ə.Ağayevin redaktorluğu və tərtibçiliyi ilə “Qısa estetika lüğəti” nəşr olunmuşdur. Lüğətin quruluşunda müəyyən fərqlər mövcud idi. “Bu fərqlər aydındır ki, hər şeydən əvvəl bəzi söz və istilahlardan bizim əlifba sırasında yerlərinin dəyişilməsi, dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir çox beynəlxalq istilahlardan isə olduğu kimi verilməsi və bəzi qarşılığı olan söz və istilahlardan tərcümə edilməsindən irəli gəlir” (8, s. 7). Lüğətdə estetika üçün olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyan *akademizm, ampir, arxitektura, bədii dil, bədii düha, qotika, deformasiya, dialoq* və bu kimi onlarla terminlər lüğət məqalələri ilə geniş şəkildə izah olunmuşdur. Lüğət bu sahə üzrə ilk olduğuna görə səhvlərdən də kənar qalmamışdır.

4. Dilçilik sahəsi üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər

Dilçilik sahəsi üzrə də ölkəmizdə onlarla lüğət nəşr olunmuşdur. İlk dilçilik terminləri

lüğəti, əvvəl qeyd etdiyimiz lüğətlər kimi, tərcümə xarakteri daşıyır. Lüğətdə olan terminlər bir qayda olaraq rus dilində verilir, sonra onun Azərbaycanca qarşılığı tapılırdı. T.Rüstəmovanın müəllifliyi ilə nəşr olunmuş “Azərbaycanca-farsca dilçilik terminləri lüğəti”ni dilçilik sahəsində yeni bir hadisə kimi qiymətləndirə bilərik. Lüğətdə 1800 terminin izahı verilmişdir. “Azərbaycan dilçilik terminlərinin fars dilçiliyindəki müvafiq qarşılıqları mövcud fars dili dərslərlərindən, fars dilinin qrammatikasına aid kitablardan seçilmişdir” (9, s. 4) *qısaltma (təxfif)*, *qısaltılmış (moxəffəf)*, *assimilyasiya (ebdal)* və s. Dilimizdə işlənən terminlərin fars dilində necə işləndiyini müəyyən etmək üçün bu lüğətin özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Dilçilik sahəsində ən mühüm lüğətlərdən biri də 1989-cu ildə nəşr olunan “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”dir. Lüğətdə terminlərin izahı verilmişdir. Terminlər geniş lüğət məqalələri ilə izah olunmuşdur. Lüğətin özünəməxsusluğu terminlərin izahı üçün gətirilən misalların böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilindən alınmışdır. Lüğətdə olan sözlüklərdən bəhs olunarkən qeyd edilir ki, “Lüğətin sözlüyü hazırlarkən ilk növbədə, ali və orta məktəb dərslərlərində, dərslər vəsaitlərində işlənərək sabitləşmiş terminlərin bütünlüklə əhatə olunması məsələsinə fikir verilmişdir. Bu baxımdan da lüğətdə normativlik prinsipi əsas götürülmüşdür. Həmçinin ümumi dilçilikdə ən çox yayılmış, kütləviləşmiş terminlərə də lüğətdə yer verilmişdir” (10, s. 4)

Dilçilik sahəsində mühüm əhəmiyyətə malik olan lüğətlərdən biri də 2010-cu ildə nəşr olunmuş “Türkcə-rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-türkcə-rusca, rusca-türkcə-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti”dir. Lüğət, adından da göründüyü kimi, mövcud olan terminlər 3 dildə verilmişdir. Lüğət dilçiliklə məşğul olanlar, eləcə də türkoloqlar üçün nəzərdə tutulmuş və təxminən 800-ə qədər termin qeydə alınmışdır. Terminlərin əhəmiyyətindən və türk dilində terminlərin yaradılmasından bəhs edilərkən qeyd olunur ki, “hər hansı bir dildə bu və ya başqa bir məfhumu dürüst, dəqiq ifadə etmək üçün terminlərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Müasir türk dilində elmin ayrı-ayrı sahələrinə, o cümlədən dilçiliyə aid terminlər, əsasən, üç yolla yaradılır:

1. Dildə işlədilən sözlərə xüsusi termin mənası vermək yolu ilə;
2. Dildəki sözyaratma ənənələri və üsulları əsasında yeni söz yaratmaq yolu ilə;
3. Başqa dillərdən terminlər almaq yolu ilə;” (11, s. 4).

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, lüğətdə 800-ə yaxın dilçilik terminləri daxil edilmiş, izah edilən terminlər türk dilinin əlifba sırası ilə verilmişdir. Hər bir terminin qarşısında ruscası, sonra isə azərbaycancası verilir. Məsələn, *açıq hece-открытый слог-açıq heca*. Lüğətdə elə terminlərə rast gəlinir ki, türk dilindən fərqli olaraq rus və Azərbaycan dillərində müxtəlif məfhumları ifadə edir. Digər iki dildə müxtəlif mənə ifadə etmiş terminlər hər biri ayrı-ayrılıqda rəqəmlə göstərilir. Qeyd etdiyimiz tipdə olan terminlərə nümunə olaraq “geniş zaman” terminini götürə bilərik. Bu termin Rus və Azərbaycan dillərində iki müxtəlif mənə ifadə etdiklərindən aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

“Geniş zaman-1. Настоящее-будущее

1. Qeyri-qəti gələcək zaman
2. *Время; обобщенное время*
2. Geniş zaman” (11, s. 35)

Dilimizdə dilçilik sahəsində işlənən terminlərin digər iki dildə necə işləndiyini müəyyənləşdirmək baxımından bu lüğət rolu böyükdür.

5. Ədəbiyyatşünaslıq sahəsi üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər

Dilçiliklə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq elmində də bu günümüzdə qədər onlarla terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. İlk ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti 1954-cü ildə K.Talıbzadə,

Ə.Mirəhmədov və N.Məmmədovun tərtibçiliyi ilə nəşr olunmuşdur. Lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə verilmiş, rus dilində verilən terminlərin dilimizdə qarşılığı tapılmağa çalışılmışdır. Bəzi sözlər elə olduğu kimi verilmişdir. Yeni lüğət əvvəlkindən üç il sonra 1957-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Müqayisə etsək, bu lüğətdə həm yeni terminlər verilmiş, həm də təkmilləşmişdir. Haqqında qeyd etdiyimiz lüğət bütövlükdə olmasa da, həmin dövrdə mövcud olan orta və ali məktəb kitablarında təsadüf edilən 900-ə qədər termini əhatə etmişdir. Əks olunmuş terminlər daha çox ədəbiyyat və folklorlarda tez-tez rast gəlinən terminlərdir. Digər lüğətlə oxşarlığı bəzi terminlər qarşılığı olduğu kimi verilmişdir. Nümunə olaraq: *апокриф-апокриф, афоризм-афоризм* kimi terminləri göstərə bilərik. Lüğətin digər bu sahə üzrə nəşr olunmuşlardan ən mühüm fərqi sonda Azərbaycan ədəbiyyatına və folkloruna aid əlavə terminlər də əks olunmasıdır. *Bağlama, bahariyyə, vəzn, rədif* kimi terminlər lüğətin sonunda əlifba sırası ilə qeyd olunmuşdur. Terminlərin Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi, qarşılığı verilmişdir. Nümunə olaraq aşağıdakı terminləri göstərə bilərik:

“Воинская повесть-Хərbi povest

Вольный стих-Sərbəst misra

Гармония-Ahəng

Гекзаметр-Hekzamet

Двустиише-Beyt

Детективная литература-Xəfiyyə ədəbiyyatı” (12, s. 11).

Verdiyimiz nümunələrdən də aydın olur ki, terminlər daha çox rus dilində ədəbiyyatşünaslıq sahəsində işlənən terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının müəyyənləşdirilməsi məqsədi daşıyır. Yenə həmin ildə yeni lüğət Ə.Mirəhmədovun tərtibçiliyi ilə “ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur. Bu lüğət həm, tərtibinə həm də quruluşuna görə bir-birindən tamamilə fərqlənir. Belə ki, əvvəlkindən fərqli olaraq, lüğətdə verilən terminlər lüğət məqalələri ilə izah olunur. Tərtibçi lüğətin fərqli cəhətindən bəhs edərkən qeyd edir “Orada (əvvəlki lüğətdə) ədəbiyyata aid terminlərin yalnız müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən və işləmə biləcək qarşılığı qeyd edildiyi halda, biz həmin terminlərin mənasını da aydınlaşdırmağa çalışmışıq” (13, s. 3). Lüğətdə 190 termin verilmiş və geniş lüğət məqalələri ilə izah olunmuşdur. Lüğət həmin dövrdə ədəbiyyatşünaslıq sahəsi üzrə ilk addım olduğundan mühüm hadisə kimi qiymətləndirə bilər. Çünki həmin dövrdə lüğətlərin böyük bir qismi tərcümə xarakteri daşıyırdı. Lüğətdə geniş lüğət məqalələrinə də rast gəlmək mümkündür. “*Vəzn*” termini lüğət məqaləsi ilə izah olunmuş, vəzninin növləri, Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox hansı vəzndən istifadə olunması, əruz, heca, sərbəst şeirə aid nümunələrin verilməsi kimi məsələlər əks olunmuşdur.

Zaman ötdükcə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də yeni terminoloji lüğətlər nəşr olunur. Qeyd etdiyimiz lüğətin davamı olaraq 1965-ci ildə “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti” nəşr olunmuşdur. 1957-ci ildə nəşr olunmuş lüğətlə müqayisədə daha da təkmilləşmiş və yeni terminlər əlavə olunmuş, Azərbaycan klassik və şifahi xalq ədəbiyyatına, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına aid olan terminlərin izahına geniş yer verilmişdir. Əvvəlki lüğətdə 190 termin izah olunduğu halda, burada isə 280-ə yaxın terminin izahı verilmişdir. Lüğətdə olan terminlər geniş lüğət məqalələri ilə izah olunmuşdur. Nümunə olaraq aşağıdakı terminin izahını göstərə bilərik:

“Akın-qazaxlar, qırğızlar və bəzi başqa xalqlarda el şairi və nəğməkarı. Mahnılarını çalğı aləti dompanın müşayiəti ilə ifa edirlər. Qazax akını C.Cabəyevin adı və əsərləri məşhurdur” (14, s. 7). 1978-ci ildə yenə də Ə.Mirəhmədovun tərtibçiliyi ilə əvvəlki lüğət təkmilləşdirilib yenidən nəşr olunmuşdur. Lüğət daha da mükəmməlləşdirilmiş və terminlərin

izahı 280-dan 418-ə qədər artmışdır. Bəzi terminlərin izahı daha da dərinləşmiş, terminlərin izahı zamanı gətirilən misalların bir çoxu yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Lüğətin digərləri ilə oxşarlığı burada da terminlər yaradıcılıq metodlarından, janr və növlərdən bir çoxunun izahı tarixi aspektdə verilmişdir. Lüğətin tərtibindən 10 il sonra elə həmin lüğət yenidən təkmilləşmiş variantı çap olunmuşdur. Digər lüğətlər kimi bu lüğət də bir neçə xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Əlavə olunmuş terminlərin bir çoxu *alqış, bəyan, bəlağət, sanama, tərbi, cığa* və bu kimi sırf Azərbaycan koloritli terminlərdir. Özünə qədərki ədəbiyyatşünaslıq terminlərindən fərqli olaraq ilk dəfə ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhqid sahəsinə aid *Aleksandr Şeiri, antropomorfizm, əbədi sürətlər* və başqa bu kimi beynəlxalq səciyyəli terminlər lüğətdə ilk dəfə izah olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı yeni lüğətdə əvvəlkindən fərqli olaraq terminlərin sayı artmış 543 terminin izahı verilmişdir.

Beləliklə, ədəbiyyatşünaslıq sahəsi üzrə təhlil etdiyimiz lüğətlərin hər birinin özünəməxsus cəhəti vardır. İlk lüğətin tərtibindən sonuncuya qədər hansı inkişaf yolunun keçdiyini aydın şəkildə müşahidə etdik. Zaman keçdikcə bu sahə üzrə lüğətlər inkişaf edib zənginləşmiş, elmdə olan yeniliklər terminoloji lüğətlərdə də əks olunmuşdur.

6. Tərcümə sahəsi üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər

Tərcümə sahəsində də bir neçə terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Həmin nəşr olunmuş lüğətlərdən biri 2010-cu ildə “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti”dir. Lüğətdə tərcümənin, tərcümə mətnlərinin, onların formalarının tərcüməsinin xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Tərcümə tarixi və metodologiyasına aid olan çoxsaylı terminoloji anlayışları ifadə edən terminlər bu lüğətdə geniş şəkildə izahını tapmışdır. Lüğətdə əks olunmuş terminlər daha çox qısa lüğət məqalələri ilə verilmişdir. Nümunə olaraq “*Açıq auditoriya-tərcümə zamanı ünsiyyətdə daha tez-tez rast gəlinən final adresat. O əks əlavə (tərcüməçi öz hərəkətlərinə və fəaliyyətinə olan reaksiyanı görür və eşidir) və müəyyən təşkil olunma ilə seçilir*” (15, s. 8). Bu cür terminlər nümunə gətirdiyimiz kimi lüğət məqalələri ilə izah olunur.

7. Jurnalistika sahəsi üzrə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlər

Jurnalistika sahəsində də mühüm terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Ölkəmizdə nəşriyyat və poliqrafiya sahəsində ilk terminoloji lüğət “Nəşriyyat-Poliqrafiya və jurnalistika terminlərinin izahlı lüğəti” 2009-cu ildə nəşr olunmuşdur. Bu günümüzdə qədər Azərbaycanda çox vacib sahə olan Nəşriyyat-Poliqrafiyaya aid heç bir lüğət hazırlanmamışdır. Lüğətdə nəşriyyata aid terminlər və onların izahı öz əksini tapmışdır. Lüğətdə təkcə nəşriyyat poliqrafiyası terminlərinin izahı deyil, həm də, bu sahə ilə əlaqədə olan bir sıra söz və ifadələri lüğətə daxil edilmişdir. Nəşriyyat və poliqrafiya sahəsində işlənən terminlər qısa şəkildə izah olunmuşdur.

Müasir dövrümüzdə texnikanın inkişafı mediadan da yan keçməmişdir. Belə ki, mediada işlənən sözlərin toplanması və həmin sözlərin sistemləşdirilməsi, izahının verilməsi məhz Q.Məhərrəmlinin tərtibçiliyi ilə 2008-ci ildə nəşr olunmuş “Mediada işlənən alınma sözlər” lüğətində əks olunmuşdur. Lüğətdə hazırkı günümüzdə media aləmində işlənən alınma sözlərin müəyyən bir qisminin izahı verilmişdir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəmizdə humanitar sahələr üzrə terminoloji lüğətçiliyimiz özünəməxsus tarixi inkişaf yolu keçmiş, təkmilləşib bu günümüzdə gəlib çıxmışdır. Humanitar sahələr üzrə onlarla lüğət nəşr olunmasına baxmayaraq, hal-hazırkı dövrümüzdə inkişaf edən elmin tələbatını ödəmək üçün humanitar sahələr üzrə lüğətlərin tərtib olunmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasimov M. Terminologiyaya aid ədəbiyyatın və terminoloji lüğətlərin bibliografiyası. Bakı: Elm, 1983, 47 s.
2. Zeynalov İ. İzahlı tarix terminləri lüğəti. Bakı: Azərnəşr, 2016, 282 s.
3. Qasimov M., Quliyev H., Məmmədov İ., Novruzova İ. Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı: Azərnəşr, 1987, 72
4. Xələfov M., Səlimov İ., Babayev A., Qasimov Z. Hüquq terminlər lüğəti. Bakı, 1961, 310 s.
5. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 245 s.
6. Hüseynov B., Əbdüləliyev M., Məhərrəmov S. Latınca-azərbaycanca qısa hüquq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, 71 s.
7. Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti. Bakı, 1958, 78 s.
8. Aslanov A., Rüstəmov İ. Qısa estetika lüğəti. Bakı, 1970, 464 s.
9. Rüstəmov T. Azərbaycanca-farsca dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Adiloğlu, 2011, 116 s.
10. Adilov M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1989, 360 s.
11. Türkcə-rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-türkcə-rusca, rusca-türkcə-azərbaycanca dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
12. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, 1957, 147 s.
13. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, 1957, 32 s.
14. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, 1965., 149 s.
15. Manafoğlu R., Tağısoy N., Rüstəm K. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, 164 s.

Резюме

Зия Бахменли

Терминологические словари, изданные в гуманитарных областях в Азербайджане

Данная статья посвящена истории лексикографических работ в Азербайджане. В ней проводится хронологическая работа по выявлению основных словарей, которые посвящены различным областям гуманитарных наук. В статье отражается хронологическая последовательность словарей, изданных по разным областям. В статье также автором дается конкретная характеристика каждого словаря и приводятся конкретные примеры. В ней также указывается, что продолжают работы в области лексикографии в Азербайджане.

Ключевые слова: термин, терминология, словарь, эквивалент, перевод, слово, терминологический словарь

Summary

Ziya Bahmenli

Terminological Dictionaries Having Been Published Basing on Humanitarian Fields in Azerbaijan

This article deals with the history of lexicological works in Azerbaijan. The chronological investigation has been carried out in order to discover the dictionaries dealing with the humanitarian sciences. The concrete description of each dictionary has been explained by the author, and the concrete examples have been used. The article states that the lexicographical works have been investigating in Azerbaijan.

Key words: term, terminology, dictionary, equivalent, translation, word, terminological dictionaries

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

İNGİLİS DİLİNDƏKİ FEİLLƏRİN SEMANTİKASI

Leyla ƏLİZADƏ*

Açar sözlər: feil, leksik məna, morfoloji əlamət, sintaktik vəzifə, qrammatik kateqoriyalar, deleksikləşmiş feillər, qaydalı və qaydasız feillər

Giriş

Məqalə ingilis dilinin lüğət tərkibindəki feillərə həsr edilmişdir. Feillərin tədqiqatı göstərir ki, ingilis dili feillərlə zəngin bir dil olaraq bu dili öyrənənlər üçün bir sıra çətinliklər törədir. Bu dil nəşildən-nəslə keçərək öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Müasir ingilis dili öz inkişafı prosesində uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir.

İngilis dili 1500 ildən artıqdır ki mövcuddur. Bu illər ərzində xalqın ictimai şüuru inkişaf etdikcə, ümumi intellektual səviyyə yüksəldikcə, dilin lüğət tərkibi durmadan dəyişmiş və zənginləşmişdir. Dilin öz milli bazası hesabına ingilis dilinin lüğət tərkibi daha da inkişaf etmiş və etməkdədir (6, s. 292). Bundan başqa dilin lüğət tərkibi latın, yunan, italyan, ispan, fransız, alman, rus, eləcə də Şərq dillərindən keçən sözlər hesabına daha da zənginləşmişdir. Və təbii ki bu artım feillərdə də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də feil özünəməxsus leksik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik vəzifəyə malik olan müstəqil nitq hissələrindən biridir. Feil əşyanın iş, hərəkət və halını bildirən nitq hissəsidir. Bununla bərabər, feil bu dildə də özündə bir sıra qrammatik kateqoriyaları da birləşdirir.

Hər bir işdə dinamik və statik hərəkət olduğu kimi, müəyyən hal-vəziyyət də olur. Deməli, hər bir feil də bu mənaların hər üçünü ifadə edə bilər. Lakin ayrı-ayrı feillərdə bu mənaların biri digərinə nisbətən üstün olur. Bütün bunlarla yanaşı, feilin qrammatik mənaları da vardır ki, onlar feili morfoloji və sintaktik baxımdan səciyyələndirir.

Cümlə qurmağa gəldikdə feil cümlənin ən ayrılmaz hissəsi hesab olunur. Feilə verilən ən sadə tərifdə feil hərəkət bildirən nitq hissəsidir. Məs, *run, drink, talk, drive, dive* və digər feillər.

Feil özünəməxsus leksik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaksis vəzifəyə malik olan müstəqil nitq hissələrindən biridir. O, əşyanın iş, hərəkət və halını bildirən nitq hissəsidir. Bununla bərabər feil özündə bir sıra qrammatik kateqoriyaları da birləşdirir. O, həmçinin təsirli və təsirsiz ola bilər, zamana görə dəyişə və ya sadəcə qaydasız ola bilər.

Hər bir işdə dinamik və statik hərəkət olduğu kimi, müəyyən hal-vəziyyət də olur. Deməli, hər bir feil də bu mənaların hər üçünü ifadə edə bilər. Lakin ayrı-ayrı feillərdə bu mənaların biri digərinə nisbətən üstün olur. Bütün bunlarla yanaşı, feilin qrammatik mənaları da vardır ki, onlar feili morfoloji və sintaktik baxımdan səciyyələndirir.

İngilis dilində feil hərəkəti (*talk*), hadisəni (*crumble*) və ya vəziyyəti (*rest*) təsvir etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, hərəkət bildirən feilə bir misal göstərək:

The dog will run to his owner and play in the park.

Hər iki "run" və "play" feildir və hərəkət bildirir.

Feillərin istifadəsi zamanı rast gəlinən səhvlər

Bəzi feillər vardır ki, cümlələrimizin təsir qüvvəsini artır. Lakin onlar eyni zamanda hətta ən səriştəli yazarlar belə çətinliklərlə üzləşir. Məsələn, bir neçə feli nəzərdən keçirək.

* Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
e-mail: alvsmile@yahoo.com

"Lay" və "lie" feilləri. "Lay" yerləşdirmək, qoymaq mənası verir. "Lay" və onun zaman formaları – *lay* (indiki qeyri müəyyən zaman), *laid* (keçmiş qeyri müəyyən zaman), *laid* – (keçmiş zaman feli sifəti) təsirli feillərdir. Bu o deməkdir ki, onlardan sona həmişə vasitəli tamamlıq işlənir.

Please lay the book on the table. I laid the book on the shelf.

"Lie" uzanmaq mənası verir. Onun zaman formaları – *lie*, *lay*, *lain* – təsirsiz olub, özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edir.

I need to lie down. Emily lay on the beach all afternoon.

Əlavə olaraq bu feilləri aşağıdakı qayda ilə yadda saxlamaq olar: *chickens lay eggs; people lie down.*

"Sit" və "set" feilləri

Sit, sat, sat təsirsiz olub, özündən sonra vasitəli tamamlıq tələb etmir.

Sit down and finish writing that article.

Set, set, set zaman formalarını dəyişmir və feil təsirlidir. Cümlədə vasitəli tamamlıq olmalıdır.

Set my laptop down and walk away very slowly.

Təsirli və təsirsiz feillər

Əgər hərəkət tamamlıq üzərində icra olunursa, feil təsirli olur. Bu o deməkdir ki, cümlədə tamamlıq olmalıdır. Məsələn, "*Bobby finished his homework.*" "*Homework*" sözü burada tamamlıqdır. Digər tərəfdən, təsirsiz feillər özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb etmir. Məsələn, "*Sandra will sleep until noon.*" "*sleep*" feilinin tamamlığı yoxdur. Hərəkət bildirən feillər təsirsiz feillərə nümunədir. Məsələn, "*She ran*" və ya "*We drove.*"

Bəzi mənbələr ingilis dilində 18 zaman formasını ayırd edir. Bu həddindən artıq çox görünə bilər, lakin bir dilçi kimi onları necə istifadə etdiyinizi hiss etməyəcəksiniz. Nitqdə ən çox istifadə olunan zamanlar isə indiki, keçmiş və gələcək zamanlardır.

İndiki: *I drink.*

Keçmiş: *I drank.*

Gələcək: *I will drink.*

İndiki zaman hal-hazırda etdiyiniz hərəkəti təsvir etmək üçün istifadə olunur. Keçmiş zaman sənin artıq etdiyini, gələcək zaman isə sizin etmək istədiyiniz hərəkəti təsvir edir.

Yazarkən cümlədə düzgün zaman formasının yazılması vacibdir. Əgər cümləniz indiki zamandadırsa, feilləriniz indiki zamanda olmalıdır.

Əgər sizin nitqiniz keçmişdə baş verirsə, siz ancaq keçmiş zamanı işlədə bilərsiniz. Yadda saxlamaq lazımdır ki, əgər cümlələriniz keçmiş zamandadırsa, feillərinizi indiki zamandan keçmiş zamana dəyişməlisiniz. Məsələn, yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə indiki zamanda olan 'you drink' keçmiş zamanda 'you drank' olur (drink feili keçmiş zamanı ifadə etmək üçün kökündən dəyişir).

Qaydalı və qaydasız feillər

Maraqlıdır, "*drink*" indiki zamandan keçmiş zamana keçərkən o niyə kökündən dəyişir. Bu ingilis dilinin maraqlı tərəflərindən biridir. İngilis dilini zənginləşdirən bu tərəf qaydasız feillər adlanır. Müasir ingilis dilində 370-dən çox qaydasız feil var. Onların çoxunda feil keçmiş zamanda formasını dəyişir. Qaydasız feillər sonuna -es, -ed və ya -ing suffiksləri artırmaqla formanı dəyişmək olmur.

Aşağıdakı cədvəldə qaydalı və qaydasız feillərin müqayisəsi verilib.

Qaydalı feil: "Laugh"		Qaydasız feil: "Dig"	
İndiki:	I laugh	İndiki:	I dig
Keçmiş:	I laughed	Keçmiş:	I dug
Gələcək:	I will laugh	Gələcək:	I will dig

Gördüyünüz kimi, qaydalı feilləri təsrifləndirmək üçün feillərin sonuna – ed əlavə edilir. Bu zaman feilin kökü dəyişmir. Qaydasız feillərdə isə sözün sonuna heç bir suffiks əlavə edilmir, söz kökündən dəyişir.

İngilis dilli xalqlar üçün bunu anlamaq çətin olur. Bu baxımdan ingilis dilini öyrənən şəxslərin hansı çətinliklərlə üzləşdiyini təsəvvür etmək çətin deyil. Bu kimi xüsusi qaydaları yadda saxlamaq çətin olduqda ümumi səhvlər meydana çıxır. Bu da qaydasız feillərin istifadəsində səhvlərə gətirib çıxarır. Məsələn, "*I digged a hole!*",və ya "*I dranked all of my milk!*"

İndiki zaman feili sifəti

Feilin bu forması kifayət qədər sadədir. O, feilin sadə formasından və 'ing' suffiksindən ibarət olur. Mark Treddinick belə izah edir ki indiki zaman feili sifəti to be to feili ilə birləşərək feilin davamedici zamanını düzəldir (1, s. 95). Məsələn, *talking; walking; singing; eating; stalling; waiting; watching; teaching; catching; swimming*

Birlikdə işləndiyi köməkçi feildən asılı olaraq, o, indiki, keçmiş və gələcək zamanlarda ola bilər. Bəs, köməkçi feil nədir? Köməkçi feillər feilə öz hərəkətini icra etməyə yardımçı olur. Mark Treddinick həmçinin qeyd edir ki, feillər öz işlərini ifadələrdə də icra edirlər. Və bu zaman köməyə çatan yenə köməkçi feillər olur. (1, s. 99)

Gəlin, indiki zaman feili sifətini əvvəli misallarda birdən nəzərdən keçirək, görə bilərsiniz ki, onlar sərbəst işlənmir:

I talking; she walking; they singing

Köməkçi feillər indiki zaman feili sifətlərinə cümlədə məna yaratmağa köməkçi feillərdir.

I was talking; she is walking; they have been singing.

Köməkçi ifadələr mənanı daha aydın çatdırmaq üçün cümlənin vacib elementdir. Treddinick belə izah edir: "Köməkçi feillər ...hərəkəti müəyyən zamana aid edir ...onlar məchulluq yaradır..." (1, s. 100).

İndiki zaman feili sifətinin müxtəlif zaman formaları

Artıq bizim köməkçi feillər barədə az-çox məlumatımız oldu. İndi isə, gəlin, köməkçi feili dəyişməklə indiki zaman feili sifətinin müxtəlif zamanlarda necə işləndiyini nəzərdən keçirək:

I am teaching; I was teaching; I will be teaching.

I am running; I was running; I will be running.

Misallardan da görünür ki, indi zaman feili dəyişmir. Dəyişən köməkçi feildir.

İndiki zaman feili sifətinin digər istifadələri: cerund və cerund tərkiibi

Bəzən indiki zaman feili sifətləri köməkçi feillərə ehtiyac duymadan isimlə cütləşir. Bu cerund tərkiibi adlanır. Məsələn, *writing paper, swimming pool, running track, looking glass, hearingtest*

Bəzən indiki zaman feili sifətləri isim kimi işlədilir. Bu cerund adlanır. Aşağıdakı misalda indiki zaman feili sifəti cerund kimi işlədilib.

I appreciated her singing.

We watched the swimming on television.

Teaching is a calling.

Düzəldən və ya dağıdan feillər

Cümlə sizə bir anlıq sükut verə bilər, sizi canlandıra bilər və eyni zamanda cansıxıcı bir mühit yarada bilər. Bunu yaradan nədir? Əlbəttə ki, feil.

Feillər cümlələrdə emosiya yaradır. Onlarsız təsvir olunan vəziyyətdə sözlər sadəcə

birləşərək sadə bir cümlə ifadə edərdi. Bəzən biz onları hərəkət bildirən sözlər də adlandırırıq. Bununla bərabər feillər duyğu (*love, fear, lust, disgust*), anlama (*realize, know, recognize*), mənsubiyyət (*own, have*) bildirir.

Baza etibarlı ilə feillər 2 qrupa bölünür. Statik (*to be, to seem, to become*) və dinamik (*to whistle, to waffle, to wonder*). Bu iki qrup həmçinin passiv və aktiv adlanır. Aktiv həmçinin əlaqələndirici də adlanır. Statik feillər isim və sifətləri önə buraxır. Statik feillər özləri də bir neçə yarımqrupa bölünür. Jeff Rogers birinci yarımqrupu ekzistensial feillər adlandırır: *to be*-nin bütün zaman formaları, indiki (*am, are, is*), keçmiş (*was, were*) və digər zamanlar (*is being, had been, might have been*). Şekspirin “Hamlet” əsərində həyat və ölüm suallarını (“To be, or not to be?”) götür-qoy edərkən, King Learin şəxsiyyəti müəyyən etməyə çalışarkən *is* və *am* köməkçi feillərinin hər ikisindən istifadə edir. (7, s. 105)

“Who is it that can tell me who I am?”

Jeff Rogers digər yarımqrupu zəif feillər adlandırır (*appear, seem, become*). Onlar müəllifi fikri qəbul etməkdən daha çox ondan yayındırır (7, s. 28).

Lear appears confused. Miller seems lost.

Nəhayət, duyğu bildirən feillər (*feel, look, taste, smell və sound*). Bunların ikili xüsusiyyətləri var. Bəzi cümlələrdə onlar dinamik, bəzilərində statik olur.

I feel the wind through my coat.

I feel blue.

Birinci cümlədə feil dinamik, ikincidə statikdir

Statik feillər cümlənin mübtədası və tamamlığı arasında bərabər əlaqə yaradır. Bu feillər cümlədə mübtəda və xəbər arasında balans yaradır.

Nüfuz bildirən feillər

Dinamik feillər klassik hərəkət bildirən sözlərdir. Onlar cümlənin mübtədasını onun icraçısına çevirir. Lakin dinamik və dinamos adlanan digər feillər də vardır. *Has, does, goes, gets* və *puts* kimi feillər dinamikdir. Lakin onlar bizə hərəkətin təsvirini vermir. Dinamos isə əksinə olaraq, hərəkətin təsvirini gözümüzün önündə canlandırır. Məsələn, *go* əvəzinə *gambol, shamble, lumber, lurch, sway, swagger* or *sashay* feillərindən istifadə hərəkəti daha canlı təsvir etməyimizə şərait yaradır.

Feillərdən düzgün istifadə nitqi daha anlaşıqlı etməyə kömək edir. Bunun üçün feilləri seçərkən daha ehtiyatlı olmalıyıq.

Son olaraq toxunmaq istədiyim mövzu deleksikləşdirilən feillər və onların dil öyrənənlər üçün yaratdığı problemlərlə bağlıdır.

Bir neçə deleksikləşmiş feili nəzərinizə çatdırırıq: *get, go, take, make, do, have, give, set, put*.

Onlar ingilis dilində ən çox istifadə olunan feillərdir və əgər lüğətə baxsaq, onların hər birinin bir neçə mənası olduğunu görürük. Bu mənalara sizi çətinliyə sala bilər. Bu baxımdan bu feil bizə bir az mürəkkəb görünə bilər. Hətta Cambridge onlayn lüğəti kimi onlayn lüğətlərdə ‘get’ feilinin mənasını tapmaq üçün axtarış düyməsini sıxdıqda səhifə boyu düzülən mənalara sizin beyninizi qarışdıracaq.

Problem bundadır ki, bir çox lüğətlər bu sözü ayrılıqda (tək bir söz kimi) verir. Lakin onu tapşırıqlar daxilində, söz birləşmələri daxilində, bir neçə məna baxımından öyrənmək daha yaxşı olardı. Lüğətlər üçün bir çox deleksikləşmiş sözlərin izahını və nümunələrini, onların necə işləndiyini oxucuya təqdim etmək çox çətinidir. Çünki onların birləşərək, əlaqəyə girdiyi sözlər həddən artıq çoxdur.

Deleksikləşmiş feillər və onların birləşmələri

Deleksikləşmiş sözlərin özlərini görmək mümkün deyil. Onları ancaq digər sözlərin ətrafında görmək olar. Onlar, əsasən, söz birləşməsi daxilində daha çox nəzərə çarpır.

Gəlin, 'get' feilinin nümunəsində deleksikləşmiş feillərin vacibliyini nəzərdən keçirək. Bunun üçün onun yaratdığı birləşmələri gözdən keçirək

get married
get a divorce
get ready
get worse
get a drink
get angry
get home

Bu siyahıya baxsaq, onun əsas mənasının nə olduğunu necə tapa bilərik? Məna 'get' sözündə yoxsa onu müşayiət edən sözdədir?

Bəli, birləşmədə əsas məna ikinci sözün üzərinə düşür. Parrot bu sözləri "boş sözlər" adlandırır (3, s. 8). Deleksikləşmiş sözlərin tələffüzü və yazılışı bir az qəliz olduğundan "boş sözlər" dilə daha rahat yatır. Niyə "boş sözlər"? Çünki onun qeyd etdiyi kimi, bu sözlər ifadəyə elə də güclü təsir göstərmir. Bu səbəbdən də, məna bütün birləşməyə aid olmalıdır, lakin o (əsas məna), deleksikləşmiş feili izləyən sözlərdə olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Treddinick, Mark. 2008. The Little Green Grammar Book. Sydney: University of New South Wales Press.
2. Helen Sword teaches at the University of Auckland and has published widely on academic writing, higher education pedagogy, modernist literature and digital poetics. Her latest book is "Stylish Academic Writing" (Harvard University Press 2012).
3. Grammar for English Language Teachers, Martin Parrot, CUP 2000
4. Collocations Dictionary, OUP 2001
5. Implementing the Lexical Approach', Michael Lewis LTP 1994
6. Смирницкий А.И. История английского языка. М.: МГУ, 1965, 285 с.
7. Jeff Rogers Mindpocket English Book 2: Action Verbs: Volume Azərbaycan.

Резюме

Лейла Ализаде

Семантика глаголов на английском языке

Данная статья посвящена глаголам в составе словаря. В результате исследования глаголов выяснилось, что так как английский язык богатый глаголами, это создает ряд трудностей для изучающих язык. В статье рассматриваются лексические, морфологические и синтаксические особенности, грамматические категории, а также делексические глаголы и внесена ясность недоразумениям созданные ими. Также в статье нашли свое отражение правильные и неправильные глаголы как неотъемлемая часть английского языка.

Ключевые слова: глагол, лексические, морфологические и синтаксические особенности, грамматические категории, делексические глаголы, правильные и неправильные глаголы

Summary

Leyla Alizadeh

Semantics of English Verbs

The article is devoted to the verbs in the vocabulary of the English language. The study of verbs shows that English language is rich in verbs, and it causes some difficulties for the learners. The article researches lexical, morphological and syntactic features, grammatical categories of the verbs, clarifies the delexicalized verbs and misunderstandings they cause. Regular and irregular expressions are also highlighted in the article as an integral part of the English language.

Key words: *verbs, lexical, morphological and syntactic features, grammatical categories, the delexicalized verbs, misunderstanding, regular and irregular expressions*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.ü.f.d.,dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNDƏ OMONİMLİK
İLƏ ÇOXMƏNALILIQ ARASINDA KEÇİD MÖVQEYİNDƏ DURAN
SÖZLƏR VƏ ONLARIN YAYILMA AREALLARI**

Hümbət MƏMMƏDOV*

Açar sözlər: dialekt, şivə, Qarabağ, omonim, leksika, çoxmənalı sözlər

Giriş

Digər türkdilli xalqlarda ədəbi dil səviyyəsində olan çoxsaylı sözlər vardır ki, bu gün müasir ədəbi dilimizdə öz işləkliyini itirmiş, dialekt faktı kimi dialekt və şivələrimizdə geniş işləkliyə malikdir. İstər çoxmənalı sözlərin, istərsə də omonim sözlərin ayrı-ayrılıqda tədqiqi, onlar arasında keçid mövqedə olan sözlərin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini, digər türk dillərində areallarının müəyyənləşdirilməsi türkdilli xalqların ünsiyyətində mühüm əhəmiyyətə malik hesab etmək olar və ortaq türk dilinin formalaşmasında şivə sözlərinin geniş tədqiqi və işləklik qazanması labüddür.

Qarabağ şivələrinin tədqiqi əzəli Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ ərazisinə əsassız iddialara qarşı bir vasitəyə çevrilməlidir. Qarabağ şivələrinin tədqiqi zamanı rastlaşdığımız qədim türk leksik qatının daşlaşmış formalarını əks etdirən sözlərin geniş elmi araşdırmaya ehtiyac olduğunu gündəmə gətirir və tədqiqatımız bu istiqamətdə davam edir.

Çoxmənalılıq və omonimlik arasında keçid mövqe

Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Bir məfhumun mənə çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı (polisemantik) sözlər deyilir. İfadə etdiyi mənə çalarlığına görə çoxmənalı sözlər eyni deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az mənə çalarlığına malik olur. Əgər sözün bir əsas mənadan başqa ikinci bir mənası olursa, belə sözlər təkmənalı (monosemantik) sözlər adlanır (5, s.16).

S.Cəfərov dilimizdəki çoxmənalılığın söz yaradıcılığı prosesinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini meydana çıxardığını yazır: «1.Sözün sonradan kəsb etdiyi mənə çalarlığından (məcazi mənalardan) biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim məfhum ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər. 2. Sözlərin çoxmənalılığı dilimizdə, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. 3. Çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları dilimizdə sabit söz birləşmələrinin (idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözü və zərb-məsəllər, tapmacalar) əmələ gəlməsi üçün əsas baza təşkil edir» (5, s.17-18).

Çoxmənalılığın yaranmasında sözün əsas nominativ mənasının (ilkin mənasının) mövcudluğu dayaq nöqtəsi rolunu oynayır. Ona görə ki, yeni mənalar əsas (ilkin) mənaya görə qruplaşır. Yeni mənalarla əsas mənə arasında qarşılıqlı əlaqə qanunauyğun bir şəkildə olur. Bir az da konkret desək, törəmə və məcazi mənalar bir əsas mənadan yaranır və bu əsas mənə ətrafında birləşərək bir mənə qrupu yaradır. Törəmə və məcazi mənalar əsas mənaya tabe olur (10, s.160).

Qarabağ şivələrinə aid materiallarının təhlili göstərir ki, bu şivələrdə isim, sifət və feillərdən ibarət olan çoxmənalı sözlər digər nitq hissələri ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda Qarabağ şivələrində işlənən sözlərin bir hissəsi omonimlik ilə çoxmənalılıq arasında keçid mövqeyindədir. Bunlar arasında fərqi mətn daxilində müəyyənləşdirmək olur.

---

* doktorant, ADPU
e-mail: humbatm@mail.ru

V.Solntsev qeyd edir ki, çoxmənalılıq və omonimlik hadisələrini birləşdirən əsas cəhət eyni bir səs kompleksindən təşkil olunmuş sözün bir və ya bir neçə mənə daşmasıdır. Burada mənalararası bağlılığın mövcudluğu, eləcə də yoxluğu əhəmiyyət danışıdır. Hər bir danışmaq aktında çoxmənalı sözün (yaxud omonimin) yalnız və yalnız bir mənası reallaşır. (16, s. 256-257)

T.Hacıyev yazır: «Bu şivələrdə eyni fonetik tərkibli sözlərin bu qrupunda mənə ayrılığı hələ başa çatmamışdır. Bunlar hazırkı vəziyyətlərində nə tam omonim, nə tam çoxmənalı söz hesab edilə bilməz. Elə hallar da olur ki, sözün bir neçə mənası özünü göstərir, lakin bu mənələrdən biri və ya ikisi omonimlikə meylli olduğu halda, qalanları tamamilə çoxmənalılıq ifadə edir. Məs.: uzatmaq feilinin şivədəki mənələrini sayaq: əl uzatmaq, ipi uzatmaq, dil uzatmaq, öyrüş-örkən uzatmaq...» (8, s.309). Müəllif fikrinə aydınlıq gətirmək üçün yazır: «Uzatmaq feilinin daha başqa mənələri də vardır. Bütün bu mənələr içərisində sözün yalnız birinci mənası (hana uzatmaq) omonimlikə yaxındır. Hana qurmağa nə üçün hana uzatmaq deyilməsi də maraqlıdır. Əvvəllər hananı yer uzununu qurarmışlar. İndi də yer hanalarına az da olsa təsadüf edilir və ip uzununa getdiyi üçün bu prosesə "hana uzatmaq" deyilmişdir. Sonralar hanalar dikinə qurulduğu zamanda həmin söz (uzatmaq) işlənmişdir» (8, s.309-310).

Qarabağ şivələrində omonimlik ilə çoxmənalılıq arasında keçid mövqeyində duran sözlər və onların yayılma arealları

Semantik cəhətdən sözlərin çoxmənalılığı, çoxmənalılıq ilə omonimlik arasında keçid mövqeyində duran sözlər ədəbi dilimizdə və Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi Qarabağ şivələrində də geniş yayılmışdır. Bunu çoxsaylı şivə materialları da sübut edir:

Sammax. Bu söz Cəbrayıl şivəsində 3 mənada işlənir. – 1. suyu bağlamaq 2.meyvəni qurtarmaq 3.Vaxtı keçirmək (8, s.310).

Miz – Qarabağın Ağdam və Cəbrayıl şivələrində "barama qurdu nəcisi", "sidik", "iylənmiş su" mənələrində işlənir. Miz eyni mənada Zəngilan və Şəki şivələrində də işlənir. 1.Milçəyin ətə və ya başqa bir şeyə tökdüyü toxum. Həmin toxumdan azca sonra qurd əmələ gəlir. 2.Yarpağı yedikdən sonra barama qurdunun altında qalan qırıntılar (8, s. 310). Sözün ikinci mənası Qubadlı şivələrində də müşahidə edilmişdir (1, s. 191). Bu söz mic şəklində Lənkəran, Salyan şivələrində «quş, toyuq bitisi» (2, s.356), Qarakilsə şivələrində isə "ətdə əmələ gələn qurd" mənasında işlənir (2, s. 357). Miz Qazax şivəsində torpaq, saman, peyin, sidik qalığı mənasında işlənir (2, s. 359).

Ağmax. Qarabağın Füzuli şivəsində işlənən sözlərdən biri ağmax sözüdür. Ağmax "çıxmaq, qalmaq" mənasında işlənir (2, s. 15). Bu söz Füzuli şivəsində həm də yüklərlə bağlı "bir tərəfə əyilmək, qalxmaq" mənasını bildirir (2, s. 15). Göründüyü kimi, ağmax hər iki mənada "qalxmaq" mənasını özündə ehtiva edir.

Ağmax sözünün kökündə ag sözü dayanır. Ağ qədim türk dilində həm də ak formasında işlənərək "qalxmaq, yüksəlmək" mənasında işlənmişdir (17, s. 68). "Древнотюркский словарь"da "аг" sözünün "qalxmaq, yüksəlmək" mənasında işləndiyini görürük: bulut ağdı "облако поднялось" (15, s. 16; 16, s. 68).

Alafa. Qarabağın Ağdam şivəsində "baş örtüyü" mənasında alafa sözü işlənir. Məsələn: gəlin gələndə üzünə alafa salarlar (2, s. 19). Bu söz eyni fonetik tərkibdə Quba, Şəki və Zaqatala şivələrində isə "zərif ipək parça" mənasını bildirir (2, s. 19). Eyni zamanda M.İslamov "Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti" əsərinin "lüğət" bölməsində göstərir ki, alafa Şəki rayonunun Qışlaq kəndində "gəlinin üzünə salınan nazik ipək örtük" mənasında işlənir (11, s.235).

Ajıtmalı. Bu söz Qarabağın Ağdərə şivəsində işlənən ajıtmalı "mayalı xəmərdən bişirilmiş sac çörəyi" mənasını bildirir (2, s. 17). Ajıtmalı Mingəçevir şivəsində "mayalı xəmir"

mənasında işlənir. Qazax şivəsində ajıtmalı sözünün sinonimi kimi "xəmir mayası" mənasında acıxəmrə sözünə rast gəlinir.

Acıtma Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində də "xəmir mayası" mənasında işlənir (4, s. 39). "Acıtma" və "acıxəmrə" ədəbi dilimizdə işlənən söz kimi "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə (I c, s. 163) əksini tapmışdır.

Bağamax. Qarabağın Şuşa şivəsində "qoşadırnaqlı heyvanlarda iki dırnağın arası" və "qılçaların bədənə birləşdiyi yer" mənalarını ifadə edir (2, s.35). Bu sözə eyni mənada Azərbaycan dilinin Qazax, Gəncə, Şəki, Ucar şivələrində işlənir (2, s.35). Onu da əlavə edək ki, bağamax sözünün ilkin mənası insanla bağlı olaraq "qılçaların bədənə birləşdiyi yer" mənasında işlənmişdir.

Bağır. Şuşa şivəsində "qaraciyər", Ağdam, Füzuli şivələrində "ürək, qəlb" mənasını bildirir (2, s.35). Bağır sözünün "qaraciyər" mənasında Gəncə, Kürdəmir, Qax, Qazax, Mingəçevir, Şəki, Şəmkir şivələrində, "ürək, qəlb" mənasında Cəlilabad, Kürdəmir, Quba və Şəki şivələrində işlənir (2, s. 35).

Bağır Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Kalinino, Vedi, Zəngibasar şivələrində həm ağciyəri, həm də qaraciyəri bildirir. Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində "qucaq, sinə, ürək" mənalarında da işlənir (4, s. 56).

Bağır "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənmişdir (12, s. 38, 61, 63, 72, 243). Onu da əlavə edək ki, bağır türk dillərində də geniş işləkliyə malikdir. Uyğur dilində bağır, Özbək dilində bağır fonetik formalarında həm "qaraciyər", həm də "ürək" mənalarını ifadə edir (15, s.78).

Boygöruncəyi. Bu söz Qarabağın Bərdə şivəsində "toydan sonra təzə gəlini görmək mərasimi", Ağdam və Şuşa şivələrində "təzə gəlinə toydan sonra verilən hədiyyə" mənasında işlənir (2, s. 62). Bərdə şivəsində işlənən boygöruncəyi sözünə eyni mənada həm də Kürdəmir şivəsində rast gəlinir (2, s. 62). Bərdə şivəsində "toydan sonra təzə gəlini görmək mərasimi" mənasında işlənən boygöruncəyi "təzə gəlinə toydan sonra verilən hədiyyə" mənasında Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çəmbərək şivələrində boygörmə formasında işlənir (4, s. 71).

Çüx'. Bu söz Qarabağ şivələrinin Cəbrayıl şivəsində iki mənada işlənir: göbələyin dayandığı hissə; əl dəyirmanının alt daşına bərkidilmiş dəmir parçası (8, s.310). Məsələn: kirkirənin çüx'ü qırılıf (Cəbrayıl).

Çüx' Qarabağın Ağdərə şivəsində cüv formasında təkərin oxdan çıxması üçün oxun ucuna keçirilən dəmir mənasında işlənir (2, s.108). Çüx' sözünə İmişli, Salyan şivələrində "paz, çüy" mənasını bildirən çü formasında rast gəlik (2, s. 108).

Damazdix. Cəbrayıl şivəsinə məxsus omonim mənalı leksik vahiddir və T.Hacıyevin göstərdiyi kimi, iki mənada işlənir. Birinci "təkcə qalan və saxlanılan mal, heyvan", ikinci "südü mayalamaq üçün saxlanan qatıq" mənasını ifadə edir (8, s.310). Onu da qeyd edək ki, "damazdix"ın hər iki mənasında "saxlanılmaq" mənası öz əksini tapır.

Day. Bu söz Ağdam şivəsində "üçyaşar at balası" mənasını bildirir (2, s. 120). Day eyni mənada Ordubad şivəsində (2, s. 120), eyni fonetik tərkibdə Şəki şivəsində "birillik at balası" mənasında işlənir (2, s. 120). Day qədim türk dilində "at balası" mənasında tay formasında işlənmişdir (15, s. 527).

Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Kalinino şivələrində "at balası" mənası daylax sözü ilə ifadə edilir. Fikrimizcə, qədim türk dilində "at balası" mənasında işlənən "tay" eyni mənada işlənən daylax sözünün sinonimidir. Daha doğrusu, daylax sözünün kökündəki day, tay sözünün fonetik formasıdır. Day sözü Q.Zakirin M.F.Axundzadəyə yazdığı şeirdə də əksini tapır:

Qarabağda nə day qaldı, nə dana

Kilkə. Qarabağın Cəbrayıl, Ağdam, Şuşa şivələrində işlənir. Cəbrayıl şivəsində "cod

yun", "dağınıq, pırlaşmış saç" (8, s. 310), "daranmamış yun", Şuşa şivəsində məcazi mənada "daranmamış saç" (2, s. 254), Ağdərə şivəsində "yabanı ot", Ağdam şivəsində "yun darə-narkən yunun yerə tökülən və darağın dişləri dibinə yığılan hissə, keyfiyyətsiz mənə hissəsi" mənalarını (2, s. 254) ifadə edir. "Daranmamış yun" mənasında Göyçay, "çay puçalı" mənasında Bakı, Bərdə, Borçalı, Göygöl, Oğuz, Tovuz, Qərbi Azərbaycanın Bəsərkəçər, ərinmiş yağda, suda, neftdə çöküntü mənasında Borçalı, Qazax, Mingəçevir şivələrində işlənir (2, s. 254).

Livə. Qarabağın Ağdam və Yevlax şivələrində iki mənada işlənir: 1) şit, 2) yaltaq (2, s.335). Livə sözünün eyni mənada Kürdəmir, Göyçay və Laçın şivələrində işləndiyinə rast gəlinir (2, s.335). Bununla yanaşı livə omonim dialektizminin Lerik şivəsində "çox-bilmiş" mənasını ifadə edir (2, s.335). Livə "yaltaq" mənasında işlənən Yevlax şivəsində "yaltaqlanmaq" mənasını bildirən livələnməx', "şit" mənasında Laçın və Lənkəran şivələrində "şit-şit" mənasını bildirən livə-livə mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində iştirak edir (2, s.335).

Oyux. Qarabağ şivələrindən biri olan Cəbrayıl şivəsində oyux sözü "taxılı, bostanı, meyvəni quşlardan və ya hər hansı zərərvericilərdən qorumaq məqsədi ilə ağaca paltar geydirərək düzəldilən müqəvvə" (2, s.384), "bağ və bostanda qarovulçuların özləri üçün ağac budaqlarından, qamışdan düzəldiləri koma, kölgəlik", "koma, daxma" (4, s. 385) mənalarında işlənir. Oyux Azərbaycan dilinin Zəngibasar, Kürdəmir, Mingəçevir, Şəki şivələrində də müqəvvə (2, s.384), Çəmbərək, Gədəbəy, Gəncə, Kürdəmir, Mingəçevir, Şəki şivələrində "əkin sahələrini bir-birindən ayıran sərhəd nişanı" mənalarını bildirir (2, s. 384). Zəngibasar şivələrində eyni fonetik tərkibdə işlənən oyux "şitil basdırmaq üçün yerdə qazılan balaca çala, oyuy" mənasını ifadə edir (2, s. 385). Oyux qədim türk dilində həm oyug (15, s. 365), həm də uyuyq formalarında "bağda düzəldilən müqəvvə" (огородное пугало, чучело) mənasında (15, s. 608) işlənmişdir.

Toxdamax. Qarabağ şivələrinə daxil olan Ağdam və Bərdə şivələrində işlənir və Ağdam şivəsində "bir yerə çatıb durmaq", Bərdə şivəsində "çatmaq" mənalarını bildirir (2, s.500). Toxdamax Şəki, Zəngilan, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivələrində "sakitləşmək, özünə gəlmək, özünü ələ almaq" (2, s.500), Bərdə, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Qarakilsə şivələrində "dayanmaq, durmaq, bir yerə çatıb durmaq" mənalarını bildirir (2, s.500). Toxdamax Azərbaycan dilin Təbriz dialektində "işə qalmaq" mənasını ifadə edir (13, s. 2016).

Təpməx'. Bu söz Qarabağ şivələrinin Tərtər şivəsində "bellə şumlamaq, qazmaq" (2, s.492), Bərdə şivəsində "südünü qurutmaq", "südünü qurutmaqla əlaqədar olaraq balasını əmməyə qoymamaq" (2, s.492) mənalarını ifadə edir. Təpməx' eyni mənada Ucar və Kürdəmir şivələrində təpbək fonetik formasında işlənir (2, s.491). Eyni zamanda təpməx' təpbəx' formasında Qubadlı şivəsində işlənir və "belləmək", eyni zamanda "çuval, kisəyə yun və s. basa-basa doldurmaq" mənasını bildirir (1, s. 196). Qərbi Azərbaycanın Zəngibasar, İrəvan, Vədi, Üçkilsə şivələrində "belin sapına vurulan uzunsov taxta" mənasında işlənən təpcək (4, s. 369) "bellə şumlamaq" mənasında olan təpbək sözündən yaranmışdır.

Təpməx' (Tərtər) – 1. bellə şumlamaq. – Cijim baxçada yer təpir. 2. (Bərdə) – südünü qurumaqla əlaqədar olaraq balasını əmməyə qoymamaq. –Bizim inəx' də bu il çox tez təpdı. Bu feil Göygöl şivələrində "hücum etmək, soxulmaq" mənasında qeydə alınmışdır. –Altı canavarıydı, biri təpdı qoyuna. (2, s. 492). Təpbəx' sözü Qubadlı şivələrində iki mənada qeydə alınmışdır: 1. Belləmək. 2. Çuval, kisəyə və s. yun və s. basa-basa doldurmaq (1, s.196)

Qarabağ şivələrində işlənən sözlərin bir qrupu omonimliklə çoxmənalılığın arasında keçid mövqeyində dayanır və geniş işlənmə arealına malikdir. Eyni zamanda Qarabağ şivələrində işlənən bu tipli sözlər dilimizin tarixiliyi ilə sıx bağlıdır və dilimizin tarixi leksikasının tədqiqi üçün yeni istiqamətlər açır.

Sudur annamax (Cəbrayıl) – 1.şübhələnmək. 2. Duymaq, hiss etmək (8, s. 310).

Şamatol (Cəbrayıl) - 1. Dikbaş. 2.Üzügülər, xoşxasiyyət. (2, s. 456)

Xaşalqarın (Yevlax) 1. Hamilə – Sahibə gənə xaşalqarındı. 2. Yekəqarın – Səhər demir, axşam demir, tıxamaxdan xaşalqarın olufdu (9, s. 93). Bu sözün yekəqarın mənası xaşal variantda Borçalı şivələrində işlənir (6, s.28).

Şərəmət (Ağdam) – xoşxasiyyət, xoşsifət 2. Ürəkdən, həvəslə, ərklə (2, s.463).

Şırtı (Ağdam, Şuşa) – 1. Abırsız. 2. Sırtıq. –Mənim şırtı uşaxdan zəhləm gedər (Şuşa) (2, s.466)

Şırtılıx eləməx` (Şuşa, Ağdam) – 1. Abırsızlıq etmək. 2. Sırtıqlıq etmək. (2, s.466)

Şitəmməx` (Ağdam, Bərdə, Şuşa) – 1. Sataşmaq 2. əsəbiləşdirmək. –Az şitənsənə, çıx get, yekə oğlansan. (Bərdə). Bu söz Yardımlı şivələrində «özündən çıxmaq» mənasında işlənir: Sözü deysən, şitəney (14, s.153). “Şitənmək” sözünə Borçalı şivələrində “zarafətli aramsız davam etdirmək” mənasında rast gəlirik: “-Yekə oğlansan, şitənməginən” (6, s.34)

Tafırın tutmax 1. Fərqlini müəyyənləşdirmək. 2. Sınamaq. –Tafırın tutmuşam, təx` savır ma: düşür (Cəbrayıl). Bu ifadə Çənbərək şivələri üçün də səciyyəvidir (2, s.477).

Tavaziya tutmax (Cəbrayıl) -1. Dilə tutmaq. 2. Aldatmağa çalışmaq (2, s.483).

Tisəx`ləməx` (Ağdam, Şuşa) – narın yağış yağmaq. – Genə başdıyıfdı tisəx`ləməyə (Ağdam). (2, s.499). Fikrimizcə, tisəx`lə feil ədəbi dilimizdəki «çiskin» sözündən yaranıb. Tisəx` sözü Borçalı (6, s.25) və Qazax dialektində «dumanlı havada yağan narın yağış» mənasında işlənir (2, s.499).

Əyrimçə (Yevlax) - 1. Əyri – Bu cürnə ipəx¹ parçanı əyrimçə kəsif, zay eləmişən – O əyrimçə kəsdiyən bezi burə:ti. 2. Çirkin– Bu əyrimçə:n adam bəyəmməyinə bax; – Bir əyrimçə qızı var, heş gəsi də bəyəmmir (9, s.92), (4, s. 152).

To:uşu getməx` (Ağdam) – 1. Qamaşmaq. 2. Gözü qaralmaq. 3. Gözü zəifləmək. Bu ifadəyə eyni mənalarda İmişli və Zərdab şivələrində də rast gəlirik. – Atam üç arşın parça almışdı, baxanda adamın gözünün to:uşu gedirdi. (Zərdab). Day qocalmışam, gözümün to:uşu gedib (İmişli) Bu ifadə Qazax dialektində touşu kəsilməx` (1.Qamaşmax 2. Gözü qaralmaq) şəklində işlənir. (2, s.504).

Törpü dəyməmiş/görməmiş (Ağdam, Şuşa) – 1.yonulmamış, kobud. 2. Qanacaqsız, mədəniyyətsiz. –Də:sən sa: heş törpü dəymiyif (Ağdam); Yəqin törpü görməmişən ki, belə danışırsan (Şuşa) (2, s.505).

Tubulqu (Cəbrayıl) -1. Qırmızımtıl qabığı olan yabanı ağac növü. 2. Tubulqudan düzəldilmiş əl ağacı, çomaq (2, s.506). Qərbi Azərbaycanın Çənbərək şivəsində tıvılğa formasında "kol, itburnu kolu, kol çubuğu, kiçik budaqlı ağac mənasında işlənir (4, s.375).

Tutaşx (Şuşa) – 1. Sıx. 2. Yanaşı, qoşa. 3. Bir-birinə bağlı, əlaqədar (2, s.510).

Tutqallı (Şuşa) – 1. Yapışqanlı 2. Yapışdırılmış. –Tutqallı kuzə su saxlamaz. (2, s.510).

Uruxlu (Ağdam) – 1.cins. 2. Qısır qalmayan, nəsil verən. Bu söz Qax şivələrində uruxlu / uruxlu-turuxlu şəklində işlənir. (2, s.520). Urux və uruğ formasında nəsil mənasında işlənir.

Uşqummax (Cəbrayıl) – 1. Hürküb qaçmaq. –At uşqundu. 2. Fısqırmaq, axmaq. – Burnumnan qan uşqundu. Oğuz şivələrində bu söz «güc vermək» mənasında işlənir. (2, s.521). Bu söz Meğri şivələrində uşqummax variantında və «tərpənmək» anlamında qeydə alınıb (7, s.480). Uşqummax Cəbrayıl, Şərur şivələrində "hürküb qaçmaq", Şəki dialektində "həvəslənmək, meyl etmək", "titrədib qızdırmaq", "həyəcan və ya qorxu nəticəsində titrəmək", Cəbrayıl şivəsində "fısqırmaq", "axmaq", Oğuz şivəsində "güc vermək" mənalarında işlənir (4, s. 392).

Yığma (Bərdə) – 1. Müəyyən adamlara maddi yardım etmək məqsədilə toplanmış pul və ya hər hansı şey. 2. Şənlik məclisi keçirmək məqsədilə iştirakçılardan toplanmış pul və ya hər hansı ərzaq (2, s.550).

Zahman (Füzuli) – 1. İki əkin sahəsi arasında sərhədi müəyyənləşdirmək üçün saxlanılan əkilməmiş yer 2. (Cəbrayıl) yaxın. – Qorxusunnan ə:nə zahman gedə:lmir. (2, s.555).

Lejan (Yevlax) - 1. Çox, bol – Bağımızda mer-meyvə lejandı – Tutu küləx¹ elə töküf kin, lejandı. 2. Dağınıq, tör-töküntü – Havax qapısın açarsanı, pal-paltar öyün ortasıynan lejandı (9, s.91).

Çıtızdımaz (Yevlax) - 1. Damızdırmaq, nəyisə azacıq əlavə etmək – Çayın¹a accajana lumu çıtızdır. 2. Hansısa bir məsələni kiçik işarə ilə yadına salmaq – Sən gənə də lələn¹ öydən çıxanda çıtızdır sözünü (9, s.92).

Daşdammax (Yevlax) - 1. Yığışib köçmək – Yarı camahat daşdanıf Ursetə, yarı camahat da şəhərə. 2. Axışmaq – Kəndin ortasında bir mərəkə çıxartdılar, ha:mı daşdanıf baxmağə:dirdi (9, s.92). Daşdammax Qərbi Azərbaycan şivələrində də köçmək, daşınmaq, getmək, ara vermədən dalbadal getmək mənalarda da işlənir (4, s. 118).

Diri (Yevlax) -1. Sağ, ölməmiş – Balığın biri diri qalıppış. 2. Yaxşı bişməmiş, alaçıy – Qartofu hələ diridi pişmişin; Düyü diri qalıf (9, s.92).

Nəticə

Qarabağ şivələrindən götürülmüş nümunələr ətrafında aparılmış tədqiqatın bir hissəsinin nəticəsi olaraq, həmin sözlərin istər mətn daxilində, istərsə də ayrılıqda tədqiqi dialektoloji ekspedisiyaları gündəmə gətirir. Bu baxımdan folklor və etnoqrafik materiallarla qarşılıqlı tədqiqat məqsəduyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri, Bakı: Çinar Çap, 2006, 204 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (A-Z), Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 566 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, Bakı: Elm və təhsil, 2011, 439 s.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
6. Çobanov M.N. Borçalı (Bolnisi) şivələrinin leksikası, Bakı, 1998, 64 s.
7. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri, Bakı: Elm, 2003, 580 s.
8. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi, namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1967, 436 s.
9. Həsənova N. Yevlax şivələrinin leksikası (folklor materialları əsasında), namizədlik dissertasiyası, Bakı, 2014. 156 s.
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
11. İslamov M. Azərbaycan dilinin "Nuxa" dialekti, Bakı, 1968, 275 s.
12. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
13. Məmmədov M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti, Bakı, 2007, 240 s.
14. Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri, Bakı: Təhsil, 2007, 166 s.
15. Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Шербак А.М., Древнотюркский словарь, Ленинград, 1969, 677 с.
16. Сольнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М.: Наука, 1977, 338 с.
17. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» \\\ АН СССР. Ин-т языкознания, М.: Наука, 1978, 349 с.

Резюме

Гумбат Мамедов

Слова в карабахском наречии азербайджанского языка, стоящие на переходной позиции между омонимичностью и многозначностью и ареалы их распространения

Во введении статьи поясняется смысловой оттенок, выражаемый однозначными (моносемантическими) и многозначными (полисемантическими) словами. В процессе словотворчества указывается ряд особенностей многозначности. Наличие номинативного значения (прямого значения)

слова играет роль точки опоры в возникновении многозначности. Производное и переносное значения подчиняются основному значению. Анализ касающихся карабахских наречий материалов показывает, что в этих наречиях многозначные слова, состоящие из существительных, прилагательных и глаголов преобладают по сравнению с другими частями речи. Семантическая многозначность слов, слова, стоящие на переходной позиции между многозначностью и омонимичностью, широко распространены в карабахских наречиях, как и в нашем литературном языке, в других диалектах и наречиях азербайджанского языка. Это подтверждают и многочисленные материалы о наречиях. Определяя ареалы слов, и опираясь на разные подходы, мы попытались наиболее ясно выразить свои мысли.

Ключевые слова: диалект, наречие, Карабах, омонимы, лексика, многозначные слова

Summary

Humbat Mammadov

Words in Transitional Position Between Homonymy and Polysemanticity in Garabagh Accents of Azerbaijani Language and Their Propagation Areas

Shade of meaning of monosemantic and polysemantic words is explained in introduction of the article. Several characteristics of polysemanticity are cited as an example in the process of word creation. The existence of word's normative meaning (initial meaning) plays a role of support point in creation of polysemanticity. Derivative and figurative meanings become subordinate to the meaning. The analysis of materials concerning Garabagh accents as a direction of research indicates that, polysemantic words consisting of noun, adjective and verb constitute the majority in these accents in comparison with other parts of speech. Polysemanticity of words and words in the transitional position between polysemanticity and homonymity spread widely from semantic point of view in Garabagh accents as in other dialects and accents of Azerbaijani language and in our literary language. It is proved with multiple accent materials. We determined the areas of words and tried to express our thought more clearly by referring to different approaches.

Key words: dialect, accent, Garabagh, homonym, lexis, polysemantic words

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT 008

ŞƏHƏRLƏŞMƏ PROSESİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ONUN MƏDƏNİYYƏTƏ TƏSİRİ

Dünya MƏMMƏDLİ*

Açar sözlər: urbanizasiya, şəhərləşmə, mədəniyyət, birgəyaşayış mədəniyyəti, kənd mədəniyyəti

Giriş

XIX əsrdən etibarən şəhərlər həm siyasi, həm də iqtisadi baxımdan dünya miqyasında böyük rol oynamağa başlamışdır. Sənayenin inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq kənd sakinləri iri şəhərlərə və şəhər mərkəzlərinə üz tutmuşlar. Bunun nəticəsi olaraq da şəhərlər demoqrafik göstəricidən asılı olaraq ərazi baxımından böyüməyə başlamışdır. Beləliklə urbanizasiya anlayışı meydana gəlmişdir ki, ona da bu cür tərif vermək olar: “dünya, region, ölkə əhalisi arasında şəhər əhalisinin artması, şəhərlərin rolunun yüksəlməsi, şəhər həyat tərzinin geniş yayılması urbanizasiya adlanır. Urbanizasiya latın sözüdür və “Urbanus”-şəhər deməkdir. Urbanizasiya anlayışını hərfi mənada qavradıqda sadəcə şəhər əhalisinin artması nəticəsində ərazinin genişlənməsi, şəhər mərkəzlərinin meydana gəlməsi və beləliklə şəhərləşmə prosesinin yaranması nəzərdə tutulmur. Əlbəttə, bu prosesin əsasında da demoqrafik hallar dayanır ki, bu özü ayrıca bir sosial mövzu mənbəyidir. Lakin urbanizasiya anlayışına təkcə əhali sayının artması nəticəsində meydana gələn şəhərləşmə prosesi kimi yanaşmaq doğru deyil, bu mənada urbanizasiya prosesi həm də iqtisadi, ictimai-siyasi və sosiomədəni bir proses olub, cəmiyyətlə sıx əlaqə şəklindədir. Yəni iri şəhərlərin ixtisaslaşması, burada müəyyən əmək bölgüsünün yaranması, mədəni sahələrin inkişaf etməsi, siyasi yüksəlişin əldə olunması proseslərinə də məhz urbanizasiya təkan vermişdir.

Urbanizasiya mədəniyyəti haqqında danışarkən qeyd olunur ki, bu anlayışın ifadə edilməsində təbii yollarla aparılan tədqiqat işlərinə üstünlük verilir, yəni mədəniyyətlərin birbaşa içərisinə daxil olmaqla araşdırma aparılır və meydana gələn nəticədə göstərilir ki, müxtəlif cür mədəniyyətlər (alt mədəniyyətlər, submədəniyyətlər, sosial mədəni qruplar və s.), eyni zamanda şəhər birgəyaşayış mədəniyyəti də elə məhz urban mühitində formalaşır.

Şəhərləşmə prosesi və mədəniyyət: elmi yanaşmalar

Urbanizasiya anlayışı, əsasən, XX əsrin ortalarına doğru geniş vüsət alaraq müxtəlif sosioloq və mədəniyyətşünaslar tərəfindən dərindən tədqiq olunmağa başlanmış və bu sahədə yeni konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

Bu konsepsiyalardan biri **Henri Pirenne**n 1925-ci ildə yazdığı “Medieval cities” (Orta çağ şəhərləri) əsərində irəli sürülmüşdü. Pirenne qeyd edir ki, urban mədəniyyətinin inkişafı üçün iki fundamental şərt tələb olunur: a) burjua təbəqəsi və yaxud orta səviyyəli sosial sinif. Bu təbəqənin mövcudluğu ticarətdən asılıdır. Həmçinin burjuaziya müəyyən sağlam həyata və siyasi muxtariyyətə yiyələnəməlidir ki, qeyri şəhər əhalisindən olan feodallara qarşı mübarizə apara bilsin. b) urban vətəndaş cəmiyyətinin kommunal təşkilatlarının yaradılması. Bu da öz növbəsində bələdiyyə sisteminə inteqrasiyanı təmin edir ki, beləliklə şəhərin işğalçı feodallardan azad edilməsi hər zaman təşkiləddici qüvvənin əlində

---

* magistrant, ADMİU
e-mail: dcabbarovam26@gmail.com

cəmləşə bilir (7, s. 55-62). Baxmayaraq ki, bu qeyd olunan şərtlər onsuz da Pirennedən əvvəl söylənilmiş, öyrənilmişdir, amma yenə də Pirenenin tərfi fərqli idi, çünki yalnız orta əsr Avropa şəhərləri və onun qəsəbələrindəki mövcud mədəni sistemi bu fikirlərlə tam uzlaşaraq urban şəhər mədəniyyəti tipinə uyğun gəlirdi.

Maks Veber isə 1921-ci ildə Pirennedən əvvəl yazdığı "In the city" (Şəhərdə) əsərində Pirennenin əsaslandığı düşüncələri əks etdirmişdi. Lakin o, Pirennedən fərqli olaraq, təkcə Avropa şəhər mədəniyyətini deyil, ümumilikdə dünyanın iki ən böyük regional mədəniyyətini Occidental (Qərb) və Oriental (Şərq) mədəniyyətlərini müqayisə edərək Qərb mədəniyyətində urbanizasiyanın daha tez formalaşdığını qeyd etmişdir (8, s. 38-42).

İbn Xaldun tarix, ümran, əsəbiyyət və mülklə bağlı qənaətlərini geniş ölçüdə bədəvilik və hədarilik əsasına istinad etdirmiş, mədəni və bəşəri ərazilərdə müşahidə olunan dəyişiklik və inkişafı bu ünsürlər vasitəsilə həll etməyə cəhd göstərmiş, bu səbəbdən də bədəvilik və hədarilik anlayışlarına "Müqəddimə" əsərində əhəmiyyətli yer ayırmışdır. "Bədv-bədavət-zahir olmaq, meydana gəlmək, bir nəsnənin öncə peyda olan tərəfi, ibtida, ibtidai - ing: primite. Səhrada yaşayan, köçəri anlamına da gəlir. Hadar, hadaret, hüdur – hazır olmaq, bir şəxsin ətrafı, yan-yörəsi. Şəhərdə aşayan, yerləşmiş, oturaq mənalərini ifadə edir" (4, s. 103-106). İbn Xalduna görə, əsl olan bədəvi həyatdır. Hədari həyat sonradan meydana gəlmişdir ki, bunun da səbəbi bədəvilik olmasına baxmayaraq, bədəvi həyat tərz-i bu günə qədər özünü mühafizə etməkdədir.

Müasir anlayışlarla əvəzləndikdə İbn Xaldun şəhər və kənd mədəniyyətlərinin açılışını vermiş hesab edilə bilər. Belə ki, ilk insan qəbilələri əvvəlcə mağaralarda yaşamış, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuş, sonralar tayfalar böyüdükcə başqa ərazilərə köçmək məcburiyyətində qalmışlar. Təbii olaraq, ətraf mühitin sürprizlərindən, hücum və təhlükələrindən qorunmaq üçün də alaçıq, çadır və ağac yarpaqlarından düzəldilmiş sığınacaqları yaratmışlar. Zamanla matriarxat və patriarxat dövrlərini keçən bu inkişaf xətti quldarlıq və feodalizm dövrünə qədər xeyli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Və beləliklə artıq feodalizm dövründə hər bir sahibkar feodalın öz əkin sahəsi, imarəti və s. vardı.

VIII əsrin görkəmli alim, mütəfəkkir və sosioloqu olmuş İbn Xaldunun kənd və şəhər mədəniyyəti haqqında söylədiyi fikirlər bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Belə olan halda on iki əsr boyunca yəni İbn Xaldundan Maks Veberə qədər olan zaman kəsiyində Şərq və Qərb dayanmadan istər siyasi, istərsə də mədəni mübarizələrə girişmiş, bir neçə dəfə hər iki region tənəzzül və intibah dövrlərini yaşamışdır. Lakin XX əsrdə Maks Veberin Qərbin Şərqdən daha tez şəhər kultürünə yiyələndiyini söyləməsi faktı məsələni qəlizləşdirir. Güman etmək olar ki, Maks Veberin Mesopotamiya, Misir, Hindistan ərazilərində vaxtilə mövcud olmuş şəhərlərdən xəbəri olmayıb. Bu isə absurddur.

Maks Veber nəzəriyyəsində 5 faktorun adını çəkir və təkidlə yazır ki, Şərqdə bu məsələlər ümumiyyətlə gec təşəkkül tapmışdır. Bunlar aşağıdakı faktorlardır.: 1) güc; 2) bazar iqtisadiyyatı; 3) hüquq sistemi; 4) urban vətəndaş assosiasiyasının bələdiyyətipli şirkətlərdə cəmlənməsi və kütləvi işlə təmin edilməsi; 5) siyasi muxtariyyətə malik olmaq ki, bu yolla şəhər əhalisi özü üçün faydalı bildiyi hökuməti seçmək hüququnu da əldə etmiş olur. Veber bu faktorların oriental aləmdə həqiqətən də gec yarandığına inanırdı. O düşünürdü ki, burada olan ailə, qəbilə və müxtəlif dini icmalar tərəfindən bu şərtlərin təmin olunmasına maneələr yaradılır. Bəlkə də bir nöqtəyi-nəzərdə Veberlə razılaşmaq olar, lakin ilk dəfə finikiyalıların dənizə ticarət məqsədilə açılmasını, ilk yazılı mənbələrə Misirdə, Şumer mədəniyyətlərində rast gəlinməsi, eyni zamanda Hindistanda eramızdan əvvəl əldə edilən batmış şəhərin aşkarlığı Veberin bu fikrini asanlıqla təkzib etdirir.

1940-cı illərdə **Robert Redfield** urbanizasiya ekologiyası üzrə Çikaqo məktəbinin üzvlərinə, Lyus Vöse güclü təsir etməklə urbanizasiyanı sabit qeyri-fərdi, heterogen, dünyəvi və dağınıq sistem kimi qəbul etdirməyə nail oldu. Xalqın şəhər mədəniyyəti modelini Redfield özünün "The Folk Society" (Xalq cəmiyyəti) adlı məqaləsində şəhər və kənd

əhalisinin formalaşmış olan imiclərini qarşılaşdırdı. Hansı ki, xalq cəmiyyəti kiçik, müqəddəs, yüksək şəxsiyyətlik və eynicinsli xarakterə malik idi. O hesab edirdi ki, xalq cəmiyyəti fərdi şəkildə şəhərə köçsə də orada bir bütövlük yaradaraq şəhər mədəniyyətinin ənənəvi sağlamlığına ciddi təsir göstərmişdir. (7) Beləliklə, urbanizasiya fərqləri və cəmiyyətləri mədəni dağınıqlıqdan əziyyət çəkirdi. Bu halda təsadüfi yaranan sosial patologiyalar əslində boşanmalara, alkoqola meyillilik, kriminal hadisələrin çoxalmasına və depressiyadan əziyyət çəkən insanların sayının artmasına səbəb olurdu. Çünki ətraf cəmiyyətdə şəhər mühitini formalaşdıran mədəni əhali ilə yanaşı, kənddən gəlmiş, şəhərlilərlə nisbətdə barbar hesab edilən əhali müəssisələrdə, ictimai nəqliyyat vasitələrində, təhsildə, incəsənətdə və digər sahələrdə şəhər əhalisi ilə ayaqlaşma bilmirdi, nəticədə yerli şəhər əhalisi şikayətlənməyə başlayırdı. Bu halda şəhər individi hökumətin, fərqlərin, cəmiyyətlərin, işin, ailənin ən çatışmayan cəhətləri göz önünə gətirir, beləliklə də psixoloji baxımdan ağılı itirmiş urban fərdinə çevrilir.

Qeyd etdik ki, urbanizasiya kənd və qəsəbə tipli yaşayış məskənlərinin böyüyərək şəhərlərə, urbanizasiya mərkəzlərinə və meqapolislərə çevrilməsi prosesidir. Bu proses periodik şəkildə davam etsə də, heç vaxt kənd cəmiyyəti tamamilə aradan çıxmır. Çünki aşağı və orta səviyyəli siniflər daima kəndtipli dağ və düzənlik ərazilərdə məskunlaşır, burada mövcud şəraitə uyğunlaşaraq təsərrüfat və ya heyvandarlıqla məşğul olurlar.

Bəzi avropalı alimlər urbanizasiyanın qədim Mesopotamiyada Uuk dövründə (b.e.ə V-IV minilliklərdə) meydana gəldiyi fikrini irəli sürsə də, bir qisim tədqiqatçılar bununla razılaşmır. Birinci qrup tədqiqatçılar hesab edirlər ki, urbanizasiyanı əmələ gətirən şərtlərdən biri əlverişli təbii şərait və qəbilələrin uzlaşma yolu ilə birgəyaşayış mədəniyyətinə yiyələnmələridir.

B.e.ə. III minillikdə şumer şəhər dövlətlərində məbədlər tikilmişdi. Mesopotamiya memarlığına xas olan zikkurat 3, 5 və 7 mərtəbəli pilləli məbədlər idi. Onun yuxarı hissəsində ibadətqah yerləşirdi. Zikkuratlardan rəsədxana kimi də istifadə edilirdi.

Şumer şəhər dövlətlərində b.e.ə. III minillikdə heykəltəraşlıq, zərgərlik, daşıqlama sənətləri inkişaf etmişdi. Ur şəhərindəki Ay allahının məbədi (b.e.ə. XXI əsr) Şumer memarlığının ən gözəl nümunələrindəndir. (1, s. 19-20)

Tarixçi Levis Mumford qeyd edir ki, baxmayaraq ki, sabit yerləşməyə mənsub olan kəndlər Neolit dövründə meydana gəlmişdir, lakin kollektiv qəbilələrin yaşamına nəzər saldıqda onların adət ənənələri və müxtəlif qanunları olan mərasimləri göstərir ki, burada mədəniyyət hələ bu dövrdən də erkən yaranmışdır. Və bütün bu proseslər mərhələ-mərhələ şəhərəmələgətirmə prosesini sürətləndirmişdir. (5, s. 17)

Bu proses sonradan əhalinin mərkəzə doğru sıxlaşması səbəbindən birdən-birə yüksəliş dövrünü yaşadı. Və bu mərkəz məntəqələr şəhər adlandırıldı. Tarixçi **Helen Chapin Metz** isə qeyd edir ki, Mesopotamiyada şəhərlərin belə erkən vaxtda yaranması oturaq əhalinin hakim dairələrə qarşı mübarizədə güclü olmasından irəli gəlmişdir ki, onlar dövlətin əksinə öz istədikləri şəraiti qurmuşlar. O yazır: “Şumerlərdə sivil yaşamın meydana gəlməsi iki ziddiyyətli faktor əsasında baş vermişdir. Bunlardan biri Dəclə və Fərat çaylarının daşması və sel basqınlarının bütün əhalinin yaşayış məskənlərini yuyub aparması olmuşdur. Digər ziddiyyət kəsb edən hadisə isə su basan səhralıq yerlərdə yəni yarımadaların əmələ gəlməsi olmuşdur. Beləcə, Mesopotamiyanın cənub sahillərində yeni yaranan yaşıllıq vadilərə başqa ərazilərdən oturaq tayfalar axın etmiş və burada qonşuluq və birgəyaşayış mədəniyyətinin ilk rüşeymləri yaranmağa başlamışdır”. (10) Bununla belə, burada insanlar həyat üçün vacib olan şəraiti qurmuş, özləri üçün müəyyən təsərrüfat və məşğuliyyət sahəsini müəyyənləşdirmiş, məhsuldar sahələr salmışlar. Getdikcə artan əhali istehsal-istehlak proseslərini formalaşdırmış və burada hələ eramızdan əvvəl idarəçilik, yəni müasir terminlə desək, menecment yaranmışdır.

Alimlər güman edir ki, Mesopotamiya ərazisində ilkin şəhərlərin yüksəlməsi prosesi

eramızdan əvvəl 4500-cü ildə baş vermişdir ki, bu Uruk bölgəsində qeydə alınıb, Ur ərazisində isə eramızdan 3800 il əvvəl çay sahilində yerləşən ərazilər artıq münbit şəraitlə təmin edilmişdi. Şumerlərin ərazisində ilk şəhər adlandırılı biləcək yaşayış məskənləri eradan 5400 il əvvələ dayanır. Bu şəhər Eridu adlanır və Mesopotamiya ərazisində üzə çıxarılan Ur və Uruk şəhərləri ilə eyni statusa malik idi. İnanna mifində və Hikmət allahının diktələrində sivilizasiya “meh” sözü ilə eyniləşdirilir. Hansı ki, bu ifadə Ur və Uruk mədəniyyətində şeirləri söyləyir və bu vasitə ilə çöl həyatı yaşamaq haqqında mesajlar verirdi (10).

Nəticə

Alimlərin fikirlərindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, ilk dəfə Şərq sivilizasiyasında meydana gələn şəhərləşmə prosesi həqiqətən də insanların mədəni həyatında böyük rol oynamışdır. Dəqiqliklə vurğulasaq, bu o deməkdir ki, Nil çayı daşanda çayətrafı yaşayış məskənlərinin sakinləri bənd tikmək üzrə ixtisaslaşmış, ancaq Memfisdə, Tibsdə yaşayan şəhər əhalisi, 2, 3 mərtəbəli yaşayış binaları tikməyi mükəmməl şəkildə bilirdilər. Əlbəttə, onların geyimləri, hərəkətləri, davranışları, danışmaları, hətta dərilərinin rəngi belə fərqlənirdi. Təsərrüfatla məşğul olan əhali şəhər əhalisinə nisbətən daha tünd rəngli bədənə sahib idilər. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, onlar səhərdən axşama qədər günəşin qızmar istisi altında fiziki əməklə məşğul olur, məhsul əldə etmək üçün çalışırdılar. Qeyd edilən faktlar 2008-ci ildə İran kinostudiyası tərəfindən, Fərəculla Sələşşurun rejissorluğu ilə çəkilən “Həzrəti Yusif” filmində açıq aydın göstərilmişdir.

Əlbəttə, kənd və şəhər əhalisinin bir-birindən qismən də olsa, fərqlənməsi bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Lakin dediyimiz kimi, nə qədər ki, kəndlərdən əhali regional baxımdan yaxın şəhərlərə köçürlər, yenə də mövcud kənd anlayışı və həmin ərazilər qəti olaraq aradan qalxmır. Bu bir növ həm təbiətin, həm də cəmiyyətin disbalans şəkildə tənzimlənməsindən irəli gəlir ki, bu hal öz-özündən baş verir. Yəni heç bir halda nə siyasi, nə ictimai rejim əhalini hansısa bölgədə məskunlaşmağa, fəaliyyət göstərməyə vadar edə bilməz. Bu halda mədəniyyətin varlığı şübhə altına alınmış olar.

Digər yandan kənd əhalisinin iri şəhərlərə üz tutması nəticəsində hal-hazırda da global bir problemlə üz-üzə dayanmış oluruq. Belə ki, əhalinin mədəni cəhətdən bir-birindən fərqlənən şüurlarının bir şəhərdə, bir mühitdə, eyni bir məkan daxilində birləşməsi müxtəlif problemlər, anlaşılmazlıqlar meydana gətirir. Ömrü boyu təsərrüfat və heyvandarlıqla məşğul olmuş bir individ bütün var-dövlətini sataraq şəhərə yerləşir, ailəsini də mövcud cəmiyyətə uyğunlaşmağa məcbur edir. Bəzən isə məcburiyyətlə mədəniyyət fərqləri aradan qaldırmır. Məsələn, istər ictimai nəqliyyat vasitələrində, istər ictimai obyektlərdə, təhsil müəssisələrində və digər açıq və qapalı məkanlarda adicə insanların bədən dili onların şəxsi keyfiyyətləri haqqında özlərindən xəbərsiz danışır. Bu insanların geyimi, hərəkətləri, davranışları, hətta səs tonları onların daxili keyfiyyətlərindən, milli mənsubluqlarından, bəzən ləhcələrindən asılı olaraq hansı bölgədən olduqları haqqında məlumatları ətraf cəmiyyətə ötürür. Burada həm də bir semiotika vardır. (2, s. 46-47) Semiotika yunan mənşəli söz olub, mənası işarə, əlamət anlamına gəlir. Semiotika məhz təbiət və cəmiyyətdəki işarələr, işarələr sistemi, simvollar haqqında elm olsa da, bu simvollar əslində insani münasibətləri öyrənməyə yönəlmişdir. (9) Məhz bu səbəbdən insanlar özlərini ələ verir, yaşadıkları mühitin insanı olmadıqlarını bildirirlər. Gündəlik iş rejimini quran şəhər individ yorğunluğunu mədəniyyət mərkəzlərində, müxtəlif məzmunlu restoranlarda, parklarda və digər açıq və qapalı obyektlərdə dincələrkən çıxarırlar. Kənd individ isə şəhərin səs küyündə bəzən ağac kölgəsi, bəzən sakit və sərin havalı dağ meşəsi, yaxud da qış vaxtı soba kənarı arzusunda qalır. Çünki onun sistemə dinclik mərhələsini bu amillər təşkil edir. Şəhər və kənd fərdləri arasında oxşar və fərqliliklər isə öz növbəsində elitanın kütlədən ayrılmasına gətirib çıxarmışdır.

Mədəniyyətin müasir problemlərindən ən başlıcası qloballaşma olduğu halda şəhər əhalisi qloballaşmaya daha tez məruz qalır və bir növ öz mənəvi mədəniyyətini arxa plana atır. Tədricən bu özünü geyim, mətbəx, təhsil, siyasi və digər mədəniyyətlərin dəyişməsi və ya təhrif olunmasında, bəzən isə tamamilə aradan qalxmasında göstərir. Müxtəlif telekommunikasiya vasitələrindən asılı olmayan, şəhər əhalisinə nisbətən informasiyanı gec əldə edən kənd əhalisində isə bu proses zəif gedir. Çünki kiçik əraziləri əhatə edən kənd və qəsəbələrdə mövcud etnik və mənəvi dəyərlərdən birdən-birə kənara çıxmaq və ya imtina etmək o qədər də asan başa gəlmir. Təbii ki, burada da bəzi dəyişmə halları müşahidə oluna bilər, amma şəhərlə nisbətə bu daha az faiz göstəricinə malik olur.

Məsələyə bir də Əhməd bəy Ağaoğlunun mədəniyyət haqqında söylədiyi fikir ilə aydınlıq gətirsək, deyə bilərik ki, mədəniyyət həqiqətən də həyat tərzidir. (3, s. 20) Mədəniyyət müəyyən qadağalar çərçivəsində mövcud olan birgəyaşayışı təmin edən bir sistemdir. Bu sistemə uyğunlaşmaq üçün insan kamilləşməli, mütaliə etməli, gəzməli, yeni informasiya toplamalı və bilik bazasını daim yeniləməlidir. Hər zaman xoş ünsiyyəti saxlamalı, səmimi olmağı bacarmalıdır. Bütün bu keyfiyyətlər həm kənd, həm də şəhər fərdi üçün keçərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudlu Y., Məmmədova N. Tarix. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 687 s.
2. Mehdi N. Ortaça Azərbaycan estetik mədəniyyəti. Bakı: Işıq, 1986, 157 s.
3. Rəsulzadə M.Ə. Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919). Bakı: Qanun, 160 s.
4. İbn Haldun. Mukaddime. Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 2007, 625 s.
5. Mumford L. The Culture of Cities. London, 1970. 634 p.
6. Pirenne H. The Medieval City. Greenwood press, London, 2005. 233 p.
7. Redfield R. The Folk-Urban Continuum. American Sociological Review, Vol. 17, No. 5 (Oct., 1952), pp. 529-537.
8. Weber M. In the City. German, 1921. 160 p.
9. Yusifoglu R. Semiotika – onun özəllikləri və nəzəri-estetik prinsipləri. (<http://manera.az/edebiyat/2519-semiotika-onun-ozellikleri-ve-nezeri-estetik-prinsipleri.html>)
10. Joshua J. Mark. Urbanization // Ancient History Encyclopedia. (<https://www.ancient.eu/urbanization>)

Summary

Dunya Mammadli

The meaning of urbanization process and its effect on culture

The article is mainly about the mean of urbanization which is explaining the concept of culture. There is noticed about the differences of the appearing city culture, its problems and village culture. The article informs about first urban areas, and there is noticed the thoughts of European scientists.

Key words: Urbanization, city culture, culture, ethic culture, village culture

Резюме

Дунья Мамедли

Суть процесса урбанизации и ее влияние на культуру

В статье упоминается суть процесса урбанизации в рамках культуры. Урбанизация подчеркивает ту роль, которую играет городская культура, проблемы, которые она создает, и различные аспекты сельской культуры. В статье представлена информация о первых городских территориях и излагаются взгляды европейских ученых с исторической точки зрения.

Ключевые слова: городская культура, деревенская жизнь, культура, урбанизация

Redaksiya heyətinin üzvü fəl.ü.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 7

MÜASİR İNCƏSƏNƏTİN YARANMA ZƏRURƏTİ VƏ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ

Türkanə ABBASZADƏ*

Açar sözlər: Marsel Düşan, Sol Levit, Robert Rauşenberg, Con Keig, istiqamətlər, fəlsəfə, ideya, obyekt, incəsənət axrarişləri, redi-meyd

Giriş

Elm və texnologiyanın inkişafı ilə yanaşı sosial sahədə görülən dəyişiklik, düşüncə və incəsənət dünyasında da əhəmiyyətli inkişafa səbəb olmuşdur. Foto və kinonun gətirdiyi yeni baxış bucaqları sənətkarların özlərini mühakimə etmələrinə zəmin yaratmış və yeni ifadə tərzləri inkişaf etdirmələri ilə nəticələnmişdir. Bir çox cərəyanın, yeni düşüncə sistemlərinin inkişaf etdirdiyi bu keçid dövrü, incəsənətin sanki daha əvvəl mövcud olmayıbmiş kimi yenidən formalaşmağa başladığı bir prosesdir.

İncəsənət və gözəllik əsrlər boyu bir-birindən ayrılmaz anlayışlar olaraq düşünülmüşdür. Bu anlayışa görə incəsənətin mövzusu gözəl olduğu kimi forması, ölçüsü də gözəl olmalıdır. Tamaşaçıda yaxşı və köklü duyğular yaratmalı, onu adi olandan uzaqlaşdırmalıdır. Modernizmlə birlikdə dağılan bu anlayış yerini incəsənətin gözəl qədər çirkinini də, köklü olan qədər bəsit olanı da əks etdirməsi lazım olduğu düşüncəsinə buraxmışdır. Artıq əhəmiyyətli olan tamaşaçının bəyənməsi deyil, sənətkarın duyğu və düşüncələrini nə dərəcədə incəsənət əsərində əks etdirməsidir. Marsel Düşanın, incəsənət obyektini olaraq gündəlik əşyaları, bədii gözəlliyin zirvəsi olaraq görülən Mona Lizaya saqqal, bıç çəkərək onunla lağ etməsi ilə incəsənət əsərinin gözəlliyin məhdudlaşdırıcı çərçivəsindən azad olaraq, yalnız "baxılan" və gözə xitab edən bir şey olmaqdan çıxmış, incəsənətin dar qəliblərindən kənarda bir konseptuallığa çatmışdır. XX əsrin sonlarında artıq incəsənətdə gözəllik axtarışı deyə bir şeydən danışmaq düz deyil. Artıq tamaşaçını narahat etmək, görməməzlikdən gəldiyi şeyləri göstərməyi qarşısına məqsəd qoyan incəsənət əsərləri ön plandadır.

Müasir incəsənətin yaranma zərurəti

XX əsr fizikanın atası sayılan Albert Eynşteyn kimi böyük bir dühanı və psixoanalizin yaradıcısı Ziqmund Freydi yetişdirmişdir. Eyni zamanda Emil Dürkheyim sosiologiyasının əsaslarını formalaşdırarkən XX əsrin insanı da formalaşmağa başlamışdır. Maddə, enerji, kosmos və zaman kimi bir çox anlayış, bu əsrdə insanların üzərində dayanıb düşündükləri məsələlər arasında yer almışdır.

Renessansdan bəri hakim olan natüralizmdən konseptual incəsənətə keçid prosesi XIX əsrdə impressionizmlə başlamışdır. İmpressionizmlə kubizm arasındakı prosesdə ortaya çıxan incəsənət cərəyanlarında naturalist incəsənət ənənəsinin, dəyişsə də davam etdiyi görünür. Kubizm isə, tək baxış nöqtəsini qırmış, yüz illik naturalist yaradıcılıq ənənəsini yıxaraq yeni bir forma dili yaratmışdır. Ənənəvi materialların xaricinə ilk olaraq kubizmlə çıxılmışdır. Gündəlik həyatda istifadə edilən adi materiallar, bir incəsənət obyektinə çevrilmişdir. Obyektlərin mənalılarından uzaqlaşaraq yeni mənalara yaratmaq və konseptual bir ölçüyə daşınması, dağıdıcılıq kimi səciyyələndirilən dadaizm cərəyanı ilə birlikdə daha açıq vəziyyətə gəlmişdir. Dadaistlər, yeni üsul və metodlar gətirmək əvəzinə, var olan metod və cərəyanlara yeni mənalara vermişdilər. [5]

XX əsrdəki axtarışlar nəticəsində ənənəvi surətin dağıdılmasına gətirib çıxaran işlər

* Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: abbaszade.14@inbox.ru

yeni iki ölçülü səth üzərində eksperimental işlər və iki ölçülü səthdə üçüncü ölçü axtarışları görünür. Yenilik axtarışları çərçivəsində kubizm öz izahatını kollajda tapır. Dadaizm, qismən sürrealizm və mücərrəd anlayışlar, inqilabçı addımlarla incəsənətin sərhədlərini dəyişir. Bununla məqsəd, incəsənətin ənənədən qopma, material və düşüncə quruluşu ilə yenidən formalaşan, həll yollarını yalnız müstəvidə deyil, məkanın xaricində də axtaran əsərlər ortaya qoymaqdır. Özünəməxsus bir istehsal forması olan incəsənət, texnikasının gətirmiş olduğu bütün imkanlardan istifadə etmiş olması ilə yanaşı, formal cəhətdən, bədii-texnologiya ilə köklü rabitə içərisinə girərək öz təsirini göstərmişdir.

XX əsrdə incəsənət və yeni proseslər tarixi boyu incəsənətin, elmin və fəlsəfənin XX əsrdə olduğu qədər iç-içə girdiyi bir dövr olmadığı görünür. XX əsr incəsənətində yeni təkliflər və sınaqlar inanılmaz ölçülərə çatmış, bu proses baş verərkən, elmdən, fəlsəfədən o vaxta qədər heç olmadığı şəkildə istifadə edilməyə başlanmışdır. P.Klinin forma, Mondrianın tarazlıq, Sezannın rəng, Pikassonun qavrayış tədqiqatlarının, incəsənəti elmə yönəldərkən digər tərəfdən, M.Düşanın hazır obyektləri, E.Uorholun seriyaları, J.Koşutun sözləri və qavrama üzərində apardığı işlərində incəsənətdə müxtəlif təkliflər və sorğu-suallar aparılmağa başlandığı görülməkdədir.

Müasir incəsənətin yaranmasına təsir edən amillər

Yeni mənalər və bunlar arası münasibətləri ortaya qoymaq istəyi incəsənətin hər dövrünə xasdır. Ancaq bu dövrdə bütün sənətkarların məqsədlərinin bir-birindən qismən fərqli olsa da, incəsənətin sərhədlərini və qaydalarını dəyişmək, yeni mənalər və məna əlaqələri ortaya qoymaq olduğu hesab olunur. Əsasını əvvəlki əsrin fəlsəfi-bədii münasibətində tapan XX əsr incəsənətinin fəlsəfəyə olan yaxınlığının bu dövrdə artdığı görünür. Renessansdan sonra incəsənətin dini təsirlərdən xilas olmağa başlaması, elm və fəlsəfənin yaxınlığının artmasına səbəb olmuş, bu da incəsənətin təkamülünü sürətləndirmişdir. Texnologiyanın inkişaf etməsi isə, rəssamlara yeni texniki imkanlar yaratmasından başqa, gətirdiyi ictimai təbəqələşmə sənətkarlara fərqli formalarda təsir göstərmişdir. [3]

Bundan bir neçə əsr əvvəl rəssam krallıqlara və ya kilsələrə xidmət edərkən, xüsusilə bu əsrdə, bir fərd olaraq yaşamağa və yaratmağa başlamışdır. Bundan əlavə özü ilə olan hesabı da yaranmış, nə? nə üçün? necə? kimi sualların cavablarını axtarmağa başlamışdır. Sənətkar gördüyü həqiqətin arxasında başqa bir gerçəklik daha axtarmağa başlamış və bunu gördükdən sonra da, təbiətə baxışı əvvəlki kimi olmamışdır. İncəsənət sosial gerçəkliyin yalnız bir təqlidi deyil. Yaradıcı insan bu reallıqdan bilavasitə təsirlənir. Yaradıcı insan əsərində gerçəkliyi yenə də ortaya qoymaqla qalmır insanlara həyat və obyektlər haqqında obyektiv fikir hasil etməyə kömək edir.

Sənaye dövrünün başlaması ilə birlikdə daim araşdıran, sınayan, tapan və hər baxımdan azad və müstəqil olmaq üçün dövrlər ərzində böyük səy göstərən rəssam, dəyişməyən gözəllik qəliblərinə, müəyyən qayda və texnikalara, ustaların donmuş akademizminə uzun zaman dözə bilməmiş, ənənə qəliblərini yıxıb incəsənəti yeni-yeni üfüqlərə istiqamətləndirmək üçün mübarizə aparmışdılar. Bu məzmununda bəziləri uzun, bəziləri isə çox qısa zamanda mövcud olan fərqli-fərqli cərəyanlar bir birini təqib etmiş, rəssamın tapdığını düşünməsi ilə, o cərəyan özü də bir başqasını yaratmışdır. Nə Cottonun məkan dərinliyi kimi rəngkarlığa gətirdiyi yeniliklər, nə humanizmin təsiri ilə meydana gələn İntibah dövrünün üstün rəngkarlıq texnikası, nə də Barroko incəsənətinin daşqın xətləri və işıq-kölgə estetikası ilə incəsənətdə bir davamlılıq təmin edilə bilməmişdir. Dövrümüzün insanları incəsənət əsərlərindən vaxtında xəbərdar olduqları kimi, bunların ən mükəmməl sürətini çıxara biləcək səviyyədədirlər.

Beləliklə, incəsənət ənənəvidən fərqli olaraq cəmiyyətin bütün fərdlərinə çatı biləcək vəziyyətə gəlmişdir. Yəni “kiçik qrup insanlar”ının arasında olan fəaliyyətdən çıxıb

cəmiyyətin faydalanacağı bir vəziyyətə gəlmişdir. Müasir heykəltəraşlıq, müasir texnologiya ilə əlaqə quran, kubist, futurist və dadaist sənətkarlar, keçmişə görə yeni plastik dil yaratmağa nail olmuşdular. Bu sənətkarların əsərlərində texnologiya dövrünün təsirlərini görmək mümkündür. Texnologiyanın, modern incəsənətə yeni ölçülər gətirilməsində fəal rolunu oynayan futurist sənətkarlar, "bundan sonra, incəsənətin, yeni obrazlarla, yeni texnologiyalarla, yeni materiallarla yaradılacağını" qeyd etmişdilər. Marsel Düşanın "düşüncə olaraq incəsənət" anlayışı siyasət, fəlsəfə, sosiologiya və psixologiya kimi sahələrlə kəsişərək incəsənətin anti-obyektivliyinə və düşüncə ölçüsünə işarə etmişdir. "Düşüncə olaraq incəsənət" yanaşmasının ciddi mənada nəzərə cərpacaq nöqtələrə gəlməsi 1960-cı illərdən başlayır. Mel Boxner, Jozef Koşut, Robert Barry, Lavrens Veyner, Tery Atkinson kimi konseptualist rəssamlar 1968-ci ildə İngiltərədə "İncəsənət və Dil" qrupunun yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdılar. İncəsənətdə konseptuallığı idealizə etmə nöqtəsində dil faktının yerini və əhəmiyyətini təyin edənlərdən Mel Boxner konseptual incəsənət əsərinin tam bir dil qarşılıqlığının olması və daim təcrübədən keçirilməsi mövzusunda toxunmuşdur. İncəsənətdə obyektivliyin itdiyi bu dövrdə daha irəli bir ifadəyə sahib lingvistik konseptualistlərdən Jozef Koşut "dil yoxdursa, incəsənət də yoxdur" sözü ilə incəsənətdəki vizual təcrübə və estetik zövqü ümumiyyətlə nəzərə almamışdır.

Müasir incəsənətin fəlsəfi mahiyyəti

İncəsənətdə Avangard dövrlə birlikdə başlayan yeni qurulmuş dövrü, xüsusilə dadaizmin təsirindən düşüncə platformasının suveren olduğu bir prosesdir. Marsel Düşan ilə birlikdə hazır obyektlərin incəsənətə daxil olması ilə ənənəvi estetik anlayış dəyişməyə başlamış, incəsənət obyektindən çox, obyektə yüklənən məna ön plana çıxmışdır. İncəsənətdə konseptualizmin meydana gəlməyə başladığı bu proses, əslində "incəsənət əleyhdarı" ifadəsi ilə dadaizmə qarşı duruşunun simvoludur. I Dünya müharibəsindən sonra meydana gələn bu yanaşma, insanlığın məhvindən və döyüşün izlərindən başqa heç bir şeyin sağlam və davamlı olmayacağını qeyd edən fəlsəfi bir axından təsirlənmişdir. Ənənəvi incəsənətin estetikaya əhəmiyyət verməsindən fərqli olaraq, dadaistlər estetikaya qarşı çıxmışlar və incəsənətə tamamilə tənqidi şəkildə yanaşmışdılar. Dadaizmin hazır obyektlərə yüklədiyi məna, tamamilə tamaşaçının məsuliyyətindədir. Xüsusilə, incəsənət sahəsində təcrübə və elmi üslub axtarışlarının bu dövrlərdə genişlənməsi, incəsənətin qəbul olunan dəyərlərinin yenidən ələ alınmasına və mühakimə edilməsinə yol açmışdır. Artıq incəsənət təcrübələri qüsursuz vizual əməllər yerinə, məntiqin və duyğuların nəticələri üzərində araşdırmağı tələb etmişdir. Bu dövrdə, incəsənətin qəbul edilən ənənəvi forma və üsulları, estetik və incəsənət nizamı yenidən nəzərdən keçirilib qeyri-adi nəticələr əldə olunmuşdur. Dadaistlərin incəsənət qarşısındakı mövqeləri, anti-incəsənət əməlləri, yüksək incəsənəti və dəyərlərini rədd edərək, ənənəvi incəsənət əsərlərini və nəzəriyyələrini yox sayaraq incəsənət obyektini tamamilə dəyişdirmişdilər.

1960-cı illər mədəni və bədii baxımdan yeni bir dövrün başlanğıcı olaraq xarakterizə edilə bilər. Obyektiv incəsənət anlayışının dəyişilməyə başladığı və sorğu-sual edildiyi bu dövrdə düşüncənin əsərin qabağına keçdiyi danıla bilməz. 1954-cü ildə Ad Reinhardt tərəfindən yaradılan "İkonoqrafiyasız ikonalar" seriyasındakı əsərlər saf, mücərrəd incəsənət obyektləri kimi yox olma nöqtəsinə gələn vizuallığı təmsil edirdi. Bu dövrdə bir çox qalereyalar, rəngkarlıq və heykəltəraşlıq kimi ənənəvi üsullarla yaradılmış əsərlərin yerinə, riyazi təkliflərə, rəsmi sənədlərə və şifahi performanslara yer vermişdir. [4]

Yaradıcı anlayışlar və təhlillər təklif edən bu sənətkarlar, tamaşaçını bunları anlamağa, həll etməyə, öz düşüncələri ilə fikri tamamlamağa çağırırdılar. Başqa sözlə, əsərlərdə natamamlıq duyğusu, "ucu açıq olma" vəziyyəti hiss olunurdu. Obyektin estetik dəyərinin yadırgaması və incəsənətin başlıca prinsiplərindən birinin əsasını zədələyən belə

bir rəftarın çaşdırıcı olduğu açıqdır. Konseptual incəsənət ağıla səslənir, halbuki tamaşaçının gözlədiyi romantik bir işdir. Incəsənət əsəri maddi bir varlıq olaraq artıq ortadan qalxır. Konseptualizmdə konsepsiya forma üzərində prioritet mövqeyə malikdir. Sol Levit "Konseptual incəsənət haqqında cümlələr" adlı 1980-ci il tarixli əsərində "Düşüncələr incəsənət əsəri ola bilər" demişdir. Levit düşüncələrinə fiziki bir don geydirməyi tamaşaçıya buraxırdı. Ənənəvi incəsənət əsəri texnikalarına alternativ olaraq, dadaistlərin incəsənəti obyektivləşdirmə üsulunu seçib obyektə heç bir məna yükləməmələrindən fərqli olaraq, konseptualist rəssamlar incəsənəti Lüdviq Vitqenşteyn, Ferdinand de Saussure, Klavde Levi-Strasuss və Roland Barthesin inkişaf etdirdiyi linqvistik və semantik qaydalardan faydalanaraq təhlil etmişdilər. Marsel Düşan "redi-meyd" adını verdiyi hazır obyektlərində gündəlik həyatdan müəyyən bir ehtiyacı qarşılayan əşyaları seçib, onları adlandıraraq sərgiləmişdir. Düşanın obyektə əlavə etdiyi sadəcə onu seçməsi və imzalaması idi. Əsas məqsədi isə incəsənət deyilən, sanki dini bir dəyər qazanmış olan bir şeyin müqəddəsliyini yıxmaq olmuşdur. Sonralar incəsənətin hazır obyekt ilə olan əlaqəsi forma problemi olmaqdan çıxıb funksiya probleminə çevrilmişdir və bunun nəticəsində incəsənətdə obyektivliyin müzakirəsi dövrü başlamışdır. Bu, təkamül dövründə qət edilən məsafəni ölçmək üçün geriye dönə, incəsənətdəki bu subyektivliklə, on səkkizinci əsrin incəsənətini müqayisə edə bilərik. Əvvəlki ənənənin tipik nümayəndələrindən biri olan Reynoldsa görə: "İncəsənətin bütün gözəlliyi və ucalığı ... bütün formaların, ənənələrin, hər cür xüsusiyyətlərin üstünə çıxmaq bacarığında yatır". Incəsənətdə estetik normaların dağıdılması Düşanın incəsənət obyektini olaraq, bir unitazı göstərməyi ilə başlayır. Düşan, unitazın sonradan incəsənət əsəri olaraq qəbul edilməsi, incəsənətin əsas qayğısının və vəzifəsinin gözəllik olmadığını elanıdır. Düşanın sonradan konseptuallaşan incəsənət anlayışı ilə birlikdə incəsənət əsərlərinin gözə xitab edən obyektlər olmaqdan çıxdığı, artıq düşüncələrin ön plana olduğu görünür. 80-ci illərdə isə incəsənət heç olmadığı qədər təxribatçı bir meylin təsiri altında olmuşdur. Konseptualistlər toxunulmaz görünən nə varsa, toxunmağa, mövcud bütün tabuları yıxmağa başlamışdılar. Düşan hazır obyektlərə verdiyi qeyri-adi adlarla (məs. unitaza "fontan" adı verməklə) obyektin məqsədini dəyişdirdiyini ortaya qoyurdu. Ortaya qoyulan obyekt, yeni və unikal bir şey deyil, ardıcıl istehsal ilə yaradılmış və sıradan idi. Obyektin əhəmiyyətli edən tək şey konseptualistin onu seçərək, mövqeyini və mənasını dəyişdirmiş olması idi. Düşanın "ready-made" hazır obyektləri qiymətləndirməsinin səbəbi bu obyektlərin estetik olaraq ifadə edilə bilməməsi idi. O, bunlar incəsənətdirsə, lakin gözəl deyillərsə, gözəlliyin həqiqətən də incəsənətin atributu ola bilməyəcəyini sübut etməyə çalışırdı.

Volter Arensberq belə Düşanın unitazın dümağ parlayan gözəlliyinə diqqət cəkdiyini düşünürdü. Arensberq ilə sənətkar Corc Bellovsun tarixə düşmüş bir müsahibəsi vardır. Bu müsahibədə Arensberq: "Gözəl bir forma ortaya çıxarıldı, funksional məqsəddən azad olaraq, burada açıq-aşkar bir estetik əlavə reallaşdırdı" demişdir. 1962-ci ildə Düşan cavab olaraq belə yazmışdır: "Hazır obyektləri kəşf edərkən, bunun estetikanı dəf edəcəyini düşünürdüm. Unitazı meydan oxumaq üçün üzlərinə tulladım, amma indi də onun estetik gözəlliyini təqdir edirlər." [7, 5]

İncəsənət, gözəl olmaq məcburiyyətində deyil, yaxşı duyğular hiss etdirmək məcburiyyətində də deyil, ancaq, sənətkar izah etmək istədiyini ən yaxşı şəkildə izah etmək məcburiyyətindədir. Tamaşaçını xoşbəxt etmək məcburiyyətində deyil, ancaq tamaşaçıda yeni bir pəncərədən baxış bucağı yaratmağa borcludur. Yaradıcı insan bütün insanlığın təcrübəsini yaradıcılığının mövzusuna köçürdüyünə görə, incəsənət əsərlərində çirkinliyin işlənməsi əslində əhəmiyyətli deyil.

Beləliklə, incəsənət obyektini, sənətkarın şüurunda formalaşan obrazı, tamaşaçının öz şüurunda dərk edə və yenidən qurmasına imkan verən bir növ şifrə olaraq ortaya çıxır. Konseptual incəsənətdə məntiq axtarmaq lazım deyil. Məntiq, bəlkə sənətkarın həqiqi

maragını gizlətmək, bəlkə tamaşaçının əsərdən nə başa düşdüyünü, bəlkə də məntiqli, ya da paradoksal bir nəticə çıxarmaq məqsədilə istifadə edilə bilər. Bəzi fikirlər konseptual aspektdən məntiqli ancaq qavramada məntiqsiz ola bilər. Fikrin mürəkkəb olması lazım deyil. Uğurlu ideyalar, adətən, açıq formada yaranır. İdeya anlayışı sənətkara, özünü ifadə etmək qayğısı ilə əmələ gəlir. Fikir hisslərlə kəşf edilir. İncəsənət obyektinin nəyə bənzədiyi çox əhəmiyyət daşıyır. Əgər fiziki bir forması varsa, bu kifayətdir. Bir fikirlə başladığı prosesə, hansı formada olduğu əhəmiyyətsizdir. Rəssamın daxili aləmindən yaranan yaradıcılığının göstərilməsidir. XX əsr boyunca incəsənətin inkişafının məntiqi, rəsamların çərçivələrdən çıxmağa, sərhədləri aşmağa çalışmaları idi. Müasir yaradıcılıq tamaşaçıya, onu incəsənət əsinə çevirənin tamaşaçının özü olduğunu bildirir. Yəni işin "incəsənət" kimi qəbul edilməsi üçün tamaşaçı tərəfindən görülməsi və incəsənət olaraq qəbul edilməsi lazımdır. Əslində incəsənət mühiti içindəki baş verən dəyişiklik və inkişaf birliktə yaranan üslub, cərəyan və istiqamətlərin mənbəyinə baxsaq, iki müxtəlif əsas fakta rast gəlirik. Biri, incəsənətin içində olduğu əsrin, fərdi və ictimai şərtlərinin xüsusiyyətləridir, digəri isə, incəsənətin öz istehsalından irəli gələn, iç dinamikliyi dəyişdirən və inkişaf etdirən keyfiyyətləridir.

1960-1970-ci illərdə yaranan incəsənət istiqamətləri, yalnız formalizmə bir reaksiya olmayıb, özündən əvvəlki incəsənətlə bağlı fikirləri və mülahizələri sorğulayaraq, bunlara alternativ texnikalar və əsərlər təqdim etmişlər. Beləcə də, sənətkarın və tamaşaçının rolunu yenidən formalaşdırmış və incəsənətin və incəsənət əsinin tərifini genişləndirmişlər. 1980-ci illərdən sonra, postmodern fəlsəfə zəminində, incəsənətin artıq elit bir sinfə və bəyənməyə xidmət edə bilməyəcəyi, fərqli mədəniyyət və sinifdən insanların seçimlərinin incəsənəti formalaşdırma biləcəyi iddiaları ortaya çıxmışdır. Bu düşüncələrə görə incəsənət artıq böyük hərfə "incəsənət" deyil, hər kəs üçün "incəsənət" olmalıdır. Karl Marks gələcəkdə incəsənət deyə bir peşənin olmayacağını söyləyərək, incəsənətin artıq hər kəs tərəfindən edilə biləcək bir fakt olacağını qeyd etmişdir. Hal-hazırda incəsənətin çox ciddi bir əmtəə halına gəlməsi ilə birliktə, incəsənətdəki qayda və tabuların bir əhəmiyyəti və etibarlılığı qalmamışdır. Bu normasızlıq üzərinə sənətkar estetik qəliblərdən uzaqlaşır. Bu səbəbdən sənətkar, incəsənəti, incəsənətin təyin edici istiqamətinə bağlı qaydalardan uzaqlaşdıraraq, sənaye və texnologiya əsrinin gəlirləri istiqamətində ortaya qoymaqladır. Bu vəziyyətdə əsin və ya obyektin gözəllik daxilində qiymətləndirilməsi düşünülə bilməz.

XXI əsrdə incəsənətdə axtarışlar

Təcrübi işlər edən Amerikalı rəssam Rauşenberq və Amerikalı bəstəkar Con Keigin, öz sahələrində eyni şeyi etmələri, ortaq nöqtələridir. Rauşenberqin 1951-ci ildə etdiyi "Ağ rəngləmələr" silsiləsi, yan-yana və ya fərqli yerlərə ayrı-ayrı asılmış və yalnız ağa boyanmış kətan təqdim edilmişdir. Rəssama görə bu əsərlər, sərgidə gəzən insanların rəsmlərə düşən kölgələri ilə, əslində yaşadığımız həyatı əks etdirmişdir. Beləcə bu əsərlər divarda asılan sabit bir incəsənət əsəri olaraq deyil, həyatı əks etdirən işlər olaraq xarakterizə edilmişdir. Bənzər bir iş 1952-ci ildə Con Keig tərəfindən reallaşdırılmışdır. Keig, "4'33" adı verilən, piano çalınmadan musiqisiz keçən dörd dəqiqə otuz üç saniyədən ibarət olan musiqi parçası ilə səssizliyi bir vasitə olaraq istifadə etmişdir. Üç hissədən ibarət olan əsərdə, pianoçu pianonun yanına gəlib oturur və pianonun qapağını açır, bir müddətdən sonra bağlayaraq birinci hissənin bitməsini gözləyir. İkinci hissə üçün eyni hərəkəti həyata keçirmişdir. Üç hissəlik bu performans boyunca eşidilən tək şey səssizlikdir. Con Keigin dörd dəqiqə otuz üç saniyə ərzində dinləmək istədiyi şey, ətrafdan gələn, yaşanan dünyanın səsləridir (ayaq səsi, nəfəs, öskürək, ürək atışı və s.). Hər iki işdə də əsər, heç bir vaxt eyni qalmır. Çünki kətan üstünə düşən kölgələr və "4'33" performans əsnasında ətrafdan gələn səslər hər zaman dəyişməkdədir.

Alman rəssamı Yozef Boys əsərlərini incəsənətə tamamilə yad olan materiallarla yaradırdı. O, piy parçaları, dovşan kəlləsi, keçə, akkumulyator, elektrik batareyası kimi materiallardan istifadə etmişdir. Y.Boys əsərləri bəşəriyyətin qədim təcrübəsi təbiət əlaqələri və bir çox başqa şeylər haqqında sanki “düşünməyə məcbur edən çağırışlar” kimi qəbul edilsin. Onun üçün incəsənəti mücərrədlik soyuğundan ətraf aləmin predmet dünyasına daxil etmək daha vacibdir. Yaraddığı şeylərin zahiri görünüşü formanın kamilliyi deyil, əsərlərini başa düşməyə çalışan insanın şüurunda nələrin baş verməsi daha vacib idi. Rəssamın rəsmləri arasında tamamlanmamış bir şey tapmaq mümkün deyil. Onun pərəstişkarları deyirlər ki, rəssamın əsərlərinin doğurduğu hiss və fikirləri sözlə nə təsvir etmək nə də ifadə etmək mümkün deyil. Artıq tamaşaçılar da incəsənət əsərinin rolu, mənası və effektivliyindən şübhə etməyə başlamışdılar. Texnologiyada “insansızlaşdırın” irəliləyişlər rəssamın texnologiyaya qarşı çıxmağa məcbur etmişdi. İncəsənət qalereyalarında “təxribat” hadisələri 70-ci illərdə məşhur bir hobbi halına gəlmişdir. Bu da yüksək incəsənəti kökündən zədələmişdir. Performans incəsənətində istifadə edilən jestlər, mimika da bu mənada ənənəvi incəsənətin materialına qarşı bir silah olaraq istifadə edilmişdir. Tamaşaçı artıq incəsənət əsərinin tamamlanması üçün özünü bir tərəfdaş kimi dərk edir, incəsənətin içində iştirak etməyi, əsəri passivlikdən xilas etməyi qarşısına məqsəd qoyurdu. Konseptual sənətkarlar incəsənət dili işlədirlər. Bu dilin quruluşunda və istifadə formasında sənətkarın ideoloji prosesi böyük əhəmiyyət daşıyır. Əvvəlcə sənətkarın şüurunda hiss etdiklərini və izah etmək istədiklərini bədii obrazlara çevirdiyi xüsusi bir dünya yaranır. İdeoloji hazırlıq mərhələsi kimi də adlandıracağımız bu mərhələnin tamaşaçıya çatması üçün maddi bir quruluşa bürünərək obyektləşməsi lazımdır. Bədii fikrin materiyyaya çevrilməsi, eynilə insanın ideoloji fəaliyyətinin digər formalarının obyektləşməsində olduğu kimi semiotik xarakter daşıyır. Obrazlarla aparılan düşüncənin göstəricilər sistemi formasında qurulmasının, incəsənətin kod funksiyası baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. İncəsənət, “yaradıcı-bədii obyekt-tamaşaçı” formasında bir sistem qurur. Burada incəsənət obyektini, göstərici və ya daha çox göstəricilər toplusudur. Başqa sözlə bu sistem, bədii kommunikasiya prosesi kimi də adlandırıla bilər.

Nəticə

İncəsənət əsərinin yenidən yaradılması incəsənət yaradıcılığının unikallığını yox etməklə yanaşı, incəsənətin qabiliyyət ilə məhdudlaşdırılmasını ortadan qaldırmışdır. Artıq incəsənətdə əvvəlki kimi unikallıq, aura kimi anlayışlara yer yox idi. İncəsənətin ənənəvi atmosferindən ayrılması xüsusilə də Düşəmpin hazır obyektlərindən sonra incəsənəti ideoloji zəminə daşımışdır. Formalizmə qarşı çıxan, ideyaya önəm verən anlayışlar ortaya çıxmışdır. Bu anlayışlarla yanaşı incəsənət növləri arasında sərhədlər də yox olmağa başlamışdır. Belə ki, bu yeni incəsənət anlayışları müxtəlif material və texniki imkanlardan istifadə etməklə birlikdə fənlərarası bir yanaşma nümayiş etdirir və tamaşaçılara da aktiv bir rol verən alternativ tendensiyalar yaradırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Alberro. A. Conceptual Art and the Politics of Publicity. Cambridge: MIT Press. 2003, 256 p.
2. Alexander A., Blake S. Conceptual Art: A Critical Anthology. The MIT Press, 1999, 569 p.
3. Arnason. H. H. History of Modern Art, New York, 1986, 663 p.
4. Charles Harrison. Paul Wood (Ed.), Art in Theory 1900 - 2000: An Anthology of Changing Ideas, Blackwell Publishing, USA, New Edition: 2003, 1213 p.
5. Janson, H. V. History of Art, Anthony F. Janson, New York, 1986, 444 p.
6. Kosuth J. Art after philosophy // Studio international [London]. October, 1969, 11 p.
7. LeWitt, Sol. Paragraphs on Conceptual Art // Artforum 5, no. 10, June 1967, pp. 79–83.
8. Panofsky, Erwin. Idea, Berlin, 1960.

Резюме

Тюркана Аббасзаде

Необходимость возникновения современного искусства и его философское содержание

Наряду с развитием науки и техники социальные перемены также привели к значительному развитию в мире мысли и искусства. Новые перспективы фотографии и кино создали почву для самокритики художников и развития новых форм самовыражения. Этот переходный период, который способствовал развитию многих течений, новых систем мышления, стал началом процесса переформирования искусства так, словно его раньше не существовало.

Ключевые слова: *Марсель Дюшан, Сол Левитт, Роберт Раушенберг, Джон Кейдж, направления, философия, идея, объект, поиски искусства, реди-мейд*

Summary

Abbaszadeh Turkana

Formation necessity of the modern art and its philosophical essence

Besides the development of science and technology, the social changes also have led to significant development in a world of thinking and fine arts. New perspectives of photography and cinema have created the ground for self criticism and development of new forms of self-expression. This transition period, which contributed the development of many currents, new systems of thinking, has become the beginning of the reforming process of the art as if it had never existed before.

Key words: *Marcel Duchamp, Sol Lewitt, Robert Rauschenberg, John Cage, directions, philosophy, idea, object, fine arts researches, readymade*

Redaksiya heyətinin üzvü fə.l.ü.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

ALLAHVERDİYEV Ramin

Bakı Avrasiya Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
e-mail: allahverdiyev1983@mail.ru

ABDULLAYEVA Sevdə

Lənkəran Dövlət Universiteti, dissertant

ABBASZADƏ Türkanə

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: abbaszade.14@inbox.ru

BAYRAMOVA Lalə

AMEA akad Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
e-mail: bayramova78@hotmail.com

BƏHMƏNLİ Ziya

Bakı Avrasiya Universiteti, dissertant
e-mail: ziya_behmenli@mail.ru

CƏFƏRLİ Elman

Naxçıvan Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: ecaferli@mail.ru

CƏFƏROVA Məhsəti

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu, dissertant, Bakı Biznes Universiteti, müəllim
e-mail: mahsati.cafarova@mail.ru

ƏHMƏDOVA Günel

BAAU, magistrant
e-mail: g_hmdova@mail.ru

ƏLİQULİYEVA Lalə

Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: aliquliyeva@bk.ru

ƏLİYEVA Almaz

BAAU, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: mecidovna@mail.ru

ƏLİZADƏ Leyla

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
e-mail: alvsmile@yahoo.com

HEYBƏTOV Heybət

Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: hheybatov@yahoo.com

HÜSEYNOVA Aytən

BDU, müəllim
e-mail: ayten212@mail.ru

KIYAT Leyla Emine

T.C. Yalova Universitesi, hukuk fakültesi, Yrd. Doç. Dr.
e-mail: nurhoca@gmail.com

QARAYEV Səfa

AMEA Folklor İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: safaqara@gmail.com

QARAYEVA Günel Ə.

ADU, müəllim; BDU, dissertant
e-mail: gunel.q@outlook.com

QURBANOVA Şəhla

ADPU tarix üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

MAMMADOV Agil

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), müəllim
e-mail: aqil.arifoglu@gmail.com

MƏCİDOV Elşən

ATMU, doktorant
e-mail: madjidov_elshan@mail.ru

MƏMMƏDLİ Dünya

ADMIU, magistr
e-mail: dcabbarovam26@gmail.com

MƏMMƏDOV Hümbət

ADPU, doktorant
e-mail: humbatm@mail.ru

MƏMMƏDOVA Gülüm

ADU, baş müəllim
e-mail: gulum1947@mail.ru

MƏMMƏDOVA Səadət

AMEA Elm Tarixi İnstitutu, sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: saadet.baki@yahoo.com

MURTUZAYEVA Günay

BAAU, magistrant
e-mail: g.murtuzayeva@mail.ru

NEMƏTZADƏ Səbinə

AMEA Elm Tarixi İnstitutu, ilahiyyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: nematzadesabina@yahoo.com

RÜSTƏMBƏYLİ Zəminə

Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: zemine.rustembeyli@mail.ru

SALİFOV Tural

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant
e-mail: tural_salifov@mail.ru

ŞAHGƏLDİYEV Eldar

Xəzər Universiteti, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: hgaldiyev@khazar.org

ŞIXƏLİBƏYLİ Zemfira

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ŞIXIZADƏ Mətanət

ADU, baş müəllim

e-mail: jahidhasanov@mail.ru

ŞÜKÜROV Vaqif

ADPU, dissertant

e-mail: vaqif.01.11.74@gmail.com

МЕХТИЕВА Мюжгян

Докторант, Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

e-mail: mujganmehdiyeva@yahoo.com

ЮСУБОВА Наргиз

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin müşaviri, dissertant

e-mail: yusubovan@gmail.com

YAZI QAYDALARI

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı - 2
Sağ - 3
Sol -1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.
4. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

5. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücutnamə, yaşnamə, əlifnamə

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
mamedovaelmira4@gmail.com

7. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. **Türk ədəbiyyatında vücutnamələr**
2. **“Öyüdnamə” məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri**

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriflə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. **Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.**

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

“Qaynaqlar” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Qaynaqlar:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyərli S. Milli hərəkətimizin ilkin dövrləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətnə şəirlərdən istifadə olunmuşsa, şəirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətnə ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.*

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir. 8
- Bütün məqalələr iki rəy və şəbə çıxarışı ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2

Наверху – 2

Справа – 3

Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

***Ключевые слова:** тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме*

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

*доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. Вюджутнаме в тюркской литературе

2. Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с.15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Источники» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Источники:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках. Азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

*Məndə siğar iki cahən, mən bu cahənə siğmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə siğmazam.*

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.
- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.
- Ко всем статьям должны быть представлены два отзыва и выписка отдела в напечатанном и электронном вариантах.

RULES OF WRITING

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

3. Paragraph should be 1 cm.

4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right. All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

2. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №9-10, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.
- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.
- All articles should be submitted as paper and electronic version with two references and an extract from the department.

Nəşriyyat